VICTOR HUGO_JUMALAEMA KIRIK PARIISIS

ROMAAN Tõlkinud Johannes Semper

KIRJASTUS „EESTI RAAMAT" TALLINN 1971

T (Prantsuse) H82

Originaali tiitel: Victor Hugo Notre-Dame de Paris Paris, Nelson, i. a.

Kunstiliselt kujundanud Jüri Palm

Mõni aasta tagasi leidis selle raamatu autor Jumalaema kirikus käies või õigemini seal uurivalt otsides ühe torni hämarast kurust seina sisse kraabitud sõna .

' ANAT KH

Need vanadusest tuhmunud, üsna sügavale kivisse kraabitud suured kreeka tähed, mis oma vormi ja asendi poolest meenutasid kuidagi gooti kirja, viidates sellele, et neid võis sinna kirjutanud olla mõne keskaja inimese käsi, kõigepealt aga neisse kätketud sünge ja saatuslik mõte, jätsid autorisse sügava mulje.

Ta küsis eneselt ja katsus mõista, milline vaevatud hing see pidi küll olema, kes siit maailmast ei tahtnud lahkuda ilma seda kuriteo või õnnetuse märki vana kiriku seinale jätmata.

Hiljem on seda seina (ei mäleta küll täpselt, millist just) üle värvitud või kraabitud ja kiri on kadunud. Nõnda koheldakse keskaja imeväärseid kirikuid juba oma kakssada aastat. Neid rikutakse igapidi, küll seest-, küll väljastpoolt. Preester võõpab neid üle, ehitaja kraabib neid, lõpuks aga tuleb rahvas ja hävitab nad sootuks.

Niisiis pole enam jälgegi järel sellest salapärasest sõnast Jumalaema kiriku hämaras tornis ega ka tundmatust saatusest, mida see kurb sõna märkis, mitte kui midagi — ainult käesoleva raamatu autori habras mälestus. Inimene, kes selle sõna seinale kirjutas, on juba sajandite eest elavate kirjast kustutatud, ka sõna on omapuhku kiriku seinalt kadunud ja võib-olla kaob varsti maa pealt ka kirik ise.

Sellest sõnast tekkiski seesinane raamat.

Veebruaris 1831.

ESIMENE RAAMAT

I. SUURSAAL

Kolmsada nelikümmend kaheksa aastat, kuus kuud ja üheksateistkümmend päeva tagasi äratasid pariislasi kirikukellad, mida kõigest jõust helistati Vanalinna, Ülikoolilinna ja Uuslinna kolmekordses vööndis.*

Kuid 6. jaanuar 1482 pole päev, mida ajalugu eriti mälestaks. • Polnud midagi iseäralikku sündmuses, mis Pariisi kirikukell! ja kodanikke sel varahommikul jalule ajas. Ei olnud see pikardlaste ega burgundlaste kallaletung * ega rongkäik pühade säilmetega, ei skolaaride mäss ega «meie suurt kartust äratava kuningahärra» sissesõit, isegi mitte mõni vargapoiste ja -tüdrukute poomine Pariisi kohtu otsuse põhjal. Ei olnud see ka mõne poortidega ja tuttidega mukitud saatkonna paraatsõit, mis viieteistkümnendal sajandil nii sagedane oli. Vaevalt kaks päeva tagasi oli Pariisi sisse sõitnud sedalaadi ratsarong, nimelt Flaami saadikud, kellel

ülesandeks oli sõlmida abielu dofääni ja Flandria Marguerite'i vahel.* Bourboni kardinalile oli see tekitanud palju tuska: et kuningale meeldida, pidi ta hea näo tegema kõigele sellele flaami bürgermeistrite labasele ja lärmavale kambale ning neid oma lossis vastu võtma «suure moralitee, naljamängu ja jandi» ettekandega, sellal kui pladisev vihm kõik ta toredad vaibad läve ees üle ujutas.

6. jaanuar, mis Jean de Troyes' * sõnade järgi «kogu Pariisi rahvahulga liikvele pani», oli kolmekuningapäev ja narripidu * peeti mäletamata aegadest saadik samal päeval.

Sel päeval pidi Greve'i platsil rõõmutuli põlema, Bra-que'i kabeli juurde meiupuu istutatama ja Justiitspalees

6

müsteerium ette kantama. Sellest olid kuulutanud eelmisel päeval tänavanurkadel pasunaid puhudes prevoo * ametnikud ilusais lillades kamlottkuubedes, suured valged ristid rinnal.

Majad ja poed olid suletud ning mees- ja naiskodanik-kude summ voolas juba hommikust saadik igalt poolt kolme nimetatud linnapiirkonna poole. Igaüks oli midagi valinud, kas rõõmutule, meiupuu või müsteeriumi. Pariisi päevavaraste ammutuntud arukuse kiituseks peab ütlema, et suurem osa sellest rahvast seadis sammud rõõmutule poole, mis oli sel aastaajal tõesti ka kõige loomulikum, või jälle müsteeriumi vaatama, mida pidi ette kantama külma eest hästi kaitstud kinnises Justiitspalee suursaalis, kuna uudishimulikud kehvalt õitseva meiupuu üksmeelselt jaanuari taeva alla Bra-que'i kabeli kalmistule üksinda lõdisema jätsid.

Eriti voolas rahvast kokku Justiitspalee poole viivaile alleedele, sest teati, et paari päeva eest siia jõudnud Flaami saadikuil oli kavatsus tulla vaatama müsteeriumi ja narride paavsti valimist, mis samuti pidi toimuma suursaalis.

Polnud kerge tol päeval sellesse suursaali tungida, kuigi seda tookord maailma suurimaks kinniseks ruumiks peeti (Sauval *, tõsi küll, polnud tol ajal veel mõõtnud Montargis' lossi suurt saali). Tihedalt rahvast täis lossiplats paistis aknaile asetunud uudishimulikele merena, kuhu viis-kuus tänavat nagu jõesuudmed vahetpidamata uusi peade laineid juurde kallasid. Selle rahvahulga alatasa suurenevad vood põrkasid vastu majade nurki, mis ebareeglipärasest platsist siit-sealt neemedena esile tõrkusid. Palee kõrge gooti 1 fassaadi keskel asuv suur trepp, mida mööda vahetpidamata kahekordne inimvool üles-alla liikus, kuni see vahemisel platvormil katkes, et laiade lainetena mõlemat kõrvalasuvat kallakpinda mööda kahte harru valguda, see suur trepp,

[1] Sõna «gooti» ses mõttes, nagu seda tavaliselt tarvitatakse, pole sugugi täpne, küll aga läbilöönud. Koos teistega võtame ka meie ta vastu ja omaks, et sellega iseloomustada keskaja teise poole arhitektuuri, mille põhialuseks on teravkaar, selle kaare järglane, mis oli keskaja esimese poole stiili tunnuseks. *(Autori märkus.)*

7

ütlen ma,

voolas vahetpidamata alla platsile nagu kosk kuhugi järve. Karjumine, naer ja tuhandete jalgade trampimine tekitas suurt müra ja kära. Aeg-ajalt see müra ja kära suurenes, vool, mis kogu seda rahvahulka suure trepi poole viis, hoovas tagasi, läks segi ja keerdu. Selles oli süüdi mõni müks ammukütilt või prevotee-seersandi hobuselt, keda korrapidamiseks siia-sinna tantsitati. — kena traditsioon, mida prevotee pärandas konnetaablitele *, need ratsapolitseile, ratsapolitsei aga meie Pariisi sandarmeeriale.

Uksed, aknad, katuseluugid ja katused kihasid tuhandetest inimestest, rahulikest ja ausaist kodanikest, kes vaatlesid ainult Paleed ja rahvahulka ning muud ei tahtnudki, sest Pariisis on küllalt inimesi, kes rahulduvad vaatlejate vaatlemisega, jah, isegi sein, mille taga midagi sünnib, väärib meil tähelepanu.

Kui meil, 1830-nda aasta inimestel, oleks võimalik olnud mõttes seguneda nende viieteistkümnenda sajandi pariislastega ja koos kõigi nende rühkijate, rüselejate ja tõugatutega sisse tungida määratusse Palee saali, mis nüüd, 6. jaanuaril 1482, nii kitsaks oli

jäänud, siis ei puuduks sel vaatepildil oma huvi ja veetlus ning meie ümber oleks nii palju muistseid asju, et nad paistaksid meile täitsa uutena.

Kui lugejal midagi selle vastu pole, siis katsuksime edasi anda muljet, mida me ühes temaga saaksime, kui me sisse astuksime selle suursaali uksest ja oleksime järsku keset seda pikkades vammustes, vattides ja vestides rahvahulka.

Kõigepealt tunneksime suminat kõrvus ja pimestust silmis. Meie pea kohal on kahekordne teravkaarvolv, mida kaunistasid puunikerdused ning kuldliiliad taevassinisel põhjal, jalge all vaheldumisi valgest ja mustast marmorist põrmand. Mõni samm meist eemal on määratu suur sammas, siis teine, kolmas, kokku seitse sammast piki saali, mis ta laiemal kohal toetavad kahekordsete võlvkaarte aluseid. Nelja esimese samba ümber asuvad kauplejate putkad, mis sätendavad klaas-asjakestest ja kassikullast, kolme tagumise ümber hagejate puhvpükstest ja advokaatide talaaridest läikima hõõrutud tammised pingid. Ümber saali, piki kõrget

8

seina, on uste, akende ja sammaste vahel lõpmatu rida Prantsusmaa kuningate kujusid, alates Pharamond'ist *: siin on logelejaid kuningaid lõtvade käsivartega ja mahalöödud silmadega, vahvaid ja sõjakaid kuningaid julgelt taeva poole tõstetud pea ja kätega. Edasi näeme pikkade, teravate kaarakende tuhandevärvilisi ruutusid, peenemaitseliselt nikerdatud uksi lahedaks väljapääsuks. Kõik need võlvid, sambad, seinad, piidad, paneelid, uksed ja skulptuurid on ülalt alla kaetud toreda kuldse ja sinise värviga, mis juba tol ajal oli veidi tuh-munud ja mis issanda aastal 1549, mil du Breul seda traditsiooni tõttu veel imetles, peaaegu tervena oli kadunud tolmu ja ämblikuvõrgu alla.

Kui nüüd kujutleda seda päratu suurt pikergust saali jaanuaripäeva hämaras valguses, tulvil kirjut ning lär-mitsevat rahvast, kes piki seinu triivis ja seitsme samba ümber keerles, siis võib ehk juba saada mingi ebamäärase kogupildi, mille huvitavaid detaile me veel täpse-malt katsume edasi anda.

Üks on kindel: kui Ravaillac * poleks Henri IV-t tapnud, siis poleks ka Justiitspalee kantseleis olnud akte Ravaillaci protsessist ega oleks ka tema kaassüüdlastel mingit põhjust olnud mainitud akte kaduda lasta. Järelikult poleks olnud ka tulesüütajaid, kes paremate abi-nõude puudusel pidid kantselei põlema panema, et põletada akte, ja läitma Justiitspalee, et põletada kantseleid, ühesõnaga, poleks ka 1618-nda aasta tulekahju olnud. Endine Palee oleks veel praegu alles oma vana suursaaliga. Oleksin lugejale võinud öelda: «Minge ja vaadake ise,» ja nõnda oleks ülearune olnud mul seda kirjeldama ja lugejal seda kirjeldust lugema hakata. See kinnitab uut tõde, et suurtel sündmustel on äraarvamatud tagajärjed.

Muidugi on võimalik, ct Ravaillacil polnudki kaassüüdlasi, ja kui tal neid oligi, siis ei tarvitsenud nad 1618-nda aasta tulekahjus süüdi olla. On veel kaks teist üsna tõenäolist seletust. Esiteks see suur, küünrapikkune ja jalalaiune leegitsev täht, mis, nagu kõik teavad, taevast 7-ndal märtsil pärast keskööd Justiitspalee peale langes. Teiseks see Theophile'i* neljarealine salm:

9

Jah, polnud nali, mis kord sellest tuli,
et daam Justiits liig palju vürtsi sõi:
suulagi vürtsist hõõguma tal lõi
ja teda kõrvetas kui lõõmav tuli.[1]

Mida ka arvata -sellest kolmekordsest — poliitilisest, loodusteaduslikust ja luulekujulisest — seletusest Jus-tiitspalee tulekahju kohta 1618-ndal aastal, igatahes üks asi on kindel, nimelt tulekahju ise. Selle hävituse tõttu, kõigepealt aga mitmesuguste paranduste tõttu, mis lõpu tegid sellelegi, mida tulekahju oli säästnud, on väga vähe säilinud Prantsusmaa

[1] Sõnademäng: *epice* — «vürts» ja «altkäemaks», *palais* — loss» ja «suulagi».

kuningate esimesest eluasemest, paleest, mis on vanem kui Louvre ja mis juba Phi-lippe Ilusa * ajal oli nii vana, et siit otsiti nende toredate ehituste jälgi, mida oli lasknud püstitada kuningas Robert* ja mida on kirjeldanud Helgaldus *. Peaaegu kõik on kadunud. Mis on jäänud kabinetist, kus Louis Püha «oma abielu sõlmis»*? Aiast, kus ta õigust mõistis, «seljas kamlotist tuunika, jämedast riidest käisteta ülekuub ja selle peal mantel mustast sandalriidest, kui ta oma sõbra Joinville'iga * vaipadel pikutas»? Kus on keiser Sigismond'i * tuba? Ja Charles IV * oma? John Maata * oma? Kus on trepp, millelt Charles VI * oma armuedikti välja kuulutas? Kus kiviplaat, millel Mar-cel dofääni juuresolekul mõrvas Robert de Clermonti ja Champagne'i marssali *? Kus jalgvärav, mille juures vastupaavst Benedictuse bullad puruks kisti * ja mille kaudu nende toojad pilkeks mitrasse ja kirikukuube ehituna tagasi läksid, et siis minna avalike patukahetse-jatena läbi Pariisi? Ja kus on suursaal oma kulla ja sinaga, oma teravkaarte ja raidkujudega, oma sammaste ja hiiglasuure võlviga, mis oli üleni nikerdusi täis? Ja kus on kuldtuba? Ja kivilõvi ukse ligidal, pea maas ja saba jalge vahel, nagu Saalomoni * trooni lõvid, alandlikus asendis, mis nii sobib jõule õigluse ees? Ja ilusad uksed? Ning ilusad aknad? Ja kaunimustrilised taotud rauad, mida nähes BiscornetteMl käed longu vajusid? Mis on meile jäetud kõige selle asemele, Gallia ajaloo, gooti kunsti asemele? Kunsti asemele Saint-Gervais'

10

portaali kohmaka arhitekti de Brosse'i * rasked, rusuvad võlvid; ajaloo asemel aga on meil paljusõnalised mälestused jämedast sambast, mis veel tänapäevalgi edasi kajavad igasuguste advokaatide lobas.

Kuid see pole nii tähtis. Tulgem tagasi tõelise vana Palee tõelise suursaali juurde.

Selle hiiglaristküliku ühes otsas oli kuulus marmor-laud, nõnda pikk, lai ja paks, et kunagi pole nähtud «säärast marmoritükki kogu maailmas», nagu seda ütlevad vanad aktid stiilis, mis Gargantualgi * suu vett jooksma ajaks; teises otsas aga kabel, kus seisis Louis XI kuju, mille ta oli lasknud voolida ja millel ta oli kujutatud põlvitavana püha Neitsi ees ja kuhu ta, hoolimata sellest, et kuningakujude reas kaks niśši tühjaks jäid, oli lasknud üle tuua kahe pühamehe, Karl Suure* ja Louis Püha raidkujud, kellel ta arvas olevat suure mõju taevas nagu kunagi Prantsusmaa kuningad. See kabel, alles uus, ehitatud vaevalt kuus aastat tagasi, vastas peene arhitektuuri valitud maitsele, sisaldas imeväärseid raidkujusid ja peeni ning sügavaid tsiseleerin-guid, mis meie juures iseloomustavad gooti ajajärgu lõppu ning jätkuvad kuni kuueteistkümnenda sajandi keskpaigani renessansi muinasjutuliste arhitektuuri-fantaasiatena. Väike läbipaistev rosett portaali kohal oli eriti peene filigraani meistriteos; seda võis nimetada pitsidest täheks.

Keset saali, vastu suurt ust oli ehitatud Flaami saadikute jaoks ja teiste suuremate isikute tarvis, kes olid kutsutud müsteeriumi pealt vaatama, kuldbrokaadiga üle tõmmatud vastu seina asetsev poodium ja sellele tehtud oma sissekäik kuldtoa ees oleva koridori akna kaudu.

Müsteerium pidi seekordki, nagu tavaliselt, marmor-laual ette kantama. Selleks oli ta juba hommikul korda seatud. Toredal plaadil, mida kohtukirjutajate kontsa-jäljed tugevasti olid kriimustanud, asus üsna kõrge puust laudis, mille kogu saalile näha olev ülemine pind näitelavaks oli määratud, kuna ta vaipadega varjatud sisemus oli ette nähtud näitlejate riietusruumiks. Naiivselt väljapoole jäetud redeli ülesandeks oli ühendust alal hoida lava ja riietumistoa vahel; ta järsud pulgad

11

pidid kandma nii tulijaid kui minejaid. Polnud ühtki etteastet, ühtki sündmuste sõlme, ühtki lavaefekti, kus seda redelit oleks saanud vältida. Oh seda kunsti ja tehnika süütut ja austusväärset lapseiga!

Marmorlaua neljal nurgal seisid sirgelt neli palee-foogti seersanti, neid kõigi rahvalõbude kohustuslikke kaitsjaid olgu pidu- või karistuspäevadel.

Etendus pidi algama alles keskpäeval, kui Palee suur kell kaksteistkümmend hoopi lööb. See aeg oli kahtlemata hiline teatrietenduse jaoks, aga tuli arvesse võtta suursaadikutele sobivat aega.

Kogu rahvahulk aga ootas juba hommikust peale. Paljud lihtsameelsed uudishimulikud lõdisesid juba koidust saadik Palee suure trepi ees; mõned kinnitasid isegi, nad olevat kogu öö peaukse ees maas valvanud, et esimestena sisse pääseda. Rahvahulk kasvas vahetpidamata ja hakkas üle kallaste ajava veena piki seinu kõrgemale kerkima, sammaste ümber paisuma, simssi-dele, aknalaudadele, kõigile eenditele, raidkujude müga-rustele tõusma. Juba kaua enne suursaadikute kohaleilmumist andsid trügimine, kärsitus, tüdimus, pilamis- ja narruspäeva vabadus, tülitsused, mis tõusid pisemastki küünarnuki või rautatud saapakontsa puudutusest, väsimus kauasest ootamisest kibeda ja mõru maigu selle suletud, muljutud, kokkupigistatud, tallatud, lämbuva rahvahulga kärale ja mürale. Kuuldi vaid nurinat ja kirumist flaamlaste, kaupmeeste vanema, Bourboni kardinali, paleefoogti, Austria Marguerite'i, nuutidega seersantide kohta; külma, kuumuse, halva ilma, Pariisi,piiskopi, narride paavsti, sammaste, raidkujude, selle suletud ukse, tolle avatud akna puhul; kõike seda suureks lõbuks rahva hulka laiali külitud skolaaride ja teenrite salkadele, kes kogu seda rahulolematust õhutasid omapoolsete nöögete ja pilgetega, torkides nii-öelda nõeltega üldist pahurat meeleolu.

Teiste hulgas oli ka rühm rõõmsaid võrukaelu, kés aknaruudud sisse litsusid ja ise vahvalt aknalaual istet võtsid, kust nad siis aeg-ajalt pilkusid ja pisteid sisse ja välja pildusid, niihästi saali publiku kui ka platsil oleva rahvakogu hulka. Nende pilkavad žestid, kiikav naer ja irvitavad hüüded, mida nad vahetasid oma seltsimeestega

12

ühest saali otsast teise, lasksid mõista, et need noored jüngrid ei jaga allolijate tüdimust ega väsimust ja et nad oma eralõbuks kõike, mis silma puutub, jandiks teevad, mis neil laseb kannatlikult ootamist taluda.

«Jumala eest, kas tõesti sina, Joannes Frollo de Molendino?» hüüdis üks neist väikesele valvakajuukselisele, ilusa kavala näoga jõnglasele, kes kapiteeli akantusele oli roninud. «Sul on paras nimi, Jehan du Moulin[2] sest käed ja jalad on sul harali nagu veskitiivad. Oled sa ammu siin?»

«Kuradi armust juba üle nelja tunni,» vastas Joannes Frollo, «ma loodan, et need mu puhastustule ajast maha arvatakse. Kella seitsme ajal kuulsin, kuidas Sitsiilia kuninga kaheksa lauljat Sainte-Chapelle'is missa esimest salmi laulsid.»

«Kenad lauljad,» vastas teine, «nende hääled on veel teravamad kui nende mütsid! * Enne kui püha Jeani auks missat teha, oleks kuningas pidanud järele kuulama, kas püha Jean armastabki ladina salme provansi aktsendiga.»

«Ainult selleks ongi see missa, et neile Sitsiilia kuninga neetud lauljaile teenistust anda!» karjus sapiselt üks vanaeit akna all oleva rahva seast. «Palun väga, tuhat Pariisi naela * missa eest! Pealegi meie, kalanaised turul, peame seda oma maksudest maksma!»

«Vait, vanamoor!» hüüdis tüse ja tähtis mees, kes oma nina kinni hoidis kalamüüjast naise poole pöördudes. «Missa oli väga tarvilik. Või tahate, et kuningas jälle haigeks jääks?»

«Hästi öeldud, söör * Gilles Lecornu [3], kuninglik köös-ner!» karjus väike skolaar kapiteeli otsast.

Kõik skolaarid tervitasid vaese kuningliku köösneri õnnetut nime naerulaginaga.

«Lecornu! Gilles Lecornu!» hüüdsid ühed.

«Cornutus et hirsutus,» [4] hüüdis teine.

---

[2] Jehan Veskilt (prants. k.).

[3] Sarvekandja (prants. k.).

[4] Sarviline ja karvane (lad. k.).

«Noh, mis neil seal naerda on?» jätkas jõnglane ülalt kapiteelilt. «Auväärt Gilles Lecornu, kuningalossi

13

valitseja Jehan Lecornu vend ja meister Mahiet Lecornu poeg, kes on Vincennes'i lossi esimene uksehoidja, kõik Pariisi kodanikud, kõik abielus, nii isa kui pojad!»

Lõbus tuju aina kasvas. Paks köösner ei vastanud sõnagi ja katsus vabaneda pilkudest, mis igast küljest temale olid suunatud, kuid ta higistas ja puhkis asjata: ta pingutustel oli ainult see tagajärg, et ta paks apoplektiline, pahameelest ja vihast purpurpunane nägu puuhalusse tungiva kiiluna ikka rohkem naabrite õlgade vahele pigistus.

Lõpuks tuli talle appi keegi mees, kes oli niisama paks, lühike ja auväärt kui ta ise.

«Jõledus! Need mõned skolaarid, kes nõnda auväärt kodanikuga kõnelevad! Minu ajal oleks neid varbadega läbi nüpeldatud ja pärast neid endid nendel ärr põletatud.»

Nüüd alles päris lõbu algas.

«Tohoo! Mis linnuke see seal nõnda piiksub? Kes see õnnetusekraaksuja on?»

«Mina tunnen teda,» hüüdis üks. «See on meister Andry Musnier.»

«Ah nii, üks neljast ülikooli vannutatud raamatukoguhoidjast!» ütles teine.

«Ses poes käib kõik neljakaupa,» karjus kolmas. «Neli rahvust, neli fakulteeti, neli püha, neli prokuraatorit, neli elektorit, neli raamatukoguhoidjat.»*

«Hüva,» arvas Jehan Frollo, «neile siis tarvis neljakordset märulit teha.»

«Musnier, me pistame su raamatud põlema.»

«Musnier, me peksame su teenri vaeseomaks.»

«Musnier, me mudime su naist.»

«Seda paksu Oudarde'i-mamslit.»

«Kes nõnda priske ja lõbus on, nagu oleks ta lesk.»

«Käige kus kurat!» urises meister Andry Musnier.

«Meister Andry,» hüüdis Jehan ülalt kapiteelilt, «kui sa oma suud ei pea, kukun sulle kaela!»

Meister Andry tõstis silmad üles, näis hetkeks mõõtvat samba kõrgust, siis võrukaela raskust, kasvatas mõttes seda raskust kiiruse ruuduga * ja vaikis.

Jehan jätkas lahinguvälja peremehena võidukalt:

14

«Seda ma teen, kuigi olen ülemdiakoni vend!»

«Kenad saksad need meie ülikoolihärrad! Ei respekteeri niisugusel päeval kui täna sugugi meie eesõigusi! Uuslinnas on meiupuu ja rõõmutuli; Vanalinnas müsteerium, narride paavsti valimine ja Flaami saadikud; meil ülikoolilinnas aga mitte midagi!»

«Ometi on Mauberfi plats suur küllalt!» sõnas üks skolaaridest, kes üles aknalauale oli upitunud.

«Maha rektor, elektorid ja prokuraatorid!» hüüdis Joannes.

«Täna õhtul tuleks Champ-Gaillard'il meister Andry raamatuist rõõmutuli teha!» lisas teine.

«Ja kirjutajate pultidest!» ütles naaber.

«Ja pedellide keppidest!»

«Ja dekaanide süljetopsidest!»

«Ja prokuraatorite letilaudadest!»

«Ja elektorite leivakünadest!»

«Ja rektori taburettidest!»

«Maha!» kisas väike Jehan kaasa. «Maha meister Andry, pedellid ja kirjutajad; maha teoloogid, meedikud, dekretistid *; maha prokuraatorid, elektorid ja rektor!»

«Päris viimnepäev!» ümises meister Andry oma kõrvu kinni hoides.

«Seal ongi rektor! Tuleb praegu üle platsi!» karjus üks aknalolijaist.

Kõigi silmad pöördusid platsi poole.
«On see tõesti meie auväärt rektor, meister Thibaut?» küsis Jehan Frollo du Moulin, kes oli roninud ühe sisesamba otsa ega võinud sealt näha, mis väljas sünnib.
«Tema jah,» vastasid kõik teised, «tema ise, rektor Thibaut.»
See oli tõesti rektor koos kõigi ülikooli aukandjatega, kes pidulikus rongis suursaatkonnale vastu läksid ja nüüd üle platsi sammusid. Skolaarid, kes akna vastu olid surutud, tervitasid neid möödamineku silmapilgul sapiste märkuste ja iroonilise käteplaginaga. Esimese hoobi sai rektor, kes oma maleva eesotsas sõitis. See oli üpris ränk obadus.
«Tere, härra rektor! Hei, no tere kah!»
15

«Kuidas see vana mängard siia sai? Kuhu ta oma j täringud jättis?»
«Kuidas ta oma hobueesli seljas sörgib! Selle kõrvad on lühemad kui rektoril!»
«Hei, tere, härra rektor Thibaut! Tybalde aleator[1]! Va lollpea! Va mängard!»
«Jumal hoidku teid! Kas te täna öösel sagedasti kaksteist silma saite?»
«Milline nässus, aukuvajunud, kortsus nägu! Ja kõik sellest täringumängust!»
«Thibaut, kuhu te nõnda lähete, Tybalde, ad dados[2]? Pöörate ülikoolile selja ja sörgite linna poole?»
«Küllap läheb Thibautodé[3] tänavale endale korterit otsima!» hüüdis Jehan du Moulin.
Seda kalambuuri korrati müriseva häälega ja tormilise käteplaksutusega.
«Kas lähete Thibautodé tänavale korterit otsima? Eks, härra rektor, kuradi partner?»
Siis tuli järg teiste ülikooli aukandjate kätte.
«Maha pedellid! Maha kaikakandjad!»
«Ütle, Robin Poussepain, kes see seal on?»
«See on Gilbert de Suilly, Gilbertus de Soliaco, Autuni kolledži laekahoidja.»
«Säh, mu king! Sul on parem asend, viruta talle näkku!»
«Saturnalitias mittitnus ecce nuces.»* «Maha kõik kuus teoloogi oma valgete ülekuube-dega!»
«Kas need on teoloogid? Mina arvasin, et need on haned, mida Sainte-Geneviève Roogny läänimõisa eest linnale kinkis.»
«Maha meedikud!»
«Maha kõik dispuudid!»
«Saad mütsiga vastu vahtimist, Sainte-Geneviève'i laekahoidja! Oled mind kord tüssanud. Jah, ta andis minu koha Normandia korporatsioonis väikesele Asca-

1 Luudega mängija (lad. k.).
2 Kas täringute juurde (lad. k.).
3 Thibautode kõlab nagu Thibaut aux des — Thibaut täringuid mängimas.
4 Säh sulle pühadepähkleid (lad. k.).

16
nio Falzaspadale Bourges'i provintsist, aga see on ju itaallane.»
«See on püsti ülekohus!» hüüdsid skolaarid. «Maha Sainte-Genevieve'i laekahoidja!»
«Ohoo, meister Joachim de Ladehors! Ohoo, Louis Dahuille! Ohoo, Lambert Hoctement!»
«Susi söögu Saksa korporatsiooni prokuraatorit!»
«Ja Sainte-Chapelle'i kaplaneid ühes nende hallide nahkvattidega; cum tunicis grisis M»
«Seu de pellibus grisis fourratish '
«Ohoo, kunstide meistrid *! Küll on neil aga kaunid mustad rüüd! Küll on aga kaunid punased rüüd!»
«Ilus saba rektori taga!»
«Nagu Veneetsia doodžil, kes merepulma sõidab.»*

«Vaata, Jehan! Sainte-Genevieve'i kanoonikud!»
«Käigu põrgu kõik kanoonikud!»
«Abt Claude Choart! Doktor Claude Choart! Kas te otsite Marie-la-Giffarde'i?»
«Too elab Glatigny tänavas *.»
«Ta teeb pordumajade ülemale voodit.»
«Ta maksab talle neli teenarit; quatuor denarios3.»
«Aut unum bombum.»4
«Kas tahate öelda, et igalt ninalt?»
«Sõbrad! Meister Simon Sanguin, Pikardia elektor, kellel naine laudjal istub.»
«Post equitem sedet atra cura.» 5
«Ikka julgesti, meister Simon!»
«Tere, härra elektor!»
«Head ööd, elektoriproua!»
«Ah, õnnelikud, kes kõike seda näevad!» õhkas Joannes de Molendino, kes ikka veel ülal kapiteeli lehtede vahel kükitas.
ülikooli vannutatud raamatukoguhoidja Andry Mus-nier sosistas kuninglikule köösnerile Gilles Lecornule kõrva sisse:
«Ma ütlen teile, maailma lõpp on käes. Kunagi varem

1 Hallide tuunikatega (lad. k.).
2 Pigemini hallide nahkadega vooderdatud (lad. k.).
3 Neli teenarit (lad. k.).
4 Ehk ühe mürtsu (lad. k.).
6 Ratsaniku taga istub must mure (lad. k.; Horatius).
17
pole nähtud niisugust lodevust skolaaride poolt; seda kõike on teinud sajandi neetud leiutised: suurtükid, mortiirid, pommilaskjad, kõigepealt aga trükikunst, see uus Saksamaa katk. Ei enam käsikirju ega raamatuid! Trükkimine tapab raamatukauplemise. Maailma lõpp on ligidal.»
«Seda märkan ma ka sametriide levikust,» ütles karusnahakaupmees.
Sel silmapilgul lõi kell kaksteistkümmend.
«Ah!... » hüüdis rahvas nagu ühest suust.
Skolaarid jäid vait. Seepeale algas suur sagimine, jalgade ja peade liikumine, üldine köhimine ja nuus-kamine; igaüks korraldas ennast, seadis end valmis, tõusis üles, liikus ühele või teisele poole. Sellele järgnes suur vaikus; kõigil jäid kaelad õieli, suud lahti, kõigi pilgud pöördusid marmorlaua poole... Sinna ei ilmunud aga kedagi. Seal seisid endiselt paleefoogti neli seersanti, sirged ja liikumatud nagu ülevärvitud raidkujud. Kõigi silmad pöördusid poodiumi poole, mis oli määratud Flaami suursaadikute jaoks. Uks oli ikka veel kinni, poodium tühi. Rahvahulk ootas hommikust saadik kolme asja: keskpäeva, Flandria suursaatkonda ja müsteeriumi. Ainult keskpäev oli õigel ajal saabunud.
Mis liig, see liig!
Oodati veel üks, kaks, kolm, viis minutit, veerand tundi; midagi ei juhtunud. Poodium püsis tühjana, teater oli vait. Kärsitusele järgnes viha. Ärevad sõnad lendlesid ringi, olgugi poolsosinal. «Müsteeriumi! Müsteeriumi!» ümiseti tumedalt. Rahulolematus kasvas. Rahva kohal hõljus ähvardav pilv, mis esialgu ainult tasa kõmises. Jehan du Moulin meelitas sellest välja esimese sädeme.
«Müsteeriumi, käigu kus kurat kõik flaamlased!» karjus ta kõigest kõrist, ise ussina kapiteeli ümber keerdudes.
Rahvas plaksutas käsi.
«Andke müsteeriumi,» kordas rahvas, «ja Flandria käigu kus kurat!»

«Meil on vaja müsteeriumi ja otsemaid,» hüüdis skolaar. «Ehk muidu me poome paleefoogti komöödia ja moralitee asemel üles.»

18

«Hästi öeldud,» kisas rahvas, «poome kõigepealt tema seersandid üles.»

Järgnes suur heakskiidukisa. Vaesed seersandid kahvatasid ja vaatasid üksteisele otsa. Mass hakkas nende poole liikuma ja nad nägid juba, kuidas nõrk puust balustraad, mis neid rahvast lahutas, surve mõjul kõikuma lööb ja järele annab.

Silmapilk oli kriitiline.

«Maha! Maha!» hüüti igast küljest.

Sel hetkel tõusis riietumisruumi vaip, mida eespool kirjeldasime, ja nähtavale ilmus isik, kelle nägemine juba rahvahulga seisma pani ja nagu võluväel ta viha uudishimuks muutis.

«Vait, vait!»

See kõhklev ja kõigest kehast värisev isik tuli, kogu aeg kummardusi tehes, mis liginedes üha põlvituste sarnasemaks muutusid, marmorlaua ääreni.

Vahepeal oli erutus vähehaaval vaibunud.

Oli alles jäänud vaid kerge sumin, nagu see ikka on omane vaikivale rahvakogule.

«Härrad kodanikud,» ütles näitleja, «ja austatud naiskodanikud, meil on au tema eminentsi härra kardinali juuresolekul ette kanda ja etendada üht väga ilusat moraliteed, mille nimi on «Neitsi Maria tark kohtuotsus». Mina mängin Jupiteri. Tema eminents on praegu siia saatmas Austria hertsogi auväärt suursaatkonda, mida aga praegusel silmapilgul Baudets' väraval kinni peab härra ülikooli rektor oma kõnega. Niipea kui kõr-geaulikum kardinal siia jõuab, alustame kohe.»

Kindlasti ainult see,Jupiteri vahelesegamine päästis surmast neli õnnetut paleefoogti seersanti. Kui meil õnn oleks olnud seda väga tõepärast sündmust ise välja mõelda ja kui meil järelikult vastust tuleks anda madam kriitika ees, siis ei saaks meie vastu tarvitada seda klassikalist ütlust: Nec deus intersit K Muuseas oli Jupiteri kostüüm väga kena, ja kogu tähelepanu endale tõmmates oli see palju kaasa mõjunud rahva rahunemisele. Jupiter kandis musta sametiga ületõmmatud raudrüüd kuldnaelapeadega, peas oli tal kahe otsaga müts kul-

1 Ja ärgu jumal vahele tulgu (lad. k.).

19

latud hõbedast nööpidega; ja kui poleks tal olnud põse-puna ja suurt habet, mille mõlema varju ta nägu jäi, poleks tal käes olnud kullatud papist rulli, mis täiskü-litud litriribadest kohevil oli ja milles asjatundlik silm kohe ära tundis välgu, poleks ta jalad ihuvärvi trikoos kreeka moodi rihmadega kinni seotud olnud, siis oleks võinud teda ta range välimuse poolest võrrelda ükskõik millise bretoonlasest ammukütiga de Berry sõjaväest.

II. PIERRE GRINGOIRE *

Sel ajal kui ta pidulikult kõneles, hajus üldine rahuldus ja imetlus, mida ta ülikond oli äratanud, ja kui ta jõudis nende õnnetute sõnadeni: «Niipea kui kõrgeauli-kum kardinal siia jõuab, alustame kohe», kadus ta hääl kisa ja lärmi sisse.

«Silmapilk alustage! Andke meile müsteerium, aga kohe!» kisendas rahvas. Ja kõigist häältest üle kuuldi Joannes de Molendino häält, mis tungis lärmist läbi nagu vilespill Nimes'i karnevalil.

«Alustage silmapilk!» kiunus skolaar.

«Maha Jupiter ja Bourboni kardinal!» üürgas Robin Poussepain ja ka teised skolaarid ülal aknalaual.

«Andke moralitee!» kordas rahvahulk. «Silmapilk! Jalamaid! Komödiandid ja kardinal maha ja nöör kaela!»

Vaene ehmunud ja nõutu Jupiter kahvatas oma punase mingi all, laskis välgu maha kukkuda, võttis kätte oma mütsi, kummardus ja kogeles hirmust värisedes:
«Tema eminents... suursaadikud... madam Flandria Marguerite... »
Ta ei teadnud, mis öelda. Tõeliselt tundis ta hirmu, et teda üles puuakse, ja nimelt rahva poolt sellepärast, et ta rahvast oodata laseb, kardinali poolt sellepärast, et ta kardinali tulekut ei läbe oodata. Kummalgi juhul ähvardas teda kuristik, õigemini võllapuu.
Õnneks tuli keegi, kes ta kitsikusest päästis ja vastutuse tema õlgadelt enesele võttis.
20

Üks inimene seisis teisel pool balustraadi, ruumis, mis marmorlaua ümber vabaks oli jäetud, ilma et keegi teda seni oleks märganud, sest ta pikk ja kõhn kuju oli teiste silmade eest jäänud jämeda samba varju, mille najale ta toetus. See suur, kõhn, kahvatu, blond, säravate silmadega ja naeratava suuga mees oli noor, hoolimata kortsus laubast ja põskedest; seljas vanadusest juba läikiv mustast seržriidest kuub, ligines ta marmorlauale ja andis vaesele kannatajale käega märku. Too aga, pea pulki täis, ei märganudki teda.
Uustulnukas astus sammu ligemale:
«Jupiter,» ütles ta, «kallis Jupiter!»
See ei kuulnud ikka veel.
Lõpuks kaotas suur valvakajuukseline mees kannatuse ja karjus otse tema nina all: «Michel Giborne!»
«Kes mind hüüab?» küsis Jupiter, nagu unest ehmudes.
«Mina!» vastas musta riietatud isik. «Ah!» kostis Jupiter.
«Alustage silmapilk!» ütles too. «Täitke rahva soov; ma võtan enda peale paleefoogti rahustamise, kes omakorda kardinali rahustab.»
Jupiter hingas kergendatult.
«Härrad kodanikud!» karjus ta kõigest kõrist rahvale, kes teda ikka veel hurjutas. «Me alustame kohe!»
«Evoe, Jupiter! Plaudite, cives!» 1 karjusid skolaarid. «Hõissa! Elagu!» karjus rahvas.
Tekkis kõrvulukustav käteplagin ja Jupiter oli juba kadunud vaiba taha, kui saal ikka veel joovastusest rõkkas.
Tundmatu isik aga, kes nii nõiaväel «tormi tuulevaikuseks» oli muutnud, nagu meie vana kallis Corneille * ütleb, oli ettevaatlikult tagasi samba varju läinud ja oleks seal kahtlemata jäänudki nägematuks, liikumatuks ja vaikseks nagu ennegi, kui teda päevavalgele poleks toonud kaks noort naist, kes vaatajate esimeses reas olles olid tähele pannud ta kõnelust Jupiteri — Michel Giborne'iga.

Hei, Jupiter! Plaksutage, kodanikud (lad. k.).
21
«Meister,» ütles üks neist ja andis märku, et ta ligemale tuleks ...
«Tasemini, armas Lienarde,» lausus ta ilus, priske ja oma pühapäevariietes väga uljas kaaslanna. «See pole vaimulik, vaid ilmalik inimene. Ära nimeta teda «meistriks», vaid lihtsalt «härraks».»
«Härra,» ütles Lienarde.
Tundmatu ligines balustraadile.
«Mis te soovite, preilid?» küsis ta vastutulelikult.
«Ah, ei midagi!» ütles Lienarde hämmeldunult. «Minu kaaslane Gisquette-la-Gencienne tahaks teiega kõnelda.»

«Ei, ei,» vastas Gisquette punastades. «Lienarde ütles teile «meister», mina ütlesin talle ainult, et ta nimetaks teid «härraks».»
Mõlemad tüdrukud lõid silmad maha. Tundmatu, kellele vestluse alustamine väga meelt mööda oli, vaatles neid naeratades:
«Teil, preilid, pole siis mulle midagi öelda?»
«Oh, ei midagi!» vastas Gisquette.
«Mitte midagi!» lisas Lienarde.
Pikk blond noormees astus sammu tagasi, kuid kaks uudishimulikku ei tahtnud teda ära minna lasta.
«Härra,» ütles Gisquette elavalt ja tormakalt, nagu oleks veepais avatud või naine äkki midagi otsustanud, «teie tunnete ju sõdurit, kellel müsteeriumis tuleb jumalaema osa mängida?»
«Teie mõtlete Jupiteri osa?» küsis nimetu.
«Ah muidugi,» vastas Lienarde, «on tema aga loll! Teie tunnete muidugi Jupiteri?»
«Michel Giborne'i?» küsis tundmatu. «Jah muidugi!»
«Tal on tore habe!» ütles Lienarde.
«Kas see on ilus, mis nad nüüd mängima hakkavad?» päris Gisquette aralt.
«Väga ilus, preili,» vastas tundmatu kõhklematult.
«Mis nad siis mängivad?» küsis Lienarde.
««Neitsi Maria tarka kohtuotsust», üht moraliteed, armuline preili.»
«Ah, see on midagi muud!» arvas Lienarde.
Järgnes lühike vaikus. Tundmatu katkestas selle:
«See on täiesti uus moralitee, mida varem pole etendatud.»
22
«See on siis teine,» ütles Gisquette, «mitte see, mida paari aasta eest legaadi sissesõidu puhul ette kanti. Seal esinesid kolm noort tütarlast, kes mängisid ... »
«Sireene,» täiendas Lienarde.
«Ja täitsa alasti,» lisas noormees.
Lienarde lõi silmad häbelikult maha. Gisquette vaatas talle otsa ja tegi sedasama. Noormees jätkas naeratades:
«Seda oli üsna lõbus vaadata. Tänane moralitee on aga eriti pühendatud Flandria printsessile.»
«Kas ka karjuselaule lauldakse?» päris Gisquette.
«Vuih,» ütles võõras, «kuidas seda tohib ühes moralitees? Ei maksa žanre segi ajada. Jandis, jah, seal palun väga.»
«Väga kahju,» ütles Gisquette, «tookord võitlesid Ponceau purskkaevu ümber metsikud mehed ja naised omavahel ja laulsid igamoodi hoiakutes oma laulukesi.»
«Mis paavsti saadikule kõlbab,» ütles võõras kuivalt, «ei kõlba printsessile.»
«Ja neil oli veel kaasas,» seletas Lienarde, «palju puhkpille, millel mängiti suurepäraseid viise.»
«Ja et jalutajad oleksid ennast värskendada saanud,» jätkas Gisquette, «pildus purskkaev kolmest avast veini, piima ja magusat jooki, mida igaüks võis juua.»
«Ja vähe allpool purskkaevu,» lisas Lienarde, «Kolm-ainuse kiriku juures mängiti passiooni*, näitlejad aga ei kõnelnud.»
«Mäletan!» hüüdis Gisquette. «Jumal oli veel ristipuul ning kummalgi pool oli tal röövel.»
Siin hakkasid naised, keda mälestus legaadi sissesõidust soojaks küttis, ühekorraga vadistama.
«Ja kaugemal, Maalijate värava juures, oli veel teisi väga uhkes riides isikuid.»

«Ja mäletad sa Saint-Innocenfi purskkaevu juures seda jahimeest, kes haukuva koerakarjaga emahirve taga ajas; puhuti veel jahisarvi?»

«Ja Pariisi tapamaja juures kaadervärki, mis DieppeM linnust kujutas?»

.«Ja mäletad sa, Gisquette, kui legaat mööda läks, siis joosti linnusele tormi ja kõigil inglastel lõigati kõrid maha.»

23

«Ja Chätelet' värava juures olid ka toredad kometi-mehed.»

«Ja Vahetajate sild oli ülalt tervenisti vaipadega kaetud!»

«Ja kui legaat mööda läks, lasti sillalt üle paarisaja tosina igasuguseid linde lendu. See oli alles tore, Lienarde!»

«Täna on veel toredam,» lausus lõpuks vahele nende kaasvestleja, kes neid kärsitult pealt kuulas.

«Teie olete siis kindel, et müsteerium on ilus?» küsis Gisquette.

«Kahtlemata,» vastas ta ja lisas teatud uhkusega: «Mina olen tüki autor.»

«Kas tõesti?» hüüdsid noored tüdrukud väga imestu-nultA

«Tõesti,» vastas poeet kergelt rinda ette ajades. «Meid on õieti kaks: Jehan Marchand, kes lauad lõikas ja teatrilava püstitas, ja mina, kes tüki kirjutas. Minu nimi on Pierre Gringoire.»

«Cidi» autorgi poleks võinud uhkemini lausuda: Pierre Corneille.

Lugejad on muidugi märganud, et alates silmapilgust, mil Jupiter vaiba taha kadus, kuni silmapilguni, millal uue moralitee autor nii äkki Gisquette'i ja Lienarde'i naiivse imetluse osaliseks sai, on tükk aega mööda läinud. Imelik lugu: kogu rahvahulk, kes veel äsja nii ärritatud oli, ootas nüüd komödiandi sõnu uskudes kannatlikult — see tõestab vana tõde, mida meie teatrid iga päev kogevad, et kõige parem abinõu rahvast kannatlikult ootama panna on kinnitada, et etendus kohe algab.

Kuid skolaar Joannes ei maganud.

«Hei!» kisas ta keset vaikset ootamist, mis ärevusele oli järgnenud. «Jupiter, püha Neitsi, kuradi vigurdajad! Kas te meid tüssata tahate? Kuhu jääb etendus? Alustage, või muidu alustame meie uuesti!»

Rohkem polnud tarvis.

Poodiumi sügavusest kuuldus keel- ja puhkpillide muusikat; vaip tõsteti üles; neli kirevat ja mingitud isikut tulid välja, ronisid järsust redelist üles ja ülemisele platvormile jõudes rivistusid rahva ees talle sügavalt

24

kummardades. Muusika jäi vait. Algas müsteerium.

Pärast seda kui need neli isikut heldelt vastu olid võtnud oma kummarduste tasu käteplagina näol, alustasid nad keset pühalikku vaikust proloogi, millest me aga lugejat meeleldi säästame.

Muide, nagu juhtub veel meiegi päevil, tundis rahvas suuremat huvi riiete vastu, mida näitlejad kandsid, kui osa vastu, mida nad etendasid. Tõtt öelda, nõnda pidigi olema. Kõik neli olid pooleldi kollastes, pooleldi valgetes riietes ja ainult riide materjal oli igaühel erinev. Esimene oli riietatud kuld- ja hõbebrokaati, teine siidi, kolmas villasesse, neljas linasesse riidesse. Esimesel oli paremas käes mõõk, teisel kaks kuldvõtit, kolmandal kaal, neljandal labidas. Et aidata laisalt mõtlejaid, kes nende atribuutide selgusest hoolimata ei suutnud nende mõtet mõista, võis lugeda suuri musti väljaõmmeldud tähti: brokaatriide alumiselt äärelt — minu nimi on Aadel; siidriidelt — minu nimi on Vaimulik Seisus; vil-laselt — minu nimi on Kaubandus; linase riide alt äärelt — minu nimi on Põllutöö. Kahe meesallegooria sugu oli igale nupukamale vaatlejale selge nende lähemaist riideist ja

teravatipulistest peakatteist, kahe nais-allegooria riided aga olid pikemad ja peas kandsid nad naiste tanukesi.

Oleks vaja olnud küllalt pahatahtlikkust, et mitte aru saada proloogi luulelise sisu kaudu, et Põllutöö on abielus Kaubandusega ja Vaimulik Seisus Aadliga ja et õnnelikel paaridel on nelja peale üks suurepärane kuld-delfiin kelle nad pidid määrama kõige ilusamale naisele. Nad läksid siis mööda maailma seda kaunitari otsima, ja pärast seda, kui nad olid hüljanud Golkonda * kuninganna, Trapesundi * printsessi, tatarlaste Suure Khaani tütre jne., olid nad, s. o. Põllutöö ja Vaimulik Seisus, Aadel ja Kaubandus, Justiitspaleesse kokku tulnud, et siin marmorlaual välja puhata, pakkudes auväärt kuulajaile nüüd nii palju sententse ja maksiime, sofisme, definitsioone ja loogika figuure, kui palju neid kunstide fakulteedis iganes võidi eksamitegijaile

Prantsuse keeles tähistab delfiini ja dofääni sama sõna dauphin.

25

esitada', kui need litsentsiaadi kübaraid tahtsid pähe saada.

Tõesti, see kõik oli väga tore.

Kuid rahva hulgas, keda neli allegoorilist kuju oma metafooride voogudega üle ujutasid, polnud ühtki nii tähelepanelikku kõrva, ühtki nii värisevat südant, ühtki nii valju silma, ühtki nii õieli kaela, kui "seda oli autori silm, kõrv, kael ja süda, selle vahva Pierre Gringoire'i omad, kes äsja oma nime kahele noorele tüdrukule kuidagi ütlemata ei saanud jätta. Ta läks mõne sammu neist eemale oma samba taha ja seal ta siis kuulas, vaatas ja nautles. Heatahtlik käteplagin, millega ta proloogi algus vastu võeti, kajas ta sees veel edasi ja ta oli täiesti andunud ekstaatilisele vaatlusele, millega autor oma mõtteid jälgib, kui need ükshaaval näitleja suust poetatuna suure kuuldesaali vaikusesse langevad. Väärikas Pierre Gringoire!

Kuigi seda pole meeldiv öelda, siiski segati esialgset vaimustushoogu õige pea. Vaevalt sai Gringoire tõsta oma huultele joovastava rõõmu ja võidu karika, kui sinna juba mõruduse tilk sisse langes.

Üks räbaldunud sant, kel rahva sekka ära kadudes võimalust polnud kerjata ja kes kahtlemata oma naabrite taskuist ka küllaldast kahjutasu ei leidnud, oli heaks arvanud nähtavamale kohale ronida, et pilkusid ja ka almuseid endale meelitada. Proloogi esimeste värsside ajal oli ta suursaatkonnale määratud poodiumi alustulpe pidi üles karniisile roninud, mis balustraadi alumist poolt ääristas, ja istus nüüd seal, mangudes oma riideräbalatega ja koleda haavaga paremal käel vaatajate tähelepanu ja kaastundmust. Muide, ta ei lausunud ühtki sõna.

Selle vaikuse tõttu võis proloog takistuseta jätkuda ja polekski ühtki tunduvamat korratust tulnud, kui õnnetuseks skolaar Joannes oma samba otsast poleks kerjust ja ta grimasse märganud. Noort poissi haaras metsik naer ja ta hüüdis rõõmsalt, ilma et oleks hoolinud etendusest ja üldisest pinevusest:

«Vaadake seda äbarikku! Ta palub almust!»

Kes kivi konnalompi on visanud või linnuparve tulistanud, sel on aimu mõjust, mida need ebakohased

26

sõnad keset üldist pingelist vaikust avaldasid. Gringoire võpatas otsekui elektrilöögist. Proloog katkes ja kõigi pead pöördusid segaduses kerjuse poole, kes end häirida laskmata ses vahejuhtumis paraja silmapilgu leidis heaks lõikuseks ja kaebliku häälega kõnelema hakkas, ise silmi pilutades:

«Andke vaesele, halastage!»

«Tohoh! Jumala eest,» hüüdis Joannes, «see on Clopin Trouillefou. Hei, sõber, kas su haav jalale enam ei kõlvanud, et sa ta käe peale oled pannud?»

Nõnda öeldes viskas ta ahvi osavusega väikese mündi võidunud kübaralodusse, mida kerjus oma haige käega rahva poole sirutas.

Kerjus võttis almuse ja kibeda pilke meelerahuga vastu ja jätkas oma haleda häälega.

«Andke vaesele, halastage!»

See vahejuhtum lõbustas kaunikesti kuulajaid ja hea hulk vaatajaid Robin Poussepaini ja teiste skolaaridega eesotsas plaksutasid rõõmsasti sellele proloogi keskel improviseeritud veidrale duetile, mis toimus kilava häälega skolaari ja ühetoonilise häälega kerjuse vahel, kes end häirida ei lasknud.

Gringoire oli üpris pahane. Esimesest jahmatusest toibudes katsus ta näitlejaile karjuda: «Jätkake! Mis kurat! Jätkake!» Kahe rahurikkuja poole aga ei heitnud ta põl-gusepilkugi.

Sel silmapilgul tundis ta, kuidas keegi teda kuuesii-lust rebib. Ta pöördus meelepahaga ümber ja tal oli raske naeratada. Siiski tuli tal seda teha. See oli Gis-quette'i ilus käsivars, mis balustraadist läbi oli pistetud ja nõndaviisi tema tähelepanu endale tõmbas.

«Härra,» ütles tüdruk, «kas nad veel edasi mängivad?»

«Muidugi,» vastas Gringoire küsimusest väga solvatuna.

«Sel puhul,» jätkas preili, «oleksite ehk nõnda lahke ja seletaksite mulle ... »

«Mis nad nüüd ütlevad?» katkestas Gringoire. «Küllap ise kuulete.»

«Ei,» ütles Gisquette. «Vaid mis nad seni rääkisid.» Gringoire võpatas nagu inimene, kelle värsket haava osatati.

27

«Käigu põrgu see rumal, nürimeelne tüdrukutirts!» sisistas ta hammaste vahelt.

Sellest silmapilgust peale oli Gisquette talle null.

Näitlejad aga olid kuulnud ta vahelehüüdu ja rahvas, nähes, et nad uuesti rääkima hakkavad, seadis end kuulama. Muidugi kaotas ta palju ilusaid asju nõnda järsult katkestatud osade kokkujootekohas. Gringoire mõtles tasakesi kibedusega selle üle järele. Kuid vähehaaval sigines jälle rahu, skolaar vaikis, sant luges münte oma mütsilodus ja etendus jätkus omasoodu.

See oli tõesti väga ilus luuleteos, mida vahest isegi tänapäev võiks kasutada, kui mõned kohad ümber teha. Ekspositsioon oli pikk, tühjavõitu, nagu seda reeglid nõuavad, ja lihtsameelne Gringoire imetles oma hingesügavuses siiralt ta selgust. Nagu vahest arvatagi võib, olid neli allegoorilist kuju pisut väsinud pärast pikka reisi läbi kolme maailmajao, pealegi kui neil polnud õnnestunud oma kulddelfiinist soodsalt lahti saada. Seejärel algas imelise kala kiitus, milles tuhat korda õrnalt vihjati Flandria Marguerite'i noorele kihlatud peigmehele, kes tol ajal Amboise'is kurvalt oma päevi veetis ja kes aimatagi ei võinud, et tema pärast peavad Põllutöö, Vaimulik Seisus, Aadel ja Kaubandus mööda maailma reisima. Mainitud delfiin oli noor, oli ilus, oli tugev ja ennekõike (kõigi kuninglike vooruste suurepärane päritolu!) ta oli Prantsuse lõvi poeg. Ma väidan, et julge võrdlus on imestusväärne ja et teatris esitatav looduslugu päeval, kus üht kuninglikku pruutpaari allegooriate läbi ülendatakse, sugugi ei tarvitse tagasi kohkuda delfiini eest, keda lõvi on sünnitanud. Just säärased haruldased, kõrgelennulised võrdlused on ehtsa vaimustuse tunnistajad. Sellest hoolimata, kui lubatakse ka arvustusel oma sõna sekka öelda, oleks poeet pidanud neid ilusaid mõtteid arendama siiski lühemalt kui paarisajas värsis. Tõsi küll, müsteerium pidi kestma keskpäevast kuni kella neljani, nagu seda prevoo oli korraldanud, ja selle aja jooksul tuli midagi ka rääkida. Muide, kuulati kannatlikult.

Kui parajasti Kaubandus ja Aadel omavahel riidu olid minemas ja just hetkel, kui Põllutöö selle toreda värsi esitas: «Ei iial metsas pole nähtud looma uhkemat!»

28
avanes äkki aupoodiumi uks, mis seni tarvitamatult kinni oli seisnud, avanes veel vähem tarvilikul ajal ja uksehoidja hele hääl kuulutas järsult:
«Tema eminents härra Bourboni kardinal!»

III. HÄRRA KARDINAL

Vaene Gringoire! Pariisi kõigi suurte topeltpetardide * mürin jaanipäeval, kahekümne arkebuusi kogupaugud, kuulsa serpentiini põmakas, mis Pariisi piiramise ajal, pühapäeval 29-ndal septembril 1465 *, ühe lasuga tappis seitse burgundlast, kogu püssirohulao plahvatus Temp-le'i värava juures poleks tema kõrvu sel pidulikul ja dramaatilisel silmapilgul nõnda kurdiks teinud kui need mõned sõnad uksehoidja suust: «Tema eminents härra Bourboni kardinal.»
See ei tähendanud, nagu oleks Pierre Gringoire härra kardinali kartnud või põlanud. Tal polnud selleks nõrkust ega upsakust. Ta oli ehtne eklektik, nagu nüüd öeldakse, kuuludes nende kõrgete, tugevate, mõõdukate ja rahulike vaimude hulka, kes oskavad alati keskteed käia, stare in dimidio rerum, kes on arukad ja pooldavad liberaalset filosoofiat ning kes seejuures arvestavad ka kardinale. See on väärt ja surematu tõug filosoofe, kellele tarkus, see uus Ariadne, näib lõngakera * kätte andnud olevat, mille lahtihargneva lõnga järel nad maailma algusest peale liiguvad läbi inimlike nähtuste labürindi. Neid leiab igal ajastul ja alati samasugustena, see on, alati vastavatena oma ajale. Jättes kõrvale meie Pierre Gringoire'i, kes neid võiks väga hästi esindada viieteistkümnendal sajandil, kui meil õnnestuks teda nõnda kirjeldada, nagu ta seda väärib, peame ütlema, et just nende vaimu kehastas ka du Breul, kui ta kuueteistkümnendal sajandil kirjutas need lapselikult ülevad, kõigil sajanditel väärt sõnad: «Olen sünnipäralt pariislane ja keelelt parresialane, sest parresia tähendab kreeka keeles rääkimisvabadust, mida ma ka olen tarvitanud isegi härrade kardinalide, prints de Conti onu ja venna juuresolekul, siiski alati tarvilise aukartusega
29
nende kõrguse ees ilma ühtki nende kaaslast solvamata, mis iseenesest pole sugugi vähe.»
Seepärast polnud ka ebameeldivas muljes, mis kardinal Pierre Gringoire'is äratas, mingit isiklikku viha tema vastu või põlgust tema tuleku puhul. Hoopis selle vastu: meie poeedil oli küllalt arukust ja ka küllalt peetud kuub seljas — tal oli põhjust erilist rõhku panna sellele, et eminentsi kõrv võiks kuulda mõnda vihjet proloogis, eriti aga kiidusõnu kulddelfiini, selle Prantsusmaa lõvipoja kohta. Kuid poeetide suursuguses loomuses ei valitse omakasu. Oletame, et poeedi loomus koosneks kümnest osast, siis oleks kindel, et mõni keemik teda analüüsides ja farmakopoliseerides, nagu ütleb Rabelais, leiaks sealt ühe osa omakasu ja üheksa osa enesearmastust. Ent sel momendil, kui uks kardinalile avati, olid Gringoire'il need üheksa enesearmastuse osa rahva imetluse hinguse mõjul nõnda kohutavalt paisunud ja tursunud, et hoopis ära lämbus see pisike omakasu-molekul, mida äsja leidsime igas poeedis ja mis muide on väga väärtuslik osa, sest see on see reaalsuse ja inimliku loomuse ballast, ilma milleta poeetide jalad maapinda ei puudutaks. Gringoire tahtis tunda, näha, kombata, kuidas need otsatud tiraadid, mis iga hetk kõigist ta pulmaluule osadest esile uhkasid, kogu seda rahvamassi (tõtt öelda logelejaid, aga mis sellest!) jahmatama ja tarretama panid ning lämmatasid. Pean ütlema, et ta ka ise üldist õnd-sustunnet jagas, mitte nii kui La Fontaine*, kes oma komöödia «Florentini» etendusel küsis: «Milline tola on selle sodi teinud?» Gringoire oleks väga oma naabrilt tahtnud küsida: «Kes on selle meistriteose kirjutanud?» Nüüd võib siis ise arvata, mis mulje kardinali äkiline ja ajakohatu tulek temasse jättis.

Ta kartus osutus liigagi õigeks. Eminentsi sisseastumine ajas kuulajad kihevile. Koigi pead pöördusid poodiumi poole. Võimatu oli midagi kuulda. Kõik kisasid ainult: «Kardinal, kardinal!» Õnnetu proloog katkes teist korda.

Kardinal seisatas viivu poodiumi astmeil. Kui ta oma küllaltki ükskõikse pilgu üle saali laskis libiseda, kasvas lärm. Igaüks tahtis teda oma silmaga näha. Igaüks püüdis oma pead üle naabri õla õieldada.

30

Tõesti, see oli suursugune isik, kelle nägemine iga teise vaatepildi üles kaalus. Charles, Bourboni kardinal, Lyoni ülempiiskop ja krahv, Prantsusmaa priimas *, oli ühel hoobil sugulane Louis XI-ga oma venna Pierre'i, Beaujeu senjööri kaudu, kes oli abielus kuninga vanema tütrega, ja Charles Südiga oma ema Burgundia Agnesi kaudu. Kuid prantslaste priimase valdavamaks, iseloomulikumaks ja omalaadsemaks jooneks oli ta õukondlik vaim ja alandlikkus võimude ees. Võib juba mõista, kui palju raskusi tegi talle see kahepoolne sugulus ja kui paljude ilmalike karide vahel ta vaimulik laevuke pidi loovima, et mitte puruks põrgata vastu Louis'd * või Charles'i *, Sküllat ja Harübdist *, kes juba alla olid neelanud nii Nemours'i hertsogi kui ka Saint-Poli konne-taabli.* Tänu taevale, ta oli kardetava sõidu õnnelikult läbi teinud ja takistuseta Rooma jõudnud. Kuid kuigi ta sadamas oli, või õigemini, just sellepärast, et ta sadamas oli, ei saanud ta iialgi erutuseta meenutada oma poliitilist minevikku, mis nii kaua oli vaevarikas ja kindlusetu olnud. Seepärast oli tal kombeks öelda, et 1476. aasta oli talle must ja valge, mis pidi tähendama, et ta sel aastal oli kaotanud oma ema, Bourboni hertsoginna, ja oma onupoja, Burgundia hertsogi, ja et üks lein oli teist leina leevendanud.

Muidu oli ta hea inimene; ta elas lõbusalt oma kardinalielu, tundis meeleldi rõõmu Chaillot' viinamägede kuninglikust veinist, ei vihanud Richarde-la-Garmoise'i ega Thomasse-la-Saillarde'i, jagas almuseid rohkem noortele tüdrukutele kui vanadele naistele ja kõige selle pärast meeldis ta Pariisi lihtrahvale. Teda saatis alati väike kõrgemast soost piiskoppide ja abtide kaaskond, kes olid galantsed, lõbuarmastajad ja alati valmis joo-minguist osa võtma. Ja nii mõnigi kord oli Saint-Germain d'Auxerre'i auväärt koguduseliikmed Bourboni lossi valgustatud aknaist õhtuti mööda minnes nördinud, kuuldes sealt samu hääli, mis päeva ajal neile missat olid laulnud, nüüd klaaside kõlinal jorutavat paavst Bene-dictus XII joomalaulu «Bibamus papaliter» paavsti oma, kes oma tiaarale veel kolmanda krooni lisas.*

1 Joogem paavstlikult (lad. k.).

31

Kahtlemata kaitses see populaarsus, mis kardinalile teenitult kuulus, teda saali sisse astudes halvast vastuvõtust selle rahvahulga poolt, kes alles äsja oli nii rahulolematu ja kes õieti kardinali ees kaldus üpris vähe aupaklik olema päeval, kus tal enesel paavsti valimine ees seisis. Pariislased ei pea pikka viha. Pealegi olid nad sundinud etendust alustama ja olid sellega kardinalist nagu ette jõudnud ning sellest võidust jätkus neile. Tõtt öelda oli Bourboni kardinal ilus mees, tal oli seljas väga tore purpurne mantel, mida ta oskas väga hästi kanda; see aga tähendas, et tema poole hoidsid kõik naised, järelikult üle poole saali. Oleks ju otse ülekohus ja maitsetus mõnitada kardinali sellepärast, et ta end oodata laskis, oli ta ju ikkagi tore mees ja kandis hästi oma punast mantlit!

Ta astus sisse, tervitas koosolijaid selle päritud naeratusega, millega ülikud rahvast tervitavad, ja astus aeglaste sammudega oma verevast sametist tugitooli poole, ta näost aga võis lugeda, et ta hoopis millelegi muule mõtleb. Ta piiskoppidest ja abtidest kaaskond, ehk

nagu me tänapäeval ütleksime, ta peastaap tungis tema järel poodiumile ja suurendas omakorda parteri hämmeldust ning uudishimu. Neid osutati ja nimetati üksikult. Igaüks tahtis vähemalt näidata, et ta kedagi neist tunneb, kes Marseille' piiskoppi Alaudet'd, kui ta õieti mäletab, kes Saint-Denis' kloostri priorit, kes Saint-Germain-des-Prés' abti Robert de Lespinasse'i, seda ühe Louis XI armukese liiderlikku venda — kõik see toimus tugevate pilgete ja kriiskavate hüüdude saatel. Soklaarid aga loopisid. Täna oli nende päev, nende nar-ripidu, nende saturnaal, kohtukirjutajate ja skolaaride iga-a,astane orgiapäev. Polnud sellist ebasündsust, mil täna õigust poleks olnud esineda või mis püha poleks olnud. Rahvahulgas ringlesid ka lõbusad tüdrukud, nagu Neljanaela Simone, Turske Agnès, Sikujala Robine. Kuidas mitte oma lõbuks ropendada ja pisut jumalavallatu olla nii ilusal päeval ja nii kenas vaimulike ja lõbutüdrukute seltskonnas? Ja nad ei maganud ka; keset üldist kära ja müra sünnitasid kõik need kohtukirjutajate ja skolaaride suust lipsanud sõnad, mida ülejäänud aastaajal hirm Louis Püha tulise raua ees vaos oli hoidnud,

32

kohutava mõnituste ja pöörasuste kassikontserdi. Vaene Louis Püha! Kui vähe nad temast siin, ta enese Justiits-palees hoolisid! Igaühel oli midagi poodiumile tulijaist märklauaks võtta, kel must sutaan, kel hall, kel valge, kel lilla. Joannes Frollo de Molendino aga kui ülemdiakoni vend oli oma ägeda kallaletungi esemeks valinud punase sutaani. Ta sihtis oma jultunud silmad kardinali peale ja jorutas kõigest kõrist: «Cappa repleia meroh '

Kõik need üksikud pilamised, mida siin lugeja õpetuseks pehmendamata oleme ette toonud, mattusid niivõrd üldise lärmi alla, et hääbusid enne poodiumile jõudmist. Muide, kardinal ei võinudki pahandada, sest seesugused vabadused olid niisugusel päeval juba kombeks muutunud. Tal oli hoopis teine mure, mis ta näostki välja paistis ja mis ta kannul käies temaga ühel ajal poodiumile ilmus. See oli Flandria suursaatkond.

Kardinal polnud kaugeltki mitte kaugelenägev poliitikamees ega mõelnud palju järele, millised tagajärjed võiksid olla sellel abielul tema sugulase Burgundia Mar-guerite'i ja tema hõimlase troonipärija CharlesM vahel; või kui kaua võiks püsida ebakindel «hea kokkulepe» Austria hertsogi ja Prantsusmaa kuninga vahel; või kuidas suhtub Inglise kuningas sellesse, et tema tütar ära põlati * — kõik see vaevas teda vähe ja ta proovis parema meelega igal õhtul veini Chaillot' kuninglikelt viinamägedelt, mõtlemata sellele, et mõned pudelid sama veini (tõsi küll, pisut parandatud ja lahjendatud arst Coictier'* poolt), mida Louis XI südam-likult Edward IV-le pakkus, ühel hommikul Louis XI Edward IV-st vabastavad. Ei ühtki säärast muret valmistanud kardinalile «härra Austria hertsogi kõrgelt austatud suursaatkond», mure tuli mujalt. Oli nimelt veidi vali nõue, nagu me seda juba raamatu alguses ütlesime, et tema, Charles de Bourbon, peab pidu tegema ja toredat vastuvõttu korraldama jumal teab mis kodanikuseisusest isandaile; tema, kardinal, mingitele nõunikele; tema, prantslane ja lõbus lauakaaslane, peab kostitama neid õllejoojaid flaamlasi. Ja pealegi kogu

Kardinali rüü täis veini (lad. k.).

33

rahva ees! Kindlasti oli see üks vastikumaist veiderdus-test, mida ta kunagi kuninga meeleheaks oli teinud.

Kui siis uksehoidja heleda häälega hüüdis: «Härrad Austria hertsogi saadikud,» pöördus ta ukse poole ülima viisakusega, mida ta nii põhjalikult kätte oli õppinud. Ei tarvitse lisada, et kogu saal samuti silmad ukse poole lõi.

Sisse astusid paarikaupa kõik nelikümmend kaheksa Austria Maximiliani suursaadikut, kelle tõsidus risti vastu käis Charles de Bourboni vaimulike uljale rongile. Nende ees

sammusid auväärt paater issandas * Jehan, Saint-Bertini abt, Kuldvillaku Ordu kantsler * ja Jacques de Goy, sieur Dauby, Genti ülemfoogt. Rahvas jäi vait. Tagasihoitud naeruga kuulati kõiki neid kentsakaid nimesid ja kodaniku-aukraade, mida iga sisseastuja uksehoidjale rahulikult poetas, kes omakorda need nimed ja aukraadid rahvale kuuldavaks tegi, aga kõiki neid segamini ajades ja moonutades. Seal oli meister Lovs Roelof, Louvaini linnapea; härra Clays d'Etu-elde. Brüsseli linnapea; härra Paul de Baeust, sieur Voirmizelle, Flandria esindaja; meister Jehan Coleghens, Antverpeni bürgermeister; meister Gheldolf van der Hage, Genti maaomanike vanem: sieur Bierbecque, Jehan Pinnock, Jehan Dymaerzelle jne., jne., jne.; foogtid, vanemad, bürgermeistrid; bürgermeistrid, vanemad, foogtid, kõik jäigad, tähtsate nägudega, pidulikult sametis ja damastis, peas mustad sametbaretid suurte küprose kuldlõngast tuttidega; kõik tublid flaami mehed, tähtsad ja tõsised kujud, nagu neid Rembrandt nii tugevatena ja väärikatena tumedal tagapõhjal oma «Öises vahtkonnas» on maalinud; isikud, kelle laubale oli kirjutatud, et Austria Maximilianil oli õigus täiesti usaldada «nende mõistust, vahvust, kogemusi, ausust ja ettenägelikkust» nagu ta manifestis seisis.

Siiski oli üks erand. Sel oli peen, tark, kaval nägu, midagi ahvi ja diplomaadi koonu taolist. Kardinal astus kolm sammu tema poole, tegi sügava kummarduse. Siiski oli selle mehe nimi ainult «Willem Rym, Genti linna raehärra ja esimene võimukandja».

Vähesed teadsid, kes too Willem Rym oli. Haruldane vaim, kes revolutsiooni ajal oleks hiilgavalt sündmuste

34

eesotsas seisnud, kes aga viieteistkümnendal sajandil pidi sellega leppima, et ta põranda all intriigivõrkusid kudus ja «maa-aluses käigus elas», nagu hertsog de Saint-Simon * ütleb. Muide, Euroopa esimene «sapöör» hindas teda kõrgelt. Ta oli Louis XI usaldatav kaastöö-line, ta võttis sageli osa kuninga salajastest üritustest. Need olid kõik asjad, millest rahvahulk midagi ei teadnud. See jälgis imestunult kardinali viisakust selle armetu ilmega flaami ametmehe vastu.

VI. MEISTER JACQUES COPPENOLE

Sellal kui Genti esimene võimukandja ja eminents vastamisi väga sügavaid kummardusi ja mõningaid pooL sosinal lausutud sõnu vahetasid, astus uksest sisse pikka kasvu, laia näo ja tugevate õlgadega mees ning tahtis Willem Rymi kõrvale minna, meenutades temaga võr-reldes peni rebase kõrval. Ta viltkübar ja nahkkuub eraldusid teravalt ümbritsevast siidist ja sametist. Arvates, et see on mõni sissepugenud tallipoiss, peatas teda uksehoidja.

«Hei, sõber, siia ei tohi.»

Nahkkuues mees tõukas ta õlaga eest.

«Mis see tobu minust tahab?» ütles ta nii kõva häälega, et kogu saal seda imelikku vestlust kuulama jäi. «Kas sa ei näe, et ma siia kuulun?»

«Teie nimi?» päris uksehoidja.

«Jacques Coppenole.»

«Teie seisus?»

«Sukakuduja Gentist, poe sildil kolm ketti.» * Uksehoidja tõmbus tagasi. Linnavanemaid ja bürgermeistreid teatada, sel polnud veel viga, kuid sukakudu-jaid, see oli iiig. Kardinal oli kui nõelte otsas. Rahvas kuulas ja vaatas. Juba kaks päeva oli eminents kõik teinud, et neid flaami karusid libedaks lakkuda ja neile esinduslikumat ilmet anda. Tagasilangus oli ränk. Willem Rym aga astus kavala naeratusega uksehoidja juurde ja sosistas talle tasahilju:

«Teatage: meister Jacques Coppenole, Genti linna vanemate nõukogu sekretär.»
35

«Uksehoidja,» ütles kardinal kõvasti, «teatage: meister Jacques Coppenole, kuulsa Genti linna vanemate nõukogu sekretär.»
See oli viga. Willem Rym oleks üksi raskusest üle saanud, kuid kardinali oli Coppenole kuulnud.
«Ei, tont võtku!» karjus ta müriseva häälega. «Jacques Coppenole, sukakuduja. Kuuled sa, uksehoidja! Ei enam ega vähem. Tont võtku, sukakuduja kõlbab küllalt. Härra ülemhertsog on tihti Genti tulles minu tehtud sukki oma kinnastega katsunud.»
Puhkes naer ja käteplagin. Pariislased juba mõistavad nalja ja plaksutavad selle peale alati.
Lisame juurde, et Coppenole oli ise lihtrahva hulgast pärit ja siinne publik koosnes samuti lihtrahvast. Ühen* dus tema ja nende vahel tekkis silmapilkselt, vahetult, nagu elektrivool. Flaami sukakuduja ninakas käitumine, mis õukondlasi alandas, oli viieteistkümnenda sajandi pleebsi südametes äratanud mingi ebamäärase, alles veel selgumata enesevääärtusetunde. Too sukaku-duja, kes härra kardinali ees nii trotslikult üles astus, oli nendega võrdne ja see oli väga meelt mööda neile vaestele kuraditele, kes pidid tavaliselt ikka austust ja sõnakuulmist osutama Sainte-Genevieve'i abti, selle kardinali sabakandja, foogti seersantide teenri ees!
Coppenole tervitas uhkelt eminentsi, kes omalt poolt vastu tervitas seda kõikvõimsat kodanikku, keda isegi Louis XI kartis. Sellal kui Willem Rym, see «tark ja kaval mees», nagu ütleb Philippe de Commines *, neid mõlemat jälgis pilkava ja üleoleva naeratusega, asusid mõlemad oma paigale, kardinal üsna tusase, mureliku näoga, Coppenole aga rahulikult ja upsakalt, mõeldes kahtlemata, et sukakuduja kutse on sama väärt mis iga teinegi ja et Burgundia Marie, selle Marguerite'i ema, kelle mehelepanemisega Coppenole praegu ametis oli, oleks teda vähem kartnud kardinalina kui sukakudujana: kardinal poleks gentlasi ässitanud Charles Südi tütre soosikute vastu; kardinal poleks rahvast mõne sõna abil kindlustanud Flandria printsessi pisarate ja palvete vastu, kui see tapalava juurde tuli rahvalt oma soosikutele armu paluma; sukakuduja aga tarvitses ainult oma nahkses käises käsivart tõsta ja teie kaks pead langesid
36
otsast, kõrged härrad, Guy d'Hymbercourt ja kantsler Guillaume Hugonet!
Vaese kardinali ebameeldivused polnud veel lõppenud ja tal tuli nii halba seltskonda sattudes kibedusekarikas põhjani juua. Lugeja pole vahest veel unustanud seda häbematut santi, kes juba proloogi ettekande alguses kardinali poodiumi narmastesse oli klammerdunud. Ja ei hoolinud põrmugi kõrgete külaliste tulekust, ja sellal kui prelaadid ning saadikud ehtsate flaami rasvaheerin-gatcna ennast tribüünil kohtadele pressisid, oli tema ennast karniisil juba mõnusalt sisse seadnud ning oma jalad arhitraavil rahulikult risti pannud. See oli ennekuulmatu häbematus, aga et tähelepanu mujale oli pööratud, ei märganud teda esialgu keegi. Tema oma-puhku ei pannud saali sündmusi mikski: naapollase muretusega kiigutas ta oma pead edasi-tagasi ja kordas üldises suminas vahetevahel masinlikult oma ühetoonilist: «Andke vaesele, halastage!» Ja kindlasti oli tema teiste hulgas ainus, kes ei suvatsenud pead pöörata, kui Coppenole ja uksehoidja omavahel sõnelesid. Kuid saatus tahtis,, et sukakuduja-meister Gentist, keda rahvas nõnda sümpatiseeris ja kelle poole kõigi silmad olid pööratud, poodiumil esimesse ritta, just otse sandi kohale istus. Mitte väike polnud üldine imestus, kui Flaami suursaadik ringi vaadates viimaks oma koha all santi silmas ja sõbralikult ta räbalatega kaetud õlale patsutas. Sant pöördus ümber. Mõlemad üllatusid, tundsid teineteise ära ja mõlema näod hakkasid särama. Vaat-lejaist

vähematki hoolimata, käsi teineteise käes hoides, hakkasid sukakuduja ja kerjus omavahel tasakesi sosistama. Clopin Trouillefou räbalad poodiumi kuldbrokaa-dil jätsid mulje, nagu roomaks tõuk apelsinil.

See sündmus oma uudsusega äratas saalis nii suure lõbu ja lusti tormi, et kardinal varsti sellest tähelepanelikuks sai. Ta kummardus veidi ettepoole, ja kuna ta oma paigalt väga ebamääraselt märkas ainult Trouillefou häbiväärseid kuueräbalaid, arvas ta muidugi, et sant almust palub. Säherdusest jultumusest nördinuna hüüdis ta:

«Härra paleefoogt, visake see lurjus jõkke!»

«Jumal hoidku, härra kardinal,» ütles Coppenole, ikka

veel sandi kätt oma käes hoides, «see on üks mu sõpru.»

«Tore!» karjus rahvahulk. Sellest silmapilgust peale oli meister Coppenole Pariisis nagu Gentiski «rahva hulgas kõrges hinnas, sest säärased mehed on seda alati, kui nad riii taltsutamatud on», ütleb Philippe de Commines.

Kardinal hammustas huulde. Kummardudes oma naabri, Sainte-GenevieveM abti poole, ütles ta poolsosinal:

«Peab ütlema, on aga saadikud, keda ülemhertsog meile saadab, et teatada printsess Marguerite'i tulekust.»

«Eminents,» vastas abt, «te olete liiga viisakas nende flaami kärssade vastu. Margarita ante porcos.» '

«Öelge parem: Porcos ante Margaritani»2, vastas kardinal naeratades.

Kogu väike sutaanides kaaskond sattus vaimustusse sellest sõnademängust. Kardinal tundis pisut kergendust: nüüd oli ta Coppenole'iga tasa, ka tema oli oma nalja visanud ja pealegi sellise, mis heakskiitmist leidis.

Nüüd aga lubatagu küsida neilt lugejailt, kel võimet on kujusid ja mõtteid üldistada — nagu seda tänapäeva stiilis öeldakse —, kas nad ka küllalt elavalt kujutlevad vaatepilti, mida neile pakub Palee suursaali määratu rööpkülik praegusel silmapilgul? Keset saali, vastu läänepoolset seina on avar ja suurepärane kuldbrokaa-diga kaetud poodium, kuhu läbi teravakaarelise ukse rongis sisse astuvad tähtsa näoga mehed, keda uksehoidja järgemööda kriiskavalt nimepidi hüüab. Esimestel pinkidel on juba aset võtnud auväärt kujud nirginah-kades, sametis ja purpuris. Umber vaikiva ja tähtsailme-lise poodiumi on ees, all, kõikjal suur rahvahulk ja suur sumin. Tuhat pilku on suunatud igale näole poodiumil, tuhat suud sosistavad igaühe nime. Vaatepilt on tõesti huvitav ja väärib vaatajate tähelepanu. Aga mis palagan see seal üsna taga saali otsas on, neli kirjut narri üleval ja neli teist samasugust all? Ja kes on too mees

1 Pärleid sigade ette (lad. k.).

2 Sead pärli (Margarita) ette (lad. k.).

seal palagani kõrval, ise mustas kuues ja nii kahvatu? Ah, armas lugeja, see on Pierre Gringoire ja ta proloog! Meie oleme ta hoopis unustanud. See just oligi, mida ta ise kartis.

Sellest silmapilgust peale, mil kardinal sisse astus, oli Gringoire hirmul oma proloogi pärast. Algul oli ta käskinud näitlejaid, kes hämmastuses peatusid, jätkata ja oma häält kõvendada; siis aga, nähes, et keegi ei kuula, oli ta neid peatanud. Juba veerand tundi, mis vaheaeg kestis, oli ta vahetpidamata jalaga põrutanud, närveldanud, katsunud Gisquette'i ja Lienarde'i ergutada ja oma naabreid virgutada, et nad jätkaksid proloogi kuulamist. Kõik asjata. Ükski ei pööranud pilku kardinalilt, saadikuilt, poodiumilt, mis nõnda vaatluse tulipunktiks oli muutunud. Pole küll kõige ilusam seda öelda, aga tuleb siiski arvata, et

proloog oli publikule seks ajaks juba veidi igavaks läinud, kui tema eminents sisse astus ja nii koledal kombel tähelepanu enesele tõmbas. Pealegi pakkus poodium sama vaatepilti, mis marmorlaudki: konflikti Põllutöö ja Vaimuliku Seisuse, Aadli ja Kaubanduse vahel. Ja suuremale hulgale meeldis enam näha seda otse palgest palgesse, elavana, hingavana, liikuvana, tõuklevana, lihast ja verest koosnevana, selle Flaami suursaatkonna, selle vaimuliku õukonna näol, kardinalikuue, Coppenole'i vammuse all, kui mingituna, mukituna, värssides kõnelevana ja niiöelda topistena kollastes ja valgetes riietes, millesse neid Gringoire oli munserdanud.

Kuid kui meie poeet nägi, et lärm on veidi vaiksemaks jäänud, haudus ta sõjaplaani, mis võis kõike veel päästa.

«Mu härra,» ütles ta, pöördudes oma naabri, paksu, kannatliku näoga mehe poole, «mis õige oleks, kui uuesti alustame?»

«Mida?» küsis naaber.

«Noh, müsteeriumi,» vastas Gringoire.

«Kuidas ise arvate,» vastas naaber.

Sellest poolnõusolekust piisas Gringoire'ile. Oma asju ise ajada katsudes hakkas ta kisama, ise võimalikult kaugemale rahva sekka tungides:

«Alustage uuesti müsteeriumi! Alustage uuesti!»

«Kurat võtku!» hüüdis Joannes de Molendino. «Mis

39

nad seal ometi lõugavad!» (Gringoire tegi kisa nelja eest.) «Öelge, seltsimehed, kas siis müsteerium pole juba lõppenud? Nad tahavad uuesti alustada. See pole õige.»

«See ei lähe,» karjusid skolaarid. «Maha müsteerium, maha!»

Gringoire aga pingutas mis suutis ja karjus veel kõvemini:

«Alustage, alustage uuesti!»

See kisa äratas kardinali tähelepanu.

«Härra paleefoogt,» ütles ta suurele mustale mehele, kes mõne sammu temast eemal seisis, «kas need logardid seal on pühitsetud vette sattunud kuradid, et nad niisugust põrgumüra teevad?»

Paleefoogt oli kahepaikne ametiisik, nahkhiir kohtu alal, pärandanud midagi rotilt ja ühtlasi linnult, kohtunikult ja sõdurilt.

Ta astus eminentsi juurde ja seletas talle kogeldes, kaunistigi tema rahulolematust kartes, miks rahvas nii ebasündsalt käitub: keskpäev jõudnud enne kätte, kui eminents saabunud, ja siis sunnitud komödiante oma etendust alustama, ilma et eminentsi oleks ootama jäädud.

Kardinal pahvatas naerma.

«Tõepoolest, ülikooli rektor oleks samuti pidanud talitama. Mis teie selle kohta ütlete, meister Willem Rym?»

«Mu härra,» vastas Willem Rym, «leppigem sellega, et pool komöödiat möödas on. Niipalju on ikkagi võidetud.»

«Kas need logardid võivad oma nalja jätkata?» küsis valitseja.

«Jätkake, jätkake,» vastas kardinal. «Mul ükskõik. Ma loen seni oma palveraamatut.»

Paleefoogt tuli poodiumi äärele ja hüüdis, enne käeviipega rahvast rahule manitsedes:

«Linnakodanikud, talupojad ja pariislased! Et rahuldada neid, kes tahavad, et etendus uuesti algaks, ja neid, kes tahavad, et see lõpetataks, käsib tema eminents jätkata.»

Mõlemal poolel tuli sellega leppida. Kuid autor ja ka rahvas kandis seetõttu veel kaua kardinali vastu vimma.

40

Niisiis alustasid tegelased näitelaval uuesti oma tai gutusi ja Gringoire lootis, et vähemalt ta teose ülejäänud osagi kuulatakse. Seegi lootus läks teiste illusioonide teed. Kuulajaskonnas sugenes küll kuidagi vaikus, aga Gringoire polnud märganud, et poodium kaugeltki veel täidetud polnud, kui kardinal käsu andis edasi mängida, ja et Flaami saadikute järel ilmusid veel teised kaaskonda kuuluvad isikud. Uksehoidja nimesid ja ameteid kuulutavad vahelehüüded tungisid kahekõne sekka ja sünnitasid hirmsa segaduse. Kujutletagu ainult, kuidas keset teatrietendust uksehoidja kahe riimi vahele*, sageli värsi keskele, hõikab oma kileda häälega:

«Meister Jacques Charmolue, vaimuliku kohtu kuning lik prokurör.»

«Jehan de Harlay, aadlik, Pariisi linna ratsaöövalve ülem.»

«Rüütel Galiot de Genoilhac, Brussaci senjöör, kuningliku kahurväe ülem.»

«Meister Dreux-Raguier, meie kuninga vete ja metsade valitseja Prantsusmaal, Champagne'is ja Brie's!»

«Rüütel Louis de Graville, kuninga nõunik ja kammerhärra, Prantsuse admiral, Vincennes'i metsade haldur.»

«Meister Denis Le Mercier, Pariisi pimedatemaja valitseja!» — jne., jne., jne.

Olukord muutus väljakannatamatuks.

See veider saade, mis näidendi jälgimise raskeks tegi, vihastas Gringoire'i seda enam, et ta enese arvates tükk. järjest põnevamaks muutus, puudusid ainult tähelepanelikud kuulajad. Tõepoolest, oli raske kujutleda sisukamat ja dramaatilisemat teksti. Sellal kui prologi neli tegelast oma kitsikuses kaebasid, ilmus äkki nende sekka Venus ise, vera incessu patult dea \ ilusas tuuni-kas, millele Pariisi linna vapp oli maalitud. Venus ise pidi olema kõige kaunim naine, kel õigus on delfiini endale nõuda. Jupiter, kelle kõue garderoobist kuuldi, toetas ta nõudmist, ja jumalanna oleks ta saanudki, või lihtsalt öeldes, olekski dofäänile mehele läinud, kui Venuse võistlejaks poleks ilmunud noor tütarlaps valges

Kõnnakus oli tunda tõelist jumalannat (lad. k.).

41

damastis, käes karikakar' (Flandria printsessi läbipaistev sümbol). See oli haripunkt, peripeetia. Pärast mõttevahetust olid kõik Venus, Marguerite ja teisedki nõus alistuma neitsi Maria targale otsusele. Oli veel olemas üks tore osa, nimelt dom Pedro, Meöopotaamia kuninga oma, kuid nii rohkete katkestuste tõttu oli raske taibata, milleks teda vaja oli. Kõik need isikud kasutasid ülesronimiseks redelit.

Kuid kõik läks nurja. Müsteeriumi kaunidusi ei tuntud ega mõistetud. Näis, nagu oleks kardinali sissetulekul mingi nähtamatu maagiline niit äkki tõmmanud kõigi pilgud marmorlavalt poodiumile, saali lõunapoolsest otsast läänepoolsesse külge. Mingi jõud ei suutnud pilkusid sealt lahti kangutada. Uued saabujad, nende neetud nimed, nende näod ja riided hoidsid kogu aeg tähelepanu pinevil. See ajas vihale. Peale Gisquette'i ja Lienarde'i, kes vahetevahel ümber pöördusid, kui Gringoire neid käisest sikutas, ja peale paksu kannat-liku mehe polnud ühtki, kes vaest mahajäetud moraliteed oleks kuulanud või vaadanud. Gringoire nägi enda ees ainult profiile.

Millise kibedusega ta nägi oma au ja luule hoonet tükkhaaval varisevat! Ja mõelda, et seesama rahvas alles äsja oli nii kannatamatu, et oli peaaegu valmis paleefoogtile vastu hakkama, kui müsteerium ära jääb! Nüüd aga, kus etendus käis, ei hoolinud sellest enam keegi. Ja ometi oli see alanud nii üksmeelse käteplaginaga! Võta kinni seda igavest rahva soosingu tõusu ja mõõna! Ja peaaegu oleks paleefoogti seersandid äsjt oksa tõmmatud! Mida kõike poleks Gringoire valmis olnud ära andma, et uuesti läbi elada seda magusat sil-mapilku!

Ometi lõppes viimaks uksehoidja tüütu monoloog. Kõik olid juba päral. Gringoire hingas kergemalt. Näitlejad jätkasid vapralt oma mängu. Järsku aga tõuseb meister Coppenole, see sukakuduja, püsti, ja Gringoire peab kuulma, kuidas ta keset üldist tähelepanu peab järgmise jõleda kõne:

«Mu härrad Pariisi kodanikud ja aadlikud! Jumala

' Karikakar on prantsuse keeles marguerite.

42

eest, ma ei tea, mis me siin õieti teeme. Seal nurgas tellingutel näen ma mehi, kes tahavad nähtavasti üksteist kolkida. Ei tea, kas see ongi see nõndanimetatud müsteerium. See pole ju sugugi lõbus. Nad ainult sõnelevad ja muud midagi. Juba veerand tundi ootan ma esimest hoopi. Aga ei midagi. Need seal on argpüksid, kel suuvärk võib hea olla, aga rüselema nad ei lähe. Oleks parem olnud, kui te oleksite välja tellinud rusikavõitlejad Londonist või Rotterdamist, vaat siis oleksite alles midagi näinud ja isegi väljas platsil oleks kuuldud, kui-das kondid ragisevad. Aga need seal on haledad vennad. Kui nad vähemalt meile mõnda mauri tantsugi lööksid või midagi muud janti teeksid! Mulle töötati hoopis muud, narripidu ja paavsti valimist. Meil Gen-tis on endilgi narride paavst, taha meie teist ei jää, kurat võtaks! Aga meie teeme seda nii: rahvas koguneb kokku nagu siingi, siis pistab igaüks omakorda pea läbi augu ja teeb teistele grimassi. Kes kõige totrama lõusta teeb ja kellele kõige enam plaksutatakse, valitakse paavstiks. Nii. Eks ole lõbus? Kas teie ka ei tahaks oma paavsti nõnda valida? Oleks igatahes lõbusam, kui seda lori pealt kuulata. Ehk on nad valmis ka oma lõustu läbi augu näitama? Noh, siis tehku nad seda! Mis te ütlete selle kohta, härrad kodanikud? Siin saalis on küllalt groteskseid eksemplare mõlemast soost, et flaami kombel naerda saada, küllalt inetuid nägusid, et toredaid grimasse oodata!» Gringoire tahtis juba vastata, kuid jahmatus, viha ja ördimus võtsid tal sõnad suust. Muide võeti rahvaeelse sukakuduja ettepanek nende kodanike poolt, keda ta meelitavalt «aadlikeks» oli nimetanud, nii suure vaimustusega vastu, et igasugune vastuseis oleks asjatu olnud. Tal ei jäänud muud üle, kui end voolust .kanda lasta. Gringoire peitis näo käte vahele, sest ta polnud nii õnnelik kui Agamemnon Timantese pildil, sest sellel oli tooga, millesse ta oma pea võis mähkida.*

43

V. QUASIMODO

Ühe silmapilguga oldi saalis valmis, et Coppenole'i mõtet teostada. Linnakodanikud, skolaarid ja kohtukirju-tajad asusid kohe asja kallale. Väike kabel, mis asus marmorlaua vastas, valiti lõustade teatriks. Katkilöödud ilusa roseti ruut sissekäigu kohal jättis järele tühja ümmarguse augu, mille kohta kokku lepiti, et sealt peavad võistlejad pea välja pistma. Et selle auguni küündida, tuli kahe vaadi otsa ronida, mis ei tea kust leiti ja kuidagi teineteise otsa tõsteti._Lepiti veel kokku, et igal kandidaadil, olgu see mees voi naine (sest võidi ju ka naispaavst * valida), tuleb nägu kinni katta ja kabelis peidus viibida kuni näitamise .silmapilguni, et siis ta lõusta mulje oleks värske ja mõjuv. Ühe hetkega oli kabel võistlejaid täis ja uks käänati kinni.

Kõike korraldas, juhtis ja juhatas Coppenole oma paigalt. Kardinal, kes oli niisama pahane kui Gringoire'gi, oli segaduse ajal ühes kaaslastega mingi asja pärast ja ka missa ettekäändel ära kadunud, ilma et rahvas, keda ta tulek nõnda elavalt oli huvitanud, nüüd vähematki oleks ta äraminekust hoolinud. Willem Rym oli ainus, kes eminentsi põgenemist märkas. Rahva tähelepanu kulges oma ringteed nagu päikene: see oli alanud ühest saali otsast, peatunud üürikese aega saali keskel ja jõudnud nüüd saali teise otsa. Marmorlaua ja brokaa-diga

kaetud poodiumil oli oma aeg juba olnud: nüüd oli järgi Louis XI kabeli käes. Tee oli vaba kõiksugu hullus-tele/sest saali olid jäänud ainuüksi flaamlased ja pööbel.

Algas lõustade näitus. Esimesena ilmus ümmargusse auku nägu pahupidipööratud punaste silmalaugudega, pärani avatud suuga ja laubaga, mille kortsud sarnanesid meie keisririigi husaaride saapasäärte omadega. See kutsus välja säärase naerupuhangu, et Homeros oleks kõiki neid matse pidanud jumalateks.* Suursaal oli aga kõike muud kui Olümpos, seda teadis kõige paremini Gringoire'i vaene Jupiter. Järgnes teine ja kolmas lõust, siis tulid järgmised ja saalis kasvas järjest naerulagin ja rõõmujuubeldus. Sellel etendusel oli mingi haruldane, pead pööritama panev, joovastav ja võluv võim,

44

millest raske on aimu anda nüüdisaja lugejaskonnale. Kujutletagu ainult nägude seeriat, mis järgemööda esitavad kõki geomeetrilisi vorme kolmnurgast trapetsini, koonusest hulktahukani; kõiki inimese tundeväljendusi vihast kuni himuruseni; kõiki igasid vastsündinu kortsudest kuni vana sureva eide kortsudeni; kõiki usulisi kujutelmi faunist kuni Peltsebulini; kõiki loomade profiile koonust nokani, kärsast nukini. Kujutletagu, et kõik Uue silla lõustad, need luupainajad, mis Germain Pi-loni * käega kivisse on raiutud, hakkavad elama ja hingama ning teile põlevail silmil üksteise järel otsa vaatama; lastagu oma silmade eest mööda libiseda kõik Veneetsia karnevali maskid, ühesõnaga, kujutlege enese eest möödumas nägude kaleidoskoopi.

Mürgel võttis järjest flaamlikuma ilme. Teniers * oleks sellest ainult umbkaudse pildi maalida saanud. Kujutletagu Salvatore Rosa * lahingut bakhanaalina. Polnud enam skolaare, saadikuid, kodanikke, mehi ega naisi, Clopin Trouillefou'd, Gilles Lecornu'd. Neljanaela Ma-rie'd ega Robin Poussepain'i. Kõik isiklik kustus üldises minnalaskmises. Suursaal oli muutunud päratuks häbe-matuste ja ülemeelikuste miiliahjuks, kus iga suu kisas, iga silm vaikus, iga nägu lõustu lõikas, iga kere vigureid viskas. Kõik ümberringi ulusid ja karjusid. Veidrad näod, mis üksteise järel roseti augus hambaid kiristasid, toitsid nagu tulle visatud tukid lõõma. Ja kogu sellest pulbitsevast rahvamassist tõusis auruna karastusahjust läbitungivalt terav sisin. See kostis, nagu oleks kihulane kiununud.

«Ohoi, kurat võtku!»

«Vaadake ometi seda nägu!»

«Too ei kõlba kuhugi!»

«Järgmine!»

«Guillemette Maugerepuis, vaata ometi seda härja koonu, sarved ainult puuduvad. Tähendab, sinu mees ta pole!»

«Järgmine!»

«Tuhat ja tuline, on sel aga molu!»

«Hei, see on sulitemp. Tohib ainult nägu näidata!»

«Ah see neetud Perrette Callebotte! Ta on ka kõigeks valmis!»

45

«Braavo, braavo!»

«Ma lämbun!»

«Vaata, vaata, selle kõrvad ei tule läbi!» Ja nii edasi, ja nii edasi.

Poleks õiglane ära unustada meie sõpra Jehani. Selle nõiasabati keerus võis teda ikka veel näha üleval samba otsas nagu laevapoissi mastikorvis. Ta viskles pööraselt siia-sinna. Ta suu oli pärani lahti ja kõrist ajas ta välja kisa, mida aga ükski ei kuulnud, mitte sellepärast, et see oleks mattunud üldisse mürasse, vaid et ta terav hääl oma kõrgusega tõusis üle kuuldavuse piiri, tehes Sau-veuri * järgi kaksteistkümmend tuhat, Biot' * järgi kaheksa tuhat võnget sekundis.

Mis puutub Gringoire'isse, siis sai ta, kui esimene ma-sendushoog mööda oli läinud, jälle tasakaalu kätte. Ta oli äparduste vastu trotslikuks muutunud.
«Mängige edasi!» hüüdis ta kolmat korda oma näitlejaile, neile kõnemasinaile. Suurte sammudega marmor-laua ees edasi-tagasi kõndides tundis ta soovi ka ennast sealt läbi augu näidata, olgu kas või selleks, et tänamatule publikule grimasse teha. «Kuid ei, see poleks meie vääriline; mitte kättemaksu! Võidelgem lõpuni!» kordas ta. «Luule mõju rahvale on suur; küll ma ta tagasi võidan. Küllap näeme, kumb lõpuks võidab, kas lõustad voi värsid.»
Paraku oli ta oma tüki ainsaks pealtvaatajaks jäänud. Lugu muutus veelgi pahemaks kui varem. Ta'nägi ainult veel selgi.
Kuid ma eksin. Too paks kannatlik mees, kellega ta kriitilisel silmapilgul aru oli pidanud, istus ikka veel näoga näitelava poole. Mis Gisquette'i ja Lienarde'i puutub, siis olid nad juba ammu jalga lasknud.
Gringoire oli südame põhjani liigutatud oma ainsa pealtvaataja ustavusest. Ta ligines talle ja kõnetas meest, teda kergelt käsivarrest raputades, sest see hea mees oli balustraadile nõjatunud ja veidi tukkuma jäänud.
«Mu härra,» ütles Gringoire, «ma tänan teid.»
«Mis eest, mu härra?» vastas paks mees haigutades.
«Ma näen, mis teid eksitab,» jätkas poeet. «Kõik see lärm siin ei lase teil rahulikult pealt kuulata. Aga pole
46
viga: teie nimi kestab tulevaiski põlvedes edasi. Kuidas on teie nimi?»
«Renauld Chäteau, Chätelet' pitsatihoidja, teie teenistuses.»
«Härra Chäteau, teie olete siin ainus muusade esindaja,» ütles Gringoire.
«Teie olete väga lahke, mu härra,» vastas Chätelet' pitsatihoidja.
«Teie olete ainus,» jätkas Gringoire, «kes korralikult tükki kuulas. Mis te tast arvate?»
«Noh!» vastas paks ametimees ikka veel unega võideldes. «Üsna lõbus tükk teine!»
Gringoire'il tuli selle kiitusega rahule jääda, sest käteplagina mürin ja ääretud vaimustushüüded katkestasid äkki selle vestluse. Narride paavst oli valitud.
«Braavo, braavo, braavo!» kisas rahvas igast nurgast.
See oli tõepoolest imelik lõust, mis sel silmapilgul roseti augus säras. Pärast kõiki neid viie- ja kuuekan-dilisi ning vormituid nägusid, mis üksteise järel august olid paistnud, ilma et nad seda grotesksuse ideaali oleksid väljendanud, mis rahva orgiast elevil meelekujutuses oli tekkinud, võis võitjaks saada ainult niisugune meeliülendav lõust, nagu see nüüd koosolijaid hämmastas. Isegi Coppenole plaksutas talle; Clopin Trouillefou aga, kes ka võistles (ja kes võis oma näo jumal teab kui inetuks moonutada), tunnistas enese võidetuks. Meie ütleme sedasama. Me ei katsugi lugejale pilti anda sellest neljakandilisest ninast, sellest hobuseraua moodi suust, sellest pisikesest vasakust silmast, mis ruske kulmupõõsa varju kadus, kuna kogu ta paremat silma varjas määratu suur käsn; neist korratuist, mitmest kohast katkistest hammastest, mis meenutasid kindlus-müüri sakke; sellest rakkus huulest, mida üks ta hammastest kinni haaras nagu elevandi kihv; sellest vaoga lõuast ja enne kõike üle selle kõige laotunud ilmest, mis oli tigeduse, imestuse ja kurbuse segu. Eks katsugu seda tervikuna kujutleda, kes saab!
Vaimustus oli üksmeelne. Tungiti kabeli poole. Sealt toodi üldise võidutsemise saatel õnnelik narride paavst välja. Aga just siis tõusis imetlus ja üllatus kõrgeimale tipule. Grimass oligi ta tõeline nägu.
47
Pigemini kogu ta isik oli mingi grimass. Matsaka pea peal kasvasid punased juukseharjased, õlgade vahel oli päratu küür, millele eespool vastas pugu; sääred ja kintsud

olid nii võõrastavalt kiiva kasvanud, et jalad ainult põlvedest kokku puutusid, eestpoolt vaadatuna paistsid nad kahe vartpidi kokku pandud sirbi moodi; jalalabad ja peod olid ebaloomulikult suured. Ja kõige selle vormi-tuse juures oli kogu ta kujule siiski omane mingi hirmuäratav tugevuse, nobeduse ja julguse ilme. Ta oli imelik erand põlisest seadusest, mille järel nii jõud kui ka ilu peab tekkima harmooniast. Säärane oli paavst, keda narrid endale välja olid valinud.

Ta oli nagu purustatud hiiglane, kes tükkidest uuesti oskamatult kokku oli pandud.

Kui see küklooplik olend kabeli lävele ilmus, liikumatu ja tüse, peaaegu niisama lai kui pikk, «juba aluselt ruudukujuline», nagu ütleb üks suur mees, kui rahvas nägi ta pooleldi punast, pooleldi lillat kuube, mille külge olid õmmeldud hõbedased kuljused, ennekõike aga ta võrratut inetust, tundis ta tema otsekohe ära ja hüüdis nagu ühest suust:

«See on Quasimodo, kellalööja! See on Quasimodo, Jumalaema kiriku küürakas! ühesilmne Quasimodo! Kõverjalg Quasimodo! Elagu, elagu!»

Nagu näete, oli tol vaesel kuradil rohkesti nimesid.

«Hoidke end, rasedad naised!» * karjusid skolaarid.

«Või kes rasedaks soovivad jääda!» lisas Joannes.

Naised peitsid tõesti oma näod ära.

«Vastik pärdik niisugune!» ütles üks naine.

«Niisama tige kui inetu!» lisas teine.

«See on kurat ise,» lisas kolmas.

«Mul on õnnetus elada peakiriku juures, kogu öö kuulen ma teda katust mööda hulkuvat.»

«Koos kassidega.»

«Ta hulgub alati meie katuste].»

«Ta pillub meile korstnast nõidusi alla.»

«Hiljuti tegi ta mulle grimasse mu katuseakna taga. Ma pidasin teda meheks. Mul oli hirm!»

«Ta käib kindlasti nõiasabatil. Kord unustas ta oma luua mu solgiämbrisse.»

«Oh, milline vastik nägu sel küürakal on!»

48

«Oh, kui jälk!»

«Puh!»

Mehed seevastu olid vaimustatud ja plaksutasid käsi.

Quasimodo, kõige selle ärevuse põhjus, seisis ikka veel süngena ja tõsisena liikumatult kabeli lävel ja laskis end imetleda.

Üks skolaar (vist Robin Poussepain) tikkus talle nina alla ja naeris talle näkku. Quasimodo võttis tal rahulikult vööst kinni ja virutas ta kümme sammu eemale rahva sekka. Kõige selle juures ei lausunud ta sõnagi.

Meister Coppenole oli hämmastunud ja astus talle ligi.

«Kurat võtku, oled sina aga inetuse tipp, pole mina eluilmaski säherdust näinud. Oleksid väärt paavst olema mitte üksnes Pariisis, vaid ka Roomas.»

Ja ta pani oma käe lõbusalt ta õlale. Quasimodo ei liigatanudki. Coppenole jätkas:

«Sa oled mul niisugune number, kellega ma heameelega lonksu kokku jooksin, maksku see mulle kas või tosin Tours'i naela *. Mis sina arvad?»

Quasimodo ei vastanud.

«Saatana pihta!» hüüdis sukakuduja. «Oled sa kurt
või?»

Tõepoolest, ta oligi kurt. _Coppenole'i pealekäimine hakkas teda tüütama. Ta pöördus äkki nii hirmsa hammaste kiristamisega suka-kuduja poole, et flaami hiiglane tagasi kohkus nagu buldog kassi ees.

Siis tekkis selle veidra isiku ümber hirmu ja aukartuse sõõr, mille raadius oli vähemalt viisteistkümmend sammu, üks vana eit seletas meister Coppenole'ile, et Quasimodo on kurt.

«Kurt!» naeris sukakuduja oma laia flaami naeru. «Kuradi pihta, see on ju siis päris õige paavst!»

«Hei, ma tunnen teda,» hüüdis Jehan, kes lõpuks kapi-teeli otsast maha oli roninud, et Quasimodot lähemalt kaeda, «see on ju mu venna ülemdiakoni kellalööja. Tere, Quasimodo!»

«Kuradi mees!» ütles Robin Poussepain, kelle kondid veel valutasid. «Vaata, on küürakas; kui kõnnib, kõverjalg; vaatab sind, on ühesilmne;- kõneled temaga, on kurt. Aga kas sel Polüfemosel üldse on keelt?»

49

«Ta kõneleb, kui tahab,» ütles eit, «ta on kellade löömisest kurdiks jäänud. Ta pole aga tumm.»

«See puudus veel,» lausus Jehan.

«Tal on ka üks silm ülearu,» lisas Robin Poussepain.

«Sugugi mitte,» ütles Jehan õiglaselt, «ühesilmne on palju puudulikum kui pime. Ta teab, mis tal puudub.»

Vahepeal olid kõik kerjused, teenijad, taskuvargad, ühes nendega ka skolaarid rongkäigus läinud kohtu-kirjutajate kapist narride paavsti jaoks otsima papist tiaarat ja kentsakat kirikukuube. Quasimodo laskis end riietada kulmu kortsutamata ja teatud kõrgi kuulekusega. Siis pandi ta istuma kirjule kanderaamile. Kaksteistkümmend narrivennastu liiget tõstsid ta oma õlgadele. Mingi kibe ja ülbe heameel levis üle kükloobi sünge näo, kui ta oma vormitute jalgade all nägi kõiki neid ilusate, sirgete ja hästivormitud inimlaste päid. Kisa-tegev kaltskaabakate rongkäik alustas oma teekonda nagu tavaliselt Palee sisemistest käikudest, et siis minna välja tänavale.

VI. ESMERALDA

Me oleme rõõmsad oma lugejaile teatades, et kogu selle sündmuse kestel ei lasknud Gringoire ennast ega oma tükki eksitada. Temast õhutatult olid näitlejad komöödiat vahetpidamata edasi võristanud ja ta ise oli kogu aeg neid kuulanud. Ta oli mürgli kohta teatud seisukoha võtnud ja oli otsustanud oma asja lõpuni viia, kindlasti lootes, et rahva tähelepanu veel tema poole pöördub. See lootusesädemeke lõi ergama, kui ta nägi Quasimodot ja Coppenole'i ühes narride paavsti jõuguga suure kisa ja käraga saalist välja minevat. Rahvahulk ruttas õhinal neile järele. «Hüva,» ütles ta endale, «nüüd lähevad kõik rahurikkujad minema.» Kahjuks olid need rahurikkujad kogu rahvahulk, ühe minutiga oli saal tühi.

Tõtt öelda, saali jäid veel mõned pealtvaatajad. Need olid naised, raugad ja lapsed, kel küllalt oli sellest lärmist ja märulist. Mõned neist kõndisid üksikult ringi, teised olid sammaste ümber kogunenud. Mõned skolaarid istusid kaksiratsa aknalaudadel ja vaatasid välja platsile.

50

«Noh,» mõtles Gringoire, «inimesi on veel küllalt jäänud, et minu müsteeriumi lõpuni kuulata. Neid on küll vähe, aga see kõik on valitud publik, haritud rahvas.»

Püha Maria tulekut pidi sel hetkel saatma muusika ja see pidi kõige suuremat mõju avaldama, kuid muusikud puudusid. Gringoire märkas, et ta muusika oli ühes narride paavsti rongiga minema läinud. «Läheb ka ilma!» ütles ta külmavereliselt.

Ta ligines kodanike rühmale, kellest arvas, et nad ta tüki üle kõnelevad. Siin mõni katke vestlusest, mida ta kuulis:

«Teie, meister Cheneteau, teate ju Navarra lossi, mis härra de Nemours'i oma oli?» «Jah, Braque'i kabeli vastas.»

«Vaat selle üüris fiskus Guillaume Alixandre'ile ja saab nüüd aastas kuus Pariisi naela ja kaheksa sol'i üüri.»

«Ah, kuidas need üürid küll tõusevad!» «Pole viga!» õhkas Gringoire endamisi. «Küll teised kuulavad.»

«Seltsimehed!» karjus äkki üks noortest poistest ülal aknalaual. «Esmeralda, Esmeralda on platsil!»

Sel sõnal oli maagiline mõju. Kõik, kes saali olid jäänud, ruttasid akendele, ronisid üles aknalaudadele, et välja vaadata.

«Esmeralda! Esmeralda!» kordasid kõik.

Samal ajal kuuldi väljast vägevat käteplaginat.

«Mis Esmeralda?» küsis Gringoire, käsi lootusetult kokku pannes. «Ah mu jumal, näib, et nüüd hakatakse akendest välja ronima!»

Ta pöördus marmorlaua poole ja nägi, et etendus on katkenud. Just sel silmapilgul pidi Jupiter oma välguga ilmuma. Kuid Jupiter seisis liikumatult all lava lähedal.

«Michel Giborne!» hüüdis poeet ärritatult. «Mis sa vahid? Kus su osa on? Roni aga üles!»

«Kus ma ronin, üks skolaar on redeli kaasa võtnud.»

Gringoire vaatas järele. Redel oli tõepoolest kadunud. Igasugune ühendus näidendi sõlme ja lahenduse vahel oli katkenud.

51

«Naljamees!» pigistas ta hammaste vahelt. «Milleks ta redeli kaasa pidi võtma?»

«Et Esmeraldat vaadata,» vastas Jupiter haledalt. «Ta ütles: «Näe, redel, mida keegi ei tarvita,» ja viiski selle ära.»

See oli viimane hoop. Gringoire võttis selle vastu alistumusega.

«Kasige kus kurat!» hüüdis ta komödiantidele. «Kui minule makstakse, saate teiegi!»

Ta tõmbus noruspäi tagasi, kuid viimasena, nagu kunagi sõjapealik, kes vahvalt on sõdinud.

Ja mööda Palee keerdtreppe alla minnes ümises ta hammaste vahelt:

«Missugused eeslid! Missugused tainapead need pariislased on! Tulevad müsteeriumi kuulama, aga ei kuula midagi! Kõigest muust on nad huvitatud, olgu see Clopin Trouillefou, kardinal, Coppenole, Quasimodo või kurat ise, ainult neitsist Mariast mitte! Oleksin ma seda teadnud, ma teile pärdikuile oleksin mariasid näidanud! Tulen siia, et kuulajate nägusid vaadata, näen aga ainult selgi! Olla poeet ja sattuda apteekri ossa! ütleme, et Homeros on kreeka külasid mööda kerjamas käinud ja Ovidius Naso moskvalaste juures pagulasena surnud! * Aga kurat mind võtku, kui majaipaksin, mida nad oma Esmeraldaga mõtlevad! Mis sõna see on? Vist midagi mustlase keeli.»

TEINE RAAMAT

I. VIHMA KAEST RÄÄSTA ALLA

Jaanuaris tuleb öö kaunis vara. Tänavad olid juba pimedad, kui Gringoire Paleest välja tuli. See pimedus meeldis talle. Ta ihaldas jõuda kuhugi hämarasse, tühja tänavasse, et seal segamatult järele mõelda ja siis filosoofina poeedi haavadele palsamit panna. Filosoofia oligi talle ainsaks paopaigaks, sest öökorterit tal polnud. Pärast näidendi hiilgavat läbikukkumist ei julgenud ta enam korterisse minna, mis asus Jõelao tänavas, vastu Heinasadamat, sest ta oli lootnud härra prevoolt oma pulmaluule eest saada nii palju, et ta meister Guil-laume Doulx-Sire'ile, Pariisi loomamaksude rentnikule, oma kuue kuu üürivõla saab ära maksta, see tähendab kokku kaksteist Pariisi sol'i, mis tegi kaksteistkümmend korda rohkem välja, kui tal üldse varandust oli, kaasa arvatud püksid, särk ja müts. Sainte-Chapelle'i vangla väikese värava juures hetkeks varju leides ning järele mõeldes, kuhu ööbima minna — kogu Pariisi tänavate sillutis oli tal tarvitada —, tuli talle meelde, et nädal tagasi oli ta Kingaturu tänaval ühe ülemkohtu nõuniku ukse ees näinud kiviastet hobueesli selga ronimiseks ja endamisi mõelnud, et säärane kivi kõlbab parajal ajal kas sandile või poeedile oivaliselt padjaks. Ta tänas saatust, et see tal säärase hea mõtte oli lasknud pähe tulla. Aga kui ta parajasti üle Palee platsi kavatses minna, et jõuda Vanalinna tänavate keerulisse labürinti, kus asuvad kõik need Pütissepa, Villaturu, Kingaturu, Täituru ja muud kõverad tänavad, mida veel tänapäevalgi võib näha, aga juba üheksakordsete majadega, nägi ta narride paavsti rongkäiku samuti Paleest välja tulevat ja põiki üle ta tee tormavat hirmsa kisa ja käraga,

53

tõrvikute heledal valgusel ja temalt ärameelitatud muusika saatel. See pilt osatas ta värskeid enesearmastuse haavu ja ta põgenes. Dramaatilise ebaõnnestumise meelekibeduses ärritas teda kõik see, mis vähegi seda õnnetut päeva meelde tuletas, ja pani ta haava uuesti verd jooksma.

Ta tahtis Saint-Micheli silla poole minna, seal aga jooksid lapsed edasi-tagasi raketikeppide ja rakettidega.

«Neetud tulevärk!» ütles Gringoire ja pöördus tagasi Vahetajate sillale. Sillale ehitatud majadele olid kolm suurt lipukangast üles tõmmatud, mis kujutasid kuningat, dofääni ja Flandria Marguerite'i; kuuel vähemal lipul võis ära tunda Austria hertsogit, Bourboni kardi-nali, krahv de Beaujeu'd, Madame JeanneM, härra Bourboni sohipoega ja mõnda veel. Kõike seda valgustasid tõrvikud ja rahvahulk aina imestas.

«Õnnelik maalija, see Jehan Fourbeault!» õhkas Gringoire südamest ja pööras selja kõigile noile lippudele-ja lipukestele. Ta ees avanes tänav, mis näis nii pime ja tühi olevat, et ta lootis seal lahti saada kõigest pidukärast ja -särast. Ta valis selle tee. Mõne hetke järel põrkas ta jalg millegi vastu. Ta komistas ja kukkus. See oli kimp meiupuuoksi, mida kohtukirjutajad piduliku päeva auks hommikul kohtupalati eesistuja ukse ette olid pannud. Gringoire sai sellestki äpardusest kangelaslikult üle, ta tõusis püsti ja jõudis jõe äärde. Ta jättis selja taha tsiviilkohtu ja kriminaalkohtu vanglahooned, läks piki kuningaaedade suurt müüri kulgevat sillutamata tänavat, kus pori üle jalapöia ulatus, ja jõudis Vanalinna lääneossa, kus ta mõni aeg Lehmade Ülevedaja saarekest silmitses, mis nüüd Uue silla ja pronkshobuse alla ära on kadunud. Saareke teisel pool kitsast valkjat veepinda paistis talle pimedas musta massina. Väikese tulukese valgusel võis siin aimata mingit mesipuu laadi hütti, kus lehmade ülevedaja öösiti peavarju leidis.

«Õnnelik parvemees!» mõtles Gringoire. «Sa ei unista kuulsusest ega tee pulmaluulet! Mis puutuvad sinusse naisi võtvad kuningad ja Burgundia hertsoginnad? Ei tunne sa ka muid karikakraid peale nende, mida aprillikuu aas su lehmade jaoks kasvatab! Aga mina, poeet,

54

olen välja vilistatud, ma lõdisen, ma olen kaksteist sol'i üüri võlgu ja mu tallad on nii õhukesed, et kõlbaksid su laternaklaasideks. Tänan sind, parvemees! Su onn rahustab mu pilku ja laseb mind Pariisi unustada!»

Ta ärkas oma lüürilisest joobumusest tugeva paugu läbi, mis äkitselt õnneliku onni poolt lajatas. See oli ülevedaja, kes omamoodi päeva rõõmudest osa võttes raketi õhku kõmmutas.

See kõmakas ajas Gringoire'il kananaha üle ihu.

«Neetud pidu!» hüüdis ta. «Pead sa mul ka kannul olema kõigis paigus! Oh jumal, isegi lehmade ülevedajani jätkub sind!»

Siis vaatles ta Seine'i oma jalge ees ja teda haaras hirmus kiusatus:

«Ah,» lausus ta, «kui meelsasti hüppaksin vette, kui ta ainult nii külm poleks!»

Siis tuli ta meeleheitlikule otsusele. Kui tal võimatu oli pääseda narride paavsti, Jehan Fourbeault' lippude, meiuokste kimpude, ilutulede ning paukude eest, kas siis parem pole julgelt otse peo südamesse tungida ja Greve'i platsile minna.

«Vähemalt leian sealt,» mõtles ta, «ühe rõõmutule tukigi, et sooja saada, võin vahest suhugi pista mõne raasukese kolmest suurest suhkrust tehtud kuninglikust vapist, mis rahva jaoks linnapuhvetisse pidi välja pandama.»

II. GREVE'I PLATS

Tolleaegsest Greve'i platsist on säilinud ainult vaevalt märgatav jälg: veetlev tornike platsi põhjanurgas. Juba on sellelgi skulptuuride teravad piirjooned jämeda krohvi alla maetud, võib-olla kaob ta varsti täielikult selle uute pealekasvavate majade uputuse alla, mis nii kiiresti kõik Pariisi vanad fassaadid hävitab.

Need, kes nagu meie iialgi Greve'i platsist üle ei lähe, heitmata kaastundmuse- ja poolehoiupilku sellele vaesele kahe Louis XV aegse majamüraka vahele surutud tornile, võivad oma mõttes kergesti rekonstrueerida kõik need hooned, mis tema külge kuulusid, ja nõnda tervena

55

silme ette manada viieteistkümnenda sajandi vana gooti stiilis platsi.

Nagu nüüdki, oli ta ka siis ebakorrapärane trapets, mida ühest küljest piiras kai, kolmest teisest küljest aga kõrgete, kitsaste ja süngete majade rida. Päeval võis imetleda nende ehituste mitmekesisust, mis kõik olid kaunistatud kivi- või puukujudega. Juba needki pakkusid täielikku ülevaadet kõigist keskaja elumajade stiilidest viieteistkümnendast tagasi kuni üheteistkümnenda sajandini. Siin võis näha lihtsaid aknaid, mis teravkaare välja tõrjusid, samuti romaani ümarkaare aknaid, mida omakorda teravkaared kõrvaldasid, nagu seda tookord näha võis Seine'i pool platsi nurgas Parkimise tänava pool küljes Roland'i torni vana maja alumisel korrusel, öösel aga võis sest hoonete massiivist eraldada ainult katuste musta sakilist piirjoont, mis teravahambulise ahelana platsi piiras. Terav vahe tolleaegsete linnade ja meieaegsete linnade vahel seisneb selles, et nüüd vaatavad platsidele ja tänavaile fassaadid, siis aga vaatasid katuseviilud. Kahe sajandi kestel on majad teisipidi pöördunud.

Platsi idapoolse külje keskel kõrgus raskevõitu segastiilis ehitus, mis koosnes kolmest kõrvuolevast elumajast. Tal oli kolm nime, mis selgitasid ta ajalugu, otstarvet ja ehituslaadi: Dofääni maja, sest siin oli elanud Charles V dofäänina; Kaubandushoone, sest seda tarvitati raekojana; Sammasmaja (domus ad piloria), sest rida jämedaid sambaid hoidis ülal ta kolme korrust. Linn leidis sealt kõike, mida Pariisi-taoline linn vajas: kabeli jumalateenistuseks, kohtusaali kohtupidamiseks ja vajaduse korral «rehnuti» pidamiseks kunin-gameestega,

katuse all arsenali, täis tulirelvi. Pariisi kodanikud teavad ju väga hästi, et mitte iga kord ei piisa palvetamisest ja kohtust linna õiguste kaitsmiseks, ja nii on neil raekoja pööningul varuks ka mõni vana roostetanud arkebuus.

Platsil oli juba tookord sünge ilme, mis talle tänapäevani alles on jäänud vastikute mälestuste tõttu, mida ta äratab, ja Dominique Boccadori sünge raekoja tõttu, mis on asendanud Sammasmaja. Peab ütlema, et võlla-sammas ja häbipost ehk kohus ja redel, nagu neid tookord

56

nimetati, mis olid kõrvuti alatiseks tarvituseks keset sillutist püstitatud, mõjusid palju kaasa, et silmad kõrvale pöörati sellelt saatuslikult paigalt, kus nii palju elusaid ja terveid inimesi surmaga olid heidelnud ja kus aastat viiskümmend hiljem tekkis nõndanimetatud püha Vallier' * palavik, kabuhirmu-tõbi tapalava ees, haigustest kõige koledam, sest seda ei tekita jumal, vaid inimene.

On lohutav mõelda (olgu möödaminnes öeldud), et surmanuhtlus, see feodaalse ühiskonna vana võim, on meie seadustest ja linnadest peaaegu välja tõrjutud, surmanuhtlus, mis kolmesaja aasta eest veel oma raud-ratastega, kivist võllasammastega, kõigi oma alatiseks tänavaile püstitatud piinariistadega valitses Grève'i platsil, Turuplatsil, Dofääni platsil, Trahoiri teeristil, Seaturul, koledal Montfauconil *, Seersantide väravas, Kasside väljakul ja Saint-Denis' väravas, arvestamata veel arvutuid prevoode, piiskopi, kapiitlite, abtide võllapuid ja priorite omi, kes õigust võisid mõista; arvestamata ka seaduslikke uputuspaiku Seine'i kaldal. On lohutav mõelda, et nüüd on üksteise järel kadunud kõik see surmanuhtluse varustus, piinariistade luksus, piinamisviiside fantaasiaküllane leidlikkus, mis Grand-Châtelet's iga viie aasta takka tarvilikuks tegid piina-pingi uuendamise. Surmanuhtlus on ühest seaduseraamatust teise kihutatud, ühelt platsilt teisele aetud ja nüüd pole meie tohutu suures Pariisis muud kohta kui too Grève'i platsi häbistatud nurk oma viletsa, varjatud, äreva, häbeliku giljotiiniga, mis alati näib kartvat, et ta värske teo pealt tabatakse — nii ruttu kaob ta jälle, kui ta oma hoobi on andnud!

III. BESOS PARA GOLPESi

Kui Pierre Gringoire Greve'i platsile jõudis, oli ta labi külmanud. Ta oli läinud Möldrite silla kaudu, et vältida rahva tõuklemist Vahetajate sillal ja Jehan Fourbeault' lippude nägemist, aga kõigi piiskopi veskite

Suudlused hoopide vastu (hisp. k.).

57

rattad olid teda mööda minnes poriga pritsinud ja ta kuub oli üleni märg. Ka näis talle, et tüki läbikukkumine teda veelgi rohkem lõdisema paneb. Seepärast ruttas ta rõõmutule poole, mis toredasti keset platsi põles. Kuid tihe rahvahulk ümbritses seda igast küljest.

«Neetud pariislased!» ütles ta endale, sest tõelise draa-maluuletajana oli ta monoloogide sõber. «Nood seal ei lase mind jällegi tule ligidale! Ja mul oleks nii vaja ennast soojendada. Mu saapad on märjad, ja pealegi need neetud veskid, mis kõik oma pisarad mulle selga valasid! Kuradi piiskop oma veskitega! Tahaksin meeleldi teada, mis sihuke piiskop veskitega teeb! Kas ta mõtleb möldriks hakata? Kui talle selleks ainult mu needmist vaja läheb, siis võib ta selle saada ja temaga koos ta katedraal ning ta veskid! Küll näeme, kas need molutajad mind läbi lasevad! Mis nad seal õieti teevad! Soojendavad ennast, tore lõbu! Vahivad, kuidas sada haokubu põlevad: tore vaatepilt!»

Ligemalt asja uurides nägi ta, et ring oli palju suurem kui vaid lihtsaks soojendamiseks kuningliku lõkke juures, selge oli ka, et vaatlejate hulka ei tõmmanud siia kokku ainult nende saja põleva haokoo ilu.

Laial vahemaal rahva ja lõkke vahel tantsis noor tütarlaps.

Kas too noor tütarlaps oli inimene, näkineid või ingel, seda ei saanud Gringoire, see skeptiline filosoof ja irooniline poeet, esimesel silmapilgul kindlaks teha, nii võlutud oli ta silmipimestavast nägemusest.

Tütarlaps polnud suur, aga ta näis pikk oma sihvaka ja saleda piha tõttu. Ta oli tõmmu, küll aga võis aimata, et päeval oli ta ihul andaluusia ja rooma naiste ilusat kuldset helki. Ka ta väikesed jalad olid andaluusialikud, graatsilised jalatsid ümbritsesid neid kitsalt, kuid mugavalt. Ta tantsis, keerles ja tiirles vanal pärsia vaibal, mis lohakalt ta jalgade alla oli heidetud, ja iga kord, kui ta särav nägu keerutusel mööda vilksatas, pildus ta oma suurtest mustadest silmadest välkusid.

Kõigi pilgud tema ümber olid pingul, kõigi suud lahti; ja tõepoolest, kui ta nii tantsis kuljustrummi saatel, kaks ümarat ja puhast käsivart üle pea sirutatud, ise peen, habras ja elav nagu herilane, seljas voltideta

58

kuldmiidriga kirju undruk, mis kohevile läks ja aegajalt ta saledaid sääri näha laskis, õlad paljad, juuksed mustad ja silmis tuli — siis tundus ta tõesti üleloomuliku olendina.

«Tõepoolest,» mõtles Gringoire, «see on salamander, näkineid, jumalanna, see on menaad!»

Sel silmapilgul läks üks «salamandri» palmikuist lahti ja mingi kollane vasklitrike veeres maha.

«Ah ei,» ütles ta, «see on mustlastüdruk.»

Illusioon oli kadunud.

Tütarlaps hakkas uuesti tantsima. Võttis maast kaks mõõka, pani nende otsad vastu laupa ja hakkas neid ühele poole keerama, ise ennast teisele poole keerates. See oli tõepoolest ikkagi ainult mustlastüdruk. Kui suur ka Gringoire'i pettumus polnud, kogu sel pildil oli siiski oma võlu, oma maagiline mõju; hele ja punane rõõmu-tuli helkis elavalt inimeste nägudel, kes sõõris seisid, ja ka noore tüdruku tõmmul laubal; kahvatu vastuhelk kõikuvate inimvarjudega langes platsi tagapõhjal ühest küljest Sammasmaja vanale mustale kõdunenud fassaadile, teiset küljest aga võlla kivist tulpadele.

Tuhandete nägude hulgas, mida see tulehelk punaseks värvis, oli üks, mis näis kõigist teistest rohkem süvenevat tantsijanna vaatlemisse. See oli ühe mehe tõsine, vaikne, sünge nägu. See mees, kelle riideid ümbritseva rahva tõttu näha polnud, võis kõige rohkem kolmkümmend viis aastat vana olla, kuid ta pealagi oli paljas, ainult kõrva ääres paistsid olevat mõned harvad, juba hallid juuksesalgud, ta laiale kõrgele laubale oli korts tekkinud, sügavais silmis säras aga haruldane noorus, elujanu, sügav kirg. Ta jälgis vahetpidamata mustlastüdrukut, ja kuna noor muretu kuueteistkümneaastane plika oma tantsu ja hõljumisega kõigi vaimustust äratas, näis tema nägu üha süngemaks muutuvat. Aeg-ajalt vaheldus ta huultel naeratus ohkega, naeratus oli aga ohkest veelgi nukram.

Noor tütarlaps jäi lõpuks hingeldades seisma ja rahvas plaksutas talle vaimustatult.

«Djali,» hüüdis mustlastüdruk.

Gringoire nägi neiu juurde tulevat ilusat väikest kitse, keda ta varem polnud märganud ja kes seni oli vaibaotsakesel

59

lamanud ja oma käskijannat jälginud, kui see tantsis. Loom oli valge, vilgas ja erk, tal oli läikiv nahk, kullatud sarved ja sõrad ning kullatud kaelarihm. «Djali,» ütles tantsijanna,

«järg on sinu käes.» Ta istus maha ja sirutas graatsiliselt kitse poole oma väikese kuljustrummi.
«Djali,» jätkas ta, «mitmes kuu meil praegu on?» Kits tõstis oma eesmise jala üles ja lõi ühe korra vastu kuljustrummi. Oli tõesti aasta esimene kuu. Rahvas plaksutas.
«Djali,» ütles tüdruk ja pööras trummi teisipidi, «mitmes kuupäev on täna?»
Djali tõstis jällegi oma kuldjalakese üles ja lõi kuus korda vastu kuljustrummi.
«Djali,» päris mustlastüdruk trummi jälle teisiti liigutades, «palju kell praegu on?»
Djali lõi seitse korda. Samal hetkel lõi Sammasmaja tornikell seitse.
Rahvas oli hämmastunud.
«Siin peab nõidus mängus olema,» kostis kellegi sünge hääl rahva hulgast. See oli too paljaspea, kes mustlastüdrukut silmist ei lasknud.
Tütarlaps võpatas ja pöördus ümber. Kuid kätepla-gin summutas sünge hüüde, kustutas sellest viimse jäljegi, nii et ta uuesti kitse küsitlema hakkas.
«Djali, mismoodi käib meister Guichard Grand-Remy, linna ammuküttide ülem, küünlapäeva rongkäigu ajal?»
Djali ajas end tagumistele jalgadele püsti, hakkas mökitama ja astus nii toredalt ja tähtsalt, et kõik ümberringi naerma pahvatasid, nähes paroodiat ammuküttide ülema vagatsemise kohta.
«Djali,» jätkas noor tütarlaps, kasvavast edust julgust saades, «aga kuidas meister Jacques Charmolue, kuninglik prokurör, vaimulikus kohtus kõnet peab?»
Kits kükitas maha, hakkas mökitama oma esimesi jalgu veidralt liigutades, et puudus ainult vilets ladina ja prantsuse keel, siis oleks see tõesti Charmolue olnud nii liigutustelt, ilmelt kui ka asendilt. Rahvas plaksutas veel tormilisemalt. «Teotus! Mõnitus!» kostis jälle paljaspea hääl.
Mustlastüdruk pöördus veel kord ümber.
60
«Ah,» ütles ta, «jälle see vastik mees!»
Siis ajas ta oma alumise huule ettepoole ja mossitas, nagu see talle nähtavasti omane oli, tegi korraks jala-kannal tiiru ja hakkas rahva seas kuljustrummiga ande korjama.
Sadas suuri ja väikesi hõbe- ja vaskmünte. Äkki möödus ta GringoireMst ja see pistis oma käe nii mõtlematult tasku, et tüdruk seisma jäi.
«Kurat!» hüüdis poeet, leides oma taskust eest ainult tühjuse. Ometi seisis noor tütarlaps ta ees, vaatas talle suurte silmadega otsa, sirutas oma trummikese tema poole ja ootas. Gringoire'i laubale tekkisid suured higi-tilgad.
Oleks tal terve Peruu kuld * taskus olnud, ta oleks selle kõhklematult tantsijannale kinkinud. Aga tal polnud Peruu kulda, isegi Ameerikat polnud tol ajal veel avastatud.
õnneks tuli talle appi ootamatu juhtum.
«Kas sa kasid siit, Egiptuse rohutirts!» kuuldi platsi hämarast nurgast kiledat häält. Noor tütarlaps pöördus kohkunult ümber. See polnud enam paljaspäise hääl, see oli naise kuri ja äge hääl.
Hüüatus, mis mustlastüdrukule hirmu tegi, sünnitas palju rõõmu lastele, kes platsil ringi hulkusid.
«See on see Roland'i torni vanake,» karjusid nad taltsutamatult naerdes, «see on see kaltsukott, kes seal kirub! Pole vist süüa saanud. Viime talle siit mõne ülejäänud raasu!»
Kõik nad tormasid Sammasmaja poole.
Gringoire oli tantsijanna hämmeldust kasutanud, et minema lipsata. Laste kisa tuletas talle meelde, et ka tema polnud veel õhtust söönud. Ta jooksis kohe neile järele. Jõmpsikatel olid aga väledamad jalad: kui tema pärale jõudis, oli kõik juba söödud. Polnud järele jäänud isegi

viletsat leiba, viis sol'i nael. Seintel polnud muud kui saledad liiliad * roosipõõsaste vahel, mida Mathieu Biterne aastal 1434 sinna oli maalinud. See aga oli kehv õhtueine!

On kaunis paha õhtusöögita magama heita. Veel pahem on aga jääda tühja kõhuga ja mitte teada, kuhu magama heita. Gringoire'iga juhtuski nõnda. Polnud

61

leiba ega ulualust, igalt poolt pigistas teda häda ja ta leidis, et häda on väga karm. Juba ammu oli ta avastanud selle tõe, et Jupiter oli inimesi loonud misantroo-pia-tujus ja et targal mehel tuleb kogu aeg heidelda saatusega, mis ta filosoofiat kaitseseisukorras hoiab. Mis temasse puutus, siis polnud ta näinud, et teda kunagi nii karmilt oleks piiratud: ta kuulis oma kõhtu nurisevat ja leidis ebaõige olevat, et kuri saatus ta filosoofiat näljaga võita katsub.

Ta vajus üha enam nukrameelsetesse mõtetesse, kui teda äkki neist välja kiskus kummaline, äärmiselt mahe laul. Noor mustlastüdruk laulis.

Ta hääles, samuti kui ta tantsus ja ilus, oli kirjeldamatut võlu, midagi nii-öelda puhast, kõlavat, õhulist, tiivulist. Ta laul oli pidev helisemine, meloodiate, ootamatute trillerite ja lihtsate lausete ahel, mida katkestasid teravad, vilistavad helid; vahelduvad heliredelid, mis isegi ööbiku tasakaalust oleksid välja viinud, mis aga siiski harmooniliselt liitusid; pehmed hõljuvad helikäigud, mis tõusid ja vajusid nagu noore laulja rindki. Ta kaunis nägu kajastas erakordse väljendusrikkusega kõiki ta laulu kapriise, alates kõige metsikumast joovastusest kuni kõige tagasihoidlikuma väärikuseni. Ta näis olevat vahel kui hullumeelne, vahel kui kuninganna.

Laulu keelt Gringoire ei tundnud, paistis isegi, et lauljale eneselegi on see keel võõras, nii vähe vastasid väljendatud tunded laulu sõnadele.

Nii said need neli rida ta suus metsiku rõõmulaulu
ilme:

Un cofre de gran riqueza
Hallaron dentro un pilar,
Dentro del, nuevas banderas
Con figuras de espantar. 1

Silmapilk hiljem tundis Gringoire, kuidas talle pisarad silma tulid, kui tütarlaps järgmist salmi erilise härdusega laulis:

Alarabes de cavallo
Sin poderse menear,

1 Samba seest leiti rikas laegas, milles olid uued lipud koledate kujutustega (hisp. k.).

62

Con espadas, y los ctiellos,
Ballestas de buen echar.1

Ta laul väljendas enamasti siiski rõõmu ja ta näis laulvat nagu linnuke rõkates ja muretult.

Mustlastüdruku laul oli Gringoire'i mõtted lainetama pannud, nagu ujuv luik vee lainetama paneb. Ta kuulas teda võlutuna ja kõike unustades. Esimest korda üle mitme tunni oli see esimene kord, kus ta oma kannatused unustas.

See silmapilk oli aga lühike.

Sama naisehääl, mis mustlastüdruku tantsu oli katkestanud, katkestas nüüd ka ta laulu.

«Kas sa jääd kord vait, põrgu ritsikas?» kisas ta samast hämarast väljakunurgast.

Vaene ritsikas jäi kohe vait. Gringoire pani oma kõrvad kinni.

«Oh sa neetud saekonts, juba purustasid sa kandle!» hüüdis ta.

Teisedki vaatlejad nurisesid samuti. «Käigu kus kurat see kaltsukott!» ütlesid mõned. Ja vana nähtamatu hirmutis oleks peagi pidanud kahetsema oma kallaletungi mustlastüdrukule, kui samal hetkel kõigi tähelepanu poleks endale tõmmanud narride paavsti rongkäik, mis pärast mitmeid tänavaid kõigi oma tõrvikute ja lärmiga viimaks välja jõudis Greve'i platsile.

See rongkäik, mida meie lugejad nägid Palee eest lahkuvat, oli teel olles end korraldanud ja oma ridadesse vastu võtnud kõiki sulisid, jõude olevaid vargaid ja hulguseid, kes Pariisis parajasti saadaval olid. Nii pakkus see Greve'i platsile saabudes väga auväärt pilti.

Kõige ees liikusid mustlased. Nende eesotsas sõitis mustlaste hertsog* ratsa, tema ümber sammusid must-laskrahvid jalgsi, hoides ta valjaid ja jaluseid. Nende järel astusid mehed ja naised segamini, väikesed kisavad lapsepõnnid õlgadel; kõik, nii hertsog, krahvid kui muu rahvas olid kaltsudes ja kassikullas. Järgnes Argoo kuningriik *, see tähendab kõik Prantsusmaa

1 Araablased liikumatult hobuse seljas, mõõkade ja heade vibu-püssidega (hisp. k.).

63

vargapoisid, kes ritta olid seatud väärikuse järgi, kõige ees väiksemad vennad. Nõnda läksid nad neljakaupa, ehituna mitmesuguste märkidega, mis nad oma veidras ametis olid teeninud. Suurem osa olid sandid. Dhed lonkasid, teistel puudus käsi. Siin olid koos sulid, vurled, logardid, väristajad, maopaistjad; paadialused, võrukaelad, kaltskaabakad, võllaroad, igerikud, pätid, lõmp-rid, rihvandid, masuurikad, näpardid, kelle loetelu isegi Homerosele üle jõu käiks. Nõudis vaeva, et nende paadi-aluste ja kaltskaabakate keskel näha Argoo kuningat, kes kükitas väikeses vankris, mida kaks suurt koera vedasid. Argoo kuninga alamatele järgnes Galilea keisririigi * rahvas. Selle keiser Guillaume Rousseau sammus majesteetlikult purpurrüüs, mis oli täis veiniplekke, ta ees tantsisid sõjakalt ja märatsesid veiderdajad, ta kõrval aga ta sauakandjad, ta abimehed ja arvekoja kirjutajad. Lõpuks tuli kohtukirjutajate korporatsioon õitega kaunistatud meiupuudega, mustades rüüdes, jämedate vahaküünaldega ja muusikaga, mis oleks sobinud nõia-sabatile. Selle rahvahulga keskel kandsid narriven-nastu kõrgemad liikmed oma õlgadel kanderaami, millel rohkem küünlaid põles kui Sainte-Genevieve'i säilme-kirstul katku ajal.* Sellel kanderaamil säras kirikurüüs ja mitras vastne narride paavst, Jumalaema kiriku kellamees, küürakas Quasimodo, sau käes.

Igal salgal ses groteskses rongkäigus oli oma eri muusika. Mustlased tagusid oma balafesse ja kuljus-trumme. Argoolased, see üpris ebamusikaalne tõug, pidasid veel kinni vioolast*, karjase sarvest ja kaheteistkümnenda sajandi gooti rubebast *. Galilealaste kuningriik polnud palju kaugemale .jõudnud; vaevalt võis nende orkestris eraldada mõnda viletsat ribekat * kunsti lapseeast, millel võis mängida ainult re-la-mi'd. Narride paavsti ümber aga esinesid kõik selle ajastu muusika rikkused täieliku kakofooniana. Siin oli tiis-kant-, alt- ja tenorribekasid, igasugu flööte ja vaskpille. Küllap meie lugejad mäletavad, et see oli Gringoire'i orkester.

Raske on kujutleda seda uhkuse ja õndsuse ilmet, mis Paleest Greve'i platsile tulles Quasimodo kurba ja inetusse näkku oli ilmunud. Esmakordselt oma elus maites

64

ta rahuldatud enesearmastuse mõnu. Siiamaani oli a tundnud ainult alandust, põlgust oma elujärje pärast, 'älkust oma isiku vastu. Kurt, nagu ta oli, maitses ta üüd tõelise paavstina selle rahvamassi poolehoiuaval-usi, keda ta vihkas sellepärast, et see teda vihkas. Mis ellest, et ta kogudus koosnes narridest, santidest, varastest ja kerjustest! See oli ikkagi rahvas, tema aga võimukandja. Ja ta võttis puhta rahana kõiki iroonilisi käte-plaksutusi, pilkavaid austusavaldusi, mille kohta tuleb öelda, et neisse oli veidi segatud päris tõelist kartust. Sest küürakas oli tugev, kõverjalg väle, kurt kuri: kolm omadust, mis võivad irvitajaid taltsutada.

Muide, oleme kaugel arvamast, nagu oleks vastvalitud narride paavst endale aru andnud tunnetest, mida ta ise läbi elas või mida ta teistesse sisendas. Vaim, mis ses äbarikus elas, oli ise paratamatult teatud määrani puudulik ja kurt. Nii jäi talle enesele kõik, mis ta sel silmapilgul läbi elas, ebamääraseks, selgusetuks ja segaseks. Ainult rõõm tungis sellest läbi ja uhkus võttis ikka enam võimust. Sünge ja õnnetu nägu kiirgas.

Kui Quasimodot ses pooljoovastuses Sammasmaja eest pidutsedes mööda kanti, nähti üllatuse ja hirmuga üht meest äkki rahvahulgast narride paavsti poole sööst-vat ja suure vihaga ta kullatud puust saua, ta paavsti-märki, tema käest ära kiskuvat.

See hulljulge mees polnud keegi muu kui too paljaspea, kes äsja mustlaste rühma oli tunginud ja seal oma ähvardavate tigedate sõnadega vaesele tütarlapsele koleda hirmu peale ajanud. Tal oli seljas vaimulikurüü. Seni polnud Gringoire seda meest märganud, kui ta aga nüüd rahva seast välja tuli, tundis poeet ta ära. «See on ju minu õpetaja,» hüüdis ta kohkunult, «dom Claude Frollo, ülemdiakon! Mida kuradit ta sest ühesilmaga peletisest peaks tahtma? See õgib ta silmapilk ära!» Tõusis tõesti õudne kisa. Koletu Quasimodo oli oma kanderaamilt maha hüpanud ja naised püörasid silmad kõrvale, et mitte näha, kuidas ta ülemdiakoni lõhki kisub.

ühe hüppega oli ta preestri juures, vaatas talle otsa ja langes ta ette põlvili.

Preester kiskus tal tiaara peast, murdis pooleks ta saua ja kiskus lõhki ta kassikullas kuue.

65

Quasimodo jäi põlvili, painutas pea alla ja pani käed paluvalt kokku.

Siis tekkis nende vahel imelik kahekõne markide ja žestide varal, sest kumbki ei kõnelnud sõnagi. Preester seisis püsti, oli ärritatud, ähvardavalt vihane ja käskiv. Quasimodo aga maas, alandlik ja armu paluv. Ja ometi võis Quasimodo preestri kahtlemata oma pöidlaga puruks litsuda.

Lõpuks raputas ülemdiakon Quasimodot kõvasti õlast, andes märku, et ta üles tõuseks ja talle järele tuleks.

Quasimodo tõusis püsti.

Oma esialgsest kohmetusest vabanenud narrivennastu tahtis oma nii äkki troonilt tõugatud paavsti kaitsma hakata. Mustlased, argoolased ja kogu kirjutajate korporatsioon piirasid preestri ümber.

Quasimodo asetus aga preestri ette, mängitas oma atleetlike rusikate lihaseid ja vahtis ründajaile otsa vihase tiigrina hambaid kiristades.

Preester, kes oli tagasi saanud oma sünge ja tähtsa ilme, andis Quasimodole märku ja tõmbus vaikides tagasi.

Quasimodo astus nüüd ees, rahvast teelt kõrvale tõugates.

Kui plats ja rahvas neile juba selja taha oli jäänud, tahtis salkkond uudishimulikke ja päevavargaid neile järele minna. Nüüd asus Quasimodo taha ja järgnes ülemdiakonile tagurpidi jändrikuna, tigeda peletisena, valmis igaühele kallale kargama. Ta pingutas oma liikmeid, lakkus oma metssea-kihvu ja urises vihase metsloomana, hoides rahvahulga hiiglalainetust vaos ainuüksi mõne liigutuse või pilguga.

Nad mõlemad lasti minna kitsasse hämarasse tänavasse, kuhu keegi ei julgenud järele tulla: juba ainuüksi Quasimodo õudne, hambaid kiristav kogu kaitses jälgimise eest.

«Väga hämmastav!» lausus Gringoire. «Aga kust, kurat võtaks, saaksin ma õhtust süüa?»

66

IV. PAHANDUSED, MIS VÕIVAD TULLA, KUI ILUSALE NAISELE ÕHTUL MÖÖDA TÄNAVAID JÄRELE KÕNNITAKSE

Igaks juhuks oli Gringoire hakanud mustlastüdruku kannul käima. Ta nägi teda ühes kitsega Noategijate tänavasse pöörduvat. Samasse tänavasse pöördus temagi.„

«Miks mitte?» mõtles ta endamisi.

Gringoire, Pariisi tänavate kogenud filosoof, oli tähele pannud, et miski ei soodusta unistusi nõnda kui järele-kõndimine ilusale naisele, pealegi teadmata, kuhu Ta läheb. Selles vabatahtlikus loobumises tahtevabadusest, selles oma fantaasia alistumises teise fantaasiale, kellel sellest aimugi pole, peitub mingi segu kummalisest rippumatusest ja pimedast kuulekusest, midagi vabaduse ja orjuse vahepealset, mis Gringoire'ile meeldis, oli ta ju õieti ebakindel, komplitseeritud vaim, mis otsib äärmusi ja kõigub alati kõigi inimlike kalduvuste vahel, üht teise varal neutraliseerides. Meeleldi võrdles ta ennast Muhamedi hauaga, mida kaks vastaspoolset magnetkivi kahele poole kisuvad ja mis igavesti kõigub sügavuse ja kõrguse, taeva ja maa, tõusu ja languse, seniidi ja nadiiri vahel.

Kui Gringoire elaks meie päevil, kui toreda koha ta leiaks enesele klassika ja romantika vahepeal!

Kuid ta polnud nii ürgaegne inimene, et elada kolmsada aastat, ja sellest on kahju. Tema puudumist on tänapäev eriti tunda.

Et hakata möödujatel järel käima (ja eeskätt just naistel), nagu seda Gringoire meeleldi tegi, pole muide paremat ettekäänet, kui olla ilma öökorterita.

Nii sammus ta siis mõtteisse vajunult noore tütarlapse kannul, kes sammu kiirustas ja ilusat kitse sörkima kihutas, kui nägi, et kodanikud koju läksid ja kõrtsid, need ainukesed müügikohad, mis sel päeval lahti olid, suleti.

«Kuskil peab ta ometi elama,» mõtles Gringoire, «mustlasneidudel on hea süda. Kes teab?...»

Mõttepunktides, mis ta oma küsimusele järgneda laskis, peitusid üpris kaunid kujutlused.

Kuid kodanikest möödudes, kes enese järel uksi sulgesid,

67

tabas ta nende vestlusest vahetevahel mõne katke, mis tema mõnusate lootuste võlu hävitas.

Nii kohtusid ta lähedal kaks rauka, kes omavahel rääkisid.

«Teate, meister Thibaut Fernicle, on kaunis külm.»

(Gringoire teadis seda juba talve algusest saadik.)

«Jah, seda küll, meister Boniface Disome! Küllap saame jälle säärase talve nagu kolm aastat tagasi, 80-ndal aastal. Siis maksis seljatäis puid kaheksa sol'i.»

«Ah, meister Thibaut, see pole midagi 1407-nda talve kõrval, kui mardipäevast küünlapäevani valitses pakane, ja veel nii kange, et kohtupalati^sekretäril suures istun-gitesaalis iga kolmanda sõna järel tint sule otsas ära külmas, nii et tuli protokollimine katkestada.»

Eemal aga vestlesid kaks naabrinaist läbi avatud akende, sel ajal kui udu nende küünlad pragisema pani.

«Kas teie mees teile õnnetusest juba on jutustanud, emand Boudraque?»

«Ei. Mis siis juhtus, emand Turquant?»

«Kohtu notari Gilles Godini hobune olevat flaamlaste rongkäiku nähes peruks läinud ja tsölestiini * kloostri almusejagaja meister Philippot Avrillot' maha löönud.»

«Tõesti?»

«Tõsi mis tõsi.»

«Linnakodaniku hobune pealegi! Mis te ütlete! Oleks veel mõni ratsaväelase hobune olnud!»

Aknad tõmmati kinni. Gringoire aga oli oma mõtte-niidi kaotanud.

Õnneks leidis ta selle jälle ruttu üles ning sidus selle otsad hõlpsasti ühte ja seda tänu mustlastüdrukule ja ta Djalile, kes endiselt tema ees käisid. Ta imetles nende kahe peene õrna, veetleva olendi väikesi jalgu, ilusaid vorme, nõtket astumist, neid peaaegu üheks kujuks kokku sulatades. Oma vastastikuse mõistmise ja sõpruse tõttu meenutasid nad kaht noort tütarlast; kerguse, väleduse ja nobeduse poolest aga võis mõlemat kitseks pidada.

Tänavad muutusid üha pimedamaks ja tühjemaks. Ammu juba oli kostnud signaal tulede kustutamiseks ja ikka harvemini kohtas tänaval inimest või nähti aknas valgust. Gringoire oli mustlasneiu jälil jõudnud sellesse

68

keerulisse tänavate, põiktänavate, umbtänavate puntrasse, mis ümbritseb vana Süüta Laste kalmistut ja sarnaneb kassi poolt sassiaetud lõngavihiga. «Neis tänavais on vähe loogikat!» ütles Gringoire, kes juba segi oli minemas neist lõpmatuist käänakuist, mis ikka jälle samale kohale näisid välja viivat, tütarlaps aga läks mööda teed, mis talle hästi tuttav pidi olema ja kus ta kõhklematult järjest rutemini kõndis. Mis puutub Grin-goire'isse, siis poleks ta aimanudki, kus ta on, kui ta möödaminnes ühel käänakul poleks silmanud Keskturu-ligidast kaheksanurgelist häbiposti, mille ažuurse tipu must siluett selgesti eraldus ühe Verdelet' tänava valgustatud maja akna taustal.

Juba mõnda aega oli ta noore tütarlapse tähelepanu äratanud ja see oli kord isegi hetkeks seisma jäänud ja kasutanud valgusejuga, mis tuli kuskilt pagariäri avatud uksest, et Gringoire'i teravalt ülalt alla silmitseda. Pärast seda takseerimist ajas ta, nagu Gringoire märkas, oma huuled mossi nagu ennistki. Siis astus ta jälle edasi.

Too huulte mossitamine andis Gringoire'ile põhjust järelemõtlemiseks. Kahtlemata oli selles kaunis grimassis põlgust ja pilget. Seepärast langetas ta pea, hakkas sillutise kive lugema ja tüdrukul pisut kaugema vahemaa tagant järel käima, kui ta äkki ühel tänavanurgal, kus ta tüdruku silmist oli kaotanud, läbilõikavat kiljatust kuulis.

Ta kiirustas sammu.

Tänav oli pime. Siiski andis õliga immutatud paklane taht, mis tänavanurgal raudvõre taga neitsi Maria jalgade ees põles, Gringoire'ile võimaluse näha, kuidas mustlastüdruk rabeleb kahe mehe käes, kes ta appikar-jumist katsusid summutada. Vaene väike kohkunud kit-seke laskis oma sarved alla ja mökitas.

«Hei, öövahid, appi!» hüüdis Gringoire ja ruttas lähemale. Uks meestest, kes tüdrukut kinni hoidsid, pöördus tema poole. Ta nägi Quasimodo jubedat nägu.

Gringoire ei putkanud minema, vaid jäi nagu naelutatult paigale.

Quasimodo tuli talle kallale, paiskas ta üheainsa käeliigutusega neli sammu eemale, kadus siis kohe pimedikku,

69

kaasa viies noort tütarlast, kes ta käsivarrel siidsallina alla rippus. Ta seltsiline läks talle järele, vaene kitseke aga jooksis nende kannul kaeblikult mökitades.

«Appi! Mõrtsukad!» kisendas õnnetu mustlasneiu.

«Pidage kinni, lurjused, laske see libu lahti!» hüüdis äkki müriseva häälega kõrvaltänavast järsku ilmunud ratsanik.

See oli ammuküttide kapten kuninglikust kaitseväest. Ta oli pealaest jalatallani relvastatud ja hoidis käes mõõka.

Ta kiskus kohkunud Quasimodo käte vahelt mustlasneiu, pani ta risti üle sadula, ja kui koletu küürakas oma esialgsest kohmetusest võitu saades temale kallale sööstis, et oma saaki

kätte saada, hüppasid viis-kuusteist-kümmend kütti kapteni selja tagant välja, kõigil paljad mõõgad peos.
See oli kuningliku kaitseväe salk, mis Pariisi prevoo härra Robert d'Estouteville'i poolt välja oli saadetud öövalvet kontrollima.
Quasimodo piirati ümber, võeti kinni, seoti käsist ja jalust. Ta möirgas, vahutas, hammustas ja oleks olnud päeva aeg, oleks kahtlemata üksnes ta nägu, mis vihast veelgi hirmsamaks muutus, kogu salkkonna põgenema ajanud, öö aga võttis talt hirmsaima relva, inetuse.
Quasimodo kaaslane oli rüseluse ajal jalga lasknud.
Mustlasneiu ajas end ohvitseri sa_dulas graatsiliselt sirgu, toetas oma käed noormehe õlgadele ja vaatas talle mõned sekundid uurivalt otsa, nagu tahaks ta tema meeldivat näoilmet ja rüütellikku abi imetleda. Siis katkestas ta esimesena vaikuse ja küsis oma õrna häält veelgi õrnemaks muutes:
«Kuidas on teie nimi, härra ohvitser?»
«Kapten Phoebus de Chäteaupers, teie teenistuses, mu kaunitar!» vastas ohvitser uljamat rühti võttes.
«Tänan,» vastas tüdruk.
Ja sellal kui kapten Phoebus oma burgundlikke vurrusid keerutas, lipsas tüdruk hobuselt noolena maha ja kadus nagu välk.
«Vannun paavsti naba juures,» kirus kapten, lastes köidikuid Quasimodo ümber kõvemini kinni tõmmata, «meelsamini oleksin tahtnud seda plikat kinni hoida!»
70
«Mis parata, kapten,» ütles üks sandarm, «linnuke lendas minema, nahkhiir jäi pihku.»

V. ÄPARDUSED JÄTKUVAD

Gringoire oli kukkumisest uimasena tänavanurgale armurikka neitsi Maria ette lamama jäänud. Vähehaaval hakkas ta toibuma; mõni minut hõljus ta veel mingis poolärkvel uneluses, millel ei puudunud oma mõnu ja kus mustlasneiu ning ta kitsekese õhulised kujud ühte sulasid Quasimodo raske rusikaga. See seisund ei kestnud aga kaua. Kaunis tugev külmatunne selles kehaosas, mis vastu maad oli, äratas teda äkki ja ta mõtted said tagasi selguse. «Kust see jahedus?» küsis ta järsku. Siis alles märkas ta, et oli sattunud renni.
«Kuradi küürakas kükloop!» urises ta hammaste vahelt ja katsus end püsti ajada. Kuid ta oli veel oimetu ja keha valutas: tuli paigale jääda. Käsi sai ta siiski liigutada, ta pigistas nina kinni ja alistus saatusele.
«Pariisi pori,» mõtles ta, (ta uskus kindlasti, et too renn jääbki ta ööasemeks — «Mis teha puhkepaigas muud kui mitte unistada?» *) «Pariisi pori lehkab aga imelikult, selles peab olema väga rohkel määral lenduvaid ja lämmastikulisi soolasid. Nii vähemalt arvab meister Nicolas Flamel * ja ka hermeetikud *.»
Sõna «hermeetikud» juures tuli talle äkki meelde ülemdiakon Claude Frollo. Ta meenutas vägivallastseeni, mille tunnistajaks ta äsja oli olnud: kuidas mustlasneiu oli rabelnud kahe mehe käte vahel ja kuidas Quasimodol oli abiline. Ning ta mälestustest kerkis ebamäärasena üles ülemdiakoni tusane ja kõrk nägu. «Oleks aga imelik!» mõtles ta ja hakkas seda kõike aluseks võttes püstitama oletuste fantastilist hoonet, seda filosoofide, kaardimajakest. Kuid veel kord reaalsusse jõudes hüüdis ta: «Pagan võtaks, ma külman ju siin ära!»
Ta ase muutus tõesti järjest talumatumaks. Iga renni-vee osake viis Gringoire'i kehast ühe soojuseosakese enesega kaasa ja järjest ebameeldivamalt hakkas temperatuur keha ja vee vahel ühtlaseks minema.

71

Siis aga tabas teda uus häda.

Kari lapsi, noid väikesi metsikuid paljasjalgseid nadi-kaelu, keda Pariisis juba ammust aega tänavapoiste nime all tuntakse ja kes tol ajal, kui ka meie veel jõmpsikad olime, meile õhtuti koolist koju minnes alati kive järele pildusid, sest meie püksid nii katki polnud kui neil, — üks salk sääraseid võrukaelu jooksis parajasti põiktänavasse, kus Gringoire lamas. Kõvasti naerdes ja karjudes ning vähe hoolides naabrite unerahust, vedasid nad enda järel mingit vormitut kotti ja nende puu. kingade klõbin oleks surnugi võinud üles äratada. Grin-goire, kel veel hing sees oli, ajas end istukile.

«Hei, Hennequin Dandeche! Hei, Jehan Pincebourde!» kisasid nad kõigest kõrist. «Vana rauakaupmees Eus-tache Moubon suri praegu. Saime ta õlekoti kätte, teeme sellest rõõmutuid! Täna on ju pidupäev flaamlaste auks!»

Nad jõudsid Gringoire'i kohale teda märkamata ja kott lendas talle otse pähe. Samal ajal võttis üks neist peotäie õlgi ja läks neid püha neitsi Maria ees põlevast tähist süütama.

«Kurat ja põrgu!» urises Gringoire. «Nüüd saab kuumust ülearugi!»

Silmapilk oli kriitiline. Gringoire pidi jääma tule ja vee vahele. Ta tegi üleloomuliku pingutuse, mida võib teha ainult valerahategija, kui teda keeva vette tahetakse visata. Ta ajas end püsti, viskas koti poistele selga ja jooksis minema.

«Püha Neitsi!» karjusid lapsed. «Rauakaupmees on kodukäija!» ja põgenesid omapuhku.

Õlekott jäi üksi lahinguväljale. Belleforet *, paater le Juge ja Corrozet * kinnitavad, et järgmisel päeval tolle linnajao vaimulikud koti pidulikult ära viisid ja ta Sainte-Õpportune'i kiriku varakambrisse paigutasid. Kuni 1789-nda aastani andis see püha aare häid sisse-tulekuid Mauconseil' tänava nurgal oleva neitsi Maria kuju imeteo tõttu. Ööl vastu 7-ndat jaanuari 1482 oli ta ainuüksi oma olemasoluga kurjad vaimud välja ajanud surnud Eustache Moubonist, kes kuradit narrida tahtes oli surivoodil oma hinge kavalalt õlekotti peitnud.

72

VI. KATKINE KRUUS

Meie poeet jooksis mõnda aega tuhatnelja edasi, ilma et ise oleks teadnud kuhu, põrgates mitu korda peaga vastu majanurki, hüpates üle mitmest rentslist, rutates läbi paljudest tänavatest ja põiktänavatest, otsides pääsu ja rühkides edasi mööda Keskturu kõveraid käike, uurides oma paanilises hirmus seda, mida ürikute kaunis ladina keeles nimetatakse tota via, cheminum et via-ria'ks Äkki jäi ta seisma, kõigepealt küll seetõttu, et, ta hingeldas, siis sellepärast, et ta mõtetes tekkinud dilemma tast äkki kinni haaras. «Mulle näib, meister Pierre Gringoire,» ütles ta endale näppu otsaesisele pannes, «sa jooksed nagu mõni tobu. Väikesed jõnglased ei tundnud sinu ees sugugi vähem hirmu kui sina nende ees. Kui ma ei eksi, kuulsid sa nende puukingade klõbinat, kui nad lõuna poole põgenesid, sa ise aga jook-sid põhja poole. Järelikult emba-kumba: kui nad põgenesid, siis on õlekott, mille nad hirmuga maha unustasid, just see sõbralik voodi, mida sa juba hommikust saadik taga ajad ja mida nüüd sulle neitsi Maria imekombel saadab tasuks selle eest, et oled tema auks moralitee loonud mitmesuguste tseremooniatega, kui nad aga ei põgenenud, siis panid nad õlekoti põlema ja siis on see just too ihaldatav lõke, mida sa nii vajad, et head meelt tunda, ennast kuivatada ja soojendada. Mõlemal juhul, olgu siis tegemist lõkke või asemega, on õlekott ikkagi taeva kingitus. Võib-olla laskis püha neitsi Maria Mauconseil' tänava nurgal Eustache Mouboni just selleks ära surra. Teed rumalust, kui selle eest põgened, mida otsid. Oled lihtsalt tobu!»

Ta pöördus ümber. Hoides nina vastu tuult ning teritades kõrvu püüdis ta ringi vaadates leida õnnetoovat õlekotti. Kuid asjata. Ta eksles majamürakate vahei, umbtänavates ja teeristmeil, kõhkles ja kahtles alalõpmata ning eksis viimaks lõplikult pimedate tänavate rägas hullemini kui Tournelle'i lossi labürindis. Lõpuks kaotas ta kannatuse ja hüüdis uhkelt: «Neetud olgu kõik

1 Kogu tee, rada ja teesse kuuluv (köögilad. k.).

73

teeristid! Kurat ise on nad oma hargi taoliseks teinud.

See hüüd leevendas teda pisut ja mingi punakas helk, mida ta sel silmapilgul pika kitsa tänava otsas märkas, äratas temas lootust.

«Jumal tänatud!» ütles ta. «Seal põlebki ju mu õle-

kott!»

Ja võrreldes ennast tüürimehega, kes öösel põhja on minemas, lisas ta hardalt: «Salve, salve, maris stella!»[1]

Kas mõtles ta selle litaaniast laenatud lausega püha Neitsit või õlekotti, seda ei tea me öelda.

Vaevalt sai ta mõne sammu astuda mööda pikka, sillutamata tänavat, mis allapoole laskudes ikka porisemaks ning järsemaks muutus, kui äkki midagi õige imelikku ta silma puutus. Tänav polnud tühi, siin-seal liikus ebamääraseid ja vormituid tompusid, kes suundusid piki tänavat tulukese poole, mis vilkus tänava otsas, ja sarnanesid nende kohmakate putukatega, kes öösel kõrrelt kõrrele ronivad, et karjase tulele ligemale jõuda.

Tühi tasku teeb seiklushimuliseks. Gringoire läks ikka edasi ja jõudis varsti järele tõugule, kes kõige laisemalt edasi liikus. Liginedes nägi ta, et see oli vilets sant, kes oma käte varal edasi komberdas nagu ämblik, kellel ainult kaks jalga on järele jäänud. Kui Gringoire sellest inimnäoga ämblikutaolisest olendist mööda läks, hüüdis see tema poole haleda häälega: «La buona mancia, sig-nor! la buona mancia!»[5]

«Kurat sind võtku,» ütles Gringoire, «ja ka mind ühes sinuga, kui ma mõistaksin, mis sa seal pomised!» Ja ta läks edasi.

Ta jõudis teise komberdava tombu juurde ja uuris seda tähelepanelikult. See oli halvatu, hoobilt jalust lombakas ja ühe käega. Ta oli nii vigane, et karkude ja puujalgade keeruline süsteem, mis teda ülal hoidis, andis talle liikuva müürsepapuki ilme. Gringoire, kes armastas peeni ja klassikalisi võrdlusi, võrdles teda mõttes elava Vulcanuse kolmjalaga *.

See kõndiv kolmjalg tervitas teda möödaminekul, kuid

1 Ole tervitatud, mere täht (lad. k.).

2 Andke vaesele, mu härra, andke vaesele (it. k.).

74

mütsi peast võttes sirutas ta selle Gringoire'i lõua alla nagu habemeajamisnõu ja kisas kõrvulukustavalt: «Señor caballero, para comprar un pedazo de pan!»1 «Ennäe,» mõtles Gringoire, «ka see mõistab kõnelda, kuigi õige kanget murrakut. Ta on minust õnnelikum, kui ta aru saab, mis ta kõneleb.»

Siis aga lõi ta käega laubale. Ta peast käis äkki uus mõte läbi. «Mis pagan nad täna hommikul selle sõnaga «Esmeralda» õige mõtlesid?»

---

[5] Andke almust (lad. Jt).

Ta tahtis kiiremini minema hakata, aga kolmat korda takistas teda miski ta teel. See miski või pigemini keegi oli üks pime, väike habemesse kasvanud juudinäoga pime mees, kes kepiga ringi kobas ja keda suur koer lootsis. Ta ütles Gringoire'ile ungari aktsendiga läbi nina: «Facitote caritatem!»[6]

«Ometi üks, kes ristiinimese keeli kõneleb!» ütles Gringoire. «Mul peab küll väga hea inimese nägu ees olema, kui minult nõnda armuandi palutakse, kuigi mu rahakott üpris tühi on.»

«Sõber,» pöördus ta pimeda poole, «ma müüsin läinud nädalal oma viimase särgi maha ehk, kuna sa muust keelest aru ei saa kui Cicero omast: Vendidi hebdomade nuper transita meam ultimam chemisam.»[7]

Seepeale pööras ta pimedale selja ja astus edasi. Pime aga hakkas temaga sammu pidama ja vaata, ka halvatu ja jalutu hakkasid oma karkudega klõbistades kiiresti temale järele sammuma. Kõik kolm komberda-sid niiviisi rüsinal vaese Gringoire'i kannul ja hakkasid talle oma laulu laulma: «Caritatem!» laulis pime. «La buona mancia!» laulis jalutu. Halvatu aga lõpetas selle musikaalse lause korrates: «Un pedazo de pan!»

Gringoire toppis oma kõrvad kinni. «Oo Paabeli torn *!» hüüdis ta.

Ta hakkas jooksma. Ka pime pani jooksu. Jooksis halvatu ja jooksis ka jalutu.

' Auväärt härra, andke leiva ostmiseks (hisp. k)

75

Mida kaugemale ta tänaval jõudis, seda enam sigines ta ümber jalutuid, pimedaid, lombakaid, ühekäelisi ja ühesilmalisi, pidalitõbiseid täis haavu; neid ilmus majadest, ligiolevaist tänavaist, keldriaukudest, kõik nad ulgusid, möirgasid, kiunusid, kõik nad lonkasid, kom-berdasid, tormasid valguse poole, kõik nad püherdasid poris nagu teod pärast vihma.

Gringoire, kellel kolm jälgijat ikka veel kannul olid ja kes ei teadnud, millega kõik lõpeb, tegi hirmuga endale teiste seas teed, mööda minnes lombakaist, üle hüpates jalutuist, takerdudes selles kihavas santide pesas nagu inglise kapteni laev krabide parves.

Ta mõtles juba tagasi pöörduda, aga oli liiga hilja. Kogu see leegion oli tema taha koondunud ja kolm kerjust pidasid teda kinni. Ta jätkas oma teed selle peale-vajuva laine, hirmu ja meelesegaduse sunnil, mille tõttu kõik tundus koleda unenäona.

Lõpuks jõudis ta tänava lõppu, kus talle avanes määratu suur plats tuhandete vilkuvate tulukestega ebamäärases ööudus. Gringoire tormas sinna, lootes kiire jooksuga vabaneda kolmest külgeklammerdunud tondi-kujust.

«Onde vas, hombre?» 1 kisas halvatu, viskas kargud kus seda ja teist ja tormas talle järele nii ehtsate jalgadega, kui seda Pariisi tänavasillutised kunagi on näinud.

Nüüd tõusis ka jalutu äkki oma jalgadele, vajutas GringoireMle oma raske raudmolli pähe ning ka pime vahtis talle oma põlevate silmadega otse näkku.

«Kus ma olen?» küsis poeet ehmunult.

«Imede Õues,» vastas neile järelejõudnud neljas tondi-kuju.

«Jumala eest, nii see vist on,» ütles Gringoire. «Ma näen siin pimedaid, kes näevad, ja jalutuid, kes jooksevad, aga kus on Õnnistegija?»

Vastuseks kõlas õudne naer.

Vaene poeet vaatas ringi. Ta oli tõesti sattunud hirmsasse Imede Õue, kuhu nii hilisel tunnil ükski aus inimene oma jalga ei pista. See oli nõiaring, kuhu kadusid

---

[6] Andke almust (lad. Jt).

I ad[3] ^Läinud nädalal müüsin ära oma viimase särgi (köögi-

Kuhu sa, mees, lähed (hisp. k.).
76
jäljetult Chätelet' ametnikud ja prevotee seersandid, kes siia julgesid tulla; varaste linnajagu, mis oli nagu vastik soolatüügas Pariisi näol; sopaauk, kust igal hommikul pealinna tänavaile valgus suur pahede, kerjanduse, santlaagerdamise voog ja kuhu see õhtuti jälle tagasi voolas; koletu taru, kuhu õhtuti oma saagiga tagasi tulid kõik ühiskonna vapsikud; valelikkude asupaik, kus päevased kerjused, mustlased, väljaheidetud mungad, huk-kaläinud skolaarid, kõigi maade ja rahvaste — hispaanlaste, itaallaste, sakslaste, kõigi uskude — juutide, kristlaste, muhameedlaste, paganuse päevavargad öösel oma kunstlikult tehtud haavadest vabanesid ja röövliteks muutusid, ühesõnaga, Gringoire leidis ennast määratus garderoobis, kus tol silmapilgul end riidesse panid ja riidest lahti võtsid kõik need näitlejad, kes Pariisi tänavail mängisid varguse, prostitutsiooni ja roima surematut komöödiat.

See oli ebareeglipärast vormi avar ja halvasti sillutatud plats nagu kõik tolleaegse Pariisi platsid. Siinseal põlesid lõkked, mille ümber kihas veidraid kogusid. Inimesed läksid, tulid, kisasid. Oli kuulda teravat naeru, laste virisemist, naiste hääli. Heledal taustal kõikusid tuhanded käed ja pead mustade veidrate siluettidena. Seal, kus tule värisev valgus maas suurte ebamääraste varjudega segunes, võis vahetevahel näha möödaminevat koera, kes paistis inimesena, või inimest, kes paistis koerana. Tõugude ja liikide vahed tundusid ses linnajaos kadund olevat nagu Pandemooniumis *. Kõik näis siin rahvahulgas ühisena: mehed, naised, loomad, vanus, sugu, tervis ja haigus. Kõik oli siin segi läinud, liitunud, ühte sulanud. Igaüks sai osa kõigest.

Oma hämmelduses võis Gringoire läbi vabiseva nõrga lõkketulede valguse näha selle päratu suure platsi ümber inetut raami vanadest majadest, mille pehkinud, virildunud, kõnnis fassaadid ühe või kahe valgustatud katuseaknaga näisid talle pimedas vanade eitede suurte peade sõõrina, kes olid koletud ja tusased ning kes silmi vidutades vaatasid nõiasabatit all.

See oli nagu uus, ennetundmatu, ennekuulmatu, inetu, roomav, kihisev, fantastiline maailm.

Olles kolme kerjuse pihtide vahel ja nähes enese
77
ümber kogu seda haukuvat ja möirgavat rahvahulka, katsus õnnetu Gringoire, kes ikka rohkem hakkas hirmu tundma, oma mõtteid koguda ja meelde tuletada, kas täna laupäev pole. Kuid ta pingutas ennast asjata. Ta mälestuste ja mõtete lõng oli katkenud; kõige üle kahtlema hakates ja kõikudes selle vahel, mida ta nägi ja mida ta tundis, asetas ta lõpuks enesele selle lahendamatu küsimuse: «Kui mina olemas olen, kas siis see kõik ka olemas on? Või kui see kõik olemas on, kas siis mina ise ka olemas olen?»

Sel silmapilgul kostis sumisevast rahvahulgast selge hüüd:

«Viime ta kuninga juurde! Viime ta kuninga juurde!»

«Püha Neitsi!» sosistas Gringoire. «Neil ka kuningas, küllap see on mõni sikk.»*

«Kuninga juurde, kuninga juurde!» kordas rahvahulk.

Teda veeti edasi. Igaüks tahtis temast oma käega kinni haarata. Kuid kolm kerjust ei lasknud oma saaki lahti, nad kiskusid ta teiste käest ära ja kisasid:

«Ta on meie oma.»

Poeedi vammus, mis niikuinii juba oma viimseid päevi nägi, läks ses võitluses lõplikult looja karja.

Hirmsast platsist üle minnes hakkasid Gringoire'il mõtted selguma. Mõne sammu järel sai ta reaalsuse-tunde tagasi. Ta hakkas juba endale ümbrusest aru andma. Algul tõusis poeedi

peast, või kui proosalisemalt öelda, poeedi kõhust, mingi suitsuvine tema ja teda ümbritsevate asjade vahele, mille tõttu ta kõike nägi ainult läbi viirastuste segase udu, läbi unenäoliku hämaruse, mis teeb ähmaseks kõik piirjooned, virildab kõik vormid, kuhjab esemed tohutusse hunnikusse, muutes asju kimäärideks ja inimesi fantoomideks. Vähehaaval selgus see viirastuslik udu ja ta hakkas asju jälle nägema, nagu nad tõepoolest olid. Reaalsus torkas talle jälle silma, see lamas ta jalgade ees, hävitades tükkhaaval seda jubeduseluulet, mis teda äsja oli piiranud. Ta veendus, et ta ei paterdanud mitte Stüksis, vaid maises mudas, et teda ei tõuganud mitte deemonid, vaid vargad, et kaalul polnud mitte ta hing, vaid lihtsalt ta elu (tal puudus ju too väärtuslik vahendaja, mis nii tagajärjekalt võib röövli ausa inimesega lepitada: rahakott).

78

Lõpuks, uurides seda orgiat ligemalt ja külmaverelisemalt, leidis ta, et ta pole sattunud sabatile, vaid kõrtsi.

Imede Ouioli tõepoolest ainult lihtne kõrts, kuid röövlite kõrts, kus verd mitte vähem ei valatud kui punast viina.

Kui kaltsudes saatjad Gringoire! viimaks määratud kohta olid tassinud, ei võimaldanud seal avanev vaatepilt enam endist luulemeeleolu, isegi mitte põrgu luulet. See oli hoopis proosaline ja toores joomaurka ümbrus* kust ta end leidis. Poleks me mitte viieteistkümnendas sajandis, siis võiksime öelda, et Gringoire oli Michclan-gelo juurest Callot' juurde laskunud.*

Suure tule ümber, mis laial ümmargusel kivitahvlil põles ja oma leekidega tühja kolmjala hõõguvaid jalgu lakkus, oli korratult paigutatud mõni pehkinud laud; nähtavasti polnud neid ükski kogenud teener suvatsenud paigale seada, sest muidu poleks nad üksteisega nii eba-tavalisi nurki moodustanud. Laudadel särasid mõned veini- ja õllekruusid; kruuside ümber aga olid koondunud joobnud, tulest ja veinist punetavad näod. Uks paksu kõhuga ja üpris lõbusa näoga mees suudles matsudes lopsakat, lihavat lõbutüdrukut. Keegi ebasoldat, nende argoos «tögaja», vabastas vilistades oma vale-haava mähistest ja võttis oma terve ning tugeva põlve ümbert ära tuhat sidet, mida ta hommikul sinna ümber oli mähkinud. Keegi hädine seadis härja vere ja vere-urmarohu abil oma «jumala jalga» homseks korda. Paar lauda edasi jorutas üks maopaistja täielikus palverändaja mundris, oma «Taevakuninganna» kaebelaulu sai-milaulja tooniga ja läbi nina inisemisega. Taamal võttis noor varganägu langetõve tunde vanalt epileptikult, kes õpetas seebitükki närima ja suust vahtu välja ajama. Kõrval tühjendas ennast veetõbine ja sundis neljal-viiel varganaisel nina kinni hoidma, kes sama laua ääres sõimlesid õhtul varastatud lapse pärast. Kõik need toimingud paistsid paar sajandit hiljem, nagu ütleb Sau-val, õukondlastele nii naljakad, et neist kuningale mee-lelahutust otsiti ja neid talle Petit-Bourboni teatris ette tantsiti «Öö»-nimelise neljaosalise balleti sissejuhatuses. «Ialgi pole,» lisab üks pealtnägija 1653-ndal aastal,

79

«Imede Õue äkilisi moondumisi paremini etendatud. Benserade * andis oma küllalt galantsete värssidega selleks hea sissejuhatuse.»

Igalt poolt kostis naerulaginat ja rõvedaid laule. Igaüks jorutas omaette, seletas ja vandus, kuulmata oma naabreid. Löödi kruuse kokku, kokkulöömisel tõusid tülid, katkiste kruusidega rebiti teisel riidekaltsusid seljast.

Suur koer kükitas lõkke juures ja vahtis tulle. Ka mõned lapsed võtsid osa sellest orgiast. Varastatud laps nuttis ja vingus. Teine, nelja-aastane jõmpsikas, istus kõrgel pingil, jalad ripakil laua all, mis talle ainult lõuani ulatus, ning ei lausunud musta ega valget. Kolmas jõnglane hõõrus tõsise näoga sõrmega laua peal rasva laiali, mis küünlalt alla sulas. Ja

lõpuks üks üsna tilluke tirts istus pori sees; teda polnud peaaegu üldse näha, sest ta kraapis katusekivitükiga paja põhja, tekitades sellist kribinat, et Stradivarius * oleks ära minestanud.
Tule ääres seisis vaat ja vaadi otsas istus kerjus. See oli kuningas oma troonil.
Kolm pätti, kelle kätte Gringoire oli sattunud, tõid ta vaadi ette ja põrgulärm jäi hetkeks vait, ainult laps kraapis veel pada.
Gringoire ei julgenud hingata ega silmi tõsta.
«Hombre, quita tu sombrero,»^ ütles üks kolmest kaltsakast, kelle hoole all ta oli, ja enne kui Gringoire taipas, mis see tähendab, oli teine ta mütsi juba peast võtnud. Oli küll vilets lodu, aga kõlbas küllalt veel nii päikesepaistel kui vihmase ilmaga. Gringoire ohkas.
Kuningas vaadi otsas pöördus tema poole:
«Kes see lontrus on?»
Gringoire võpatas. See hääl, kuigi ähvarduse tõttu järsk, tuletas talle meelde üht teist häält, mis hommikul ta müsteeriumile esimese hoobi andis, kui ta etenduse ajal läbi nina hüüdis: «Andke vaesele, halastage!» Ta tõstis pea üles. See oli tõesti Clopin Trouillefou.
Clopin Trouillefou oli varustatud kuninglike aumärkidega, närud ta seljas olid endised, kuid haav ta käsi-

Mees, vpta müts maha (hisp. k.).

80

varrelt oli juba kadunud. Käes oli tal valgeks pargitud nahast mitmekeelne piits, nagu neid tol ajal seersandid rahva laialiajamiseks tarvitasid. Peas oli tal ümmargune, ülevalt kinnine peakate, kuid raske oli otsustada, kas see oli lapsemüts või kuningakroon, sest mõlemad on teineteise sarnased.
Ei tea isegi miks, aga Gringoire'il tuli lootus tagasi, kui ta ses Imede Õue kuningas ära tundis neetud kerjuse Justiitspalee suursaalist.
«Meister...» kogeles ta, «mu härra, aulik isand . *. Kuidas pean teid nimetama?» ütles ta lõpuks, jõudes oma tituleerimises haripunktini ja jäädes nõutuks, kuidas veel kõrgemale minna või sealt alla tulla.
«Aulik härra, majesteet või semu, nimeta mind, kuidas ise tahad. Tee aga kähku. Mis on sul enda kaitseks öelda?»
«Enda kaitseks!» mõtles Gringoire. «Asi on halb.» Ja kokutades vastas ta: «Ma olen see, kes täna hommikul ...»
«Vannun kuradi küünte juures,» katkestas teda Clopin, «ütle oma nimi, lontrus, muud midagi! Kuula! Sa seisad kolme võimsa valitseja ees: minu, hulguste kuninga Clopin Trouillefou, suure keisri järeltulija, Argoo kuningriigi kõige kõrgema läänihärra ees; must-laste hertsogi Mathias Hungadi Spicali, selle kollase vanamehe ees, kellel narts ümber pea on mässitud; galilealaste keisri Guillaume Rousseau, selle jommi ees, kes meid ei kuula, aga seal üht libu kallistab. Meie oleme sinu kohtunikud. Sina oled Argoo kuningriiki tunginud, ilma et ise tema alam oleksid, sina oled meie linnajao seadusi rikkunud. Sind tuleb karistada, seda enam, et sa pole näpard, nuiard ega lööbard, see on ausate inimeste keeli: varas, kerjus, hulgus. Või oled sa midagi sellesarnast? Näita, et sul õigus on! Lao I välja, mida sa võid!»
«Ah,» ütles Gringoire, «mul pole au nende ridadesse kuuluda! Olen poeet...»
«Küllalt!» ei lasknud Trouillefou teda lõpetada. «Sind puuakse üles. Üsna lihtne asi, ausad kodanikuhärrad! Nagu teie meile, nõnda meie teile! Nagu teie seadus sulide kohta, nõnda sulide seadus teie- kohta. Olete ise

81

süüdi, kui see karm on. Üsna kena on vahetevahel näha ka mõne ausa mehe lõusta kanepist kaelakees; too teeb asja auväärsemaks. Noh, sõber, jaga oma hilbud kiiremini neile

preilidele seal. Lasen sind üles tõmmata, et sulidel ka lõbu oleks, anna neile oma kukkur, et nad juua saaksid. Kui sul tarvis on enne surma veel mõnda tembutust teha, siis on taamal muu koli hulgas üks väga ilus kivist taevaisa, mille me varastasime Püha Peetruse kirikust Loomaturu ääres. Sul on neli minutit aega oma hinge talle kaela määrida.» Kõne oli jube.

«Pagana pihta, hästi räägitud! Clopin Trouillefou jutlustab nagu püha paavst ise,» hüüdis galilealaste keiser oma kruusi puruks lüües, et selle tükiga lauajalga toetada.

«Härrad keisrid ja kuningad,» ütles Gringoire külmavereliselt (jumal teab kuidas oli ta oma meelekindluse tagasi saanud ja kõneles julgelt), «ärge siin kavatsege midagi. Minu nimi on Pierre Gringoire, olen poeet, kelle moraliteed täna hommikul Palee suursaalis ette kanti.»

«Ah sinap see oledki, meister!» hüüdis Clopin. «Ka mina olin seal, jumala eest! Noh, sõber, sa arvad siis, et kui sa täna hommikul meid nõnda tüütasid, et siis pead sa õhtul sellepärast silmusest pääsema!»

«Kaunis raske on kitsikusest välja rabelda,» mõtles Gringoire, kuid katsus siiski veel õnne.

«Ma ei näe ühtki põhjust,» ütles ta, «miks poeedid ei tohi santlaagrite seisuses olla. Aisopos * oli hulgus, Homeros oli kerjus, Mercurius * oli varas . . .»

Clopin katkestas teda:

«Sa tahad oma latramisega meid ninapidi vedada! Eksid, lase ennast rahulikult võlla tõmmata ja ära siin keeruta!»

«Vabandage, aulik kuningas,» vastas Gringoire, otsustades iga jalatäit maad kaitsta. «Tasub vaeva . .. üks silmapilk... Kuulake mind ... Ega te mind ometi enne hukka mõista, kui te mind üle pole kuulanud ...»

Ta viletsa hääle mattis enese alla uuestiärganud kära tema ümber. Väike jõnglane kratsis oma pada veel agaramalt ja kõige tagatipuks pani üks vanamoor hõõguvale

82

kolmjalale pannitäie pekki, mis tulel nõnda särisema hakkas, nagu jookseks kari lapsi mardisandi järel.

Clopin Trouillefou jäi hetkeks mustlaste hertsogiga ja täiesti purjus galilealaste keisriga aru pidama. Siis kriiskas ta: «Vait!» Aga et ei pada ega pann tema.käsku ci kuulanud, vaid oma duetti jätkasid, siis hüppas ta vaadi otsast alla, virutas jalaga hoobi paja pihta, mis ühes lapsega kümme sammu eemale lendas, teise hoobi panni pihta, mille rasv tulle voolas, ja ronis tähtsa näoga tagasi oma troonile, hoolimata lapse summutatud nutust või vanamoori siunamisest, kelle õhturoog ilusal heledal tulel kõige kaduva teed läks.

Trouillefou andis märku ja hertsog, keiser ja santlaagrid asusid hobuserauana kahele poole trooni, kuna Gringoire, keda ikka veel kõvasti kinni hoiti, keskel seisis. See poolsõõr koosnes kaltsudest, närudest, kassikullast, harkidest, kirvestest, purjus jalgadest, paljaist tugevaist käsivartest, ilgeist, allakäinud juhmidest nägudest. Selle santkonna ümarlaua keskel valitses Clopin Trouillefou selle nõukogu doodžina, selle peerkonna kuningana, selle konklaavi paavstina * juba oma vaadi kõrguse, siis ka selle imelikult kõrgi, julma ja hirmsa ilme tõttu, mis ta silmaterades sädeles ja mis ta loomalikku, metsikut suliprofiili veelgi rõhutas. See oli nagu metssea pea seakärssade keskel.

«Kuule!» ütles ta Gringoire'le, paitades rakkus käega oma vormitut lõuga. «Ma ei näe ühtki põhjust, miks sind mitte üles puua. Muidugi, see ajab sul kananaha üle ihu. See on ka arusaadav: teie, kodanikud, pole sellega lihtsalt harjunud. Teie teete sellest asjast jumal teab mida kõike. Meil pole mõtetki sulle midagi halba soovida. Ütlen sulle ka, kuidas sa praegu sellest hädast pääseda võid. Kas tahad meie hulka tulla?»

Võib arvata, kuidas see ettepanek mõjus Gringoi-re'isse, kes nägi oma elu juba niidi otsas rippuvat ja käed longu laskis. Ta haaras ettepanekust õhinal kinni. «Muidugi tahan, ja hea meelega,» vastas ta. «Sa oled siis nõus tulema vargapoiste kilda?» küsis Clopin.

«Vargapoiste kilda, jah, muidugi!» vastas Gringoire.
«Sa astud siis lindpriide kodanike seltsi?»
83
«Jah, lindpriide kodanike seltsi.»
«Argoo kuningriigi alamaks.»
«Jah, Argoo kuningriigi alamaks.»
«Suliks?»
«Suliks.»
«Ihu ja hingega?»
«Ihu ja hingega.»
«Olgu öeldud,» kostis kuningas, «et sind sellegipärast üles puuakse.» «Kurat võtaks!» ütles poeet.
«Ainult, et pisut hiljem,» jätkas Clopin rahulikult, «ja suurema pidulikkusega, kuulsa Pariisi linna kulul. Sind puuakse suurepäralisse võlla ja ausate inimeste poolt. See olgu sulle lohutuseks.»
«Teil on õigus,» vastas Gringoire.
«Sul on veel teisigi eeliseid. Lindprii kodanikuna pole sul tarvis maksusid maksta nagu muil Pariisi kodanikel; ei võeta sult tänavapuhastamise-, vaeste- ega laterna-maksu.»
«Olgu siis peale,» ütles poeet, «olen nõus. Olen suli, santlaager, lindprii kodanik, vargapoiss, kõik, mis te soovite. Olin seda juba ammu ennegi, kuningahärra, sest ma olen filosoof; et omnia in philosophia, omnes in philosophe) continentur \ nagu ise teate.»
Santlaagrite kuningas kortsutas kulmu.
«Kelleks sa mind, sõber, õige pead? Mis ungari juudi-murdes sa seal latrad? Ma ei mõista heebrea keelt. Ega bandiit olla tähenda, et pead juut olema. Ma ei varas-tagi enam, olen sellest kõrgemal, ma tapan. Kõrilõikaja? Jaa. Kukrulõikaja? Seda mitte!»
Gringoire katsus mõne vabandussõna vahele poetada neile järskudele sõnadele, mida viha üha enam katkestas.
«Palun vabandust, aulik härra. See pole heebrea, vaid ladina keel.»
«Ütlen sulle,» seletas Clopin ägedalt, «ma pole juut, lasen sind, juudinäru, võlla tõmmata ja ühes sinuga ka selle viletsa kaubajuudi, kes sinu kõrval tolgendab. Loodan varsti näha, kuidas teda letilaua külge kinni naelutatakse nagu valeraha, mida ta on!»

Kõik on filosoofias, kõik on filosoofis (lad. k.).
84
Seda kõneldes osutas ta sõrmega väikesele habemikust ungari juudile, kes Gringoire'i ennist oli tüüdanud oma facitote caritaiem’ga ja kes nüüd, ühtki muud keelt oskamata, üllatunult santlaagrite kuningale otsa vaatas, kellest ta aru ei saanud, miks ta oma paha tuju tema peale välja valas.
Lõpuks jäi aulik härra Clopin rahulikuks.
«Niisiis tahad sa, lontrus, santlaagriks saada?»
«Muidugi,» vastas poeet.
«Tahtmisest pole veel küllalt,» seletas Clopin tusaselt. «Hea tahtmine ei lisa supile vürtsi juurde. See kõlbab ainult taevasse saamiseks. Kuid taevariik ja Argoo riik on kaks ise asja. Kui sa meie hulka tahad astuda, pead sa näitama, et sa millekski kõlblik oled, ja sellepärast koba nukku.»
«Hüva,» ütles Gringoire, «koban kõike, mida soovite.»
Clopin andis märku. Mõned argoolased lahkusid pool-sõõrist ja tulid varsti tagasi. Nad tõid kaasa kaks posti, mille alla puust latid olid löödud, nõnda et nad kõvasti maa peal

seisid, ülalt olid postid põikpuuga ühendatud ja kogu see ehitus moodustas kena kantava võlla ning Gringoire'il oli lõbu näha, kuidas see värk ta ette ühe hetkega üles seati. Ei puudunud midagi, isegi mitte köis, mis graatsiliselt põikpuu küljes kõlkus.

«Mis nad õieti teha tahavad?» mõtles Gringoire pisut rahutult. Samal silmapilgul kuulis ta kuljuste kõlinat ja see peletas ta hirmu minema — see oli mannekeen köis kaelas, keda santlaagrid võlla tõmbasid, mingi hernehirmutis punases riides ja pealegi nii täis õmmeldud igasugu kõrinaid, kuljuseid ja kellukesi, et nendega oleks võidud kolmkümmend kastiilia hobueeslit varustada. Kuni köis kiikus, tilisesid need tuhat kuljust, siis aga vaikisid nad vähehaaval, ja kui mannekeen pendli-seaduse kohaselt, mis vesikella ja liivakella juba kõr-valdanud, lõpuks seisma jäi, polnud enam ühtki tilinat kuulda.

Clopin näitas Gringoire'ile käega vana pingitükki, mis mannekeeni alla oli pandud: «Roni sinna otsa!»

«Kurat võtku!» protesteeris Gringoire. «Ma võin kaela

85

murda. Teie puust järg lonkab nagu Martialise * distihhon: üks jalg heksameeter, teine pentameeter.»

«Roni otsa!» käskis Clopin uuesti.

Gringoire astus pingi otsa ja tal läks korda käte ja peaga balansseerides lõpuks tasakaalu leida.

«Nüüd keera oma parem jalg vasaku taha ja tõuse vasaku jala varvastele.»

«Kõrgeaulik härra,» vastas Gringoire, «teie tahate küll, et ma mõne kondi murran?»

Clopin raputas pead.

«Kuule, sõber, sa lobised liiga palju. Seletan sulle paari sõnaga, mis sul tuleb teha: sa pead tõusma vasaku jala varvastele, nagu ma juba ütlesin; niiviisi küünid sa mannekeeni taskuni, tuustid selle läbi, leiad sealt raha-kukru ja tõmbad selle välja. Kui sa nii talitad, et ükski kelluke ei tilise, siis on hea: saad santlaagriks. Meil ei jää siis muud, kui sind nädalapäevad sugeda!»

«Pagana pihta, kas see mul õnnestub?» ütles Gringoire. «Aga kui tilisema hakkavad, mis siis?»

«Siis puuakse sind üles. Said aru?»

«Ma ei saa tõesti midagi aru,» vastas Gringoire.

«Kuula siis veel kord. Sina pead mannekeeni läbi kobama ja talt kukru taskust välja võtma. Kui selle juures ka üks kelluke peaks tilisema, puuakse sind üles. Kas nüüd said aru?»

«Jah, sain. Ja siis?»

«Kui sa rahakukru nii üle lööd, et kellukesi ei kuule, oled sa santlaager, ja sind kolgitakse järgmised seitse päeva. Said nüüd aru?»

«Ei, kõrgeaulik härra, ma ei saa enam aru. Kus siis mu eelis jääb? Ohel juhul puuakse üles, teisel kolgitakse läbi?»

«Aga santlaagriks saada,» vastas Clopin, «kas see on sulle ükskõik? Sinu kasuks me sind läbi kolgimegi: sa karastud hoopide all.»

«Suur tänu,» vastas poeet.

«Küllalt nüüd, pole aega,» ütles kuningas ja põrutas jalaga vastu vaati, mis vastu kõmises nagu suur trumm. «Tee, mis kästud, ja kõik. Dtlen sulle viimast korda: kui ma ka üht kellukest kuulen, ripud sa kohe ise mannekeeni asemel.»

86

Argoolased plaksutasid Clopini sõnade peale ja asetusid ringi ümber võlla, ise häbematult irvitades. Gringoire nägi, et ta on neile ainult naljatilgaks ja et neilt veel enamat võib karta.

Tal ei jäänud üle mingit lootust peale ainsa küsitava võimaluse õnnelikult toime tulla talle antud kahtlase ülesandega. Ta otsustas riskeerida, kuid pöördus kõigepealt palava palvega mannekeeni poole, mida tal tühjaks tuli röövida ja mille süda vahest halastavam oli kui hulgustel. Musttuhat kellukest väikeste vasktilakestega paistsid talle avatud rästikute suudena, mis valmis olid sisisema ja hammustama.

«Oh!» pomises ta. «Kas minu elu tõesti ripub kõige pisema kellukese kõige väiksema liigutuse küljes? Ah, kellukesed,» lisas ta ja pani käed paludes kokku, «ärge helisege! Kuljused, ärge tilisege! Kõrinad, ärge kõri-segeb

Ta katsus veel kord Trouillefou meelt muuta.

«Aga kui peaks tulema tuulehoog?» küsis ta.

«Ikka puuakse sind üles,» vastas see rahulikult.

Nähes, et miski enam ei aita, et pole enam edasilükkamist, viivitamist, kõrvalepõikamise võimalust, alistus ta mehiselt oma saatusele. Ta keeras parema jala vasaku jala taha, tõusis selle varvastele ja sirutas käe välja ... Kuid niipea kui ta mannekeeni puudutas, hakkas ta keha, mis ainult ühele jalale toetus, pingil, millel ka üks jalg puudus, kohe kõikuma. Tahtmatult püüdis ta mannekeenist kinni haarata, kaotas tasakaalu ja prantsatas maha, kohkudes tuhande kellukese kõlinast. Mannekeen oli käetõukest korra enda ümber ringi kecrutanud ja siis majesteetlikult kahe tulba vahel kõlkuma jäänud.

«Neetud!» karjus ta kukkudes ja jäi ninali lamama otsekui surnud.

Ta kuulis ähvardavat kellade helinat oma pea kohal, hulguste saatanlikku irvitust ja Trouillefou häält, kes ütles:

«Tõstke see kohmard üles ja tõmmake ta jalamaid võlla.»

Ta tõusis püsti. Juba oli mannekeen kõrvaldatud, et Gringoire'ile ruumi teha.

Hulgused sundisid teda pingile ronima. Clopin ise astus juurde, pani talle köie kaela ja patsutas õlale:

87

«Hüvasti, sõber! Nüüd sa enam ei pääse, olgu sul sees kas või paavsti enese soolikad.»

Sõna «armu» suri Gringoire'i huultel. Ta vaatas ringi. Polnud mingisugust lootust: kõik irvitasid.

«Viinanina,» pöördus Argoo riigi kuningas hiiglasuure volaski poole, kes teiste seast välja astus, «roni üles põikpuule.»

Nobedalt ronis see üles, ja kui Gringoire hetk hiljem üles vaatas, nägi ta hirmuga, et hiiglane juba tema pea kohal varitses.

«Nüüd siis,» sõnas Clopin Trouillefou, «niipea kui ma käsi plaksutama hakkan, lööd sina, Punane Ändry, põlvega tal pingi alt minema, sina, Francois Chante-Prune, riputad ennast selle lontruse jalgade külge, ja sina, Viinanina, hüppad talle kukile, kõik kolm ühe korraga, kas kuulete?»

Gringoire võpatas.

«Kas olete valmis?» küsis Clopin Trouillefou kolmelt santlaagrilt, kes olid valmis Gringoire'ile kallale hüppama. Vaene ohver elas läbi õudseid ootamise silmapilke, sellal kui Clopin oma jalanukiga rahulikult tulle lükkas paar viinapuuvääti, millele leek veel polnud külge hakanud. «Olete valmis?» kordas ta ja tahtis plaksutama hakata. Sekund veel ja kõik oleks otsas olnud.

Kuid Clopin peatus, nagu oleks tal äkki ootamatu mõte peast läbi vilksatanud.

«Oodake, oleksin peaaegu unustanud . . . Meil on ju kombeks enne järele pärida, kas vahest ei leidu mõni naine, kes teda enesele tahaks. Noh, vennas, see on su viimane lootus. Sa pead valima kas mõne sulitüd-ruku või nööri kaela!»

Seda mustlaste tava, nii kentsakas kui see ehk lugejale näibki, kirjeldatakse veel nüüdki pikalt ja laialt Inglise seaduseraamatuis. Lugege Buringtoni * «Märkmeid».

Gringoire hingas kergendatult. Teist korda poole tunni jooksul kingiti talle elu. Seepärast ei julgenud ta veel kuigi rõõmus olla.

«Halloo!» karjun Clopin jälle oma vaadi otsast. «Halloo, eided ja plikad, kas on teie seas mõni lirva, olgu see nõid või ta kass, kes seda suli endale tahaks? Hei,

88

Colette-la-Charonne, Elisabeth Trouvain, Simone Jodo-uync, Marie Piedebou, Thonne-la-Longue, Berarde Fa-nouel, Michelle Genaille, Claude Ronge-Oreille, Mathu-rine Girorou! Hei, Isabeau-la-Thierrye! Tulge ja vaadake! Mees jumalamuidu! Kes tahab?»

Gringoire polnud ses viletsas olukorras kuigi ahvatlev. Naised polnud ettepanekust eriliselt vaimustatud. Vaene Gringoire kuulis, kuidas nad vastasid:_

«Ei, parem pooge ta üles, saavad kõik lõbu.»

Kuid kolm naist eraldusid siiski teiste hulgast ja tulid lähemale vaatama. Esimene neist oli kandilise näoga tüdrukujõmm. Ta silmitses hoolsasti filosoofi viletsat vammust. See oli niivõrd peetud, et oli rohkem auke täis kui kastanite küpsetamispann. Tüdruk kortsutas kulmu: «Vana narts!» urises ta ja pöördus Gringoire'i poole: «Kus su mantel on?»

«Olen ta kaotanud,» vastas Gringoire.

«Ja kaabu?»

«Võeti ära.»

«Saapad?»

«Neil pole peaaegu taldu all.» «Rahakukkur?»

«Ah,» kogeles Gringoire, «mul pole punast krossigi.»

«Palu siis, et sind üles puuakse, ja ütle aitäh!» viskas sulitüdruk talle näkku ja pööras selja.

Teine naine, kes Gringoire'i ümber tiiru tegi, oli vana, must, kortsus ja nii õudselt inetu, et ta isegi Imede Õues võis tähelepanu äratada. Gringoire hakkas värisema juba mõttest, et ta võiks teda enesele tahta. Aga vanamoor pomises läbi hammaste: «Ta on liiga kõhn,» ja läks minema.

Kolmas oli noor tütarlaps, priske ja mitte päris inetu. «Päästke mind!» sosistas vaene Gringoire talle tasakesi.

Tüdruk heitis talle hetkeks kaastundliku pilgu, lõi silmad maha, näpitses oma seeliku volti ja jäi kahevahele. Gringoire jälgis kõiki ta liigutusi: oli see ju ta viimane lootusesäde.

«Ei,» ütles viimaks noor neiu. «Ei! Guillaume Veni-põsk peksaks mind läbi.» Ta läks tagasi rahva sekka.

«Noh, sõber,» ütles Clopin, «sul ei vea ka sugugi.»

89

Siis tõusis ta vaadi otsa püsti ja karjus kõikide suureks rõõmuks nagu müüja oksjonil:

«Kas siis keegi teda ei taha? Mitte keegi? Esimest korda, teist ja kolmat korda!» Ja peaga võlla poole pöördudes lisas ta: «Otsustatud!»

Viinanina, Punane Andry ja Francois Chante-Prune liginesid Gringoire'ile.

Sel silmapilgul kostis hele kisa argoolaste hulgas:

: «Esmeralda, Esmeralda!»

Gringoire võpatas ja pöördus sinnapoole, kus kisati. Rahvas lõi kahele poole ja andis teed puhtale, silmipimestavale kujule. See oli mustlastüdruk.

«Esmeralda!» hüüdis Gringoire jahmatades, vaatamata oma erutusele. Ta oli üllatatud, kuivõrd kiiresti see maagiline nimi kõik päevased mälestused üles äratas.

Paistis, nagu ulatuks selle haruldase olendi veetluse ja ilu mõju Imede Õueni. Mehed ja naised andsid talle alandlikult teed ja nende jõhkraisse nägudesse ilmus tema pilku nähes särav ilme.

Tütarlaps ligines kergel sammul vaesele patusele. Ilus Djali kõndis ta kannul. Gringoire oli enam surnud kui elus. Tüdruk vaatles teda hetke vaikides.

«Te tahate seda meest üles puua?» küsis ta Clopinilt

tõsise häälega.

«Jah, õde,» vastas Argoo kuningas, «kui sina teda meheks ei võta.» Tütarlapse alumine huul läks võluvalt mossi.

«Ma võtan ta,» lausus tütarlaps.

Gringoire uskus nüüd kindlasti, et näeb hommikust saadik und ja et see veel praegugi jätkub.

Lahendus oli meeldiv, aga mõjus siiski liiga järsult.

Poeedil võeti silmus kaelast ja ta lasti pingilt alla tulla. Vapustus oli nii suur, et ta oli sunnitud maha istuma.

Mustlaste hertsog tõi sõna lausumata ühe savikruusi ja mustlastüdruk ulatas selle Gringoire'ile. «Visake see vastu maad,» ütles ta. Kruus purunes nelja ossa.

«Vend,» ütles seejärel mustlaste hertsog oma käsi mõlema pea peale pannes. «See on nüüd su naine. Ja õde, see on su mees. Neljaks aastaks. Minge.»

90

VII. PULMAÖÖ

Veidikese aja pärast istus meie poeet kuskil mugavalt soojas, väikeses kaarvõlvilises toas laua taga, mis näis aina igatsevat, et sinna seinal rippuvast söögika-pist midagi söödavat ilmuks. GringoireM ootas pehme voodi ja ilusa tütarlapse seltskond. Seiklus sarnanes nõidusega. Ta hakkas ennast päris tõsiselt pidama muinasjutuprintsiks; aeg-ajalt vaatas ta ringi, nagu selleks, et uurida, kas tuline vanker, mille ette kaks tiivulist kimääri rakendatud, veel alles on, sest ainult säärane vanker võis teda põrgust nii kähku paradiisi tuua. Vahe-tevahel kiindus ta pilk uurivalt ka oma vammuse aukudesse, et nõnda reaalsusest kinni hoides pinda jalge alt mitte täiesti kaotada. Ta mõistusele, mis muidu muinas-jutulistes regioonides hõljus, oli see ainsaks pidepunktiks.

Noor tütarlaps ei paistnud temast aga põrmugi hoolivat, ta läks ja tuli tagasi, nihutas mõnda taburetti, vestles oma kitsega, mossitas vahel huuli. Viimaks istus ta laua juurde ja Gringoire võis teda nüüd vabalt silmitseda.

Sina, mu lugeja, oled ise kord laps olnud ja vahest on sul õnn seda veel praegugi olla. Muidugi oled sa korduvalt mõnda ilusat rohelist või sinist kiili jälginud, kui ta päikesepaistelise ilmaga jõe ääres põõsalt põõsale lendles, oma sakilisel lennul iga oksakese otsa suudeldes. Mina ise olen niiviisi mööda saatnud terved päevad, pealegi oma elu kõige ilusamad päevad. Ehk tuletad sa meelde, millise armsa huviga su mõte ja su pilk kiindus sellesse väikesesse purpursete ja taevassiniste tiibade vurisevasse keerisesse, mille keskel hõljus mingi tabamatu kuju, mida ta kiired liigutused varjasid. Ohuline olend, mida sa ebamääraselt selle tiibade värina taga aimasid, näis sulle lummutuslikuna, fantastilisena, mida võimatu on kombata ja näha. Aga kuidas sa imestasid, kui kiil lõpuks pilliroo otsakesele laskus ja sa hinge tagasi hoides võisid uurida ta pikergusi läbipaistvaid tiibu, pikka emailist ülikonda, kaht kristallset silma; ja kuidas sa kartsid, et see kuju jälle varjuks ja elav olend kimääriks muutub! Tuleta meelde neid muljeid ja

91

sa mõistad kergesti Gringoire'i tundmusi Esmeraldat vaadeldes, keda ta seni oli näinud ainult tantsu, laulu ja rahvamassi keerises, nüüd aga äkki nähtavas, käegakatsutavas kujus.

Ikka sügavamale unistustesse laskudes ütles ta ebamääraselt oma silmadega tütarlast jälgides: «See on siis Esmeralda! Taevalik olend! Tänavatantsijanna! Nii palju ja nii vähe! Hommikul andis ta surmahoobi mu müsteeriumile, õhtul päästis aga mu elu. Mu halb geenius, mu kaitseingel! Ilus naine, ausõna! Ta peab küll hull olema armastusest minu vastu, kui ta mind nõnda imelikult võttis! Muide,» ütles ta ja tõusis äkki püsti, olles haaratud reaalsusetundest, mis oli ta iseloomu ja filosoofia põhiolemuseks, «ma ei tea küll hästi, kuidas alustada, aga siiski ma olen ju ta mees!»

Selle mõttega peas ja silmades ligines ta noorele tüdrukule nii sõjakalt ja galantselt, et see tagasi kohkus. «Mis te minust tahate?» küsis ta. «Kuidas te seda võite veel küsida, jumaldatud Esmeralda?» vastas Gringoire nii kirglikult, et ta ise oma häält kuuldes hämmastus. Mustlasneiu vaatas talle imestades otsa. «Ma ei tea, mis te tahate öelda.» «Kuidas!» vastas Gringoire ikka enam ja enam süttides ja mõeldes, et lõppude lõpuks on ju tegemist ainult Imede Õue «vooruslikkusega». «Kas ma pole sinu oma, mu armas sõbrake? Ja kas sina pole minu oma?»

Ning puhtsüdamlikult pani ta käe ümber tütarlapse piha.

Mustlastüdruk libises angerjana ta käest. Uhe hüppega oli ta kambri teises nurgas, ta kummardus alla, ajas enese uuesti sirgu, väike puss peos, enne veel kui Gringoire aimatagi oleks võinud, kust ta selle pussi võttis. Ta seisis seal erutatuna ja uhkena, huuled mossis, sõõrmed laiali, põsed punased kui paradiisiõunad, silmades välkuv tuluke. Samal ajal tuli valge kitseke tema ette, pöörates Gringoire'i poole oma ilusad kullatud teravad sarved. Kõik see sündis ainsa hetke jooksul.

Kiil oli muutunud herilaseks ja püüdis nõelata.

Meie filosoof jäi keeletuks ja vaatas juhmi pilguga kord kitse, kord noore tütarlapse otsa.

92

«Püha neitsi Maria!» hüüdis ta lõpuks, kui tal üllatusest keelepaelad lahti pääsesid. «Olete mul aga mõlemad vahvad!» Mustlastüdruk katkestas vaikuse: «Aga sina oled, nagu ma näen, häbematu kelm!» «Vabandage, preili,» ütles Gringoire naeratades. «Miks te mind siis meheks võtsite?» «Kas sulle oleks poomine paremini meeldinud?» «Nii,» sõnas poeet, veidi pettunud oma armastuloo-tustes, «kas teie siis ainult sellepärast minuga abiellu astusite, et mind võllast päästa?» «Mis muid mõtteid mul veel oleks pidanud olema?» Gringoire hammustas huuli.

«Vaata,» pomises ta, «ma pole siis armastuse alal veel nii võidukas, kui arvasin. Aga misjaoks siis see vaene kruus puruks löödi?»

Esmeralda puss ja kitse sarved olid ikka veel kaitseseisukorras.

«Preili Esmeralda,» ütles poeet, «lepime ära. Ma pole kohtuametnik ega anna teid sellepärast üles, et teie Pariisis vastu härra prevoo keeldu ja korraldusi pussnuga kannate. Küllap on ka teil teada, et nädal aega tagasi Nõel Lescrivain pussnoa kandmise pärast tervelt kümme sol'i trahvi mõisteti maksma. Kuid see ei puutu minusse. Nüüd aga asja juurde. Vannun igavese õndsuse nimel, et ma teid ilma teie loata ei puuduta — ainult andke mulle süüa.»

Gringoire oli oma loomult nagu Despreaux * «üpris vähe himur». Ta polnud nende uljaste vallutajate liiki, kes noori tütarlapsi rünnates võtavad. Armastuses, nagu muuski, oli ta meeleldi mõõdukuse ja kuldse kesktee poolt. Hea õhtusöök, pealegi kus nälg nõnda näpistas, paistis talle siin armsalt kahekesi istudes suurepärase vahepalana armuseikluse prologi ja lahenduse vahel.

Mustlastüdruk ei lausunud sõnagi. Ta ajas põlglikult alumise huule ettepoole, tõstis pea üles nagu linnuke ja hakkas äkki naerma. Pisike pussnuga aga kadus niisama kiiresti, kui ta oli ilmunud, ilma et Gringoire mahti °'eks saanud vaadata, kuhu mesilane oma nõela peitis.

..Mõni minut hiljem oli laual rukkileib, pekitükk, mõni narbunud õun ja kann õlut. Gringoire hakkas õhinal

93

sööma. Kuuldes raudkahvli pöörast klõbinat *, võis mõelda, et kogu ta armastus on söögiisuks muutunud.

Noor tütarlaps, kes ta vastas istus, vaatas seda vaikides pealt.

Teda näisid haaranud olevat hoopis teised mõtted, mis teda acg-ajalt naeratama panid, kuna ta pehme käsi silitas kitse tarka pead, mille ta õrnalt oma sülle oli võtnud.

Kollane vahaküünal valgustas seda apla söömise ja vaikse unistamise stseeni.

Esimene nälg kustutatud, tundis Gringoire häbi, et lauale oli ainult üks õun üle jäänud.

«Kas teie ka süüa ei tahaks, preili Esmeralda?»

Tütarlaps raputas pead ja pööras oma mõtliku pilgu üles kambri võilvitud lakke.

«Mis pagana asi teda seal huvitab?» mõtles Gringoire ja vaatas ka lakke. «See on võimatu, et ta tähelepanu köidaks see kääbuse lõust seal üleval päiskivis. Kurat võtku, ma võin sellega julgesti võrdluse välja kannatada!»

Ta hüüatas: «Preili!»

Tüdruk ei näinud teda kuulvat. Ta kordas kõvemini: «Preili Esmeralda!»

Asjata vaev! Noore tütarlapse mõtted liikusid mujal ja Gringoire'i häälel polnud võimu neid eemale peletada. Õnneks segas end kits vahele. Ta hakkas oma emandat tasakesi käisest sikutama.

«Mis sa tahad, Djali?» küsis mustlastüdruk äkki, nagu unest ärgates.

«Ta on näljane,» ütles Gringoire, kellel hea meel oli, et saab vestlust alata.

Esmeralda murdis leiba ja Djali hakkas ta peopesast ilusasti sööma.

Kuid Gringoire ei andnud talle enam aega mõtteisse vajuda, vaid võttis südame rindu ja esitas delikaatse küsimuse:

«Teie ei taha siis mind oma meheks?»

Noor tütarlaps vaatas talle teravalt otsa ja vastas:

«Ei.»

94

«Aga armukeseks?» küsis Gringoire.

Tütarlaps mossitas huuli ja vastas:

«Ei.»

«Vahest sõbraks?» jätkas Gringoire. Tüdruk vaatas jälle teravalt ta otsa ja ütles siis viivitades:

«Võib-olla.»

See «võib-olla», nii kallis filosoofi südamele, julgustas GringoireM.

«Kas te teate ka, mis on sõprus?» küsis ta.

«Jah,» vastas mustlasneiu. «See tähendab olla õde ja vend, kaks hinge, mis kokku puutuvad, aga ühte ei sula, kaks sõrme ühel käel.»

«Ja armastus?» küsis Gringoire.

«Ah, armastus!» hüüdis Esmeralda ning ta hääl hakkas värisema ja silmad lõid särama. «See tähendab olla kaks ja omefi üks. Mees ja naine sulavad siis üheks ingliks. See on taevas.»

Seda rääkides ilmus tänavatantsijanna näkku imeline ilu, mis Gringoire'i erakordselt vapustas ja tema arvates täielikult vastas tütarlapse sõnade peaaegu idamaisele

eksaltatsioonile. Ta roosad süütud huuled naeratasid kergelt, ta puhas ja selge otsaesine ähmenes hetkeks mingist mõttest nagu peegel hingeõhust, ta pikkade mustade allalastud ripsmete vahelt vilkastas mingi kirjeldamatu tuluke, andes ta näojoontele selle idaalse õrnuse, mida hiljem Raffael oma naistele oskas anda, kui ta neis kujutas müstiliselt liitununa neitsilikkust, emasust ja jumalikkust.

«Kuidas peab siis olema, et teile meeldida?» ei jätnud Gringoire järele. «Tuleb mees olla.»

«Ja mina, kas siis mina mees pole?» «Mehel on kiiver peas, mõõk käes ja kuldkannused saabaste küljes.»

«Niisiis,» sõnas Gringoire, «ilma ratsuta polegi meest. Te armastate vist kedagi?» «Tõeliselt?» «Tõeliselt.»

Tütarlaps jäi hetkeks mõttesse, siis ütles ta erilise ilmega:

95

«Ma saan seda varsti teada.» Poeet küsis õrnalt:

«Miks mitte juba täna õhtul? Ja miks ei võiks see mina olla?»

Tütarlaps heitis temale tõsise pilgu.

«Ma võiksin ainult niisugust meest armastada, kes mind kaitsta suudab.»

Gringoire punastas ja võttis seda arvesse. Oli ilmne, et noor tütarlaps vihjas nõrgale abile, mida ta temale paar tundi tagasi kriitilisel silmapilgul oli pakkunud. Nüüd tuli see talle muude seikluste tõttu ununud juhus uuesti meelde. Ta lõi peopesaga vastu laupa.

«Tõesti, preili, oleksin pidanud sellest alustama. Andke andeks mu pöörane hajameelsus. Kuidas teie siis Qasimodo küüsist pääsesite?»

See küsimus tekitas mustlasneiul hirmujudinaid.

«Ah, see hirmus küürakas!» ütles ta nägu käte vahele peites ja hakkas lõdisema nagu kangest külmast.

«Tõesti hirmus!» vastas Gringoire, kes oma mõttelõnga käest ei lasknud. «Kuidas teie ometi ta küüsist

pääsesite?»

Esmeralda naeratas, ohkas ja vaikis.

«Kas te ise teate, miks ta teid jälitas?» küsis Gringoire, tahtes küsimusele kõrvalteed mööda tagasi jõuda.

«Ei tea,» vastas noor tüdruk. Ja lisas kohe: «Aga ka teie jälitasite mind. Mispärast?»

«Ausõna, ma ei tea isegi enam,» vastas Gringoire.

Tekkis vaikus. Gringoire torkis noaga lauda. Noor tütarlaps naeratas ja vaatas nii teravalt seina, nagu oleks ta sellest läbi näinud. Äkki hakkas ta vaevu kuuldavalt laulma:

Quando las pintades aves
Mudas estan, y la tierra...1

Järsku katkestas ta laulu ja hakkas Djalit kallistama.

«Kui ilus loom,» ütles Gringoire.

«See on mu õde,» vastas mustlastüdruk.

«Miks teid hüütakse Esmeraldaks?» küsis poeet.

«Ei tea.»

1 Kui pärlkanad sulgi ajavad ja maa (hisp. k.).

96

«Aga siiski?»

Tütarlaps tõmbas põuest välja väikese pikerguse koti-kese, mis rippus ta kaelas loorberipuu seemnetest keti küljes ja millel oli kange kampuse lõhn. Seda kattis roheline siid ja selle keskel oli suur roheline smaragdi värvi helmes.

«Võib-olla hüütakse mind selle pärli pärast Esmeraldaks '.»

Gringoire tahtis kotikest enda kätte võtta. Tüdruk taganes.

«Ärge puutuge, see on amulett. Te teeksite talle viga, või jälle tema teile.» Poeedi uudishimu kasvas järjest. «Kust te ta saite?»

Esmeralda pani sõrme suule ja peitis amuleti põue. Poeet katsus talle uusi küsimusi esitada, aga sai väga visalt vastuseid.

«Mis tähendab see sõna «Esmeralda»?»

«Ma ei tea,» vastas tüdruk.

«Mis keeli see sõna on?»

«Küllap egiptuse keeli.»

«Sedap ma arvasin,» ütles Gringoire. «Teie polegi siis Prantsusmaalt?»

«Ma ei tea sellest midagi.»

«Kas teil vanemaid pole?»

Tüdruk hakkas seepeale mingil vanal viisil laulma:

Mu isa on üks linnuke,
mu ema tsirgupojake.
Laen paadita ma üle vee,
laen laevata ma üle vee.
Mu isa on üks linnuke,
mu ema tsirgupojake.

«Tore,» lausus Gringoire. «Aga kui vana te siis olite, kui Prantsusmaale tulite?» «üsna tilluke.» «Ja Pariisi?»

«Mullu. Kui me Paavsti värava kaudu linna tulime,

1 Esmeralda tähendab hispaania keeles rohelist vääriskivi

97

nägin taevas põõsalinde lendamas. Oli juba augusti lõpp, ütlesin: talv, vali talv.»

«Ta oli ka vali,» vastas Gringoire rõõmsana, et vestlus edasi arenes. «Minul tuli sel talvel sõrmed soojaks puhuda. Te oskate siis ennustada?»

Esmeralda langes jälle oma lakonismi:

«Ei.»

«Kas see mees, keda te Egiptuse hertsogiks nimetate, on teie sugukonna pealik?» «Jah.»

«Tema õnnistas meid abiellu,» tähendas poeet aralt. Tüdruk mossitas jälle armsalt huuli.

«Ma ei tea isegi su nime.»

«Mu nime? Palun: Pierre Gringoire.»

«Ma tean palju ilusamat nime,» vastas ta.

«Olete aga õel!» hüüdis poeet. «Aga olgu, ma ei vihasta. Küllap te mind veel ehk armastama hakkate, kui mind paremini tundma õpite. Te jutustasite mulle oma eluloo nii suure usaldusega, et ma teile nüüd oma eluloo võlgnen. Niisiis mu nimi on Pierre Gringoire ja ma olen külanotari poeg Gonesse'ist. Pariisi piiramise ajal, kakskümmend aastat tagasi, poosid burgundlased mu isa üles ja pikardlased tapsid mu ema. Kuueaastasena jäin ma orvuks ja mu kingataldadeks olid Pariisi tänavad. Ma ei tea isegi, kuidas ma kuuendast eluaastast kuueteistkümnendani elasin. Mõni puuviljamüüja andis mulle vahel mõne ploomi;

mõni pagar viskas mulle koorukese närida; õhtuti lasksin ma ennast vahtidel kinni võtta ja vangi viia, kus ma eest leidsin õlekoo. Nagu näete, kõik see pole takistanud mind suureks kasvamast ega ka kõhnaks jäämast. Talvel soojendasin ma ennast Sensi lossi ees päikese käes ja leidsin väga imeliku olevat, et jaanituld soojal ajal tehakse. Kuue-teistkümneaastasena tahtsin endale mõnda ametit võtta. Katsusin õnne kõigil aladel. Olin sõdur, aga ma polnud küllalt vahva. Olin munk, aga ma polnud küllalt jumalakartlik, pealegi ei meeldi mulle joomine. Siis astusin ma meelt heites puusepaõpilaseks, aga ma polnud küllalt tugev. Tundsin endas kalduvusi õpetajaks hakata. Tõsi küll, lugeda ma ei mõistnud, kuid mis sellest. Mõne aja pärast, kui ma aru sain, et mul kõigi nende ametite

98

jaoks midagi puudub, ja nägin, et ma millekski ei kõlba, valisin enesele oma südame soovil poeedi ja riimisepa elukutse. See elukutse sobib väga hulgusele ja on siiski parem kui varastamine, mida mõned noored vargapois-test sõbrad mulle soovitasid, ühel päeval viis mind õnnelik'juhus kokku dom * Claude Frolloga, Jumalaema kiriku auväärt ülemdiakoniga. Tal oli huvi minu vastu ja tänu temale olengi ma nüüd kirjatundja ja oskan ladina keelt, alates Cicero «Kohustustega» * ja lõpetades tsölestiinide «Pühakute elulugudega». Ma pole võhik ka skolastikas, poeetikas, rütmikas, isegi mitte alkeemias, selles tarkuste tarkuses. Mina olen ka selle müsteeriumi autor, mida täna Palee suursaalis määratu rahvahulga ees suure menuga ette kanti. Olen ka ühe raamatu kirjutanud, kuussada lehekülge paks, 1465-nda aasta kohutava komeedi üle, millest üks inimene koguni hulluks läks. Mul on teisigi saavutusi. Et ma veidi ka suurtükiasjandust tunnen, siis olen ma osa võtnud ka Jean Maugue'i suure suurtüki valmistamisest, mis proo-vilaskmisel Charentoni sillal lõhkes ja kakskümmend neli uudishimulikku tappis, nagu te ehk ise mäletate. Nagu näete, ma polegi teile nii halb partii. Ma oskan ka palju toredaid vigureid, mida ma teie kitsele võiksin õpetada. Nii näiteks Pariisi piiskoppi järele ahvida, seda neetud variseri, kelle veskid märjaks kastavad kõiki teekäijaid, kel juhtumisi üle Möldrite silla tuleb minna. Ja ka mu müsteerium tooks sisse hulga hõbedat, kui mul see välja makstaks. Lõpuks olen ma tervenisti teie teenistuses, nii mina kui mu vaim, mu teadmised ja mu kirjatööd. Olen valmis teiega, preili, elama nii, kuidas te ise heaks arvate, kainelt või lõbutsedes, mehe ja naisena, kui soovite, või venna ja õena, kui seda paremaks peate.»

Gringoire vaikis, jäädes ootama oma kõne tulemusi. Tütarlapse silmad olid maha löödud.

«Phoebus,» ütles ta poolkõvasti. Siis pöördus ta poeedi poole: «Mis tähendab sõna «Phoebus»?» _Gringoire ei saanud aru, mis seos sel küsimusel oli ta kõnega, aga ta polnud sugugi pahane, et võis oma teadmistega hiilata. Ta vastas uhkustava tooniga:

«See on ladina keele sõna ja tähendab päikest.» *

99

«Päikest!» hüüdis mustlasneiu.

«See on ühe väga ilusa ammulaskja nimi, kes oli jumal,» lisas Gringoire.

«Jumal!» kordas mustlastüdruk ja ta hääles oli midagi unistavat ja kirglikku.

Sel silmapilgul läks tal üks käevõru lahti ja kukkus maha. Gringoire kummardus ruttu, et seda üles tõsta. Kui ta püsti tõusis, olid tüdruk ja kits kadunud. Ta kuulis, kuidas riiv ette lükati. Väikest ust, mis nähtavasti naaberkambrisse viis, sai väljastpoolt kinni panna.

«Kas ta mulle vähemalt voodigi jättis?» pomises meie filosoof endamisi.

Ta kõndis väikeses kongis ringi. Ainus mööblitükk, mis magamiseks oleks kõlvanud, oli kaunis pikk puust kirst, mille kaas oli nikerdatud. Kui Gringoire sellel end välja sirutas, oli tal tunne nagu Mikromegasel *, kui see kogu oma pikkuses Alpidele magama heitis.

«Mis parata!» ütles ta end kuidagi magama seades. «Katsume läbi ajada. On aga imelik pulmaöö! Kahju! Ses laulatuses, kus kruus katki löödi, oli tõesti midagi lapselikku ja enneveeuputuslikku, mis mulle väga meeldis.»

KOLMAS RAAMAT

I. JUMALAEMA KIRIK

Kahtlemata on Pariisi Jumalaema kirik veel tänapäevalgi majesteetlik ja meeltülendav ehitus. Aga ükskõik kui kaunina ta vananedes ka säilinud oleks, on ikkagi raske mitte kurvastada ja mitte nördinud olla nende arvutute hävitamiste ja rikkumiste puhul, mida nii aeg ui inimesed on lasknud sellele auväärsele ehitusele osaks saada. Ei ole vähematki lugupidamist tuntud Karl Suure vastu, kes kirikule nurgakivi pani, ega Philippe Auguste'i * vastu, kes sinna viimase ehituskivi asetas.

Selle meie katedraalide patriarhi palgel leidub kortsude kõrval alati ka haavaarme. Tempus edax, homo dacior [1] mida ma meeleldi niiviisi tõlgiksin: aeg on ime, inimene on rumal. Kui meil lugejaga aega oleks ükshaaval uurima hakata mitmesuguseid hävingu jälgi sel vanal kirikul, siis näeksime, et aja osa on siin kõige tühisem, kõige suuremat kahju aga on teinud inimesed, eriti kunstijüngrid. Just «kunstijüngrid», sest viimase kahe sajandi jooksul on nende hulgas olnud isikuid, kes endid arhitektideks on pidanud.

Kõigepealt, et piirduda ainult mõne peamise näitega, on vist vaevalt nii kauneid lehekülgi arhitektuuri ajaloos kui selle kiriku fassaad, .kus meie ees järgemööda ja ühekorraga esinevad: kolm teravkaarportaali, kakskümmend kaheksa kuningate nišši nagu mingi tikitud sakiline pael, päratu suur rosett koos kahe kõrvalasuva aknaga nagu preester diakoni ja alamdiakoniga, kõrge ja habras galerii ristikukujulisi kaunistusi kandva kaa-

1 Aeg on ablas, inimene aplam (lad. k.).

101

restikuga, mis oma peentel sammastel rasket platvormi kannab, ja lõpuks kaks tumedat massiivset torni kiltkivist ehisviiludega. Kõik need suurepärase terviku harmoonilised osad, mis viie hiiglakorrusena üksteise peale on asetatud, pakuvad rikkalikult, kuid ühtlasi muljet segamata, oma arvutuid skulptuurilisi, nii voolitud kui nikerdatud detaile, mis võimsalt ühte sulavad terviku rahuliku suurusega. See on tohutu kivist sümfoonia, kui nii võib öelda, niihästi inimese kui ka rahva hiiglateos, ühtne ja siiski keeruline; nagu «Iiias» ja «Romancero» *, millede sugulane ta on; kõigi ajastute liitunud jõudude imepärane toode, mille igal kivil näeb kunstniku geeniuse poolt juhitud distsiplineeritud töölise fantaasiat sajas värvis mänglevat, ühesõnaga, see inimlik looming on vägev ja rikkalik nagu jumalik looming, millelt ta näib laenanud olevat kaks omadust: mitmekesisuse ja igavikulisuse.

Mis siin on öeldud fassaadi kohta, käib ka kogu kiriku kohta. Ja mis me ütleme Pariisi katedraali kohta, tuleb öelda ka kõigi teiste keskaja ristiusu kirikute kohta. Kõik on ses iseenesest tekkinud kunstis järjekindel ja võrdeliselt jaotatud. Jala suurt varvast mõõtes saame kätte kogu hiiglase mõõdud.

Tuleme tagasi selle fassaadi juurde ja vaatame, kuidas ta meile veel tänapäeval paistab, kui me hardalt silmitseme seda sünget ja võimsat katedraali, mis, nagu kroonikud ütlevad, hirmu sisendab: quae mole sua terro-rem incutit spectantibus !.»

Kolm tähtsat asja puuduvad tänapäeval sel fassaadil: kõigepealt üksteistkümmend trepiastet, mis teda kord maapinnalt kõrgemale tõstsid, siis terve alumine rida raidkujusid, mis kaunistasid kolme portaali tühemeid, ja lõpuks ülemine rida raidkujusid, mis esimese korruse galeriid kaunistas ja kus olid kujutatud kakskümmend kaheksa kõige vanemat

Prantsusmaa kuningat, alates Childeberfist * kuni Philippe Auguste'ini, kes riigiõuna * käes hoiab. Kõik üksteistkümmend trepiastet on hävitanud aeg, mis pikkamisi, aga paratamatult Vanalinna pinda on tõstnud. Kui aga aeg Pariisi tänavasillu-

1 Mis oma raskusega vaatlejaisse hirmu sisendab (lad k.).

102

tise tõusu tõttu ükshaaval alla on neelanud kõik üks-teistkümmend astet, mis ehituse majesteetlikku kõrgust aitasid rõhutada, siis on ta kirikule vahest siiski rohkem andnud, kui talt võtnud, sest seesama aeg on fassaadile andnud ta sajandite tumeda koloriidi, mis monumendi vanaduse muudab ta kauniduse õitseajaks.

Kes on aga maha kiskunud kaks raidkujude rida? Kes on nišid tühjaks jätnud? Kes on keskmise portaali keskele raiunud selle uue teravkaarevärdja? Kes on julgenud sinna asetada Biscornette'i arabeskide kõrvale selle labase, raskepärase ukse Louis XV stiilis puunikerdus-tega? Inimesed, arhitektid, meie aja kunstnikud.

Ja kiriku sisemusse astudes —- kes on maha tõuganud selle püha Christophe'i hiiglakuju, mis raidkujude seas niisama kuulus oli kui Justiitspalee suursaal teiste saa-Iide hulgas, Strassburgi katedraali torn teiste tornide seas? Kes on siit toorelt ära_koristanud need musttuhat puust, marmorist, kullast, hõbedast, vasest, isegi vahast kuju, mis kujutasid mehi, naisi, lapsi, kuningaid, piiskoppe, sandarmeid, küll põlvili, küll püsti, küll ratsa, kõigis kiriku löövi ja koori sambavahedes? Igatahes mitte aeg.

Ja kes on vana gooti altari asemele, mis oli täis toredaid säilmekirste ja pühaduselaekaid, pannud selle raske marmorsarkofaagi inglipeade ja pilvedega, mis Val-de-Gräce'i või Invaliidide hoonest siia näib eksinud olevat? Kes on nii totralt selle kohmaka kivik anakronismi kiilunud Hercanduse meisterdatud karolingliku põranda kivitahvlite vahele? Kas polnud see Louis XIV, kes Louis XIII soovi täitis?

Ja kes on pannud külmad valged ruudud aknaraamidesse, kus varem peaportaali roseti ja apsiidi teravkaarte mitmevärvilised klaasid meie isade imetlevaid silmi küt-kestasid? Ja mis ütleks kuueteistkümnenda sajandi koorilaulja selle kollase vaaba kohta, millega meie barbaritest ülempiiskopid oma katedraali üle on määrinud? Tal oleks meelde tulnud, et kollase värviga märkis timukas ara hukkamoistetute maju, ta oleks meelde tuletanud Peht-Bourboni lossi *, mis ka kollaseks oli värvitud Konnetaabli reetmise pärast, ja «nii hea ja ehtne oli see kollane», ütleb Sauval, «et isegi enam kui saja aasta

103

jooksul pole see suutnud luituda.» Koorilaulja oleks arvanud, et püha paik on rüvetatud, ja oleks sealt ära põgenenud.

Me ei peatu tuhandel muul barbaarsusel, vaid küsime üles katedraali tippu tõustes: kuhu on jäänud see veetlev väike kellatorn, mis toetus võlvile ning oli niisama habras ja julge nagu ta naaber, Sainte-Cha-pelle'i torngi (mis samuti on hävitatud)? Sihvakana, teravana, läbipaistvana tõusis ta helisedes palju kõrgemale taevasse kui teised tornid.

üks eksimatu maitsega arhitekt lõikas torni 1787-ndal aastal otsast ära ja arvas piisava olevat seda haava varjata laia tinaplaastriga, mis sarnaneb paja kaanega.

Nõnda on keskaja kunstisse suhtutud peaaegu kõigis maades, eriti aga Prantsusmaal. Selle varemeil võime jälgida kolme laadi haavu —kõik enam või vähem sügavad: kõigepealt on siin-seal ajahammas märkamatult närinud nende pealispinda, mis kõikjal roostesse on läinud; siis on neid hulgana rünnanud poliitilised ja usulised revolutsioonid, mis juba oma loomult on vihased ja sõgedad, kiskunud lõhki kirikute skulptuuridest ja niker-distest rikka kuue, purustanud nende rosetid, katki löönud nende arabeskidest kee, ümber lükanud nende raidkujud, mõnikord sellepärast, et nad mitrat kandsid, teinekord, et neil kroon peas oli;

lõpuks on nende kallal oma hävitustööd teinud moed, mis alates renessansi anarhilistest, kuid hiilgavatest liialdustest ikka veidramaks ja totramaks muutusid, mõjudes kaasa ehituskunsti paratamatule langusele. Moed on rohkem kahju teinud kui revolutsioonid. Nad on kunsti ihusse haavu löönud, on tormanud isegi ta kondikava kallale, on ehitusi nudinud, kärpinud, ära narrinud, tapnud ehituste vormi, sisu, mõtte ja ilu. Vähe sellest, moed on söandanud ette võtta isegi ümberehitusi, mida igatahes aeg ja revolutsioonid pole teinud. Häbi tundmata on nad «hea maitse» nimel gooti arhitektuuri haavade külge pookinud oma viletsat pudi-padi, marmoriribasid, metallitutikesi, medaljone, voluute, rõngaskujusid, drapeeringuid, girlande, narmaid, kivist tulekeeli, pronkspilvi, lihavaid amorette, pungis keerubeid, mis hakkasid pidalitõvena kunsti palet sööma juba Caterina di Medici palvelas ja

mis kaks sajandit hiljem sundisid seda piinatud ja virutatud kunsti lõplikult hinge heitma Dubarry buduaaris.* Niisiis eelmist kokku võttes on kolme laadi rüüsted gooti arhitektuuri moonutanud. Pealispinnal kortsud ja tüükad — see on aja töö. Vägivalla jäljed, augud, murrud — see on revolutsioonide töö Lutherist Mira-beau'ni.* Vigastused, amputatsioonid, muudatused ehituse konstruktsioonis, «restaureeringud» — see on kreeka ja rooma meistrite barbaarne matkimine Vitru-viuse * ja Vignola * viletsate järglaste poolt. Akadeemiad on tapnud selle suurepärase kunsti, mille barbarid lõid. Sajanditele ja revolutsioonidele, mis laastavad vähemalt erapooletult ja suurejooneliselt, on tulnud • lisaks terve kari õpetatud, diplomeeritud, patenteeritud, vannutatud arhitekte, kes oma halva maitsega kunsti alla viivad ja Partenoni * suurimaks auks gooti pitside asemele seavad sigurilehed Louis XV stiilis. See on eesli kabjahoop surevale lõvile. Nõnda kuivab vana tamm, mida igasugused putukad täkivad, närivad ja uuristavad.

Kui kaugel nüüdsest on see aeg, kus Robert Cenalis * võis Jumalaema kirikut Pariisis võrrelda kuulsa Efesose Diana templiga, mida «muistsed paganad nii ülistasid» ja mis Herostratose surematuks tegi *, ning isegi leida, et gallia katedraal «on pikkuselt, laiuselt, kõrguselt ja struktuurilt palju oivalisem» M

Ometi ei või Pariisi Jumalaema kirikust öelda, et ta oleks lõpuleviidud, terviklik gooti monument, sest ta pole enam romaani kirik ega ka mitte veel täielikult gooti kirik. Ta pole üldse kindlat tüüpi. Tal pole nagu Tour-nusi kloostril rasket, laia, massiivset fassaadi, ümmargust ja avarat võlvi, nende ehituste jäiset lagedust ega majesteetlikku lihtsust, mille üks tähtsamaist tunnustest on ümarkaar. Ta pole ka-nagu Bourges'i katedraal suurepärane, õhuline, paljuvormiline, rikkalik teravikest turris gootika toode. Võimatu on teda paigutada ka nende süngete, salapäraste, madalate, ümarkaarte tõttu otsekui mahalitsutud kirikute muistsesse liiki, mis, kui

' Histoire gallicane, II raamat, III periood, F° 130 lk I (Autori märkus.) v

maha arvata katus, peaaegu egiptuse templeid meelde tuletavad, mis on mõistatuslikud, preesterlikud, tähendusrikkad ja mille ornamendid on rohkem koormatud rombide ja sakkide kui lilledega, rohkem lillede kui loomadega, rohkem loomade kui inimestega. Nad pole niivõrd arhitektide teosed kui piiskoppide omandid ja näitavad selle teokraatliku ja sõjalise vaimuga läbiimbunud kunsti esimest moondumisfaasi, mis algas Bütsant-siga ja ulatus William Vallutaja * ajani. Võimatu on meie katedraali paigutada ka teist liiki kirikute hulka, mis on kõrged ja õhulised, rikkad akende ja skulptuuride poolest, teravad vormilt ja julged põhiplaanilt, mis poliitiliste sümbolitena on kogukondlikud ja kodanlikud, kuid kunstiteostena vabad, tujukad ja taltsutamatud, näidates ehituskunsti teist moondumisfaasi, mis pole enam mõistatuslik, muutumatu ja preesterlik, vaid artistlik, edev ja rahvalik, mis

algab ristisõdaae lõpust ja lõpeb Louis XI ajal. Pariisi Jumalaema kirik pole puht-romaani tõugu nagu esimene liik ega puhtgooti tõugu nagu teine liik kirikuid.

Ta ori üleminekuaja ehitus. Saksi ehitusmeister oli parajasti lõpetamas löövi esimeste sammaste püstitamist, kui ristisõitjad tagasi tulid ja tõid kaasa teravkaare, mis võidukalt asus laiadele romaani kapiteelidele, mille ainsaks otstarbeks oli olnud ümarkaari kanda. Teravkaar, mis siitpeale ainuvalitsevaks sai, andis kiriku ülejäänud osale oma ilme. Algul tarvitati teda aralt ja oskamatult, ta kippus laienema, arvarduma, hoidus tagasi ega julgenud veel teravikkude ja nooltena taevasse söösta, nagu pärast paljude imekaunite toomkirikute juures^ Teda oleks nagu tagasi hoidnud raskete romaani sammaste naabrus. Kuid need romaani ja gooti üleminekuaja ehitused pole sugugi vähem uurimist väärt kui puhta stiili näidised. Nad esitavad kunsti erilist varjundit, mis muidu kaotsi oleks läinud. Tegemist on teravkaare liitmisega ümarkaare külge.

Pariisi Jumalaema kirik ongi huvitav näidis sellest üleminekustiilist. Iga pind, iga kivi selles väärikas monumendis pole üksnes lehekülg maa ajaloost, vaid kn teaduse ja kunsti ajaloost. Puudutades siin ainult tähtsamaid detaile, tuleb öelda, et sellal kui väike Punane

106

sissekäik ulatub peaaegu viieteistkümnenda sajandi gooti arhitektuuri äärmiste peensusteni, lähevad löövi sambad oma ümbermõõdult ja raskuselt tagasi Saint-Germain-des-Pres' kuningliku kloostri aegadesse, nagu oleks selle sissekäigu ja sammaste vahel kuue sajandi pikkune vahe. Leidsid ju isegi hermeetikud suure portaali sümbolites küllaldase kokkuvõtte oma teadusest, mille täielikuks väljenduseks on Saint-Jacques-de-la-Boucherie kirik. Nii on Jumalaema kirikus ühendatud ja ühte sulatatud romaani klooster, hermeetikute kink, gooti kunst, saksi kunst, rasked ümmargused sambad Gregorius VII * ajast, alkeemikute sümboolika, milles Nicolas Flamel Lutheri eelkäijaks oli, paavsti võimu ainuvalitsus, kiriku lõhestumine, Saint-Germain-des-Pres' ja Saint-Jacques-de-la-Boucherie kloostrid. See peamine kirik, emakirik Pariisi teiste vanade kirikute hulgas, on nagu mingi kimäär: ühelt kirikult on tal pea, teiselt jäsemed, kolmandalt kere ja kõigilt veel midagi ühist.

Kordame veel, need üleminekustiilis ehitused pakuvad huvi kunstnikule, vanavarauurijale ja ka ajaloolasele. Nad näitavad nagu küklooplikud müürid, egiptuse püramiidid, hindude hiiglasuured templidki, kui põline on arhitektuur ja kuidas mineviku suurimad ehitused on pigemini ühiskonna kui üksikisiku sünnitus, pigemini rahvaste loomingulise pingutuse saadus kui geeniuse vaimusähvatus, varaait, mille rahvas päranduseks jätab, sajandite ladestus, sade, mis järele jääb inimühiskonna järkjärgulisest aurumisest, ühesõnaga orgaaniline looming. Iga ajalaine uhub midagi uut juurde, iga rahvatõug lisab omalt poolt oma kihi monumendile juurde, iga isik oma kivi. Nõnda teevad koprad, nõnda teevad mesilased, nõnda ka inimene. Paabeli torn, see arhitektuuri suurim sümbol, on mesipuu.

Suured ehitused on nagu suured mäedki sajandite looming. Tihti on kunsti vorm juba muutunud, ehitused ise aga veel pooleli, pendent opera interrupta neid jätkatakse siis rahulikult uue kunsti suunas. Uus kunstistul võtab teose üle, nii nagu ta selle eest leiab, juurdub

Ripuvad poolelijäänud tööd (lad. k.).

107

sellesse, teeb selle enese sarnaseks, arendab seda edasi oma fantaasia järgi ja viib ta lõpuni, kui saab. Kõik see toimub vaikselt, ilma pingutuseta, ilma vastutöötuseta, rahuliku loodusseaduse järgi. Nõnda läheb pookoks kasvama, mahl hakkab uusi teid käima ja puu saab elujõuliseks. Tõepoolest, neis paljude kunstide järkjär-gulistes jootekohtades ühe ja

sama hoone mitmesugustel kõrgustel leidub materjali rohketeks paksudeks köideteks, tihti aga kogu inimkonna ajalooks. Inimene, kunstnik kaob ära selle tohutu teose ees, mis ühegi tegija nime ei kanna; kogu inimlik mõistus leiab siin oma väljenduse ja kokkuvõtte. Aeg on ehitaja, rahvas müürsepp.

Vaadeldes ainult Euroopa kristlikku arhitektuuri, seda idamaiste tohutute kiviehituste nooremat venda, näeme enda ees hiiglaslikku moodustist, milles on kolm väga erinevat ülestikku asetatud kihti: romaani 1 kiht, gooti kiht ja renessansi kiht, mida meeleldi nimetaksime kreeka-rooma kihiks. Romaani ladet, niis on kõige vanem ja sügavam, esindab ümarkaar, mis uuesti nähtavale ilmub kõige pealmises renessansi kihis ja mida kannavad kreeka sambad. Teravkaar esineb kahe kihi vahepeal. Ehitused, mis kuuluvad ainult ühte kihti mainitud kolmest, erinevad teistest põhjalikult, on lõpetatud ja ühtlased. Nii näiteks Jumieges'i klooster, Reimsi katedraal, Püha Risti kirik Orleans'is. Kuid need kolm kihti uhtuvad ja segunevad äärtel nagu värvid päikese-spektris. Siit on pärit segastiilis monumendid, üleminekuaja ehitused mitmeis varjundeis. Mõnel on alus romaani stiilis, keskosa gooti stiilis, kuppel aga kreeka-rooma stiilis. See tuleb sellest, et seda on ehitatud kuussada aastat. Selline teisend on siiski haruldus, üks näiteid on Etampes'i lossi torn. Sagedamini esineb monumente, mis ühendavad kaht formatsiooni. Niisugune on Pariisi Jumalaema kirik. See ehitus on teravakaareline,

. i See on sama kunst, mida sõltuvalt asukohast, kliimast ja rahvastikust nimetatakse lombardia, saksi või bütsantsi kunstiks. Need neli arhitektuuri eri laadi on üksteisega sugulased ja esinevad paralleelselt, igaühel on oma eri karakter, kuid koigi tunnuseks on ümarkaar. «Kõik pole ühte nägu, kuid siiski vaga sarnased» jne. (Autori märkus.)

108

ta esimesed sambad juurduvad samasse romaani kihti, millel baseeruvad ka Saint-Denis' kiriku portaal ja Saint-Germain-des-Prés' kiriku lööv. Niisugune on ka Bocherville'i kloostri veetlev poolgooti saal, kus romaani kiht ulatub keskosani. Niisugune on Roueni katedraal, mis kuuluks tervenisti gooti stiili, kui ta keskmise torni tipp poleks renessansiajastust.[1]

Muide, kõik need varjundid ja erinevused puudutavad ainult ehituste välist külge. Kunst muudab siin ainult oma välist koort. Ristiusu kiriku struktuur ise aga jääb muutumatuks. Meie ees on ikka üks ja seesama sisemine karkass, seesama osade loogiline asetus, ükskõik milliste skulptuuride ja nikerdistega kiriku välimus poleks kaunistatud, selle all võib, kas või eos, esialgsesîuijus, leida ikka rooma basiilikat. Maapinnal asetub ta alati ühel ja samal kujul. Ikka kaks löövi, mis teineteisest läbi lõikudes annavad risti, mille ülemine ümardatud ots moodustab koori; ikka needsamad madalamad kõr-vallöövid ristikäikude jaoks kiriku sisemuses või kabelite jaoks, külgkäigud, kuhu pealöövist pääseb sammaste vahelt. Sel muutumatul alusel varieerub lõpmatult kabelite, portaalide, kellatornide, tornitippude arv, nii kuidas seda tahab sajandi, rahva, kunsti fantaasia. Arvesse võttes kirikliku jumalateenistuse reegleid, talitab ehituskunst edasi oma äranägemise järgi. Raidkujud, aknad, rosetid, arabeskid, pitsid, kapiteelid, bareljeefid — kõiki neid kombineerib ta oma maitse ja seaduste järgi. Siit tuleneb selletaoliste ehituste imeteldav väline mitmekesisus, mille all aga valitseb kindel kord ja ühtsus. Puu tüvi on muutmatu, võra aga tujukas.

II. PARIIS LINNULENNULT

Oleme katsunud lugejale imeväärsest Pariisi Jumalaema kirikust pilti anda. Oleme üldjoontes näidanud kaunidusi, mis tal olid viieteistkümnendal sajandil ja mida tal praegu

enam pole. Kuid oleme puudutamata jätnud peamise ilu: see on tolleaegne vaade kirikutornist üle kogu Pariisi.

Selle torni puust tipu hävitas äike 1823. aastal. (Autori märkus.)
109

Tõesti, kui parast kauast kobamist mööda järsku spiraaltreppi kellatorni paksu müüri sees viimaks äkki välja jõuda ühele kahest platvormist, täis päikest ja õhku, siis avaneb suurepärane vaade igasse külge omamoodi vaatepilt, mida kergesti võivad kujutleda need meie lugejad, kel õnn on näha olnud mõnda säilinud gooti stiilis linna täielikuna, tervikuna, nagu seda on Nürnberg Baieris, Vitoria * Hispaanias või veel väiksemad paigad, kui nad ainult hästi on säilinud, nagu Vitre * Bretagne'is või Nordhausen * Preisimaal.

Pariis kolmesaja viiekümne aasta eest, viieteistkümnenda sajandi Pariis oli juba tol ajal hiiglalinn. Meie, pariislased, oleme üldiselt eksiteel, kui arvame, et Pariis on hiljem palju laienenud. Louis XI ajast peale pole ta palju üle kolmandiku juurde võtnud. Kindlasti on ta palju rohkem kaotanud kauniduselt kui võitnud suuruselt.

Nagu teada, on Pariis sündinud Vanalinna saarel, millel on hälli kuju. Selle saare liivakallas oli ta esimeseks kaitsevalliks, Seine'i jõgi aga ta esimeseks vallikraaviks. Mõne sajandi püsis Pariis sellel saarel; tal oli kaks silda, üks põhjas, teine lõunas, ja kaks sillapead, mis olid ühtlasi väravateks ja kindlusteks: paremal kaldal Grand-Chätelet ja vasakul kaldal Petit-Chätelet.

Siis aga, esimesest dünastiast peale jäi saar kitsaks ja Pariisu tuli teisele poole jõge laieneda. Esimene müüride ja tornide vöönd võttis enda alla maatüki mõlemal pool jõge Grand-Chätelet' ja Petit-Chätelet' taga. Sellest vanast vallist oli veel eelmisel sajandil jälgi säilinud, nüüd aga pole sellest muud jäänud kui mälestus ja mõni legend ning Baudits' ehk Baudoyer' värav, Porta Bogauda. Linnasüdamest vähehaaval kaugemale tungides uhtus, uuristas, hävitas ja pühkis majade laine selle vööndi ära. Selle laine ette tegi Phi-lippe Auguste uue tammi. Ta sulges Pariisi suurte, kõrgete ja tugevate tornide ahelikku. Terve sajandi pigistusid majad üksteise vastu, kuhjusid ja kerkisid selles basseinis kõrgemale nagu vesi reservuaaris. Nad hakkasid hoovide suunas sissepoole kasvama, korrustena üksteise otsa tõusma, üksteise kukile ronima, ülespoole pressima nagu kokkupigistatud mahlad, ja ainult sellel oli võimalus
110
vabalt hingata, kes sai üle naabri pea vaadata. Tänavad muutusid järjest kitsamaks, väljakud täitusid majadega ja kadusid. Lõpuks hüppasid majad üle Phi-lippe Auguste'i müüri ja pudenesid nagu sulust pääsedes rõõmsalt mööda lagendikku laiali, nii kuidas juhtus. Seal hakkasid nad ennast laiutama ja põldudest aedu välja lõikama, tehes oma olemise kõigiti mõnusaks.

1367-ndast aastast alates oli linn eeslinna arvel juba nii laiaks kasvanud, et tarvilikuks sai uus vall. Selle ehitas Charles V *. Kuid Pariisi-taoline linn kasvab alatasa. Ainult sellistest linnadest saavadki pealinnad. Nad on nagu lehtrid, kuhu maa geograafilist, poliitilist, moraalset, vaimset kallakpinda mööda kõik rahva loomupärased kalduvused kokku jooksevad. Nad on tsivilisatsiooni lätted, aga ka rennid. Siia nõrgub ja koguneb sajandite jooksul tilkhaaval kokku kõik see, mis rahval on mahlakat, elulist ja hingelist: kauplemine, tööstus, haridus, elanikkond. Charles V vallil oli sama saatus mis Philippe Auguste'i omalgi. Viieteistkümnenda sajandi lõpul astuti tast üle ja eeslinn^nihkus kaugemale. Kuueteistkümnendal sajandil oli uus linn väljaspool müüre juba nii tihedaks muutunud, et paistis, nagu oleks vall üha enam vana linna poole tagasi tõmbunud. Nii oli siis Pariis

viieteistkümnendal sajandil kaotanud juba kolm kontsentrilist müüriringi, mis Julianus Taganeja * ajal olid eos Grand-Chätelefs ja Petit-Chätelet’s. Lapsena, kes iga aastaga oma vanadest riietest välja kasvab, oli tugev linn juba neli müürivööndit üksteise järel purustanud. Louis XI ajal võis ses majade meres paiguti näha mõnda tornide rühma keset vanade vallide varemeid nagu küngaste teravaid tippe uputuse ajal, nagu uue linna alt üles kerkivat vana Pariisi saarestikku.

Paraku on Pariis sellest ajast peale meie silmade all veelgi muutunud, kuid ületanud on ta veel ainult ühe valli, Louis XV oma, selle porist ja süljest kokkupöt-serdatud müüri, mis vääris kuningat, kes seda ehitas, ja poeeti, kes tast laulis:

Le mur murant Paris rend Paris murmurant.1

Pariisi ümbritsev müür teeb Pariisi sumisevaks (prants. k.),

111

Viieteistkümnendal sajandil jagunes Pariis veel kolmeks eri linnaks, mis üksteisest selgesti erinesid. Igaühel oli oma näoilme, oma eriala, omad kombed, tavad, eesõigused ja ajalugu. Need olid: Vanalinn, ülikoolilinn ja Uuslinn. Vanalinn asus saarel ja oli neist kõige vanem ja väiksem. Ta oli kahe teise linna emaks, olles nende vahele pigistatud (lubatagu mulle see võrdlus) nagu vana eideke kahe suure ilusa tütre vahele, ülikoolilinn võttis enda alla Seine'i vasaku kalda Tournelle'i tornist Nesle'i tornini, milledele tänapäevases Pariisis vastavad Viinaturg ja Rahapada. Selle müür tungis kaunis laia kaarena väljale, kuhu Julianus oma termid oli ehitanud.* Siin asus ka Sainte-Geneviève'i mägi. Selle kaare kõige kaugemaks punktiks oli Paavsti värav, mis asus ligikaudu seal, kus praegu on Panteon. Uuslinn, kõige suurem osa Pariisist, asus paremal kaldal. Ta murdunud või õigemini mitmest kohast katkestunud kaldapealne kulges piki Seine'i jõge Billy tornist Bois' tornini, see on praegusest Moonalaost Tuileries'ni. Neljas kohas, seal, kus Seine linnamüürid läbi lõikas, seisid neli torni, niinimetatud «Pariisi neli torni»: vasakul Tournelle'i ja Nesle'i torn, paremal Billy ja Bois' torn. Uuslinn tungis veelgi kaugemale maa sisse kui ülikoolilinn. Uuslinna müüri kaugemaks tipuks (selle müüri ehitas Charles V) olid Saint-Denis' ja Saint-Martini väravad, mis praegugi asuvad endises kohas.

Nagu öeldud, oli igaüks neist kolmest linnajaost eri linn, kuigi mitte täielikult, sest üks ei saanud ilma teiseta läbi. Siit siis ka kolm erisugust pilti. Vanalinnas valitsesid kirikud, Uuslinnas lossid, ülikoolilinnas õppeasutused. Kui kõrvale jätame vana Pariisi teisejärguli-sed omapärasused ja veidrad seadused teede alal, kui vaatleme linna kaootilisi õigussuhteid ainult üldiselt ja kokkuvõtlikult, siis võime üldjoontes öelda, et saar kuulus piiskopile, parem kallas kaupmeeste prevoole, vasak kallas rektorile. Kõiki aga valitses Pariisi prevoo, kes oli kuninga, mitte aga linna ametnik. Vanalinnas asus Jumalaema kirik, Uuslinnas Louvre ja raekoda, ülikoolilinnas Sorbonne *, Vanalinnas asus ka Keskturg, Uuslinnas hospidal Hôtel-Dieu, ülikoolilinnas Pré-aux-Clercs'i-nimeline aas. Seaduserikkumisi, mida skolaarid

112

vasakul kaldal, oma Pré-aux-Clercs'il, toime panid, arutati Justiitspalees, karistati aga paremal kaldal, Montfauconil, vähemalt siis, kui rektor, kes teadis, et ülikool on tugev, kuningas aga nõrk, vahele ei astunud: skolaaridel oli eesõigus üles poodud saada endi pool.

Olgu mööda minnes öeldud, et suurem osa neist eesõigustest (nende hulgas oli paremaidki) oli mässudega rahutustega kuningatelt välja pressitud. Juba igiaegadest saadik kehtis tava: kuningas annab peost ainult selle, mis rahvas ta käest ära kisub, üks vana ürik lausub alamate ustavuse kohta üsna naiivselt: «Civibus fidelitas in reges, quae tamen aliquoties seditionibus interrupta, muita peperlt privilégia.» 1

Viieteistkümnendal sajandil uhtus Seine viit saart Pariisi piirides: Louvier' saart, kus tookord puud kasvasid, nüüd aga puid müüakse, Lehmade saart ja Jumalaema saart, mõlemad tühjad, ainult paari onniga, mõlemad piiskopi läänid (seitsmeteistkümnendal sajandil ühendati need kaks saart ja ehitati neile majad, nüüd nimetame seda Saint-Louis' saareks). Lõpuks Vanalinna saart ja tema lähedal Lehmade ülevedaja saarekest, mis nüüd Uue silla muldkeha alla on kadunud. Vanalinnas oli tol ajal viis silda, neist kolm paremat kätt: Jumalaema sild, Rahavahetajate sild, mõlemad kivist, ja puust Möldrite sild; kaks vasakut kätt: Väike kivisild ja Saint-Micheli puusild. Kõik nad olid maju täis ehitatud, ülikoolilinnal oli kuus väravat, kõik Philippe Auguste'i ajal ehitatud, nimelt, kui Tournelle'i tornist alata: Saint-Victori, Bordelle'i, Paavsti, Saint-Jac-ques'i, Saint-Micheli ja Saint-Germaini värav. Ka Vanalinnal oli kuus väravat, kõik Charles V ajal ehitatud, ja nimelt, kui Billy tornist alata: Saint-Antoine'i, Temple'i, Saint-Martini, Saint-Denis', Montmartre'i ja Saint-Ho-noré värav. Need väravad olid tugevad, kuid ka ilusad, mis tugevust ei rikkunud. Lai ja sügav kraav, mida Seine veega varustas ja mis talve tulvavete ajal oli kiire vooluga, uhtus oma lainetega Pariisi ümbritsevate müüride aluseid. Öösel suleti väravad, jõele tõmmati mõle-

1 kodanike kuningaustavusest, mida küll mõnikord mässud katkestasid, tekkis palju eesõigusi (lad. k.).

mal pool linna ääres ette jämedad raudahelad ja Pariis võis rahulikult magada.

Linnulennult vaadatuna paistsid kõik kolm linnajagu veidralt sassis tänavate puntrana. Kuid juba esimese pilguga võis aru saada, et need kolm osa moodustavad ühe terviku. Võis kohe näha kaht paralleelset tänavat, mis käänakuteta, katkestamatult, peaaegu sirgjooneli-selt läbi lõikasid kõik kolm linnajagu ühest otsast teise, lõunast põhja, risti Seine'ile. Nad ühendasid, sidusid, segasid neid ja kandsid rahvast ühest linnajaost teise linnaosa müüride vahele, muutsid kolm linna üheks linnaks. Dks neist kahest tänavast kulges Saint-Jacques'i väravast Saint-Martini väravani, ülikoolilinnas nimetati seda Saint-Jacques'i tänavaks, Vanalinnas Juudi tänavaks, Uuslinnas Saint-Martini tänavaks. Kahes kohas läks ta üle jõe, nimelt Jumalaema sillal ja Väikesel sillal. Teist tänavat nimetati vasakul kaldal Harpe'i täna-vaks, saarel Aamissepa tänavaks, paremal kaldal Saint-Denis' tänavaks, ühel Seine'i harul Saint-Micheli sillaks, teisel harul Rahavahetajate sillaks ja ta ulatus Saint-Micheli väravast ülikoolilinnas kuni Saint-Denis' väravani Uuslinnas, ühesõnaga, nii paljude nimede all peitusid ikka needsamad kaks tänavat, ematänavat, Pariisi kaks arterit. Kõik teised kolmiklinna sooned suubusid neisse või said neilt toitu.

Peale nende kahe peatänava, mis Pariisi kogu ta laiuses ühest otsast teise risti läbi lõikasid ja kogu pealinnale ühised olid, oli Uuslinnal ja ülikoolilinnal kummalgi veel oma peatänav, mis rööbiti Seine'ile neist pikuti läbi kulgesid ja linna kaks peasoont täisnurga all läbi lõikasid. Nii võis Uuslinnas minna Saint-Antoi-ne'i väravast otsejoones alla Saint-Honoré väravani, ülikoolilinnas aga Saint-Victori väravast Saint-Ger-maini väravani. Need kaks suurt tänavapaari moodustasid põhikoe, millele Pariisi kõigiti sassis ja puntras tänavad oma mustri peale joonistasid. Kui hoolsasti uurida, võis selles võrgukoes peale selle eraldada veel kaks kimpu tänavaid, ühe ülikoolilinnas, teise Uuslinnas, mis hargnesid sildadelt väravate poole.

Sellest põhiplaanist on midagi veel tänini säilinud.

Millist vaatepilti võis see linn 1482-sel aastal pakkuda

vaatajale, kes seisis ülal Jumalaema kiriku tornis? Katsume seda kirjeldada.

Hingeldades üles jõudnud vaatajat üllatas kõigepealt määratu hulk katuseid, korstnaid, tänavaid, sildu, platse, torne ja tornitippe. Kõik tungis korraga silma: nikerdatud katuseviil, terav katusehari, tornike müürinurgal, kivist püramiid üheteistkümnendast sajandist, tahvlikivist obelisk viieteistkümnendast sajandist, ümmargune ja sile lossitorn, kandiline, kaunistatud kirikutorn, olgu see suur või väike, massiivne või õhuline. Vaataja pilk kadus kauaks selle labürindi sügavusse, kus kõik oli omapärane, otstarbekas, vaimukas ja ilus, kus kõike oli loonud kunst, olgu see siis väike majake oma maalitud ja nikerdatud fassaadi ja mustrilise puusõrestikuga, oma madala ukse ja etteulatuvate korrustega, või kuninglik Louvre oma tolleaegsete tornide reaga. Kui aga silm vähehaaval ehituste hulgaga harjus, hakkas ta neis eraldama juba üksikuid pearühmi.

Kõigepealt Vanalinn. Sauval, kes oma loba keskel vahel sekka maha saab ka mõne õnnestunud lausega, ütleb: «Vanalinna saar on nagu suur laev, mis põhja-mudasse kinni on jäänud ja pärivoolu Seine'i keskele triivib.» Me mainisime juba, et see laev oli viieteist-kümnendal sajandil mõlema kalda külge kinnitatud viie sillaga. See laevakujuline saar üllatas isegi neid, kes heraldikast kirjutasid. Favyni * ja Pasquier' * järgi on laevakuju Pariisi linna vanal vapil pärit just siit, mitte aga normannide piiramise ajast. Kes mõista oskab, sellele on vapikujud algebra ülesanne, salakeel. Kogu keskaja teise poole ajalugu on märgitud vapikujudesse, nagu esimese poole ajalugu romaani kirikute sümboolikasse. Nagu enne tegemist oli teokraatia hieroglüüfidega, nii nüüd feodalismi omadega.

Niisiis puutus kõigepealt silma Vanalinna saar ahtriga idas, käilaga läänes. Näoga käila poole pöördudes võis enda ees näha vanade katuste päratut karja, mille üle tõusis Sainte-Chapelle'i suur tinakatus nagu elevandi selg, millele on tõstetud suur torn. See oli kõige teravam, kõige viimistletum, kõige fili-graansemalt väljatöötatud, kõige läbipaistvam torni-tipp, mis kunagi oma pitsist koonuse läbi on lasknud

115

taevast paista. Kolm tänavat suubusid Jumalaema kiriku esisele platsile, mille ümber palju maju asus. Selle platsi lõunapoolsel küljel paistis tusane ja kortsus Linna Haigemaja fassaad ja katus, mis oli täis nagu paiseid ja soolatüükaid. Paremat ja vasakut kätt, idas ja läänes, kerkisid Vanalinna kitsalt alalt üles kakskümmend üks kirikut. Need olid pärit kõigist aegadest, neid oli igas laadis ja suuruses, alates Saint-Denis-du-Pas' väikesest madalast ja pehkinud kellatornist, carcer Glaucinist, kuni Saint-Pierre-aux-Boeufs' ja Saint-Landry kiriku nõelteravate tornideni. Jumalaema kiriku taga asus põhja pool klooster gooti stiilis käikudega, lõuna pool piiskopi poolromaani stiilis loss, ida pool tühi Terraini neem. Ses majade kuhjas võis silm nende kõrgete ažuur-sete kivimitrade järgi, mis tol ajal isegi ärklitoa aknaid lossi katusel kroonisid, eraldada veel elamut, mis linn Charles V ajal oli Juvenal des Ursins'ile kinkinud. Veidi eemal võis silmata Palus'-turu tõrvatud barakke, kau-gemal Saint-Germain-le-Vieux' uut apsiidi, mida 1458-ndal aastal Febves'i tänava arvel oli pikendatud. Veelgi kaugemal paistsid mõned tänavanurgad, mis rahvast kihasid, mõni häbipost teeristil või mõni jäänus Philippe Auguste’i aegsest tänavasillutisest, neist toredaisl kiviplaatidest tänava keskel, mis olid määratud ratsanike jaoks ja mis kuueteistkümnendal sajandil asendati viletsa kiviteega, mõni tühi tagahoov läbipaistva keerd-trepitornikesega, nagu neid tehti viieteistkümnendal sajandil ja nagu neid veel Bourdonnais' tänaval näha võib. Ja lõpuks lääne pool, Sainte-Chapelle'ist paremat kätt jõe ääres seisis Justiitspalee oma tornidega. Kuningaaiad Vanalinna läänepoolses otsas varjasid oma kõrgete puudega ülevedajate saarekest. Mis puutub jõesse, siis polnud Jumalaema kiriku tornide otsast teda kummaltki poolt Vanalinna näha: Seine oli kadunud sildade alla, sillad aga majade alla.

Kui pilk libises üle nende sildade, kus majade katused olid roheldunud ja vetcaurust enneaegu hallitama löönud, ja suundus vasakule ülikoolilinna poole, siis torkas kõigepealt silma tihe kimp madalaid Petit-Châtc-let' torne, kus selle lossi pärani avatud väravasuu näis Väikese silla otsa alla neelata tahtvat. Kui aga teie pilk

116

libises idast läände, Tournelle'i torni juurest Nesle'i tornini, siis võis näha pikka majade rida nikerdatud viiludega, värviliste akendega ja etteulatuvate pealmiste korrustega, lõpmatuid sakilisi katuseviilusid, mida katkestas mõni tänavasuu, vahel sekka ka mõne suure kivihoone fassaad või nurk, mis oma hoovide ja aedadega, peahoone ja tiibehitustega teiste kokkusurutud ia koomalepigistatud majade seas end muretult laiutas nagu kunagi suur isand maameeste hulgas. Kaldal lei- • dus sääraseid losse tükki viis või kuus, alates Lotringi üksikelamust, mis bernhardiinide kloostriga jagas suurt piiratud maa-ala Tournelle'i lossi naabruses kuni Nes-le'i lossini, mille peatorn oli Pariisi kõige kaugemaks piiritorniks. Nende katuste teravad mustad kolmnurgad lõikasid tervelt kolme kuu jooksul aastas vereva päikese purpurketast.

Seine'i sellel kaldal oli kaubandusel muide vähem jüngreid kui teisel kaldal. Siin askeldasid ja kisasid skolaarid ja neid näis siin rohkem olevat kui käsitöölisi. Tõtt öelda, õiget kaldapealset oli siin ainult Saint-Micheli silla ja Nesle'i torni vahel, ülejäänud osa jõe-kaldast oli kas paljas liiv (nagu teisel pool bernhardiinide krunti) või täis majalobudikke, mis jalgupidi vees seisid (nii oli see kahe silla vahel).

Siin lärmitsesid hommikust õhtuni pesunaised, kes kisendasid, lobisesid, laulsid jõe ääres ja peksid kurikatega pesu nagu nüüdki. See Pariisi nurk oli üsna lõbus.

Ülikoolilinn koosnes nagu ühest tükist. Ta oli otsast otsani terviklik ja kompaktne. Need musttuhat ligistikku asetsevat, terava otsaga, nagu ühest vormist valatud katust jätsid kõrgelt vaadatuna mulje, nagu oleks siin tegemist ühe ja sama ainese kristallisatsiooniga. Tänavate tujukalt väänlevad uurded lõikasid selle majade massi peaaegu korrapärasteks tükkideks. Nelikümmend kaks õppeasutust olid siin kaunis ühtlaselt laiali külitud ja neid leidus igal pool. Nende ilusate ehituste mitmekesised ja lõbusad katuseharjad olid samasugused kunstitööd nagu lihtsad katusedki nende all. Õieti olid nad samad geomeetrilised vormid ruudus või kuubis. Nad tegid kogumulje rikkamaks, selle ühtlust

117

rikkumata, täiendasid seda, ilma et oleksid seda koormanud. Geomeetria on harmoonia. Siin-seal kerkis ka mõni toredam ehitus üle vasaku kalda maaliliste ärk-lite: nii Nevers'i, Rooma ja Reimsi loss, mida praegu enam pole, nii Cluny loss, mis veel praegu eksisteerib kunstnike rõõmuks ja millel mõni aasta tagasi barbaarselt torn otsast maha võeti. Romaani stiilis Cluny lossi kõrval asetsevad Julianuse termid oma kaunite kaar-võlvidega. Seal oli ka küllalt kloostreid, mille ilu oli tagasihoidlikum ja suurus rangem kui lossidel, aga nad olid ikkagi küllalt kaunid ja võimsad. Kõigepealt puutus silma bernhardiini klooster oma kolme kellatorniga ning Sainte-Genevieve'i klooster, mille praeguseni säilinud neljakandiline torn paneb muud taga kahetsema. Siis Sorbonne, see pooleldi õppeasutus, pooleldi klooster, millest on säilinud imetlusväärne lööv, siis ilus neljakandiline trinitaari klooster, ta naabruses asuv benediktiini klooster, mille müüride vahele käesoleva raamatu seitsmenda ja kaheksanda trüki vaheajal on teater poetatud, edasi frantsiskaani klooster oma kolme hiiglasuure kõrvuti katuseharjaga, siis augustiini klooster, mille graatsiline teravik Nesle'i torni kõrval Pariisi selle osa läänepoolses küljes teise kõrgema saki moodustas. Kolledžid *, need vahelülid kloostri ja ilmaliku maailma vahel, olid midagi losside ja kloostrite vahepealset, olles oma ranguses elegantsed, oma skulptuurides mitte nii kerged ja õhulised kui lossid ja oma ehituslaadis mitte nii tõsised kui

6

kloostrid. Neist muistseist mälestistest, milles gooti stiil nii hästi oskab mõõtu pidada külluse ja kasinuse vahel, pole paraku peaaegu midagi säilinud. Ka ülikoolilinnas oli palju uhkeid kirikuid kõigis arhitektuuristiilides, alates Saint-Julieni ümarkaartest kuni Saint-Severini teravkaarteni. Nad valitsesid kõige üle. Lisaakordidena teiste akordide hulgas läbistasid nad alatasa mitmelõi-kelisi katuseharju oma tornitippudega, õhuliste kellatornidega, teravikkudega, mille jooned suurepäraselt ja liialdatult katuste teravaid nurki kordasid.

Ülikoolilinna pinnas oli künklik. Kagus kerkis hiigla-kublana Sainte-GenevieveM mägi. Tasus vaadata Jumalaema kiriku tornist seda kitsaste ja vingerdavate tänavate

119

pundart (praegust Ladina kvartalit), neid majade kobaraid, mis selle kõrgustiku harjalt kõigisse kaartesse pillatuna korratult, peaaegu püstloodis ta külgi mööda alla jõeni tormasid, ühed nagu kukkudes, teised nagu tagasi ronides, kõik aga nagu üksteisest kinni hoides. Tuhandete mustade täppide pidev sagimine all tänavate! pani silmade ees kõik virvendama. Sellisena paistis rahvas ülevalt ja kaugelt vaadatuna.

Kõigi nende arvutute ehituste, katuste, tornide ja muude väljaulatuvate osade vahelt, mis Ülikoolilinna piirjoontele oma käänete, väänete ja sakkidega nii veidra ilme andsid, võis kord siin, kord seal märgata suurt sammaldunud müüripinda, mingit ümmargust massiivset torni, mingit hambulist kindlust kujutavat linnaväravat: see oli Philippe Auguste'i kindlustatud klooster. Taamal rohendasid aasad, kaugenesid teed, mille ääres asusid eeslinna viimased majad, mis aga kaugemal järjest harvenesid.

Mõnel neist eeslinnadest oli tähtsustki. Nii evis seda, kui Tournelle'ist alata, kõigepealt Saint-Victori agul oma ühekaarelise sillaga üle Biere'i, oma kloostriga, kus figureeris veel Louis Paksu epitaaf, epitaphium Ludovici Grossi, ja oma kirikuga, mille torn nelja üheteistkümnendast sajandist pärit oleva kellatornikese keskel oli kaheksatahuline (selletaolist võib veel näha EtampesMs, see pole veel hävitatud); siis Saint-Marceau agul, kus juba tol ajal oli kolm kirikut ja üks klooster. Veel edasi, kui jätta vasakule Gobelinide veski neli valget müüri, siis Saint-Jacques'i eeslinn oma kauni nikerdatud ristiga teeristil; Saint-Jacques du Haut-Pas' kirik, mis tol ajal oli veel gooti stiilis, terava tipuga ja veetlev; Saint-Magloire'i kirik ilusa lööviga neljateistkümnendast sajandist, mille Napoleon muutis heinaküüniks; Notre-Dame des Champs'i kirik oma bütsantsi-mo-saiigiga. Ja lõpuks, kui mööduda kartuusi kloostrist, sellest Justiitspaleele kaasaegsest rikkalikust ehitusest hulga aiakestega, ja halva kuulsusega Vauverfi varemeist, peatus silm läänepoolses küljes Saint-Germain-des-Pres' kiriku kolmel romaani stiilis tornil. Selle kiriku taga algas Saint-Germaini eeslinn, mis tol ajal moodustas Juba suure kogukonna ja millel oli oma paarkümmend

119

tänavat. Eeslinna üht nurka märkis Saint-Sulpice'i terava tipuga kellatorn. Siinsamas kõrval võis näha Saint-Germaini neljast küljest piiratud laadaplatsi, kus nüüd asub turg; edasi abtkonnale kuuluvat häbiposti, ilusat väikest ümmargust torni koonusekujulise tina-katusega; kaugemal olid katusekivitehas ja Leivaahju tänav, mis viis ühiselt tarvitatava leivaahju juurde, siis veski künka otsas ja pidalitõbiste maja, mis oli teistest eraldatud ja millest eemale hoiti. Kuid mis silmi eriti külge tõmbas, oli klooster ise. Nii kirikuna kui võim-konna asupaigana oli ta väga mõjuva ilmega. Siin oli abtkonna loss — Pariisi piiskopid võisid ennast Õnnelikuks lugeda, kui said seal kas või ühe öögi magada; söögisaal, millele ehitaja oli andnud otse katedraali vääriva ilme, ilu ja toreda roseti; püha Neitsi peenemaitseline kabel; monumentaalne magamishoone; avarad aiad; langevärav; tõstesild; müüride hambulised sakid ümbritsevate aasade rohelisel taustal; hoovid, kus kar-

dinali kullakarvaliste mantlite kõrval särasid sõjameeste raudrüüd, ja kõige selle keskel kolm gooti apsiidilc rajatud kõrget fiaali. See kõik pakkus horisondil oivalist pilti.

Kui pilk pärast kauast ülikoolilinna vaatlemist lõpuks paremale kaldale Uuslinna poole pöördus, muutus pilt äkki hoopis teiseks. Uuslinn oli ülikoolilinnast palju suurem, kuid polnud kaugeltki nii ühtlane. Juba esimese pilguga võis märgata, et ta jaguneb mitmesse täiesti eraldatud ossa. Idas, Uuslinna selles osas, mis veel tänapäev «soo» nime kannab (sinna sohu meelitas Ca-mulogenes Caesari*), oli suur hulk losse. Majad ulatusid otse jõe äärde. Neli lossi peaaegu külg külje kõrval, Jouy, Sensi, Barbeau ja Kuninganna loss peegel-dasid Seine'is oma saledate tornikestega kiltkivikatu-seid. Need neli hoonet täitsid kogu maa-ala Nonaindie-res'i tänavast kuni tsölestiini kloostrini, mille torni teravik väga peenelt esile tõstis nende hoonete katuseharju ja sakke. Mõned rohekaks muutunud hurtsikud, mis nende uhkete hoonete ees vee kohal rippusid, ei takistanud nägemast nende fassaadide ilusaid jooni, nende laiu nelinurkseid kiviraamidega aknaid, nende teravakaarclisi, skulptuuririkkaid portikusi, nende puhtalt

120

tahutud kivist müüride selgeid kante ja kõiki'neid veetlevaid arhitektuurilisi üllatusi, mille tõttu näib, nagu rakendaks gooti kunst igas monumendis uusi kombinatsioone. Nende losside taga laienes igasse suunda, kord müüridest palistatuna ja sakilisena nagu kindlus, kord suurte puude varju kadudes nagu linnatagune maja, selle imelise Saint-Poli lossi päratu suur ja mitmekesine piirkond, kuhu Prantsusmaa kuningas võis vabalt ja uhkelt majutada kakskümmend kaks niisugust kuninglikust soost printsi nagu dofään ja Burgundia hertsog ühes kõigi teenijate ja kaaskondadega, arvesse võtmata veel muid suuri isandaid ja keisrit ennast, kui see Pariisi tuli, samuti ka lõukoeri, kellel ses kuninglikus lossis oli oma eriline elamisruum. Lisame veel, et tol ajal koosnes ühe vürsti korter vähemalt üheteistkümnest saalist, paraadsaalist kuni palvetamissaalini, kõnelemata veel muudest galeriidest, vanniruumidest, aurusaunadest ja teistest «kõrvalistest ruumidest», mis ühelgi korteril ei puudunud, kõnelemata ka iga kuningliku külalise eraaedadest, köökidest, keldritest, serveerimisruu-midest, maja üldistest söögisaalidest, tagahoovidest, kus asusid kakskümmend kaks tööruumi, alates leivaküpse-tamisruumist kuni veinikeldriteni; sadat sorti mänguplatsidest, nimetagem vaid puumuna-, palli-, võru-mängu; tuvikongidest, kälatiikidest, loomaaedadest, tallidest, lautadest, raamatukogudest, arsenalidest, sepiko-dadest. Niisugune oli tol ajal kuninglik loss, olgu see Louvre või Saint-Pol. See oli linn linna sees.

Torni otsast, kus me seisame, oli Saint-Poli lossi, mida eespool mainitud neli lossi küll poolenisti varjasid, siiski veel vägagi tore vaadata. Siit võis küllalt selgesti eraldada kolme elamut, mis Charles V oma paleele lisaks oli ehitanud, kuigi nad olid peaehituse külge kunstlikult liidetud pikkade galeriidega täis sambakesi ja aknaid. Need olid: Petit-Muce oma kerge pitsilise balustraadiga, mis katust palistas; Saint-Mauri abt-konna hoone, millel oli väikese kindluse välimus, jäme torn, laskeavad, raudbastionid ja mis laia saksi värava kohal, kahe ava vahel tõstesillakettide jaoks kandis abti vappi; krahv d'Etampes'i elamu, mille ülalt purunenud torn paistis ümmargusena, kuigi oli sakiline nagu kukehari.

121

Siin-seal kolm-neli igivana tamme saigakaupa nagu hiigla lillkapsapead; ujuvad luiged selgetes kalatiiki-des, millel virvendavad valguse ja varju vöödid; maali-listena paistvad hoovinurgad; Lõukoerte hoone madalate teravkaartega lühikestel saksi sammastel, raudsete võredega, mille taga kuuleb alalist urinat; kõige selle keskelt kerkib Ave Maria soomuseline tornitipp. Vasakut kätt on Pariisi prevoo elumaja nelja ažuurse tornikesega; keskel aga paistab taamalt Saint-Poli loss ise kõigi oma mitmekesiste fassaadidega, kõigi oma järjest

juurdelisatud kaunististega Charles V saadik, kõigi nende segastiilis lisanditega, millega teda ehitajad kahe sajandi jooksul koormasid, kõigi ta kabelite apsiididega, kõigi ta galeriide katuseharjadega, tuhande tuulelipuga ja ta kahe kõrge kõrvuti seisva torniga, mille koonusekujuli-sed, alt sakilised katused meenutavad ülestõstetud servadega teravapõhjalist kübarat.

Kui silm nende losside amfiteatri astmeist kõrgemale tõusis, siis jõudis ta pärast sügava kuristiku ületamist Uuslinna katuste vahel, mis polnud muud kui Saint-An-toine'i tänav, lõpuks Angouleme'i lossini. Mitmete aegade suurehitusena

pakkus see ka üsna uusi, väga valgeid osi, mis kogu ehitusega niisama vähe sobisid kui punane paik sinise vestiga. Kuid uue lossi haruldaselt terav ja kõrge katus oma rohkete nikerdatud vihmaveetorudega ja tinaplaatidega, kus kullatud plekist inkrustatsioonid särasid tuhande fantastilise arabeskina, see nii huvitavalt kirjatud katus kerkis graatsiliselt vana lossi tuhmunud varemete vahelt, mille paksud, vanadusest vaatidena tursunud, kõdunenud ja ülalt kuni alla mõranenud tornid sarnanesid suurtele vatsadele, mille eest nööbid on ära karanud. Taamal tõusis Tournelle'i lossi tornide mets. Kuskil maailmas, ka mitte Cham-bord'is * ega Alhambras *, pole köitvamat, õhulisemat, võluvamat vaatepilti noist kõrguvaist, nooljatest tornikestest, korstnatest, tuulelipukestest, spiraalseist, vindi-kujulistest treppidest, ohulistest, nagu perforaatoriga mulgustatud läbipaistvaist kuplitippudest, paviljonidest, värtnakujulistest tornikestest, nii väga mitmekesistelt oma vormilt, kõrguselt ja asendilt. Kõik see sarnanes hiiglasliku kivist malendite lauaga.

122

Tournelle'i lossist paremat kätt võis näha määratu suurte, süsimustade, üksteisega otsekui kokku- ja läbi-kasvanud tornide kimpu, mida ümbritsev kraav nagu ühte oleks sidunud. See kindlus, millel oli rohkem laske-avasid kui aknaid, mille tõstesild oli alati üles vinnatud ja väravavõre alla lastud, on Bastille*. Need müüri-aukudest väljaulatuvad mustad nokad, mida kaugelt vihmaveetorudeks võib pidada, on suurtükid.

Nende torude all, kohutava ehituse jalamil on kahe torni vahele peidetud Saint-Antoine'i värav.

Tournelle'i lossi taga kuni Charles V müürini laiusid sametvaipadena roheluse- ja lillerikkad kuninglikud pargid ja aiad. Nende keskel oli kuulus Daidalose aed*, mille Louis XI oma ihuarstile doktor Coictier'le kinkis ja mida võis ära tunda puude ja alleede labürindist. Doktori observatoorium tõusis aia keskel kõrgele otsekui suur üksik sammas, mille otsas asus väike majake. Selles laboratooriumis koostati kohutavaid horoskoope.

Praegu asub seal Kuninga plats.

Losside linnajagu, millest me lugejale oleme katsunud pisut aimu anda, kuigi ainult üldjooni pakkudes, võttis enda alla nurga, mille moodustasid idapoolses küljes Charles V linnamüür ja Seine. Uuslinna keskel asusid ühes hunnikus lihtrahva elumajad. Just siia viisid kõik kolm Vanalinna silda paremalt kaldalt, sildade läheduses aga tekivad ennemini majad kui lossid. Sel linnaelanike elamute kogumil, mis kokku olid surutud nagu kärjekannud mesipuus, ei puudunud oma ilu. Siin leidus katuseid, mis olid nagu mingid suurejoonelised merelained. Kõigepealt kujutasid ristlevad ja kõverad tänavad mitmesuguseid huvitavaid mustreid. Keskturu Piirkonnas paistsid nad tuhandekiirelise tähena. Saint-Penis' tänav ja Saint-Martini tänav oma ääretu hulga harudega tõusid kõrvuti nagu kaks segiläinud okstega Puud. Kõigest sellest mustrist looklesid kõverjoontena abi Krohvijate, Klaasisseppade, Kangrute ja teised sel-'elaolised tänavad. Selles katuseharjade kivistunud laituses polnud puudust ka ilusatest ehitustest, üheks hiliseks oli Chätelet' torn Vahetajate silla otsa juures, mille taga Möldrite silla juures vahutasid veskirataste Seine'i veed; see polnud enam

123

aegne rooma torn, vaid kolmeteistkümnenda sajandi feodaalne torn, ehitatud nii kõvast kivist, et seda võis kolm tundi taguda, enne kui sinna rusikasuuruse augu sisse sai. Selline oli ka uhke neljakandiline Saint-Jacques-de-la-Boucherie kellatorn, mille nurki rohked skulptuurid märkamatuks tegid ja mida imetleti juba viieteistkümnendal sajandil, kuigi ehitus siis veel lõpule polnud viidud. Tal puudusid veel need neli koletist katusenurkadel, mis praegugi veel paistavad sfinksidena, kes uuele Pariisile vana Pariisi mõistatuse lahendada on andnud. Skulptor Rault pani nad paigale aastal 1526 ja sai selle eest kakskümmend franki. Selline oli ka Sammasmaja Greve'i platsi ääres, millest lugejal juba aimu peaks olema. Ja edasi Saint-Gervais' kirik, mida hiljem on rikkunud «hea maitsega» portaal; Saint-Mery, mille vanad teravkaarvõlvid veel kuigi palju ei erinenud ümarkaarvõlvidest; Saint-Jeani kirik, mille oivaline tipp on kuulsaks saanud, ja veel paarkümmend muud hoonet, mis ei kartnud oma imesid peita nende tumedate, kitsaste ja sügavate tänavate kaosesse. Lisage siia juurde veel kiviristid tänavanurkadel, mida seal ohtramalt leidus kui võllasambaid; Süüta Laste kalmistu, mille kunstipärane müür paistis kaugelt üle katuste; häbipost Keskturu juures oma tipuga, mis tuli nähtavale kahe Cossonnerie tänava korstna vahelt; trepp, mis viis üles Croix-du-Trahoiri ristikuju juurde samanimelisel ristmel, mis alati rahvast kihas; hurtsikud Leiva-turu ümber; Philippe Auguste'i vana linnamüüri kantsid, mis siit-sealt majade vahelt silma torkasid kord tornidena, mida luuderohi näris, kord lagunenud väravatena või viltuvajunud ja pudenevate müüritükkidena; kaldapealne oma hulga poodide ja veriste kärnidega; ja lõpuks Seine täis lotje Heinaturust kuni Piiskopi-vang-lani — ning te saate umbkaudse kujutluse Uuslinna tra-petsikujulisest südamikust 1482-sel aastal.

Losside ja majade linnajao kõrval tuleb Uuslinnas kolmandana nimetada pikka kloostrite vööndit, mis teda peaaegu tervenisti idast läände ümbritses, andes temale kaitseks peale Pariisi väliste kindlustuste veel teise, sisemise kloostrite ja kabelite linnamüüri. Nii asetses otse TournellcM pargi juures Saint-Antoine'i tänava ja vana

124

Temple'i tänava vahel Sainte-Catherine'i klooster oma päratu suure maa-alaga, mis lõppes alles Pariisi linnamüüri juures. Uue ja vana Temple'i tänava vahel asetses Temple'i klooster, omaette kõrgeletõusev võigas tornis-tik tohutu hambulise müüri taga. Uue Temple'i tänava ja Saint-Martini tänava vahel keset aedu oli Saint-Martini klooster oma suurepäraselt kindlustatud kirikuga, mille tornide vöönd ja kellatornide kroonid oma võimsuselt ja uhkuselt vahest ainult Saint-Germain-des-Prés' kirikust maha jäid. Saint-Denis' ja Saint-Martini tänava vahelt kulges Püha Kolmainsuse kloostri müür. Ja lõpuks tuli Kristuse Mõrsjate klooster Saint-Denis' ja Montorgueil' tänava vahel. Selle kõrval paistsid Imede Õue kõdunenud katused ja varisenud müürid. See oli ainus ilmalik lüli selles jumalale meelepärases kloostrite ahelas.

Lõpuks oli Uuslinna neljandaks osaks, mis parema kalda katuste hulgas selgesti eraldus ja enda alla võttis linnamüüri läänenurga ja kogu kalda jõest allapoole, uus losside ja majade rühm Louvre'i ümber. Philippe Auguste'i aegne vana Louvre, see tohutu ehitus, mille jämeda peatorni ümber koondus kakskümmend kolm suurt torni ja lugematu hulk väikesi tornikesi, paistis eemalt Alençoni lossi ja Petit-Bourboni palee gooti katuste vahele pigistatud olevat. See Pariisi valvav hiiglaslik hüdra oma kahekümne nelja püstiaetud peaga, koletute jäsemetega, tina või kiltkiviga soomustatud, mis särasid metalli helkides, moodustas oma üllatava välimusega Uuslinna läänepoolse otsa.

Niisiis paremat ja vasakut kätt losside blokki, mida kroonisid ühelt poolt Louvre ja teiselt poolt Tour-nelle'i loss, oli elumajade päratu suur ühtesulanud mass, insula1 nagu seda

roomlased nimetasid, ja mida põhja Poolt piiras pikk kloostrite vöönd. Nende tuhandete hoonete keskelt, mille tellisest ja kiltkivist katused üksteise kõrval veidrate ahelalülidena tundusid, kerkisid paremal kaldal neljakümne nelja kiriku tätoveeritud, kurrulised, mustrilised kellatornid; risti-rästi läbi kogu linnajao 'ookles musttuhat tänavat; ühelt poolt oli talle piiriks

Saar (lad. k.).

125

kõrge kindlusemüür neljakandiliste tornidega (Ülikoolilinna müüritornid olid ümmargused), teiselt poolt Seine'i jõgi, mida katkestasid sillad ja mis oli täis lotje. Selline oli Uuslinn viieteistkümnendal sajandil.

Teisel pool müüre surusid end väravate lähedusse agulid. Neid oli aga siin vähem ja laialipillatumalt kui ülikoolilinna läheduses. Siin Bastille' taga olid Croix-Faubini kummaliste skulptuuride ja Saint-Antoine des Champs'i kloostri tugisammaste ümber kägaras koos paarkümmend hurtsikut; edasi — Popincourt põldude keskel; Courtille, lõbus külake rohkete kõrtsidega; Saint-Laurent'i agul oma kirikuga, mille kellatorn kaugelt vaadates ühte sulas Saint-Martini värava teravate tornidega; Saint-Denis' agul Saint-Ladre'i suure müüriga; Montmartre'i värava taga valendasid Grange-Bateliè-re'i piiravad müürid; selle taga paistis oma kriidinõlva-kutega silma Montmartre, kus tol ajal oli niisama palju kirikuid kui veskeid ja kus nüüd ainult veskid on järele jäänud, kuna praegused inimesed midagi peale ihutoidu ei nõua. Lõpuks võis Louvre'i taga näha juba tol ajal kaunis silmapaistvat Saint-Honoré agulit, mis niitudele kaugenes; edasi haljendas Petite-Bretagne'i küla ja paistis Seaturg, mille keskele oli ehitatud ümmargune õudne ahi, kus valerahategijaid keevas vees keedeti. Courtille' ja Saint-Lourent'i aguli vahel peatus teie silm juba kõrgustikul keset tühje välju ühe majaga, mis eemalt vaadatuna sarnanes sammastiku varemetega murenenud vundamendil. See polnud Partenon ega Jupiteri tempel Olümposel. See oli Montfaucon.

Kui nii paljude ehituste loetelu, mida me küll tahtsime anda nii kokkusurutult kui vähegi võimalik, juba selle esitamisel pole lugeja vaimus Pariisi üldist pilti lõplikult pihustanud, siis võtame siin paari sõnaga kõige selle veel kokku. Niisiis keskel asetseb Vanalinna saar mis vormilt sarnaneb hiiglakilpkonnaga, kes oma halli katustekilbi alt jalgadena välja sirutab oma korbatanud sillad. Vasakul on ülikoolilinna tihe, kindel, turris, nagu ühest tükist valatud trapets; paremat kätt Uuslinna lai, juba palju kirjum poolsõõr oma aedade ja monumentaal' sete hoonetega. Kõik kolm linnajagu, Vanalinn, OH' koolilinn, Uuslinn, on risti-rästi täis tänavaid. Neist

126

voolab risti läbi Seine, «toitev Seirte», nagu paater du Breul ütleb, oma saarte, sildade ja lotjadega. Ümberringi näeb päratut lagendikku tuhat laadi põldudega ja ilusate küladega. Vasakul Issy, Vanvres, Vaugirard, Montrouge, Gentilly oma ümmarguse ja oma kandilise torniga jne.; paremal kakskümmend teist asulat, alates Conflans'ist ja lõpetades Ville-1'Eveque'iga. Horisonti palistavad ümberringi künkad nagu suure veehoidla servad. Lõpuks kaugel idas asetseb Vincennes oma seitsme neljatahulise torniga, lõunas Bicetre'i teravad tornikesed, põhjas Saint-Denis' tipp, läänes Saint-Cloud oma kindlusetorniga. Sellist Pariisi nägid 1482. aasta paiku varesed Jumalaema kiriku tornide otsast.

Ometi on see sama linn, millest Voltaire ütles, et «enne Louis XIV oli tal ainult neli ilusat monumenti»: Sorbonne'i toomkirik, Val-de-Gräce, uus Louvre ja ma ei mäleta, mis see neljas oli, vist Luxembourg. Õnneks kirjutas Voltaire ikkagi «Candide'i» ja ta on pikas inimeste reas ajaloo jooksul jäänud selleks, kes kõige paremini saatanlikult naerda oskas. See

näitab muuseas seda, et võib olla suurvaim ja seejuures mitte midagi talle võõrast kunstist mõista. Kas Moüere ei arvanud, et ta Raffaelile ja Michelangelole suurt au teeb, kui ta neid nimetas «oma aja Mignard'ideks *»?

Tulgem tagasi Pariisi juurde ja viieteistkümnendasse sajandisse.

Pariis polnud tol ajal üksnes ilus, vaid ka ühtlane linn, keskaja ehituskunsti ajalooline toode, kivist kroonika. Selles linnas oli ainult kaks stiili: romaani ja gooti stiil, sest rooma stiil oli ammu juba kadunud, välja arvatud ainult Julianuse termid, kus seda keskaja paksu koore all veel tunda oli. Kelti stiilist polnud aga enam jälgegi, seda ei leitud isegi kaevusid kaevates.

Viiskümmend aastat hiljem, kui renessanss sellesse nii rangesse, kuid ühtlasi vaheldusrikkasse ühtlusse segas °ma fantaasiate ja arhitektuurisüsteemide hurmava luksuse, romaani ümarkaarte, kreeka sammaste ja gooti võlvide pilgari, oma peene ja ideaalse skulptuuri, oma arabeskide ja akantuste erilise harrastuse, Lutherile kaasaegse ehituskunsti paganuse, muutus Pariis vahest veelgi ilusamaks, kuigi silmale ja vaimule vähem

127

ühtlaseks. Kuid see hiilgeaeg oli üürike. Renessanss polnud küllalt erapooletu, teda ei rahuldanud üksnes ehitamine, ta tahtis ka maha kiskuda. Tõsi küll, tal oli vaja vaba ruumi. Nõnda oli Pariis täielikult gootilik ainult ühe silmapilgu. Vaevalt viidi lõpule Saint-Jacques-de-la-Boucherie ehitamine, kui juba vana LouvreMt hakati maha kiskuma.

Sellest ajast peale muutus linna pale iga päevaga. Gooti Pariis, mis oli kõrvaldanud romaani Pariisi, kadus ise omapuhku. Kuid kas võib keegi öelda, milline Pariis tema asemele tuli?

On olnud Caterina di Medici Pariis Tuileries'ga Henri II Pariis raekojaga: mõlemad hooned osutavad veel ranget maitset; Henri IV Pariis Kuningliku platsiga: telliskivist fassaadid kivist nurkadega ja tahvel-kivist katustega, kolmevärvilised majad; Louis XIII Pariis Val-de-Gräce'iga: jässakas ja tömp ehitus, kus võlvkaared on nagu korvivangud ja kus on midagi kõhukat sammastes ning küürakat kuplis; Louis XlV Pariis Invaliidide hoonega, mis on suur, rikas, kullatud ja külm; Louis XV Pariis Saint-Sulpice'iga: voluu-did, lehvid, pilved, igasugu kribu-krabu, kõik kivist; Louis XVI Pariis Panteoniga: halvasti kopeeritud Rooma Püha Peetruse toomkirik * (hoone on kuidagi lõssi vajunud, mis ei ole talle kasuks tulnud); vabariigiaegne Pariis Meditsiinilise kooliga: kreeka ja rooma kunsti vilets jäljendus, millel Colosseumi * või Partenoniga niisama vähe ühist on kui III aasta konstitutsioonil Minose

1 Oleme kurbuse ja nördimusega kuulda saanud, et seda oivalist paleed on kavatsetud suurendada, muuta, põhjalikult ümber kujundada, see on, teda hävitada. Tänapäeva arhitektidel on liiga rasked käed, et neid hapraid renessansi tooteid puudutada. Me loodame ainult, et nad seda teha ei julge. Pealegi oleks Tuileries' mahalõhkumine praegu mitte ainult barbaarsus, mis isegi purjus vandaali punastama paneks, vaid ka reetmine. Tuileries pole ainult kuueteistkümnenda sajandi kunsti meistriteos, vaid ka lehekülg üheksateistkümnenda sajandi ajaloost. See palee ei kuulu enam kuningale, vaid rahvale. Jätkem ta rahule.

Meie revolutsioon on ta otsaesist kahel korral puudutanud. Üks ta fassaadidest kannab 10. augusti, teine 29. juuli kahurikuulide jälgi. Ta on püha.

Pariis, 7. aprillil 1831.

(Autori märkus viiendas trükis)

128

seadustega *; arhitektuuris kannab see stiil «niešsidon maitse» * nimetust; Napoleoni Pariis Vendôme'i platsiga: suurepärane oma suurtükkidest pronkssammas-tega; restauratsiooni Pariis Börsiga: siin kannab valge sammastik siledat friisi; ehitus moodustab nelinurga ja see läks maksma kakskümmend miljonit.

Igaühele neist iseloomulikest monumentidest vastab stiililt, laadilt ja asendilt teatav arv mitmesse linna-jakku laialikülitud maju, mida asjatundlik silm kergesti võib üles leida ja dateerida. Kes vaadata oskab, see avastab sajandi vaimu ja kuninga palge isegi ukse koputushaamrist.

Praegusel Pariisu pole üldist kindlat ilmet. Ta on mitmete sajandite stiilinäidiste kogu ja just parimad näidised on kadunud. Pealinn kasvab ainult majade arvel, kuid milliste majade arvel! Kui nii edasi läheb, muutub ta iga viiekümne aastaga. Iga päevaga väheneb ta arhitektuuri ajalooline tähtsus. Monumendid jäävad järjest harvemaks ja paistab, nagu upuksid nad üksteise järel uute elumajade tulva. Meie esivanemate Pariis oli kivist, meie poegade oma on krohvist.

Mis puutub praeguse Pariisi uutesse monumentidesse, siis hoidume meeleldi neist kõnelemast. Põhjuseks pole mitte see, et me neist küllalt lugu ei pea. Härra Souff-lot' * ehitatud Sainte-Genevieve'i kirik on kõige ilusam tort, mis kunagi kivist on valmistatud. Auleegioni palee on ka üpris silmapaistev kondiitritoode. Leivaturu kuppel on inglise džoki müts suure redeli otsas. Saint-Sul-pice'i tornid on kaks jämedat klarnetit ja ega need teistest vormidest halvemad ole; vildak ja virilat nägu näitav telegraaf katusel on kõigele kenakeseks lisandiks. Saint-Rochi kiriku portaali võib toreduse poolest võrrelda vaid Saint-Thomas d'Aquini kiriku portaaliga. Ka selle portaali tagapinnal leidub reljeefne küngas ristiga ja kullatud puust päike. Ja need on tõesti imestusväärsed! Kaunis leidlik on ka Botaanika-aia labürindi kupli üpuosa. Mis puutub Börsi paleesse, siis on see sammastelt kreeka, ümarkaarelistelt ustelt ja akendelt romaani, suurelt madalalt võlvilt aga renessansi stiili ehitus kahtlemata kõigiti korrektne ja puhas monument. Seda tõendab asjaolu, et ta atika on selline, millist

129

Ateenaski ei tuntud ja mille ilusat sirgjoont siit-sealt ahjukorstnad graatsiliselt läbi lõikavad. Üks ehituskunsti reegleid nõuab, et hoone vastaks oma otstarbele, nii et seda juba hoone välimuse järgi võiks aimata; seda ehitust aga võib imetleda selle poolest, et ta võib olla võrdselt kuningaloss, kogukonnakoda, linna raekoda, kolledž, maneež, akadeemia, laohoone, kohtuhoone, muuseum, kasarm, hauakamber, tempel ja teater. Esialgu on ta aga börs. Monument peab peale muu arvestama ka ilmastikku. Börs on nähtavasti loodud meie külma ja sajuse ilma jaoks. Katus on tal nagu idamaal peaaegu lame, nii et talvel, kui lund sajab, tuleb seda pühkida. Aga eks katused olegi ehitatud selleks, et neid pühkida. Mis puutub otstarbesse, millest äsja kõnelesime, siis täidab ta seda oivaliselt. Prantsusmaal on ta börs, Kreekas oleks ta olnud tempel. Arhitektil on tõesti vaeva olnud kella numbrilaua peitmisega, sest muidu oleks see fassaadi ilusate joonte puhtust rikkunud; see-eest ümbritseb aga hoonet sammaskäik, mille all suurtel usupühadel maaklerite ja vahetusagentide äri võib suurepäraselt õitseda.

Need kõik on muidugi väga uhked monumendid. Neile võib lisada veel hulk ilusaid, lõbusaid ja mitmekesiseid tänavaid, nagu Rivoli tänav, ja pole kahtlust, kui Pariisi vaadata ülalt õhulaevalt, siis pakuks ta silmale sedasama joonte küllust, detailide rikkust, väljavaadete mitmekesisust, suurejoonelisust lihtsuses ja ootamatust ilus mis malelaudki.

Kui tore teile tänapäeva Pariis ka ei paistaks, katsuge siiski mõttes tagasi minna viieteistkümnendasse sajandisse; vaadake päeva läbi nende teravike, tornide, kellatornide üllatava heki; jälgige mööda päratut linna voolavat Seine'i jõge, mis oma roheliste ja

kollaste lõikudega on vaheldusrikkam kui ussinahk, oma saartega üksikuteks harudeks rebitud ja sillakaarte all koomale pigistatud; vaadake taevassinisel horisondil selle vana Pariisi gooti profiili; laske ta kontuuridel hõljuda talveudus, mis ta arvutute korstnate ümber ripub; kastke ta pimedasse öösse ja vaadelge ses hämaras hoonete labürindis ta varjude ja valguse kentsakat mängu; kujutlege, et sinna langeb kuukiir, mis ta piirjooni ebamääraselt esile

130

toob ja laseb uduvinest suuri tornipäid nähtavale tulla; või võtke kas või seesama tume siluett, elustage varjudega ta tuhandete tippude ja katuseharjade teravnurki ning laske tal siis järsku mingi haikala sakilise lõualuuna joonistuda õhtutaeva vasekarva taustale. Ja võrrelge siis!

Kui te aga tahate endisest linnast muljet saada, mida teile praegune Pariis enam anda ei saa, siis minge mõne suure püha, kas lihavõtte või nelipühi varahommikul päikesetõusu ajal kuhugi kõrgemasse kohta, kus te kogu linna oma silmade ees näete, ja oodake seal kellade ärkamist. Jälgige signaali taevast — seda annab päike — ja korraga võpatavad tuhat kirikut. Esmalt kuuleb mõnda harva helinat ühelt kirikult teisele rändavat, nagu annaksid orkestrandid üksteisele märku, et nüüd on algus. Siis äkki — vaadake (paistab, et mõnikord ka kõrv näeb), vaadake kuidas igast tornist ühel ja samal ajal tõuseb üles otsekui kõladesammas, helideaur. Algul tõuseb iga kella helin hommiku säravasse taevasse sirgelt, puhtalt, teistest eraldi; siis aga vähehaaval paisudes sulavad helid kokku, segunevad, uhtuvad suurepäraseks orkestriks. Jääb järele üksainus helisev võngete mass, mis lugematuist tornidest vahetpidamata hoovab, mis lainetab, hõljub, hüpleb, linna kohal tiirleb ja läkitab kõrvulukustavaid helilaineid teisele poole horisontigi. Kuid see harmooniameri pole sugugi kaootiline.

Kui suur ja sügav ta ka poleks, ei kaota ta oma läbi-paistvust; te näete kellatornidest iga heliderühma eraldi üles vingerdavat. Te võite kuulda nende dialoogi, kord suure kella sügavat bassi, kord väikese kella kriiskavat tenorit; te näete oktaave ühelt kellalt teisele hüppavat, näete, kuidas hõbekellalt tõusevad tiivulised, kerged, vilistavad helid ja kuidas puukellalt alla langevad katkised, tömbid kuminad; te naudite nende keskel Saint-Eustache'i seitsme kella rikast, pidevalt tõusvat ja alanevat heliredelit, näete, kuidas sellest läbi vilksatavad kolrne-nelja siksakina mõned selged ja nobedamad noodid ja siis äkki jälle välkudena kustuvad. Sealt alt kostab Saint-Martini kloostri terav ja kärisev viis; siit Bastille' sünge ja torisev kõmin; teisest otsast ulatub siia Louvre'i paksu torni bassbariton. Justiitspalee kuning-

131

lik kellade koor heidab väsimatult igasse külge oma säravaid tilinaid, mille sekka kindla aja järele langevad Jumalaema kiriku tornikella rasked löögid nagu suurte haamritena vastu alasit, kust tilinad sädemetena laiali lendavad. Vahetevahel näete igasuguseid helisid voolavat Saint-Germain-des-Pres' kiriku kolmekordsest lättest. Vahel sekka annab see jumalik helidemass ruumi Ave Maria kiriku kiirele järsule viisile, mis puhkeb ja sädemeid pillub nagu säraküünal, üsna sügavast helide-mere põhjast kuuleb undamisi kirikulaulu, mis näin välja tungivat võbisevais võlvides tekkinud pooride kaudu. — Tõepoolest, see on ooper, mida maksab kuulata. Päeval kuuleb tavalist Pariisi suminat: siis linn kõneleb, öösel ta hingab, nüüd aga ta laulab. Kuulake kõigi kellade koosmängu, lisage sellele juurde poole miljoni elaniku sumin, jõe igavene kaebehääl, tuule otsatud ohked ja hiiglasuurte oreliviledena kaugel horisondi küngastel asetseva nelja metsa kauge kvartett, milles kõik

see, mis orkestri keskel kõlab liiga räigelt ja teravalt, mahedaiks pooltoonideks sulab, ning öelge siis, kas maailmas on midagi rikkamat, rõõmsamat, hiilgavamat, võluvamat, kui see kellade kõlin ja helin, kui see muusika lõõmamine; kui need kümned tuhanded vaskhääled, mis kõik korraga voolavad kolmesaja jala kõrgustest kivist flöötidest; kui see linn, mis on orkestriks muutunud; kui see sümfoonia, mis on tugeva maru kõvune!

NELJAS RAAMAT

I. HEAD SÜDAMED

Käesolevas jutustuses kirjeldatud sündmustest kuus-teistkümmend aastat varem oli ühel ilusal lihavõtte-järgse pühapäeva hommikul pärast jumalateenistust Jumalaema kiriku esisesse puust sõime elusolend pandud. See puust sõim asus sissekäigust vasakul, otse vastu püha Christophe'i hiiglasuurt kuju, mille poole rüütlihärra Antoine des Essarts'i põlvitav kivist raidkuju üles vaatas juba 1413-ndast aastast saadik, kuni viimaks mõttele tuldi kõrvaldada nii pühak kui usklik. Puusõime pandi tavaliselt leitud lapsed, et rahvas neile halastaks. Sealt võis neid võtta kes tahtis. Sõime ees oli vaskkauss almuste jaoks.

See elav olend, kes lihavõttejärgse pühapäeva hommikul 1467-ndal aastal pärast Kristuse sündi sel puusängil lamas, näis väga suurt huvi äratavat selles üsna suures inimeste rühmas, kes sõime ümber seisid. See rühm koosnes rohkem õrnemast soost ja nimelt peaaegu ainuüksi vanadest naistest.

Üsna kummargil sõime kohal seisid neli eite, keda nende hallide sutaanitaoliste ürpide tõttu võis pidada mõne vaga vennaskonna liikmeteks. Ma ei näe põhjust, miks ajalugu peaks järeltulevate põlvede eest nende nelja auväärse ja tagasihoidliku naise nimesid varjama. Need olid Agnes-la-Herme, Jehanne-de-la-Tarme, Henriette-la-Gaultiere, Gauchere-la-Violette. Kõik olid 'esed, kõik Etienne-Haudry kloostrist ja kodunt välja tulnud oma eestseisja loaga, et Pierre d'Ailly * statuudi kohaselt tulla jutlust kuulama.

Muide, kui need vahvad nunnad sel silmapilgul Pierre d'Ailly eeskirjade järgi talitasid, siis rikkusid nad

133

kahtlemata kerge südamega Michel de Brache'i ja Piisa kardinali eeskirju, mis neilt nii ebainimlikul viisil nõudsid vaikimist.

«Mis see siin on, armas õde?» küsis Agnés Gauché-re'ilt, silmitsedes väikest olendit, kes kiljus ja puust asemel käänles, tundes hirmu nii paljudest temale suunatud pilkudest.

«Mis meist saab,» ütles Jehanne, «kui nüüd selliseid lapsi hakatakse soetama?»

«Ma ei tea lasteasiadest midagi,» vastas Agnés, «aga on kindlasti patt seda siin vaadata.» «See pole laos, Agnés.» «See on ahvivärdjas,» hüüdis Gaucheré. «See on imetegu,» vastas Henriette-la-Gaultiére. «Siis on see,» tähendas Agnés, «juba kolmas ime risti-kummarduse nädala pühapäevast saadik. Pole ju näoa-lat aegagi möödas, kui me imet nägime, kus palverändajate oilkaiat Aubervilliers' jumalaema noolt iumalikult karistati, ja see oli teine imetegu käesoleval kuul.»

«See niinimetatud leidlaps siin on tõesti jälk koletis,» sõnas Jehanne.

«Ta kisendab nii, et salmilaulia võib kurdiks jääda,» jätkas Gaucheré. «Pea suu. väike kisakõri!»

«Ja mõelda, et selle jõleduse on Reimsi oeapiiskop Pariisi peapiiskopile saatnud,» lisas Gaultiére käsi kokku pannes.

«Minu arvates,» ütles Agnes-la-Herme. «on see elajas, loom, juudi ia emise ristsugutis, ühesõnaga, midagi ristiusuvastast. Ta tuleks vette või tulle visata.»

«Loodan,» lausus Gaultiére, «et keegi teda endale ei taha.»

«Ah mu iumal!» hüüdis Agnés. «Kui kahju neist vaestest ammedest leidlaste varjupaigas seal jõe ääres põik-tänava otsas, oeapiiskopi külje all! Viimaks viiakse see väike koletis sinna toita! Ennemini annaksin rinda vampiirile.»

«On aga lapselik see vaene Herme!» vastas Jehanne. «Kas te, õde, ei näe, et see väike koletis on vähemalt nelja-aastane ja et ta rohkem näib himustavat praadi kui teie rinda!»

Tõepoolest, see «väike koletis» (ei saaks teda teisiti

134

hästi nimetada) polnud kaugeltki vastsündinu. See oli kaunis nurgeline ja väga rabelev tomp linases kotis, niis kandis tolleaegse Pariisi piiskopihärra Guillaume Chartier' märki ja millest pea oli välja pistetud. See peagi oli väga inetu. Sellest olid näha ainult punaste juuste mets, üks silm, suu ja hambad. Silm nuttis, suu kisendas ja hambad näisid ainult hammustada tahtvat; Kogu see tomp rabeles kotis rahva suureks imestuseks, keda järjest juurde sigines.

Proua Aloise de Gondelaurier, rikas ja suursugune daam, kes umbes kuueaastast ilusat tütarlast käest kinni hoidis ja pikka hõljuvat loori kandis, mis ta kõrgel soengul kuldsarve otsa oli kinnitatud, jäi mööda minnes sõime ette seisma, et hetkeks vaest olendit silmitseda, kuna ta veetlev väike tütar Fleur-de-Lys de Gondelau-rier, kes üleni sametisse ja siidi oli ehitud, oma kena väikese näpuga veeris sõime külge kinnitatud pealkirja; «Leidlapsed».

«Arvasin ikka,» ütles daam jälkusega ümber pöördudes, «et siia ainult lapsi pannakse.»

Ta pööras selja, viskas kaussi ühe hõbefloriini *, mis vaskrahade sekka kolksatas. Vaesed nunnad Etienne-Haudry kloostrist tegid tahtmatult suured silmad.

Hetk hiljem läks sealt mööda kuninga protonotar, auväärt ja õpetatud Robert Mistricolle, ühel pool kaenlas suur palveraamat, teisel pool käevangus naine (sündinud Guillemette-la-Mairesse), nõnda siis mõlemal pool juht, üks vaimulik, teine ilmalik.

«Leidlaps!» ütles ta, kui oli sõime vaadanud. «Küllap vist Flegetoni * jõe kaldalt leitud!»

«Tal on ainult üks silm,» tähendas proua Guillemette. «Teise silma peal on tal soolatüügas.»

«See pole soolatüügas,» vastas Robert Mistricolle, «see on muna, millesse on suletud teine just samasugune deemon, millel omakorda sees on teine väike muna, mil-'es on jälle teine kurat, ja nii edasi.»

«Kust te seda teate?» küsis Guillemette.

«Ma tean seda üsna kindlasti!» vastas protonotar.

«Härra protonotar,» küsis Gauchere, «mis te selle leitud lapse puhul ennustate?»

«Kõige suuremaid õnnetusi,» vastas Mistricolle.

135

«Ah mu jumal!» ohkas üks eit kuulajate hulgast. «Läinud aastal oli suur katk ja nüüd kõneldakse, et inglased tahavad Harefleu's suurte sõjavägedega maale tulla.»

«See takistab viimaks kuningannal septembris Pariisi tulla,» arvas teine eit. «Äri läheb juba niikuinii halvasti.»

«Mina arvan,» hüüdis Jehanne-de-la-Tarme, «et Pariisi elanikel oleks parem, kui see väike nõiajõmpsikas selle sõime asemel haohunniku otsa visataks.» «Suure lõõmava haohunniku otsa,» lisas eit. «Oleks tõesti targem,» ütles Mistricolle. Juba mõnda aega kuulas üks noor preester nunnade targutusi ja protonotari arvamusi pealt. Ta nägu oli range, otsaesine lai, pilk sügav. Ta tõrjus vaikselt rahva kahele poole, vaatas uurivalt «väikese nõiajõmpsika»

otsa ja sirutas käe tema kohale. Oli ka viimane aeg, sest kõigi vagade naiste suud jooksid juba vett «suure lõõmava haohunniku» järele.

«Mina võtan lapse endale,» ütles preester. Ta tõstis jõmpsika sutaanihõlma ja viis minema. Sealolijad vaatasid talle kohkunult järele. Vähe hiljem oli ta kadunud Punase värava taha, mis kiriku juurest kloostrisse viis.

Kui esimene üllatus oli möödas, kummardus Jehanne-de-la-Tarme Gaultiere'i kõrva äärde: «ütlesin ju teile, õde, et see noor vaimulik härra Claude Frollo on nõid.»

II. CLAUDE FROLLO

Jah, Claude Frollo polnud harilik isik.

Ta oli pärit neist keskmistest perekondadest, mida läinud sajandi mitte just aupaklikus keeles nimetati kas kõrgemaks kodanikuseisuseks või väikeaadliks. See perekond oli vennastelt Paclefdelt pärinud Tirechappe'i lääni, mis allus Pariisi piiskopile ja mille kahekümne ühe maja pärast kolmeteistkümnendal sajandil nii palju vaimulikus kohtus tuli käia. Selle lääni omanikuna kuulus Claude Frollo nende saja neljakümne feodaali hulka, kes Pariisist ja ta eeslinnadest maarenti said. Kaua

136

võis tema nime sellisena näha Saint-Martin des Champs'i kirikuarhiivis säilitatavais nimistuis meister Francois Le Rez'le kuuluva Tancarville'i lossi ja Tours'i kolledži vahel.

Claude Frollo oli vanemate poolt juba lapseeas vaimulikuks määratud. Teda oli õpetatud ladina keelt lugema, teda oli kasvatatud silmi maha lööma ja tasakesi kõnelema. Isa oli ta lapsena pannud Ülikoolilinna Torchi kolledžisse. Seal kasvas ta üles, kummargil palveraamatu ja leksikoni kohal.

Muide, ta oli kurb, tõsine, vaikne laps, kes õppis usinasti ja kel oli hea pea. Vahetundidel ei teinud ta palju kisa ja harva segas ta end Fouarre'i tänava mürglitesse, ei teadnud, mis tähendab dare alapas et capillos laniare', ega võtnud mingil moel osa 1463-nda aasta mässust, mida kroonikud suure tõsidusega nimetavad «Ülikoolilinna kuuendaks rahutuseks». * Väga harva pilkas ta vaeseid Montaigu skolaare nende «teravmüt-side» pärast, millest nad ka hüüdnime said, või Dor-mans'i kolledži stipendiaate nende tonsuuri ja rohekast, sinisest ja lillast riidest kolmejätkulise rüü pärast, azurini coloris et bruni2, nagu seisab Quatre-Couronnes'i kardinali hartas.

See-eest oli ta usin käima suurtes ja väikestes koolides Saint-Jean de Beauvais' tänaval. Esimene skolaar, keda Saint-Pierre de Vali abt Saint-Vendregesile'i koolis oma kanoonilise õiguse * loengut alates ikka oma kateedri ees samba najal nägi, oli Claude Frollo oma sarvest tindipotiga. Seal näris ta sulge, kritseldas midagi oma kulunud põlve otsas ja puhus talvel oma sõrmedele. Esimene kuulaja, keda kirikuseadluste doktor härra Miles dTsliers iga esmaspäeva hommikul nägi lõõtsutavana Chef-Saint-Oenis' kooli uste avamisel sisse tormavat, oli Claude Frollo. Nii võis noor vaimulik juba kuueteistkümneaastasena müstilises teoloogias julgesti võistelda ükskõik millise kirikuisaga, kanoonilises teoloogias aga ükskõik millise kontsiili-isaga *, skolastilises teoloogias Sorbon-ne'i doktoriga.

1 Jagada kõrvakiilusid ja rebida juukseid (lad k)

Sinist ja pruuni värvi (lad. k.).

137

Teoloogia läbi võetud, asus ta kirikuseadluste kallale. Magister Sententiarumi * juurest siirdus ta Karl Suure kapitulaaride juurde. Ja nõnda neelas ta oma teadmistejanus ühe

dekretaali teise järel alla, nii Hispalise * piiskopi Teodoruse, Wormsi piiskopi Bouchard'i, Chartres'i piiskopi Yves'i omad; siis Gratianuse dekretaalide kogu *, mis Karl Suure kapitulaaridele järgnesid; edasi Gregorius IX kogu*; siis Honorius III epistli «Super spécula» *. Ta tegi enesele selgeks selle keskaja kaoses kehtima hakkava tsiviil- ja kanoonilise õiguse määratu suure ja segase ajajärgu, mis algab 618-ndal aastal piiskop Teodorusega, ja lõpeb 1227-ndal aastal paavst Gregoriusega.

Kirikuseadlused läbi seeditud, andus ta arstiteadusele ja vabakunstile. Ta uuris rohtude ja salvide kunsti, sai asjatundjaks palavikkude ja muhkude, haavade ja paisete alal. Jacques d'Espars oleks võinud talle anda arsti, Richard Hellain kirurgi diplomi. Niisama edukalt omandas ta järk-järgult kõik litsentsiaadi, magistri ja doktori aukraadid. Ta õppis ladina, kreeka ja heebrea keelt — kolmiktarkust, mida tol ajal ainult vähesed võisid harrastada. Teda haaras tõeline palavik omandada ja koguda kokku teaduse aardeid. Kaheksateistkümneaastasena olid tal seljataga kõik neli fakulteeti. Noormehele paistis, et elul on ainult üks siht: teadmine.

Tol ajal, nimelt 1466-nda aasta põuasel suvel, puhkes suur katk, mille ohvriks Pariisi piirkonnas langes üle neljakümne tuhande inimese, teiste hulgas, nagu ütleb Jean de Troyes, «ka magister Arnoul, kuninglik tähetark, kes oli väga hea, tark ja lõbus mees», ülikoolilinnas levis jutt, et taud on eriti palju inimesi hauda viinud Tirechappe'i tänavast. Just seal oma lääni keskel elasid Claude'i vanemad. Noor skolaar ruttas ärevuses oma vanematekoju. Kui ta sisse astus, olid ta isa ja ema juba surnud. Ta imikust vend elas veel ja kisendas mahajäetuna hällis. See oli kõik, mis Claude'ile ta perekonnast järele jäi. Noormees võttis lapse kaenlasse ja astus mõtlikult välja. Siiamaani oli ta elanud ainult teadusele, nüüd puutus ta kokku elu enesega.

See õnnetus tekitas Claude'i elus murrangu. Orvuna,

138

ühtlasi üheksateistkümneaastase perekonnapeana tundis ta, et ta on kooliea unistustest halastamatult välja kistud tegelikku maailma. Kaastundmusest tekkis tal suur armastus ja andumus selle lapse, oma venna vastu. Midagi harukordset ja magusat oli selles inimlikus tundes, mis teda nüüd haaras, teda, kes seni ainult raamatuid oli armastanud.

See kiindumus avaldus temas väga tugevalt. Puutumatule hingele oli see nagu esimene armastus. Elanud lapsepõlvest saadik lahus oma vanemaist, keda ta vaevalt tundis, sulgunud oma raamatuisse ja neisse nagu kinni müüritud, täis vaid kirglikku iha uurida ja õppida, oli noor skolaar seni kuulanud ainult oma mõistust, mida teadused rikastasid, ja kujutlusvõimet, mis lugedes suurenes, ilma et tal mahti oleks olnud tunda, kus ta süda tuksub. See noorem vend, kes oli jäänud emata ja isata, see lapsuke, kes taevast äkki ta sülle oli kukkunud, muutis ta hoopis teiseks inimeseks. Ta nägi, et maailmas on veel midagi muud peale Sorbonne'i teooriate ja Homerose värsside, et inimene vajab ka tundmusi, et elu ilma õrnuseta ja armastuseta on ainult elutu, krigisev ja kriiskav masinavärk. Ta kujutles — oli ta ju selles eas, kus ühtede illusioonide asemele astuvad teised —, et vere- ja perekonnatunded on ainsad vajalikud tundmused ja et väikese venna armastamisest juba jätkub kogu inimliku olemise täitmiseks.

Ja nii hakkas ta oma väikest Jehani armastama kirega, mis on omane ainult juba süvenenud, põlevale, kindlale iseloomule. Vaene habras, ilus, blond, roosa, käharpäine laps, see orb, kellele toeks oli ainult teine orb, liigutas teda südamepõhjani, ja tõsise mõtlejana, nagu ta oli, hakkas ta lõpmatu kaastundmusega aru pidama Jehani saatuse üle. Ta hoolitses ja muretses tema eest nagu mingi väga hapra ja väga südamelähedase asja eest. Ta oli lapsele enam kui vennaks: ta sai talle emaks.

Noor Jehan oli oma ema kaotanud juba imikuna. Claude muretses talle amme. Peale Tirechappe'i lääni °H ta isalt pärinud veel Moulini1 lääni, mille süserää-

1 Veski (prants. k.).

niks oli Gentilly neljakandilise torni omanik. See veski asus künka otsas Winchestre'i (Bicetre'i) lossi ligidal mitte kaugel ülikoolilinnast. Seal elas möldrinaine, kes ilusat last imetas; Claude viis talle oma väikese Jehani imetada.

Tundes oma õlgadel rasket koormat, võttis Claude elu siitpeale väga tõsiselt. Mõtted väikesest vennast polnud enam vaba aja meelelahutuseks, vaid muutusid ta uurimiste sihiks. Ta otsustas end terveni pühendada venna kasvatusele, mille eest ta jumala ees vastutas, ja iialgi mitte naist võtta või last saada, vaid näha oma isiklikku saatust ja õnne ainult venna saatuses. Ja nii andus ta endisest innukamalt oma vaimulikule kutsele. Ta teened, teadmised, asjaolu, et ta oli Pariisi piiskopi otsene vasall, avasid tema ees kõik kirikuväravad. Paavsti aujärje erilise vastutuleku tõttu määrati ta juba kahekümneaastasena preestriks ja ta pidas Jumalaema kiriku kaplanitest kõige nooremana jumalateenistust selles kiriku osas, mida seal peetava hilise missa pärast kutsuti altare pigrorum '.

Sukeldunud enam kui kunagi varem oma lemmikraa-matuisse, millest ta ainult selleks lahkus, et tunnikeseks veski juurde joosta, võitis ta kogu kleeruse austuse ja imetluse oma teadmiste ja rangusega, mis tema ea kohta olid haruldased. Vaimulike hulgast levis kuuldus ta tarkusest rahva sekka, kus see veidi nõiakuul-suse maiku omandas, nagu see tol ajal sageli juhtus.

Kui ta siis tänasel, lihavõttejärgsel pühapäeval lõpetas «laiskade» jumalateenistuse oma altari juures, mis asus kiriku kesklöövist paremat kätt koori sissekäigu kõrval püha Neitsi kuju ligidal, äratas tema tähelepanu vadistavate eitede salk leidlaste sõime ümber.

Ta astus väeti lapsukese juurde, keda nii vihati ja ähvardati. Viletsus, inetus, mahajäetus, mida ta siin nägi ja mis viis mõtte kohe ta enese väikesele vennale, et kui ta ise sureb, siis võib väikese kalli Jehaniga sedasama juhtuda ja teda võidaks niisama viletsalt leidlaste sõime visata, kõik see tungis äkki ta südames-

Laiskade altar (lad. k.).

se. Sügavast haledustundest haaras ta lapsukese ja läks sellega minema.

Last kotist välja võttes leidis ta selle väga inetu olevat. Vaese jõmpsika vasemat silma kattis soolatüügas, pea oli tal õlgade vahel, selgroog lookas, rinnakorv ulatus ettepoole, jalad olid kõverad; kuid ise näis ta elurõõmus olevat, ja kuigi võimatu oli aru saada, mis keeles ta lällutas, ennustas ta kisa siiski jõudu ja tervist. Kogu seda inetust nähes kasvas Claude'i kaastundmus veel suuremaks. Armastusest venna vastu tõotas ta oma südames seda last üles kasvatada, et kui suuri puudusi ja vigu väikesel Jehanil tulevikus ka poleks, oleksid need selle halastustöö läbi lunastatud. See oli nagu heategude kapital, mida ta oma noorema venna heaks kogus; heategude kogus, mida ta juba ette tema jaoks tahtis varuda juhuks, kui sel väikesel veidrikul kord puudu peaks tulema sellest ainsast rahast, mis kõlbab sissepääsu muretsemiseks paradiisi.

Ta ristis oma kasulapse ja pani talle nimeks Quasimodo *, kas tahtis ta sellega päeva tähendada, millal ta tema leidis, või selle nimega kuidagi iseloomustada oma väikest ja väetit hoolealust kui puudulikku, visandlikku olendit. Tõepoolest, küürakana, ühesilmsena, kõverjalgsena oli Quasimodo ainult «peaaegu» inimene.

III. IMMANIS PECORIS CUSTOS, IMMANIOR IPSE'

Ent nüüd, aastal 1482 oli Quasimodo juba suureks kasvanud. Juba mõnda aastat oli ta Jumalaema kiriku kellalööja oma kasuisa Claude Frollo armust, kes oli saanud Josasi ülemdiakoniks oma läänihärra Louis de Beaumont'i armust, kes omakorda aastal 1472, pärast Guillaume Chartier' surma oli saanud Pariisi piiskopiks oma patrooni Olivier le Daimi * armust, kes oli Louis XI habemeajaja jumala armust.

Quasimodo oli niisiis Jumalaema kiriku kellalööja. Aja jooksul oli mingi tihe side kellalööjat kiriku külge sidunud. Maailmast igaveseks irdunud kahekordse

1 Koleda karja hoidja on karjast ise koledam (lad. k.).

141

õnnetuse, oma teadmatu päritolu ja inetu välimuse tõttu, juba lapsepõlvest suletud sesse ülepääsmatusse kaksikringi, oli vaene õnnetu harjunud mitte midagi nägema sellest maailmast väljaspool kirikumüüre, mis teda oma varju alla olid võtnud. Jumalaema kirik sai talle ta kasvamisel ja arenemisel järgemööda munaks, pesaks, koduks, isamaaks ja viimaks maailmaks.

Kindlasti valitses mingi salapärane, saatuse poolt ette määratud harmoonia selle olendi ja ehituse vahel. Kui Quasimodo alles väikesena roomakil ja hüpakil võlvide all hämaruses ümber ronis, paistis ta oma inimese näo ja looma kehaga kuuluvat roomajate liiki, mis ka nii loomulik oli sellel rõskel ja süngel kivisel pinnal, millele romaani kapiteelide varjud nii veidraid mustreid heitsid.

Hiljem, kui ta esmakordselt kogemata kellanöörist kinni haaras, end sellele rippu laskis ja kella kõikuma pani, paistis ta kasuisa Claude'ile, nagu oleksid lapsel keelepaelad lahti läinud ja ta oleks kõnelema hakanud.

Nõnda vähehaaval katedraali varju all arenedes, siin elades, magades, siit peaaegu kunagi mitte lahkudes ja pidevalt ta salapärase mõju all olles muutus ta lõppude lõpuks tema sarnaseks, juurdus temasse, moondus niiöelda tema koostisosakeseks. Ta keha esileküündivad nukad (lubatagu meile see võrdlus) olid otsekui loodud, et sobida hoone taanduvate nurkadega, ja ta ei paistnud ainult olevat selle ehituse elanik, vaid ka selle loomulik sisu. Võiks peaaegu öelda, et ta sai kirikult oma kuju nagu tigu oma karbilt. See oli ta elamuks, urkaks, kestaks. Tema ja vana kiriku vahel valitses nii sügav loomulik ühtekuuluvus, nii suur füüsiline sugulus, et ta selle külge oli kasvanud nagu kilpkonn oma koore külge. Krobeline katedraal oli talle seljakilbiks.

Oleks asjatu lugejat hoiatada, et ta mitte täht-tähelt aru ei saaks neist võrdkujudest, mida oleme pidanud siin tarvitama selle erakordse, täiusliku, vahetu, peaaegu orgaanilise ühenduse väljendamiseks inimese ja ehituse vahel. On samuti asjata sellest rääkida, kuivõrd Quasi-modole kogu katedraal omaseks sai nii pika ja intiimse kooselu jooksul. See elukoht oli talle kõigiti kodune. Siin polnud ühtki sügavust, millesse Quasimodo poleks tunginud, ega kõrgust, kuhu ta poleks roninud. Juhtus

142

üsna sageli, et ta mööda katedraali fassaadi üles ronis, seejuures ainult skulptuuride nukkadest kinni hoides. Kummalgi suurel, kõrgel, ähvardaval, ohtlikul hiigla-kaksiktornil, mille välist külge mööda teda sageli nähti üles ronivat nagu sisalikku, kes mööda järsku müüri üles roomab, polnud tema jaoks midagi peadpööritavat, hirmuäratavat ega vapustavat. Nähes, kuidas nad ta käte all nii vagusad on, nii hõlpsad ülesronimiseks, võis arvata, et ta on nad taltsaks teinud. Ronides, hüpates ja kareldes hiiglakatedraali kuristikkude kohal, muutus

ta ise ahviks või kaljukitseks, meenutades Kalaabria lapsi, kes enne kõndima minekut juba ujuvad ja juba üsna tillukestena merega mängivad.

Muide, kiriku järele ei kujunenud mitte üksnes ta keha, vaid ka ta vaim. Milline oli siis Quasimodo hing? Millise laadi ta oli omandanud, mis vormi võtnud selles suletud kestas, selle metsiku eluviisi juures? Seda oleks raske määratleda. Quasimodo oli sündinud küürakas, ühesilmaline, lombakas. Suure vaeva ja suure kannatusega oli Claude Frollo teda siiski kõnelema õpetanud. Aga mingi saatuslikkus lasus õnnetul leidlapsel. Juba neljateistkümneaastaselt Jumalaema kiriku kellalööjaks hakates sai talle osaks uus õnnetus: kellahelin purustas ta kõrvade trumminaha, ta jäi kurdiks. Ainus värav, mida loodus talle pärani lahti oli jätnud, langes korraga igaveseks kinni.

Kinni langedes lõikas see värav katki viimase rõõmu- ja valgusekiire, mis Quasimodo hinge võis tungida. Ta hing vajus sügavasse pimedusse. Õnnetu olendi kurvameelsus muutus parandamatuks ja täielikuks nagu ta inetuski. Pealegi tegi ta kurdiksjäämine teda teatud määral ka tummaks. Et teistele mitte naeruobjektiks olla, tõotas ta oma kurdiksjäämise silmapilgul loobuda ka kõnelemisest. Oma tõotust murdis ta ainult siis, kui oli üksi. Vabatahtlikult sidus ta need keelepaelad uuesti kinni, mida Claude Frollo nii suure vaevaga lahti oli Päästnud. Sellest tuligi, et kui ta paratamatult sunnitud oli kõnelema, siis oli ta keel raskevõitu ja kohmakas n¡ng kriuksus nagu roostes hingedega uks.

Kui me katsuksime läbi selle paksu ja kõva koorukese 'ungida Quasimodo hinge, kui saaksime laskuda selle

143

ebardliku kehaehitusega olendi sügavasse sisemusse, kui meil võimalik oleks tungla valgusel pilku heita läbipaistmatute elundite taha, uurida selle läbitungimatu olendi tumedat siseelu, valgustada kõiki ta tumedaid kurusid, absurdseid soppisid ja heita äkki elava kiirtejoa selle koopa põhjas kinnineeditud hinge, siis leiaksime kahtlemata selle õnnetu hinge olevat nii viletsa, kängunud ja kössis, nagu need vangid Veneetsia vanglates, kes elulõpuni olid kössi pigistatud ääretu kitsastes ja lühikestes kivikastides. Kindlasti kõhetub vaim puudulikus kehas. Quasimodo tundis eneses ainult oma keha järele loodud hingeliigutusi. Muljed välistest asjadest murdusid tunduvalt enne, kui jõudsid mõteteni. Ta aju oli erilaadne keskkond: mõtted, mis sealt läbi läksid, võtsid virildunud kuju. Niiviisi murdunud mõtted olid paratamatult iseäralikud ja vildakad. Sellest siis tuhanded optilised illusioonid, arvutud väärarvamused, lugematud kõrvalkäigud, mida mööda ekslesid ta pöörased või totrad mõtted.

Selle saatusliku vaimulaadi esimeseks tagajärjeks oli asjade virildumine ta silmis. Ta ei tajunud peaaegu midagi vahetult. Välismaailm näis talle palju kaugemal olevat kui meil.

Teiseks õnnetuse tagajärjeks oli ta tigedus. Ta oli tõepoolest tige, sest ta oli metsik, metsik sellepärast, et ta oli inetu. Tema loomul oli oma loogika nagu meiegi omal.

Ta erakordselt arenenud füüsiline jõud oli üheks ta tigeduse põhjuseks: «Maius puer rohustus,» 'ütleb Hobbes *.

Siiski peab talle õigust andma: tigedus polnud tal vahest külge sündinud. Alates oma esimestest sammudest inimeste keskel tundis ta, pärast ka nägi selgesti, ennast mõnitatuna, teotatuna, eemaletõugatuna. Inimeste suust kuulis ta enda kohta alati irvitamist või sõimamist. Suuremaks kasvades leidis ta enese ümber ainult põlgust. See nakkas ka temasse. Üldise tigeduse õhkkonnas haaras ta ise relva, millega teda ennast oli haavatud.

Kõige selle tagajärjel ei pööranud ta oma nägu kuigi

» Kuri poiss on tugev (lad. k.).

144

hea meelega inimeste poole. Talle jätkus kirikust. See oli täis marmorkujusid, kuningate, pühakute, piiskoppide omi, mis talle vähemalt irvitades ninna ei karanud ja mis vaatasid tema peale rahuliku ja heatahtliku pilguga. Teisedki kujud, kuradid ja deemonid, ei kandnud tema vastu viha: selleks sarnanes ta nendega ülearugi. Nende pilge kuulus pigemini teistele inimestele. Pühakud olid ta sõbrad ja õnnistasid teda, koletised olid samuti ta sõbrad ja hoidsid teda. Sellepärast puistas ta neile kaua oma südant. Nii möödusid vahel terved tunnid mõne kuju ees kükitades ja üksinduses temaga kõneldes. Kui siis mõni peale juhtus, põgenes ta nagu armastaja, keda serenaadilt tabatakse.

Kirik polnud talle ainult seltskonnaks, vaid ka maailmaks, kogu looduseks. Ta ei kujutlenud teisi lillevanikuid kui vaid alatiõitsvaid värvilisi aknaid, muud varjulist kohta kui vaid kivist lehestiku oma, mis saksi kapiteelide lindudega puhmastikust vastu kahardus, teisi mägesid kui vaid katedraali hiiglatorne, muud ookeani kui vaid Pariisi, mis nende jalamil kohises.

Mida ta aga üle kõige oma koduses kirikus armastas, mis äratasid ta hinge ja lasksid laiali ajada ta viletsaid tiibu, mida ta muidu nii abitult oma kitsas urus koos hoidis, ja need, mis teda vahel ka õnnelikuks tegid, olid kirikukellad. Ta armastas ja kallistas neid, kõneles nen-dega, sai neist aru. Alates väikesest kellast ülal kellatorni löövide ristumiskohal kuni suure portaalkellani, oli tal kõigi jaoks õrnust. See kellatorn ja kaks peatorni olid talle nagu kolm puuri, milles tema enese kasvatatud linnud ainult temale laulsid. Ja ometi olid needsamad kellad ta kurdiks teinud, kuid emadki armastavad sageli kõige enam just neda last, kes neile kõige rohkem kannatusi on toonud.

Tõsi küll, nende helin oli ainuke heli, mida ta veel kuulis. Ses mõttes armastas ta suurt kella kõige rohkem. Seda eelistas ta pühapäeviti kellade kumisevas peres. Selle suure kella nimi oli Marie. Ta rippus üksinda lõunapoolses tornis oma õe Jacqueline’i naabruses. Vii-mane oli väiksem ja rippus väiksemas puuris. Jacque-'ine'i nime oli ta omandanud Jean Montaigu naiselt, kes ta kirikule oli kinkinud, mis aga sugugi ei takistanud,

145

et sel naisel hiljem Montfauconis pea otsast raiuti. Teises tornis rippusid kuus kella ja lõpuks kuus kõige väiksemat rippusid kesktornis löövide ristumiskohal puust kella kõrval, mida löödi ainult suure neljapäeva õhtupoolest lihavõtte laupäeva hommikuni. Nii oli Qua-simodol oma haaremis viisteistkümmend kella, kuid suur Marie oli ta lemmiknaine.

Raske oleks kirjeldada ta rõõmu suurtel kellalöömise päevadel. Kui ülemdiakon talle loa oli andnud ja öelnud: «Mine nüüd,» ronis ta kellatorni keerdtreppi mööda üles kiiremini, kui ükski teine seda mööda alla oleks tulnud. Lõõtsutades astus ta suure kella õhurikkasse ela-musse. Hetkeks silmitses ta teda harduse ja armastusega, siis kõnetas ta teda mahedalt, patsutas teda käega nagu toredat hobust, kes pikale sõidule läheb. Ta haletses teda ta eelseisva vaeva puhul. Pärast neid esimesi kallistusi hüüdis ta oma abilistele torni alumisel korrusel, et nad alustaksid. Need riputasid endid köite külge, põikpuu kiunus ja päratu suur kellakest hakkas aegapidi kõikuma. Südame põksudes jälgis Quasimodo teda pilguga. Niipea kui tila kella vasega kokku puutus, hakkas kohe võbisema tala, mille küljes ta rippus. Ka Quasimodo võbises kellaga kaasa.

«Aa!» karjus ta mõttetult naerma pahvatades. Kõmisev kell hakkas kiiremini võnkuma, ja mida suuremaks ta hoog muutus, seda enam lõi Quasimodo silmades leegitsema fosfortuluke. Lõpuks sai kell kätte oma täishoo; kogu torn värises: talad, vihmarennid, kivid, kõik müdi-ses kaasa alates alusvaiastikust kuni ristlillikuteni tornitipus. Quasimodo kees siis üle: ta jooksis siia-sinna, värises koos torniga pealaest jalatallani. Kütkeist pääsenud märatsev kell näitas vaheldumisi kord ühele, kord teisele torniseinale oma pronkskurku, kust välja paiskus tormihoog, mida võis neli penikoormat ringi kuulda. Quasimodo asus

selle avatud kurgu ette, ja kella käiku jälgides kükitas ta vahel maha, tõusis vahel jälle üles, hingas endasse jalustrabavat õhku, vaatas mõnikord alla platsile, mis kakssada jalga allpool rahvast kihas, vahel jälle päratu pikale vasktilale, mis vahetpidamata kõrvus ulgus. See oli ainus keel, mida ta kuulis, ainus heli, mis häiris maailma vaikust.

146

Siis ajas ta ennast kohevile kui lind päikese paistel. Äkki nakkas temasse kella maruhoog, ta pilk muutus imelikuks, ta jäi kella varitsema nagu ämblik kärbest ja hüppas siis järsku meeleheitlikult talle selga. Niiviisi kuristiku kohal rippudes haaras ta kella hirmsast kõikumisest sinna-tänna paisatuna vaskelukal kõrvakestest kinni, pigistas ta põlvede vahele, kannustas teda oma kandadega ja andis kogu oma jõu ning keharaskusega ta metsikule lennule hoogu juurde. Torn vappus, tema aga karjus ja kiristas hambaid, ta punased juuksed tõusid püsti, ta rind lõõtsus nagu sepalõõts, ta silm pildus leeke, kellakoletis aina hirnus ja hingeldas tema all. See polnud enam Jumalaema kiriku suur kell ega Quasimodo, vaid oli unenägu, tuulepööris, torm; ratsa kihutav heli; lendavale laudjale klammerdunud tont; kummaline kentaur, pooleldi inimene, pooleldi kell; mingi kole Astolfo elavast pronksist jubeda hipogreifi seljas. *

See imelik olend pani oma juuresolekuga kogu katedraali kuidagi elama. Näis, nagu hoovaks temast mingit salapärast jõudu, vähemalt rahvas arvas seda oma suures ebausus, ja nagu elustaks see hoovus kõiki katedraali kive ja laseks vana templi sügaval sisemusel väriseda. Jätkus teadmisest, et Quasimodo kirikus on, kui juba paistis, et käikude ja portaalide tuhanded raidkujud elama ja ennast liigutama hakkavad. Ja tõesti, tema kohal viibides paistis katedraal alandliku ja kuuleka olendina, kes aina ootas tema käsku, et tõsta oma suurt häält. Kirikut valitses ja täitis Quasimodo nagu mõni haldjas. Ta otsekui puhus elu sellesse tohutusse ehitusse. Ta oli selles tõesti igal pool, ta nagu paljundas ennast ja teda jätkus hoone igasse paika. Vahel tunti suurt hirmu, nähes, kuidas kõige kõrgemas torni tipus veider kääbus ronib, käänleb, käpuli roomab, kuristiku kohal ripub, ühelt eendilt teisele kargab ja mõne kivist raiutud gorgo sisemust kobab: see oli Quasimodo varesepesi lõhkumas. Vahel komistati kuskil kiriku hämaras nurgas elava kimääri otsa, kes seal kössitas ja kulmu kortsutas: see oli mõtteisse vajunud Quasimodo. Vahel nähti kellatorni all päratu suurt pead ja vormitut jäsemete kimpu meeletult köie otsas kõlkuvat: see oli Quasimodo

147

vesperit või angelust helistamas. Öösel nähti tihti õudset kuju mööda nõrka pitsilist balustraadi torni tipus apsiidi kohal liikuvat: see oli jälle Jumalaema kiriku küürakas. Niisugusel korral olevat kirik, nagu eided jutustasid, muutunud fantastiliseks, üleloomulikuks, jubedaks: siin-seal avanenud kujude silmad ja suud, kuuldud haukuvaid kivist koeri, sisisevaid kivist madusid ja lohesid, kes ööd kui päeva sirgunud kaeltega ja avatud suudega katedraali valvavad. Jõuluööl aga, kui suur kell väsimusest korisedes usklikke kesköömissale kutsus, oli süngel fassaadil niisugune ilme, nagu oleks suur portaal rahvast endasse neelanud, rosett aga suure silmana neid vaadelnud. Kõige selle põhjuseks oli Quasimodo. Egiptuses oleks teda selle templi jumaluseks peetud; keskajal deemoniks arvatud, oli ta tõeliselt kiriku hing.

Ses mõttes on nüüd Jumalaema kirik neile, kes teavad, et siin kord Quasimodo on elanud, tühi, elutu, surnud. Tundub, et midagi on siit kadunud. Tohutu keha on tühjaks jäänud, säilinud on ainult kondistik; vaim on lahkunud, jäänud on vaid kest. See on nagu kolp, milles veel näha on silmaasemed, kuna pilk on igavesti kustunud.

IV. KOER JA TEMA ISAND

Oli siiski üks inimene, kelle Quasimodo oli välja jätnud oma õelusest ja tigedusest kõigi teiste vastu, ja keda ta niisama palju, vahest veel enamgi armastas kui oma kirikut. See oli Claude Frollo.

Asi oli üsna lihtne. Frollo oli teda ju leidnud, kasulapseks võtnud, toitnud ja kasvatanud. Väiksena oli Quasimodo tavaliselt Claude Frollo jalgade juures paopaiga leidnud, kui koerad ja lapsed temale jahti pidasid. Claude Frollo õpetas teda kõnelema, lugema ja kirju-tama. Claude Frollo oli teda lõpuks ka kellalööjaks teinud. Ent Quasimodot suure kellaga paari panna tähendas sedasama, mis anda Romeole Julia.

Quasimodo tänutunne oli sügav, kirglik, piiritu; ja kuigi ta kasuisa nägu oli tihti sünge ja külm, jutt napp. järsk ja käskiv, polnud tänutunne teda hetkekski maha jätnud, ülemdiakonile oli Quasimodo kõige alandlikum

148

ori, kõige kuulekam teener, kõige valvsam peni. Kui vaene kellalööja kurdiks jäi, tekkis tema ja Claude Frollo vahel salapärane ja ainult neile arusaadav märkide keel. Nii oli ülemdiakon ainukene inimene, kellega Quasimodo sai suhelda. Ainult kahe asjaga oli tal siin maailmas tegemist: Jumalaema kirikuga ja Claude Frolloga.

Ülemdiakoni võimu kellalööja üle ja kellalööja kiindumust ülemdiakonisse ei saa millegagi võrrelda. Claude'il oleks tarvitsenud ainult märku anda ja Quasimodo oleks kas või Jumalaema kiriku tornist alla hüpanud, e! talle head meelt teha. Oli kummaline, et see füüsiline jõud, mis Quasimodol nii ebaharilikuks oli arenenud, nii pimedalt teise inimese teenistuses seisis. Selles kõiges avaldus kahtlemata lapse andumus ja teenri kiindumus isandasse, aga ka tugevama vaimu mõjuvõim teise üle. Vilets, armetu, kohmetu olend oli oma pea alla kummardanud ja silmad paluvalt kõrge, sügava, tugeva ja üleoleva vaimu poole tõstnud. Lõpuks ja ennekõike oli see tänumeel. Tänumeel, mis äärmuseni oli viidud, nii et meil raske on seda millegagi võrrelda. See voorus kuulub nende hulka, mis inimeste juures harva esineb, ütleme ainult, et Quasimodo armastas ülemdiakonit tugevamini kui ükski koer, hobune või elevant oma isandat kunagi on armastanud.

V. VEEL CLAUDE FROLLOST

Aastal 1482 oli Quasimodo umbes kakskümmend aastat vana, Claude Frollo umbes kolmkümmend kuus. üks oli suureks kasvanud, teine hakkas vananema.

Claude Frollo polnud enam lihtne Torchi skolaar, väikese lapse õrn hoolekandja, noor unistaja filosoof, kes teadis palju, aga paljut ka mitte. Nüüd oli ta vali, tõsine, kinnine preester, hingede eest hoolitseja, Josasi ülemdiakon, piiskopi teine abi, tema õlul oli kaks praost-konda, Montlhery ja Chäteaufort, ja sada seitsekümmend neli maakogudust. Ta oli mõjuv ja sünge isik, kelle ees värisesid niihästi valgeis rüüdes ja kuubedes koori-Poisid kui ka kirikulauljad, nii püha Augustinuse ven-

149

nad kui ka Jumalaema kiriku varajase teenistuse vaimulikud, kui ta aeglaselt, majesteetlikult, mõtlikult koori kõrgete teravkaartc all kõndis, käed ristis ja pea nii sügavale rinnale vajunud, et ta näost muud näha polnud kui suur paljas otsaesine.

Dom Claude Frollo polnud siiski loobunud oma kahest peamisest eluülesandest: teadusest ja noorema venna kasvatamisest. Kuid aeg oli nende meeldivate kohustuste sekka veidi mõrudust seganud. «Ajaga,» ütleb Paulus Diaconus *, «läheb paremgi pekk raisku.» Väike Jehan Frollo du Moulin, veski järgi, kus ta üles kasvas, ei arenenud mitte selles suunas, mida Claude oli soovinud. Vanem vend arvestas vaga, kuulekat, õppehimulist kasvandikku,

kellest lugu peetakse. Kuid väike vend kasvas noore puuna, mis aedniku pingutusi millekski ei pea ja jonnakalt end sinnapoole käänab, kust õhku ja päikest tuleb, ta kasvas ja kahardus oma ilusate, tihedate, lopsakate okstega ainult laiskuse, teadmatuse ja ulaelu poole. Ta oli nagu noor, üpris liiderlik kurat, kes dom Claude'i pani kulmu kortsutama, kuid ka väga lõbus ja leidlik, mis vanema venna naeratama ajas.

Claude usaldas oma noorema venna kasvatuse samale Torchi kolledžile, kus ta ise noorusaastad oli veetnud õppimises ja järelemõtlemises, ja talle tekitas palju meelehärmi, et Frollo nime, mis kord sellele teadusetemplile au tegi, nüüd pahandustega ühendati. Mitu korda pidas ta Jehanile pikki ja tõsiseid manitsuskõnesid, mida see silmi pilgutamata ära kuulas. Kõige selle juures oli noorel võrukaelal hea süda, nagu see esineb kõigis komöödiais. Kuid pärast manitsuskõnet käis ta endise rahuga edasi oma ülemeelikut ja korratut eluteed. Vahel oli see mõni «kollanokk» (nii nimetati ülikoolilinnas uustulnukaid), keda ta tervituseks läbi tuu-seldas: väärt pärimus, mis hoolikalt meie päevini on säilinud. Vahel ässitas ta skolaaride salka mõnda kõrtsi ründama kõigi reeglite järgi, quasi classico excitatikus siis kõrtsmik «ründekeppidega» läbi peksti ja lokaal hõisates tühjaks laastati, isegi keldris kõik veiniankrud puruks taoti. Sellele järgnes ladinakeelne aruanne, mille

Nagu pasunast äratatuna (lad. k.).

150

Torchi abiõpetaja õnnetu näoga dom Claude'ile tõi järgmise kurbliku ääremärkusega: Rixa; prima causa vinum optimum potatumLõpuks kõneldi — ja see oli kuue-teistkümneaastase poisi kohta hirmus —, et ta üleaisalöömised mõnikord isegi Glatigny tänavani ulatusid.

Kõige selle järel andus kibestunud Claude, kes oma inimesearmastuses pettus, veel suurema innuga teadusele, sellele muusale, kes vähemalt teile näkku ei irvita, vaid kes alati teie hoole ja vaeva ära tasub, tõsi küll, vahel üsna odava rahaga. Nii muutus ta ikka enam ja enam õpetlaseks, ühtlasi — ja see on loomulik — ka preestrina järjest rangemaks ja inimesena järjest mornimaks. Igaühel meist on olemas teatud vastastikune suhe meie mõistuse, kommete ja iseloomu vahel, mis pidevalt edasi arenevad ja ainult suured vintsutused võivad seda tasakaalu rikkuda.

Et Claude Frollo juba noores eas oli läbi võtnud peaaegu kogu positiivse, transtsententse ja seadusega lubatud inimtarkuse, siis pidi ta, kui ta sinna seisma ei tahtnud jääda, ubi defuit orbis2, kaugemale minema ja uut toitu otsima oma vaimu küllastamatu tegevusnälja kustutamiseks. Vana sümbol maost, kes oma saba hammustab, kõlbab eeskätt just teaduse kohta. Claude Frollo oli seda nähtavasti ise kogenud. Paljud tõsised inimesed kinnitasid, et, ammendanud tühjaks inimliku teadmise /as'i3 oli ta söandanud nefctsT sisse tungida. Räägiti, et ta järgemööda kõigist tunnetuspuu õuntest oli maitsnud ja lõpuks, kas näljast või küllastusest, ka keelatud vilja hammustanud. Nagu meie lugejad mäletavad, võttis ta osa teoloogide konverentsidest Sorbonne'is, filosoofide koosolekuist Saint-Hilaire'i * juures, doktorite vaidlustest Saint-Martini * juures, meedikute koosolemis-test Jumalaema kiriku pühitsetud vee astja juures (ad cupam Nostrae-Dominae). Kõiki lubatud ja heakskiidetud toitusid, mis need neli suurt kööki nelja fakulteedi näol vaimule võisid valmistada ja ette kanda, oli ta söö-

Lööming; selle põhjus suurepärase veini joomine (lad. k.).

Kus lõpeb ring, s. o. teadmiste ring (lad. k.).

3 Lubatud teadmine (lad. k.).

4 Keelatud teadmine (lad. k).

151
nud, aga need olid talle läägeks läinud, enne kui ta suutis oma nälga kustutada. Siis oli ta edasi ja sügavamale tunginud selle piiratud, materiaalse ja lõpuni viidud teaduse põhjani. Võib-olla ta koguni saatis ohtu oma hinge, kui võttis istet sünges keldris alkeemikute, astroloogide, hermeetikute salapärases lauas, mille ühes otsas keskajal istusid Averroes *, Guillaume de Paris * ja Nicolas Flamel, ja mille teine ots ulatus Idasse, seitsme-jalgse küünlajala * valgussärani, Salomonini, Pütagora-seni * ja Zoroastrini *.

Kas see õige oli või mitte, igatahes oletati nõnda. Kindel on, et ülemdiakon sageli käis Süüta Laste surnuaial, kuhu ta isa ja ema olid maetud koos teiste 1466-nda aasta katku ohvritega; kuid paistis, et ta seal nende risti ees vähem põlvitas kui kummaliste kujude ees Nicolas Flameli ja Claude Pernelle'i * haual, mis asusid siinsamas kõrval.

On tõsi ka see, et teda sageli nähti Lombardlaste tänavas, kus ta Kirjanike tänava ja Marivault' tänava nurgal vargsi ühte väiksesse majja sisse astus. See oli maja, mille oli ehitanud Nicolas Flamel ja kus ta suri 1417-nda aasta ümber. Pärast seda seisis see tühjana ja hakkas juba lagunema: nii agaralt olid kõigi maade hermeetika-jüngrid ja kullategijad ta müüre uuristanud ainuüksi oma nimede sissekratsimisega. Mõned naabrid teadsid isegi kinnitada, et nad läbi keldriakna olid näinud, kuidas ülemdiakon Claude maad uuristas. kaevas ja sõelus kahes keldriruumis, mille tugipostid Nicolas Flamel ise oli arvutuid värsse ja hieroglüüfe täis kriipseldanud. Arvati, et Flamel on sinna maha matnud tarkade kivi *: ja alkeemikud Magistrist kuni paater Pacifique’ini olid tervelt kahesaja aasta jooksul agaralt ametis maapinna läbituhnimisega, kuni see hoolimatult läbikaevatud ja pahupidi pööratud maja lõpuks nende jalgade all põrmuks varises.

On kindel seegi, et ülemdiakon iseäralikku kirge tundis Jumalaema kiriku sümboolikaohtra portaali vastu, selle piiskop Guillaume de Paris* poolt kivisse kirjutatud nõiaraamatu lehekülje vastu, kes ise kahtlemata oma hinge sellega hukka saatis, et ta sellele igavesele ehitusele, sellele pühale poeemile omalt poolt nii saatanliku
152
eeslehe lisas. Ülemdiakon Claude'i arvele pandi seegi, et ta põhjalikult läbi uuris ka püha Christophe'i hiigla-kuju ja selle pika mõistatusliku raidkuju, mis tol ajal seisis peaportaali juures ja mida rahvas pilgates Monsieur Legris'ks' kutsus. Igatahes võisid kõik tähele panna, kuidas Claude Frollo sageli tundide viisi istus kirikuesise madalal müüril ja vaatles portaali raidkujusid, uurides vahel rumalaid neitseid ümberlükatud lampidega, vahel tarku neitseid täidetud lampidega või välja arvestades vaatenurka, mille all portaali vasakul pool istuv voolitud ronk sihtis kuhugi salapärasele täpile kiriku sisemuses, kus kindlasti peidus pidi olema tarkade kivi, kui seda Nicolas Flameli keldris pole. Olgu möödaminnes öeldud, et Jumalaema kirikul oli tol ajal imelik saatus olla kahe nii erineva isiku armastus kui Claude ja Quasimodo, kuigi kummagi andumus oli eri laadi, üks, metsik, instinktidele alluv poolinimene, armastas kirikut ta ilu, kuju ja ta suurepärase terviku harmoonia pärast; teine aga, õpetatud, ja kirglik fantast, armastas teda ta tähenduse, temaga seotud legendi, ta mõtte pärast, fassaadi skulptuurides kätketud sümboolika pärast (nagu vana pärgamendi uue teksti all vana algtekst peitub), ühesõnaga, mõistatuse pärast, mis Jumalaema kirik inimese vaimule igaveseks mõistatada on andnud.

Ka on teada, et ülemdiakon Greve'i platsi pool asuva kellaruumi kõrvale endale sisse seadis väikese, salajase kambri, kuhu keegi, isegi mitte piiskop ilma tema loata sisse ei olevat pääsenud. Selle kongi peaaegu torni tipu hakipesade lähedale oli endale ehitada lasknud piiskop Hugo de Besancon2, kes siin omal ajal nõiakunstidega tegeles. Mis ses kongis õieti oli, seda ei teadnud keegi, kuid vahel öösiti nähti Terraini kaldalt torni taga olevast luugiaugukesest imelikku punast valgust, mis kindlate lühikeste vaheaegade järel

kadus ja uuesti nähtavale ilmus. Nii kõrgelt pimedast mõjus see üsna kummaliselt ja vanad eided laususid: «ülemdiakon puhub tuld! üleval lõõmab põrgu.»
Muidugi polnud selles kõiges veel ümberlükkamatuid

' Le gris — purjus; hall (prants. k.).
2 Hugo II de Bisuncio, 1326—1332. (Autori märkus.)
153
tõendusi nõiduse kohta, aga kus suitsu, seal tuld, ja ülemdiakonil oli kaunis kohutav kuulsus. Peame siinkohal ütlema, et kõigil Egiptuse teadustel, nii nekro-mantial, maagial, isegi valgel, sel kõige süütumal maagial * polnud ühtki vihasemat vaenlast, ühtki halasta-matumat paljastajat Jumalaema kiriku vaimuliku kohtu isandate juures kui Claude ise. Võib-olla oli see siiras vastikustunne, võib-olla ka varga vigur, kes ise karjub: «Võtke varas kinni!» Kuid see kõik ei takistanud kapiitli õpetatud mehi teda pidamast hingeks, kes põrgu eelõues ümber luusib, kabalistika tihnikus eksleb ja salateaduste hämaruses ringi kobab. Ka rahvas ei eksinud ses suhtes: kel vähegi taipu oli, pidas Quasimodot kuradiks, Claude Frollo'd nõiaks. Oli selge, et kellalööja pidi ülemdiakonit teenima kindlaksmääratud ajani, mille lõpul tal õigus oli vastutasuks kaasa viia ta hing. Sellepärast oli ülemdiakon, hoolimata oma ülearu rangest eluviisist, jumalakartlike juures halvas kuulsuses, ja ühegi vagatseja nina polnud nii kogenematu, et see temas poleks nõida haistnud.
Ja kui aastatega ta teadmistes kuristikud avanesid, siis tekkisid need ka tema südames. Vähemalt oli põhjust seda uskuda, kui vaadata sellesse näkku, kus hing paistis nagu läbi hämara udu. Kust sai ta oma laia palja lauba, oma alati norgus pea, oma alati õhkava rinna? Milline salajane mõte ta suu nii kibedalt naerule tõmbas, sellal kui ta kortsutõmbunud kulmud teineteisele liginesid nagu kaks võitlushimulist härga? Miks ta säilinud juuksed olid hallid? Mis sisemine tuli see oli, mis vahetevahel ta pilgus nõnda särama lõi, et ta silm sarnanes auguga miiliahju müüris?
Need hingehämmelduse sümptoomid olid kõnesoleva jutustuse ajal suure intensiivsuseni jõudnud. Ta pilk oli nii kummaline ja terav, et nii mõnelgi korral mõni koo-ripoiss hirmunult plehku pani, kui teda üksinda kirikus nägi. Mõnelgi korral oli kooritooli naaber jumalateenistuse ajal kuulnud, kuidas ta arusaamatuid sõnu täishää-lelaulule (ad omnem tonum) vahele segas. Mõnelgi korral oli Terraini pesunaine, kelle ülesandeks oli kapiitli pesu pesta, kohkudes märganud Josasi ülemdiakonihärra koorirüüs küünte ja sõrmede pigistusjälgi.
151
Ta rangus aga suurenes ja ta polnud kunagi varem nii eskujulik olnud. Nii oma seisundi kui ka iseloomu tõttu oli ta alati naistest eemale hoidunud; nüüd aga paistis, nagu vihkate ta neid enam kui kunagi varem. Paljas siidkleidi kahin sundis teda peakotti silmadele tõm-bama. Ses suhtes oli ta nii range ja nõudlik, et kui kuninga tütar madam de Beaujeu 1481-se aasta detsembris tuli Jumalaema kiriku kloostrit vaatama, seisis ülemdiakon sellele külaskäigule tõsiselt vastu ja tuletas piiskopile sel puhul meelde Musta Raamatu seaduse-punkti, mis oli dateeritud Saint-Barthélemy eelpäevaga 1334-ndal aastal ja mille põhjal oli keelatud kloostrisse astuda ükskõik mis naisel «olgu ta vana või noor, emand või ümmardaja». Vastuseks sellele tuli piiskopil toetuda legaat Odo määrusele, mis lubas erandit teha mõningaile suurtele daamidele, «aliquae magnâtes mulieres, quae sine scandalo vitari non possunt» Seepeale protesteeris jällegi ülemdiakon, seletades, et legaadi määrus, välja antud 1270-ndal aastal, oli Mustast Raamatust sada kakskümmend seitse aastat vanem, järelikult viimasega kehtetuks tunnistatud. Ja ta tõrkus printsessi ette ilmumast.

Pealegi võis veel märgata, et ta vastumeelsus mustlaste ja mustlannade vastu oli juba mõnda aega tugevamaks kasvanud. Ta oli piiskopilt nõudnud keelu avaldamist, mille põhjal mustlannad ei tohtinud toomkiriku ees oleval platsil tantsida ega tamburiini põristada. Samal ajal nühkis ta vaimuliku kohtu koitanud pabereis, et üles otsida protsesse, kus mees- ja naisnõiad mõisteti tule- voi poomissurma nõidumiste pärast sikkude, emiste või kitsede abil.

VI. EBAPOPULAARSUS

Nagu juba ütlesime, ei armastanud ei peenem ega alam rahvas katedraali ümbruskonnas eriliselt ülemdiakonit ega kellalööjat. Kui Claude ja Quasimodo koos välja laksid, mida küllalt sageli juhtus, ja kui teenrit

'Mõned kõrgest soost naised, kelle visiiti skandaalita ei saa vältida. (lad. k.).

isanda kannul nõnda nähti minevat läbi Jumalaema kiriku lähedaste jahedate, kitsaste, süngete tänavate, siis riivas neid möödaminekul nii mõnigi paha sõna, nii mõnigi irooniline lõõpimine, nii mõnigi nööge. Ainult siis, kui Claude Frollo sammus, pea kuklas, mida küll harva juhtus, pani ta paljas laup ja range, peaaegu aukartust sisendav pilk irvitajad vaikima.

Mõlemad meenutasid oma linnajaos neid poeete, kelle kohta Régnier * lausub:

Öökulli kannul on suur põõsalinde arv, poeedil aga iga liiki pööbliparv.

Vahel söandas mõni salakaval jõnglane oma naha ja kondid turule viia kirjeldamatu lõbu eest Quasimodo küüru sisse nõel torgata. Vahel riivas mõni noor kena tüdruk, kes oli vallatum ja häbematum, kui viisakus lubas, preestri musta kuube ja laulis talle nöökivalt otse näkku: «Kurat lõksus, kurat lõksus!» Mõnikord sõimas salk räpaseid eitesid, kes kuskil uksetrepi astmel varjus kükitasid, valju häälega möödaminevat ülemdiakonit ja kellalööjat, paisates neile jultunult näkku selliseid ergutavaid tervitusi, nagu: «Hm, vaadake, ühe hing on nagu teise keha!» Vahel leidus ka salk skolaare ja tänava-poisse, kes isekeskis mängisid, kuid siis kõik püsti kargasid ja mõnitades ühes kooris ladina keeles tervitasid: «Éia! Eia! Claudius cum claudo!»'

Kuid tavaliselt ei pannud preester ja kellalööja neid mõnitusi tähelegi. Kõigi nende meelituste kuulmiseks oli Quasimodo liiga kurt ja Claude liiga mõtteisse vajunud.

Hei, Claudius lombakaga (lad. k.).

VIIES RAAMAT

I. «ABBAS BEATI MARTINI» 1

Dom Claude'i kuulsus ulatus kaugele. See tõi talle umbes samal ajal, kui ta keeldus madam de BeaujeuM vastu võtmast, kaela ühe visiidi, mis talle kauaks meelde jäi.

Oli õhtu. Claude tuli parajasti pärast jumalateenistust oma kanoonikukongi Jumalaema kiriku kloostris. See ei pakkunud midagi iseäralikku ega salapärast, välja arvatud vahest mõned nurka asetatud klaaspudelikesed, mis olid täis kaunis kahtlast püssirohutaolist pulb-rit. Siin-seal seintel oli küll mõni pealiskiri, aga need kõik olid puhtteaduslikud või vagad mõtteterad pari-mailt kirjanikelt. Ülemdiakon istus käsikirjadega täidetud suure kirstu ette vaskse kolmiklühtri valgusse. Ta toetas küünarnuki pärani avatud Autuni Honoriuse *

raamatule «De praedestinatione et libero arbitrio»[2] ja lehitses sügavamõtteliselt trükitud folianti, mille ta oli kaasa toonud ja mis ta kambris oli ainsaks trükikunsti tooteks. Koputus uksele äratas ta mõtetest.

«Kes seal on?» hüüdis teadlane nälginud peni lahkusega, kellelt tahetakse kont ära võtta.

Hääl väljas vastas.

«Teie sõber Jacques Coictier.»

ülemdiakon tõusis ja avas ukse.

See oli kuninga ihuarst, umbes viiekümneaastane mees, kelle kalki näoilmet ainult kava! pilk pehmendas. Teine mees oli tal kaasas. Mõlemal oli seljas pikk kilt-kivi värvi, oravanahaga vooderdatud kuub, eest kinni ja keskelt vööga varustatud; peakate oli neil samast riidest

' Püha Martini abt (lad. k.).

Ettemääratusest ja tahtevabadusest (lad. k.).

ja sama värvi. Nende käed olid kadunud käistesse, jalad kuubede alla, silmad mütside alla.

«Jumalime, mu härrad!» ütles ülemdiakon, paludes neid sisse astuda. «Ma ei oodanud nii austavat visiiti säärasel tunnil.» Nõnda viisakal toonil kõneldes laskis ta oma rahutul ja uurival pilgul arstilt kaaslasele käia.

«Ei ole iialgi hilja tulla külla nii tähtsale teadlasele kui dom Claude Frollo Tirechappe'ist,» vastas doktor Coictier, kelle ülemburgundi hääldamine kõiki lauseid piduliku kleidisabana laskis järel lohiseda.

Siis algas arsti ja ülemdiakoni vahel üks neid vastastikuseid tervitusi, mis tolle aja kombe järgi kõigi teadlaste jutuajamiste eel pidid käima ja mis sugugi ei takistanud teineteist kõige südamlikumal viisil vihkamast. Muidugi juhtub seda ka tänapäeval, iga teadlase suu, kes teisele teadlasele komplimente ütleb, on karikas täis suhkurdatud sappi.

Claude Frollo komplimendid Jacques Coictier'le käisid peamiselt paljude maiste'eeliste kohta, mida auväärt arst oli osanud oma nii kadestatud karjääri kestel igast kuninga haigusest välia pressida: igatahes tulusam ja kindlam alkeemiaoperatsioon kui tarkade kivi otsimine.

«Tõepoolest, härra doktor Coictier, mul oli suur rõõm kuulda, et teie vennapoeg, auväärt senjöör Pierre Verse, on piiskopiks saanud. Kas ta pole nüüd Amiens'i piiskop?»

«Jah, härra ülemdiakon. Seda issanda armust ja heldusest.»

«Teate, teil oli tõesti suurepärane välimus jõulu ajal, kui te kõigi oma arvekoja liikmete eesotsas esinesite, härra president!»

«Asepresident, dom Claude, kahjuks mitte enam.»

«Kui kaugel olete oma toreda majaga Saint-Andrõ-des Arcs'i tänaval? See on ju nagu Louvre. Mulle meeldib väga aprikoosipuu, mis uksele on nikerdatud selle lõbusa sõnademänguga: «À L'ABRI CÖTIER.» '

«Mis parata, meister Claude, see ehitustöö maksab mul väga palju. Mida rohkem maja kasvab, seda rohkem rui-neerun ma ise.»

Abricotier - aprikoosipuu, a labri cotier - ranna varjus.

«Nonoh! Kas teil siis sissetulekuid pole vangimajast a Justiitspalee ametikohtadest ja kõigi teiste linna majade, kärnide, turuputkade ja poekeste üürist? Te lüpsate ju häist udaraist.»

«Poissy loss ei toonud mulle sel aastal midagi sisse.»

«Aga teie tollimajad Trielis, Saint-James'is, Saint-Germain-en-Laye's on ju alati tulu toonud.»
«Sada kakskümmend naela, ja sedagi mitte Pariisi rahas.»
«Teil on ju kuninga nõuniku koht. See on kõva koht.»
«Jah, vend Claude, aga see neetud Poligny läänimõis, millest nii palju kisa tehakse, ei too mulle rohkem sisse kui keskmiselt kuuskümmend eküüd aastas.»
Komplimentides, mis dom Claude Jacques Coictier'le tegi, oli seda mürgist, varjatult pilkavat tooni, seda kurba ja julma muigamist, mis on üleoleval ja õnnetul inimesel, kes ajaviiteks mängleb keskpärase inimese labase jõukusega. Teine ei märganudki seda.
«Puhtast südamest ütlen teile,» sõnas lõpuks Claude tema kätt pigistades, «olen rõõmus, et te nii hea tervise juures olete.»
«Tänan, meister Claude.»
«Kuidas muide käib teie kuningliku haige käsi?» päris dom Claude.
«Ta ei maksa oma arstile suurt midagi,» vastas doktor pilku oma kaaslase poole heites.
«Kas tõesti, vennas Coictier?» küsis kaaslane.
Need sõnad, mille toonis oli üllatust ja etteheidet, pöörasid ülemdiakoni tähelepanu tundmatule isikule, keda Claude tõtt öelda ühekski hetkeks polnud silmist lasknud sellest peale, kui võõras üle läve tuppa astus. Tal oli hulk põhjusi Louis XI vägeva ihuarstiga häid suhteid alal hoida, ja ainult see sundis teda doktor Jacques Coictier'd koos tundmatu kaaslasega vastu võtma. Seepärast polnud ta näos ka midagi rõõmustavat, kui Jacques Coictier talle ütles:
«Muide, dom Claude, tõin teile siin enesega kaasa ühe kaaslase, kes tahtis teid näha saada, sest ta on teist väga palju kuulnud.»
«Kas härra on õpetlane?» küsis ülemdiakon oma terava pilguga üksisilmi Coictier' kaaslasele otsa vaadates.
159
Tundmatu kulmude alt vaikus tema poole niisama läbitungiv ja umbusaldav pilk, nagu oli tal enesel.
Niipalju kui lambi nõrk valgus lubas kindlaks teha, oli võõras umbes kuuekümneaastane keskmist kasvu vanamees kaunis haiglase, murtud ilmega. Ta muidu väga tavalises profiilis oli siiski midagi võimsat ja ranget, ta silmad särasid väga sügaval kulmukaarte all nagu leek koopa põhjas, nina peale tõmmatud peakatte all võis aimata laia laupa, seda andekuse tunnust. Ta otsustas ise ülemdiakoni küsimusele vastata: «Auväärt meister,» ütles ta väärika häälega, «teie kuulsus on minuni jõudnud ja ma tahaksin teilt nõu küsida. Olen ise ainult vaene aadlik provintsist, kes oma kingad jalast võtab, enne kui ta õpetatud meeste juurde sisse astub. Te saate ka minu nime teada. Mind nimetatakse vader Tourangeau'ks *.»
«Imelik nimi aadliku kohta!» mõtles ülemdiakon. Kuid samas tundis ta, et ta ees on tähtis ja tugev isiksus. Oma aruka vaistuga aimas ta, et vader Tourangeau'l on nahaga vooderdatud peakatte alla peidetud kõrge vaim, ja vaadeldes ta väärikat ilmet, kadus tal vähehaaval see irooniline muie, mida Jacques Coictier oma sealviibimisega ta pahurasse näkku oli toonud, nii nagu kaob videvik öö liginemisel. Süngelt ja vaikselt istus ta tagasi oma suurde tugitooli, ta küünarnukk toetus jälle harjunud kombe järgi lauale, laup aga käele. Pärast väikest mõtisklust andis ta külalistele märku istet võtta ja kõnetas siis vader Tourangeau'd:
«Teie, mu härra, tulite siis minult nõu küsima. Millise teaduse alalt, kui tohib küsida?»
«Kõrgeauline,» vastas vader Tourangeau, «olen haige, väga haige. Teid peetakse suureks Asklepioseks * ja ma tulin teilt arstiabi saama.»

«Arstiabi!» ütles ülemdiakon ja raputas pead. Siis kogus ta end silmapilgu ja vastas: «Vader Tourangeau, nii on ju teie nimi, pöörake pea sinnapoole. Teie leiate mu vastuse seinale kirjutatult.»

Vader Tourangeau kuulas juhatust ja luges oma pea kohalt järgmist seinale kratsitud kirjutist: «Arstiteadus on unenägude tütar — Jamblihhos *.»

Doktor Jacques Coictier oli oma seltsimehe küsimuse

160

vastu võtnud pahameelega, mida nüüd vastus veelgi süvendas. Ta kummardus vader Tourangeau kõrva juurde ja ütles talle tasakesi, nii et ülemdiakon ei kuuleks:

«Ma hoiatasin ju teid, et ta on hull. Aga te tahtsite teda siiski näha!»

«Aga võib-olla on sel hullul õigus, doktor Jacqu«s!» vastas vader endisel toonil ja kibeda muigega.

«Kuidas ise arvate,» vastas Coictier kuivalt. Siis aga pöördus ta ülemdiakoni poole: «Teie teete liiga kähku oma otsuseid, dom Claude, ja Hippokratesest * saate te sama kergesti jagu kui ahv pähklist. Arstiteadus unenägu! Arvan, et kui rohuteadlased ja mürrimeistrid * praegu siin oleksid, piiluksid nad teid kividega. Te eitate siis armujookide mõju verele, salvide mõju ihule! Te eitate siis lillede ja metallide igipõlist farmaatsiat, mida nimetatakse looduseks ja mis on loodud just selle põlise haige jaoks, kelle nimi on inimene!»

«Ma ei eita,» vastas dom Claude külmalt, «rohutea-dust ega haigeid. Ma eitan arsti.»

«Teie arvates pole siis õige,» jätkas Coictier tuliselt, «et podagra on sisemine sammaspool, et kuulihaava saab ravida praetud hiirega, et korralikult süstitud noor veri toob vanadele soontele nooruse tagasi? Tähendab, pole õige, et kaks korda kaks on neli ja et emprosta-toonia 1 käib opistatoonia 2 järel?»

ülemdiakon vastas rahulikult:

«On olemas asju, mille kohta mul on oma arvamine.» Coictier läks vihast punaseks.

«Nonoh, armas Coictier, ärgem pahandagem,» ütles vader Tourangeau. «Härra ülemdiakon on ju meie sõber.»

Coictier rahustus ja ümises endamisi: «Ta on siiski hull!»

«Jumala eest, meister Claude,» alustas vader Tourangeau pärast vaikust, «te panete mind täbarasse seisukorda. Mul oli kavatsus teilt kahe as'ja üle nõu küsida, üks puudutab mu tervist, teine mu õnnetähte.»

' Kramplik keha kokkukiskumine ettepoole

I seljakramp.

161

«Härra,» vastas ülemdiakon, «kui te selle mõttega tulite, siis oleksite küll paremini teinud, kui te poleks vaevaks võtnud mu trepist üles hingeldada. Ma ei usu arstiteadusse. Ma ei usu ka astroloogiasse.»

«Kas tõesti?» küsis vader üllatunult. Coictier hakkas sunnitult naerma.

«Te näete nüüd ise, et ta hull on,» ütles ta üsna tasa vader Tourangeau'le. «Ta ei usu isegi astroloogiasse.»

«Kuidas võib kujutleda,» jätkas dom Claude, «et iga tähekiir on niit, mis iga inimese pea kohale on kinnitatud!»

«Millesse te siis usute?» hüüdis vader Tourangeau. ülemdiakon jäi pilguks kõhklema, siis aga vastas ta sünge muigega, mis ta vastuse näis ümber lükkavat: «Credo in Deum [8].»

«Dominum nostrum [9],» lisas vader Tourangeau ja lõi risti ette.

---

[8] Usun jumalasse (lad. k.).

«Ameti,» ütles Coitier.

«Aulik meister,» jätkas vader, «ma olen rõõmus, et te nii kindlalt usklik olete. Aga kas te suure teadlasena, mida te ju olete, tõesti olete jõudnud nii kaugele, et te enam teadusessegi ei usu?»

«Ei,» vastas ülemdiakon, haarates Tourangeau'l käsivarrest kinni, kuna ta tuhmides silmades lõi põlema vai-mustusleek, «ei, ma ei eita teadust. Ma pole asjata nii kaua küüntega maast kinni hoides läbi koopa lugematute käikude roomanud, kui ma poleks kaugel enese ees pimeda käigu otsas näinud valgust, leeki.* Kahtlemata oli see pimestava kesktule vastuhelk, milles kõik kannatlikud ja targad inimesed jumala leiavad.»

Tourangeau katkestas teda:

«Mida te siis lõpuks õigeks ja kindlaks peate?»

«Alkeemiat.»

Coictier hüüatas:

«Jumala pärast, dom Claude, alkeemial on muidugi omamoodi õigus, aga milleks teotada arstiteadust ja astroloogiat?»

162

«Tühine on teie teadus inimesest, tühine teie teadus taevast!» vastas ülemdiakon rõhutatult.

«See tähendab üle õla vaadata Epidaurosele * ja Kaldeale,* vastas arst sapiselt.

«Kuulge, kallis härra Jacques. Ütlen puhtast südamest, mida mõtlen. Ma pole kuninga ihuarst ja majesteet pole mulle Daidalose aeda kinkinud, et sealt tähekogusid uurida ... Ärge vihastage, vaid kuulake mind ... Mis tõdesid olete teie ammutanud, ma ei ütle mitte arsti-teadusest, see on ju midagi hoopis totrat, vaid astroloogiast? Näidake mulle, mis mõju on vertikaalsel bus-trofedoonil ja mis avastusi on tehtud zirufi ja zefiroodi arvu abil.»

«Teie eitate siis,» ütles Coictier, «Saalomoni võtme väge ja seda, mis kabalistika siit on saanud?»

«See kõik on vale, kallis Jacques! ükski teie vormel ei vii reaalsusele lähedale. Alkeemial aga on küllalt oma avastusi näidata. Kas tahate ümber lükata neid saavutusi, mida ma ette toon? Et tuhat aastat maapõue suletud jää muutub mägikristalliks. Et tina on kõigi metallide esiisa, sest kuld pole metall, vaid valgus. Et seatina tarvitseb ainult nelja perioodi, igaüks kakssada aastat, et muutuda esmalt punaseks arseeniks, siis punasest arseenist inglistinaks ja inglistinast hõbedaks. Kas need pole tõsiasjad? Kuid uskuda Saalomoni võtmesse, saatuse joonesse ja tähtedesse on sama naeruväärne kui koos Suur-Cathay * elanikkudega uskuda, et peoleo muutub mutiks ja viljaterad kuldkalakesteks.»

«Ma olen hermeetikat õppinud,» hüüdis Coictier vahele, «ja ma kinnitan ...»

Tuhinasse sattunud ülemdiakon ei lasknud tal lõpetada:

«Ja mina, mina olen õppinud arstiteadust, astroloogiat ja hermeetikat. Ainult siin on tõde.» Nõnda öeldes võttis ta kirstu pealt pulbriga täidetud pudelikese, millest eespool juba juttu oli. «Ainult siin on valgus! Hip-Pokrates * on unenägu, Urania * on unenägu. Hermes * ?n mõte. Kuld on päikene, osata kulda teha tähendab Jumalaga võrdne olla. See oli ainus teadus. Olen põhjani uurinud arstiteadust ja astroloogiat, ütlen teile, tühi

163

kõik, tühi kõik. Inimese keha on pimedus! Tähed on sama pimedus!»

Ta langes tagasi tugitoolile võimsa liigutusega ja vaimustatuna. Vader Tourangeau vaatles teda vaikides. Coictier katsus muiata, kehitas vaevalt märgatavalt õlgu ja kordas tasakesi:

«Hull!»

---

[9] Meie issandasse *(\ad.* k.).

«Aga kas te olete ka jõudnud imeväärsele lõppsihile,» küsis äkki Tourangeau. «Kas te olete kulda teinud?»
«Kui ma seda oleksin teinud,» vastas ülemdiakon oma sõnu aegapidi välja öeldes, nagu sügavais mõtteis olles, «siis oleks Prantsusmaa kuninga nimi Claude ja mitte Louis.»
Vader tõmbas kulmud kortsu.
«Mis ma ütlen?» jätkas Claude põlglikult naeratades. «Mis oleks mulle Prantsusmaa troon, kui ma võiksin uuesti üles ehitada kogu Idamaa impeeriumi *!»
«Õnn kaasa!» ütles vader.
«Oh, vaene hull!» pomises Coictier.
Ülemdiakon, kes ainult oma mõtetega näis tegelevat, jätkas:
«Aga ei, ma rooman veel, rebin oma nägu ja põlvi marraskile vastu maa-aluse tee kive. Ma aiman, kuid ei näe veel! Ma ei loe veel, ma alles veerin!»
«Ja kui te kord lugeda oskate,» küsis vader, «kas te siis hakkate kulda tegema?»
«Kes selles kahtleb!» vastas ülemdiakon.
«Sel puhul teab püha Jumalaema, et ma väga raha vajan ja ma tahaksin väga teie raamatufd lugema õppida. Öelge mulle, aulik meister, kas teie teadus pole vaenuline või vastumeelt pühale Jumalaemale?»
Sellele küsimusele arvas dom Claude heaks vastata üleoleva rahuga:
«Kas pole ma tema kiriku ülemdiakon?»
«Õige, meister. Aga nüüd ehk olete nii lahke ja pühendate mind oma teaduse saladustesse! Lubage mul ühes teiega tähti veerida.»
Claude võttis majesteetliku ja ülempreesterliku hoiaku nagu mingi Saamuel *.
«Et alustada teekonda läbi saladuslikkude asjade, on vaja rohkem aastaid, kui teil elada on jäänud, rauk.
164
Teie pea on juba hall! Koopas tuhnimisest tullakse välja ainult valgete juustega, kuid tuhnimist tuleb alustada siis, kui nad veel mustad on. Teadus oskab juba ise inimeste nägusid pleegitada, kuivetuks ja kurnatuks teha, ta ei tarvita vanadust ega kortsus palgeid. Kui teil siiski kiusatus on oma eas veel õppimisele asuda ja tarkuse ohtlikku tähestikku mõista, hea küll, tulge siis minu juurde, ma katsun. Ma ei lase teil, vaesel vanakesel, minna uurima püramiidide hauakambreid, millest jutustab vana Herodotos *, ega Babüloni telliskividest torni * või valgest marmorist määratu suurt India templit Eklingas. Minagi pole näinud Kaldea kivimüüre, mis on ehitatud Sikra * püha vormi järgi, ega Saalomoni templi * varemeid ja purunenud kiviväravaid Israeli kuningate haual. Me peame rahule jääma katkenditega Hermese raamatust, mis meil siin olemas on. Ma seletan teile püha Christophe'i kuju mõtet, Külvaja sümbolit ja kahe ingli tähendust Saint-Chapelle'i portaalil, kus ühe ingli käsi on astjas ja teise oma pilves...» • Jacques Coictier, keda ülemdiakoni hoogne kõne roopast välja oli löönud, toibus varsti ja katkestas teda teadlase võiduka tooniga, kes oma kaaslase vigu parandab: «Erras, amice Claudi1. Sümbol pole arv. Te peate Orfeust * Hermeseks.»
«Teie eksite ise,» vastas ülemdiakon. «Daidalos on alusmüür, Orfeus on müür. Hermes on hoone. Ja see on kõik. Teie võite tulla, millal tahate,» ütles ta Tourangeau poole pöördudes, «ma näitan siis teile kullaraasukesi, mis Nicolas Flameli katlapõhja olid jäänud, ja teie võite neid siis võrrelda Guillaume de Paris' kullaga. Ma õpetan teile ka kreeka sõna «peristera»2 salavõimu tundma. Kõigepealt aga lasen teil järgemööda lugeda tähestiku marmortähti, suure raamatu graniidist lehekülgi. Me läheme siis piiskop Guillaume'! ja Saint-Jean le Rond'i Protaali juurest Sainte-Chapelle'ini, siis Nicolas Flameli majani Marivault' tänavas ja

tema hauani Süüta Laste kalmistul ja lõpuks ta kahe haigla juurde Montmorency tänavas. Ma õpetan teid lugema hieroglüüfe, millega on

s Eksid, sõber Claude (lad k)

2 Tuvi (kreeka k.).

kaetud neli tugevat raudset piita Saint-Gervais' ja Ferronnerie tänava hospitali väraval. Veel katsume koos veerida Saint-Côme'i, Sainte-Geneviève-des-Ardents'i, Saint-Martini, Saint-Jacques-de-la-Boucherie fassaade ...»

Kuigi Tourangeau jälgis dom Claude'i arusaaja pilguga, ei mõistnud ta juba hea hulk aega teda enam sugugi. Lõpuks katkestas ta teda:

«Tont võtku, kus need raamatud teil siis on?»

«Siin on üks neist,» ütles ülemdiakon.

Ja kongi akent avades osutas ta tohutu suurele Jumalaema kirikule, mis oma kahe torni, kivist külgede ja kogu oma päratu suure korpuse siluetiga tähistaevale joonistus, paistes kahe peaga hiiglasfinksina, kes on istet võtnud keset linna. Ülemdiakon vaatles mõnda aega tohutut ehitust, sirutas siis oma parema käe õhates laual avatud trükitud raamatu poole, vasaku käe aga Jumalaema kiriku poole, tõstis kurva pilgu raamatult kirikule

ja lausus:

«Kahjuks surmab see siin tolle.»

Coictier, kes uudishimuga raamatule oli liginenud, ei suutnud maha suruda hüüdu:

«Aga mis koledat siin ikka sees on!» «Glossa in epístolas D. Pauli. Norimbergae, Antonias Koburger. 1474.» 1 Siin pole midagi uut. See on sententside meistri Petrus Lombarduse raamat, või on midagi selles, et ta on trüki-teos?»

«Õige, just selles,» vastas Claude, kes näis sügavasse motisklusse vajunud olevat. Ta seisis püsti j*a pani oma konksus nimetissõrme Nürnbergi kuulsate trükipresside alt välja tulnud foliandile. Siis jätkas ta salapäraste sõnadega: «Paraku saavad väikesed asjad suurtest võitu, üksainus hammas saab jagu suurest mürakast. Niiluse rott surmab krokodilli, mõõkkala surmab vaala, raamat surmab ehituse.»

Doktor Jacques kordas oma kaaslasele järjekordselt tasakesi oma alatist «ta on hull», mille peale too seekord vastas: «Ma arvan ka.» Parajasti sel hetkel lõi kloostri õhtukell.

1 Pauluse kirjade seletused. Nürnberg, Antonius Koburger. 1474.

Oli aeg, kus enam ükski võõras ei tohtinud kloostrisse jääda. Külalised hakkasid minema.

«Meister,» ütles vader Tourangeau ülemdiakoniga jumalaga jättes, «ma armastan teadlasi ja suuri vaime, teist aga pean ma eriliselt lugu. Tulge homme Tournel-le'i lossi ja küsige sealt Saint-Martin-de-Tours'i abti.»

Ülemdiakon tuli kohkunult tagasi oma tuppa. Nüüd alles taipas ta, kes oli see vader Tourangeau, ja ta tuletas meelde seda kohta Saint-Martin-de-Tours'i kloostri arhiivpaberites, kus öeldakse: «Abbas beati Martini" SCILICET REX FRANCIAE, est canonicus de consuetu-äine et habet parvam praebendam quam habet sanctus Venantius et debet sedere in sede thesaurarii.» 1

Kinnitati, et siitpeale sai ülemdiakon tihti kokku Louis Xl-ga, kui majesteet Pariisi tuli, ja et dom Claude'i mõju häiris Olivier Le Daim'i ja Jacques Coictier'd, kes talle omasel jämedal viisil kuningale oma pahameelt tunda andis.

II. SEE SURMAB TOLLE

Lugejannad vabandavad meid, kui me siin hetkeks peatume, et katsuda aru saada mõttest, mis peitus ülemdiakoni mõistatuslikes sõnades: «See surmab tolle. Raamat surmab ehituse.»

Meie arvates oli sel mõttel kaks külge. Kõigepealt oli see preestri mõte. Hirm uue teguri, trükikunsti ees, vaimuliku hirm ja hämmastus Gutenbergi trükipressi sära ees. Kantsel ja käsikiri, kõneldud ja kirjutatud sõnad olid trükitud sõnast hämmeldunud: nii oleks ka varblane kohmetunud, kui ta taevas äkki näeks ingel Leegioni korraga oma kuut miljonit tiiba laiali sirutavat.* See oli prohveti hüüd, kes juba kuuleb vabastatud inimkonna sumisemist ja kihamist, kes näeb ette, et tulevikus mõistus kaevab usule haua, et teadus pääseb võimule religiooni asemel, et maailm raputab eneselt Rooma ikke. See oli filosoofi ennustus, kes näeb, kuidas trükikunsti

[1] Püha Martini kloostri abt, s. o. Prantsusmaa kuningas, on oma elujärjelt vaimulik, tema päralt on väike püha Venantiuse kiriku kogudus ning kapiitlis istub ta laekahoidja toolil (lad. k.).

167

tõttu tiivustatud inimlik mote lendab minema teokraatia kupli alt; sõduri hirm, kes vaskset müürilõhkujat jälgib ja lausub: «Torn variseb.» See tähendas, et üks võim on astumas teise võimu asemele, teiste sõnadega: «Trükipress surmab kiriku.»

Kuid selle esimese, kahtlemata lihtsama mõtte taga peitus meie arvates veel teine uudsem mõte, mis oli esimese loogiliseks järelduseks, ähmasem ja vaieldavam mõte, küll samuti filosoofilist laadi, kuid mitte enam ainult preestri, vaid ka teadlase ja kunstniku mõte: aimus, et käsikäes inimliku mõtte vormi muutumisega käib ka selle väljendusviisi muutumine; et iga sugupõlve valitsevat ideed ei saa endise materjali varal ega ühtemoodi kirja panna; et nii püsiv ja vastupidav kui kivist raamat ka on, peab ta ikkagi aset andma paberist raamatule, mis on veelgi püsivam ja vastupidavam. See oligi ülemdiakoni ebamäärase lause teine mõte. Lause tähendas seda, et üks kunst on teist kunsti troonilt tõukamas ehk teisiti väljendades: «Trükikunst surmab ehituskunsti.»

Tõepoolest, asjade algusest peale kuni viieteistkümnenda sajandini kristliku ajaarvamise järgi on ehituskunst olnud inimkonna suureks raamatuks, inimese põhimiseks väljendusvahendiks ta mitmesugustes nii füüsi-listes kui vaimsetes arengustaadiumides.

Kui esimeste inimpõlvede mälu tundus liiga ülekoormatuna, kui inimsoo mälestuste pagas nii raskeks ja segaseks oli läinud, et paljal põgusal sõnal oht oli seda teel kaotsi lasta minna, asetati see maapinnale kõige nähtavamal, kõige kestvamal ja ühtlasi kõige loomulikumal kujul. Iga pärimus kinnistati ehitusmonumenti.

Esimesed monumendid olid lihtsad kaljurahnud, «mida raud polnud puudutanud», nagu Mooses ütleb. Ehituskunst algas nagu iga teine kirjakunst: kõigepealt oli tegemist tähestikuga. Pandi kivi püsti ja see oli täht iga selline täht oli hieroglüüf ja iga hieroglüüf kandis tervet ideede rühma, nagu sammas kapiteeli. Nõnda talitasid igal pool ühel ja.samal ajal kogu maakera pinnal kõik esimesed suguharud. Keltlaste «püstipandud kive» . võidakse leida niihästi Aasia Siberist kui Ameerika pampadest.

168

Hiljem hakati juba moodustama terveid sõnu. Üks kivi pandi teise otsa, graniidist silbid liideti ühte, silpidest prooviti sõnu luua. Kelti dolmenid ja kromlehhid, etruski kääpad, juutide hauakünkad on juba sõnad. Mõned, nagu hauakääpad, on pärisnimed. Mõnikord, kui käepärast oli palju kive ja tühi maa-ala, hakati kirjutama isegi lauseid. Karnaki * tohutu kivikuhi on juba terve vormel.

Lõpuks hakati raamatuid koostama. Traditsioonidest kasvasid sümbolid, mille alla nad ise kadusid nagu puutüvi oma lehestiku alla; kõik need sümbolid, millesse inimkond uskus,

hakkasid järjest kasvama, paljunduma, keerulisemaks minema; esimesed monumendid ei suutnud neid enam endasse mahutada, sümbolid kasvasid neist kõigiti üle; need monumendid suutsid veel vaevalt edasi anda esialgset traditsiooni, mis oli niisama paljas ja lihtne kui nood maapinnal lebavad monumendid ise. Et puhkeda, vajas sümbol ehitust. Nõnda arenes ehituskunst koos inimese mõttega ja sai tuhandepäiseks ja tuhandekäeliseks hiiglaseks, mis kogu selle ähmase sümboolika sulges põlisesse, käegakatsutavasse, nähtavasse vormi. Sellal kui Daidalos, see jõu sümbol, mõõtis ja Orfeus, see mõistuse sümbol, laulis, hakkasid kirjatähte tähendav sammas, silpi märkiv kaarvõlv ja sõna sümboliseeriv püramiid üheaegselt geomeetria seaduse ja poeesia seaduse põhjal liituma, grupeeruma, ühte sulama, langema ja -tõusma, maa peal üksteise kõrvale asetuma, taevasse tõusma, kuni lõpuks sajandi valitseva idee kohaselt korda läks kirja panna neid imelisi raamatuid, mis olid ühtlasi ka imelised ehitused: Eklinga pagoodi, Ramsese mauseoleumi * Egiptuses, Saalomoni templit.

Sõna, see emamõte, ei avaldunud üksnes ehituste olemuses, vaid ka nende vormis. Nii polnud Saalomoni tempel ainult pühakirjale kaanteks, ta oli pühakiri ise. Preestrid võisid igast ta kontsentrilisest vööndist välja lugeda silmale tajutava ja mõistetava sõna, võisid jälgida ta muudanguid ühest altarist teise altarini, kuni nad ta leidsid ka kõige pühamast paigast, siingi konkreetses arhitektuurivormis — püha seaduslaekana.

Nii suleti sõna ehitusse, kuid selle sõna piltlik kuju

169

jäädvustati ehituse välisele kestale nagu inimese keha muumia sargale.

Mitte ainult ehituste vorm, ka asukoht, mis nende jaoks valiti, oli kooskõlas kujutatava mõttega. Selle järgi, kas kehastamist ootav sümbol oli helge või sünge, kroonis Kreeka oma mägesid templitega, mis silma oma harmooniaga paelusid. India aga kaevas mäed läbi, et sinna sisse raiuda vormituid maa-aluseid pagoode, mida oma turjal kandsid hiiglasuurte graniitelevantide read.

Nõnda on ehituskunst maailma esimese kuue tuhande aasta jooksul, alates Hindustani igivanast pagoodist ja lõpetades Kölni katedraaliga, ikka olnud inimkonna suureks kirjakunstiks. Ja see on niivõrd kindel tõde, et mitte ainult igal ususümbolil, vaid ka igal inimmõttel on oma lehekülg selles päratu suures raamatus ja ka oma monument.

Iga tsivilisatsioon algab teokraatiaga ja lõpeb demokraatiaga. See ainuvalitsusele järgnev vabadus on ka ehitustesse kirjutatud. Ei tule arvata — rõhutame seda—, nagu püstitaks ehitustöö ainult templeid, väljendaks ainult müüte ja kultuste sümboolikat, kirjutaks kivist seintele ainult salapäraste käsulaudade hieroglüüfe. Kui see nii oleks, siis, niivõrd kui igas inimühiskonnas saabub kord silmapilk, kus püha sümbol vaba mõtte survel ära kulub ja kustub, kus inimene hakkab preestri eest kõrvale hiilima ja kus filosoofiliste teooriate ja riiklike süsteemide kasvajad läbi närivad usu koorukese, ei suudaks arhitektuur kehastada seda uut vaimu; ta ühelt poolt täiskirjutatud lehed oleksid teiselt poolt tühjad, ta toodang oleks vigastatud, ta raamat puudulik. Aga see pole nii.

Võtame näiteks keskaja, kust saame kõige selgema pildi, sest ta on meile ligemal. Kui teokraatia selle esimesel poolel Euroopas oma korra maksma paneb, kui Vatikan uuesti enese ümber koondab ja korraldab selle Rooma elemente, mis tekkis vanast Kapitooliumi ümber asuvast varisenud Roomast, kui ristiusk eelmise tsivilisatsiooni rusude alt kõik ühiskonnakihid välja otsib ja neist uue hierarhilise terviku loob, mille tipukiviks saab vaimulik seisus, siis kuuleb selles kaoses algul midagi pakitsevat, pärast aga näeb, kuidas ristiusu hingeõhus

170

surnud ehituskunstide põrmust, kreeka ja rooma ehitusvormidest barbarite käe alt vähehaaval ellu tõuseb salapärane romaani arhitektuur, see Egiptuse ja India teokraatlike ehituste sugulane, puhta katolitsismi muutumatu embleem, paavstliku ühtsuse kõigutamatu hiero-glüüf. Kogu tolleaegne mõttemaailm on tõepoolest väljenduse leidnud selles sünges romaani stiilis. Sellest hoovab paavsti võimu, ühtsust, ligipääsmatust, absoluutsust, Gregorius VII-t; kõikjal on tunda vaimulikku mõju, mitte kuskil aga inimest; igal pool kastivaimu, mitte kuskil rahvast. Siis aga tulevad ristisõjad. See on suur rahvaliikumine. Iga rahvaliikumine aga, olgu selle põhjuseks või sihiks mis tahes, raputab alati surve alt üles vabadusvaimu. Uuendused hakkavad endale teed rajama. Algab žakeriide *, prageriide *, liigade* tormine ajajärk. Autoriteet lööb kõikuma, ainuvalitsus lõheneb. Feodalism nõuab võimu jagamist vaimulikega, oodates rahva paratamatut esileilmumist, kes lõviosa alati endale saab: quia nominor leol. Aadel hakkab läbi murdma vaimulikust seisusest, linnakogukond aadlist. Euroopa nägu muutub. Ja ühes sellega ka arhitektuur. Nagu tsivilisatsioon, nii ka arhitektuur pöörab uue lehekülje ja uus ajavaim leiab paraja olevat sinna oma uut sisu peale kirjutada. Ristisõjad andsid arhitektuurile teravkaare nagu rahvastele vabadustungi, ühes Rooma lagunemisega sureb ka romaani arhitektuur. Hieroglüüf siirdub katedraalist vappidesse lossitornidel, et feodalismi au tõsta. Isegi toomkirik, see kunagi nii dogmatruu ehitus, on nüüd kodanikuseisuse, linnakogukonna, vabama õhu valduses, libisedes preestrite käest kunstniku võimkonda. Kunstnik hakkab teda oma maitse järgi ümber ehitama. Jumalaga müsteerium, müüt, seadus! Elagu fantaasia ja tuju! Kui preestri päralt jääks ainult ta kirik ja altar, rohkemat ta ei nõuagi. Seinad on juba kunstniku päralt.

Arhitektuuri-raamat pole enam vaimulikkude, usu ega Rooma asi, ta kuulub fantaasiale, luulele, rahvale. Sellest tolle arhitektuuri erakordselt kiire muutlikkus ja arenemine, mis meid seda enam rabab, et tema valitsus-

1 Sest mu nimeks on lovi (lad. k.).

aeg on ainult kolmsada aastat, romaani arhitektuur aga püsis muutmatuna, otsekui kivinenuna kuus-seitsesada aastat.

Kunst läheb hiiglasammul edasi. Mis enne oli piiskoppide ülesanne, on nüüd rahva omapärase vaimu teha. Iga sugupõlv kirjutab sellesse raamatusse möödaminnes oma rea, kustutab katedraalide esikülgedelt maha vanad romaani hieroglüüfid, ja on veel õnn, kui uue asemele tulnud sümboli ääre alt kuskilt veel vana dogma ääreke välja paistab. Rahvaloomingu katte alt on religiooni luustikku vaevalt veel näha. Raske on kujutleda, miHise omavoliga arhitektid käsitlesid tol ajal isegi kirikut. Üles kapiteelidele ilmuvad häbitult kallistavate munkade ja nunnade kujud nagu Pariisis Justiitspalee Kaminasaalis. Nii leiate Bourges'i katedraali suurelt portaalilt Noa loo* väljanikerdatuna «kõigis üksikasjades» ja Bocher-ville'i kloostri veevaagnalt eesli kõrvadega joobnud munga, kes, veiniklaas peos, kogu vennaskonnale näkku irvitab. Tol ajal oli kivisse kirjutatud mõttel samasugune privileeg nagu nüüd trükivabadusel. See oli arhitektuuri-vabaduse aeg.

See vabadus läks väga kaugele. Vahel pakkus mõni portaal, fassaad, terve kirikki sümboolset pilti, mis kirikule oli täiesti võõras, jah, isegi vaenulik. Kolmeteistkümnendal sajandil kirjutas selliseid mässulisi lehekülgi Guillaume de Paris, viieteistkümnendal Nicolas Flamel. Saint-Jacques-de-la-Boucherie kirik oli üleni opositsioo-nivaimu täis.

Mõtted võisid tol ajal vabad olla ainult sellisel kujul, nad võisid terveni avalduda ainult neis raamatuis, mida kutsuti ehitusteks. Mõnel teisel kujul, ütleme käsikirja näol, oleksid samad mõtted avalikul platsil timuka poolt ära põletatud, kui neid üldse oleks juletud

kirjatähes avaldada. Kiriku portaalil väljendatud mõtted oleksid võinud ise seda karistust pealt vaadata. Sellepärast tormasid nad ka kõikjal esile seda ainsat teed mööda. Siit on ka arusaadav, miks kogu Euroopas nii tohutul arvul kirikuid ehitati. Nende arv oli nii ebatavaliselt suur, et seda ka siis ei tahaks uskuda, kui selleks käepärast on tõendid. Kõik ühiskonna materiaalsed ja vaimsed jõud koondusid ühte punkti kokku ja see oli arhitektuur. Nii

172

jõudis kunst, mille ettekäändeks oli kiriku ehitamine jumalale, suurepärasele arenguastmele.

Kes poeediks oli sündinud, sellest sai tookord arhitekt. Rahva sekka laiali küütud anded, mis feodalismiajal igast küljest olid surutud otsekui pronkskilpidest kaane alla ja mis väljapääsu leidsid ainult arhitektuuris, valgusid nüüd sellesse kunsti ja nende liiased võtsid endale katedraalide kuju. Kõik teised kunstid kuulasid arhitektuuri sõna ja heitsid tema meelevalla alla. Nad olid töömeesteks suure teose loomisel. Arhitekti isikus, selles , luuletajas ja meistris, olid ühinenud skulptuur, mis tema poolt loodud fassaade nikerdustega kattis, ja maalikunst, mis ta aknad värviliseks maalis, ja muusika, mis kellad helisema ja oreliviled elama pani. Isegi poeesia kitsamas mõttes, mis käsikirjades visalt hingitses, pidi, kui ta tahtis midagi olla, end laskma ehitusse raamida hümni või koorilaulu vormis — sama osa mängisid ju Aishülose * tragöödiad Kreeka pühalikel pidudel või Moosese esimene raamat Saalomoni templis.

Nii oli arhitektuur Gutenbergini peamiseks ja kõigi rahvaste juures ühiseks kirjakunstiks. Sellesse graniidist raamatusse, mis sai alguse Idamaalt ja mida jätkas kreeka ja romaani muinsus, kirjutas keskaeg viimase lehekülje. Muide, nähtus, et kasti-arhitektuurile järgneb rahva-arhitektuur, nagu me näeme keskajal, kordub inimvaimu avaldustes ka kõigil teistel suurtel ajaloojär-kudel. Mainigem siin ainult üldjoontes seadust, mis ligemaks selgitamiseks nõuaks õige mitut köidet. Kauges Idas, selles inimkonna ürgaja hällis, järgnes hindu arhitektuurile foiniikia arhitektuur, see araabia arhitektuuri lopsakas ema; antiikajal järgnes egiptuse arhitektuurile, millest etruski stiil ja küklooplikud monumendid ainult ühe eriharu moodustasid, kreeka arhitektuur, mille jätkuks on rooma stiil, kuigi oma kartaago kuppelvõlviga, kirjeldataval ajal järgneb romaani arhitektuurile gooti arhitektuur. Ja kui me nüüd need kolm liiki kahte rühma eraldame, siis leiame kolmest vanemast õest, hindu, egiptuse ja romaani arhitektuurist, ühe ja sama sümboli: teokraatia, kastivaimu, ainuvalitsuse, dogma, müüdi, jumaluse; kolmest nooremast õest aga, foiniikia, kreeka ja gooti arhitektuurist, hoolimata nende vormide

173

mitmekesisusest, leiame samuti ühe ja sama mõtte: vabaduse, rahva, inimese.

Esimese kolme juures tunneb alati preestrit ja ainult preestrit, olgu ta nimi brahmiin, maag või paavst. Rahva ehitustes on aga lugu teine. Neis on rohkem rikkust ja vähem pühadust. Foiniikia arhitektuuris tunneb kaupmeest, kreeka omas vabariiklast, gootikas linnakodanikku.

Teokraatliku arhitektuuri peatunnusteks on: tardumus, hirm progressi ees, traditsiooniliste joonte säilimine, esialgsete tüüpide kanoniseerimine, inimese ja looduse vormide alistamine sümboolika arusaamatuile kapriisidele. Need on tumedad raamatud, mida ainult pühendatud oskavad lugeda. Muide, igal vormil, isegi vormitusel, on siin mõte, mis ta puutumatuks teeb. Ärgu nõutagu hindu, egiptuse, romaani ehituskunstilt, et nad muudaksid oma joonistust või parandaksid oma raidkujusid. Igasugune täiendamine on seal patt. Neis ehitustes on dogma kalkus kivide peale jäänud otsekui teise kivistus-korrana.

Rahva-arhitektuuri peatunnusteks on aga selle vastu: mitmekesisus, progress, algupärasus, lopsakus, alaline liikumine. Neis ehitustes ollakse juba küllalt vabanenud usundist, et mõelda ka ilule, selle eest hoolt kanda ja pidevalt parandada nende kujudest ja arabeskidest kaunistusi. Need ehitused kannavad oma aja vaimu pitserit. Neis on midagi inimlikku, mis pidevalt lisandub jumalikule sümbolile, mille nimel neid ikka veel püstitatakse. Seepärast ongi need ehitused arusaadavad igale hingele, igale vaimule, igale kujutlusele. Nad on küll ikka veel sümboolsed, aga juba niisama kerged mõista kui loodus ise. Teokraatliku ja rahvaliku arhitektuuri vahel on sama vahe, mis preestrite keele ja rahvakeele vahel, hieroglüüfi ja kunsti, Saalomoni ja Feidiase * vahel.

Kõrvale jättes tuhanded tõendid ja tuhanded väheolulised vastuväited ja kokku võttes selle, mida oleme seni seletanud, tuleme järgmisele otsusele: arhitektuur oli kuni viieteistkümnenda sajandini inimkonna peamiseks kroonikaks, sel ajal polnud ühtki enam-vähem keerulist mõtet, mis mitte ehituses poleks väljendunud;

174

igal rahvalikul mõttel kui ka igal ususeadusel olid omad monumendid; kõike seda olulist, mida inimsugu on mõelnud, on ta kivisse kirjutanud. Ja miks? Iga mõte, olgu see usuline või filosoofiline, on huvitatud sellest, et teda jäädvustataks; idee, mis üht sugupõlve on erutanud, tahab erutada ka teisi ja enesest jälgi järele jätta. Ent kui ebakindel on käsikirja püsimine! Ehitus aga on teistsugune, kindlam, püsivam, vastupidavam raamat! Kirjutatud sõna hävitamiseks piisab barbarist ja tõrvikust. Ehitatud sõna hävitamiseks aga on vaja ühiskondlikku revolutsiooni, stiihilist loodusõnnetust. Barbarid vooga-sid üle Kolosseumi, ja võib-olla voogasid veeuputuse lained üle püramiidide.

Viieteistkümnendast sajandist peale muutub kõik.

Inimese mõte ei leia üksnes palju kestvama ja vastupidavama enesejäädvustamise vahendi, vaid ka palju lihtsama ja kergema kui ehituskunst. Arhitektuur tõugatakse troonilt. Orfeuse kivitähtede asemele astuvad Gu-tenbergi tinatähed.

Raamat surmab ehituse.

Trükikunsti leiutamine on ajaloo suurim sündmus. Selles on eos kõik revolutsioonid. Trükikunst on inimsoo täiesti uus väljendusviis; inimese mõte, mis ühe vormi kõrvale heidab, tõmbab teise selga, sümboolne madu, mis Aadamast saadik vaimu tähistab, ajab täielikult ja tagasipöördumatult kesta.*

Trükituna on mõte põlisem kui kunagi enne; tal on tiivad, ta on tabamatu, hävitamatu. Ta nagu seguneks õhuga. Arhitektuuripäevil muutus ta kõrgustikuks, mis valitses võimsalt oma sajandi ja ümbruskonna üle. Nüüd aga muutub ta linnuparveks, mis lendab kõigi nelja tuule poole ja talle kuulub kogu õhuruum.

Küsime veel kord, kas pole mõte selles vormis kõige vastupidavam? Paigalpüsivast muutub ta liikuvaks, kestvast surematuks. Üht ainemassi võib hävitada, aga kuidas saab kõikjalolevat kirjatähte välja juurida? Kui tuleb uputus, võib mägi ammugi voogude all kadunud olla, linnud aga lendavad edasi; ja kui ainuski laev veel upu-tusvetele on ujuma jäänud, laskuvad linnud sinna, jäävad terveks, näevad temaga koos vete alanemist, ja uus maailm, mis kaosest tekib, näeb üles ärgates, kuidas.

176

tema kohal lendab uppunud maailma tiivuline ja elav mõte.

Ja kui seda avaldusviisi pidada mitte üksnes kõige vastupidavamaks, vaid ka kõige lihtsamaks, hõlpsamaks, kõigist kõige kättesaadavamaks, kui arvesse võtta, et ta pole seotud suure koormaga ega nõua rasket varustust; kui silmas pidada, et ehituseks tuleb rakendada nelja-viit kunsti, terved vaaditäied kulda, terved mäed kive, terve mets palke, terve hulk töölisi, ja kui kõike seda võrrelda sellega, mida vaja läheb üheks raamatuks, nimelt vähe

paberit, tinti ja sulge, mis siis imestada, kui inimese vaim eelistab arhitektuurile trükikunsti? Kaevake äkki jõe esialgsest sängist risti läbi kraav allapoole ta vee pinda ja te näete, et jõgi jätab oma endise nõva maha.

Nii näete ka, kuidas trükikunsti leiutamisest saadik arhitektuur hakkab vähehaaval kidunema, känguma ja närbuma. Te tunnete vett kahanevat, mahlu kaduvat, sajandite ja rahvaste mõtet ehituskunstist eemalduvat. Seda jahenemist ehituskunsti vastu on viieteistkümnendal sajandil küll alles vaevalt tunda, trükikunst on ju veel liiga nõder, aga siiski suudab ta nii palju mõjuda, et trükitud raamat hakkab senisel võimsal arhitektuuril juba elumahlu vähendama. Kuueteistkümnendast, sajandist peale on aga arhitektuuri põdurus juba silmanähtav: ta ei väljenda enam ajastu vaimu, temast saab vilets klassikaline kunst, algupärasest kunstist, gallia ja euroopa kunstist muutub ta kreeka ja rooma kunstiks, ehtsast ja eesrindlikust kunstist antiigi virilaks «imiteerimiseks. Ma mõtlen siin seda langusaega, mida nimetatakse renessansiajajaks. See langusaeg on siiski küllalt suurepärane, sest vana gooti geenius, see päike, mis läheb looja Mainzi hiiglasuure trükipressi taha, valgustab oma viimaste kiirtega veel mõne aja kõiki neid kokkukuhjatud ladina kaarvõlvide ja korintose sammaste * värdjaid.

Ja seda veerevat päikest peame me koiduks!

Kuid sellest silmapilgust peale, kui arhitektuur on paljas kunst nagu iga teinegi, kui ta enam pole kõikehaarav, valitsev, ainuvõimas kunst, puudub tal ka jõud teisi kunste endasse sulgeda. Need vabanevad, murravad

176

arhitektuuri ikke ja lähevad igaüks ise külge. Igaüks neist saab sellest lahkuminekust kasu. Eraldumine teeb igaühe suuremaks. Kivitahumiskunst muutub kujuraiu-miskunstiks, seinamaal maalikunstiks, liturgia muusikaks. Ehituskunst on nagu impeerium, mis Aleksandri surmaga jagunes *: üksikud maakonnad muutusid oma-rette riikideks.

Siit on pärit Raffael, Michelangelo, Jean Goujon *, ; Palestrina *, need särava kuueteistkümnenda sajandi hiilgused.

ühel ajal kunstidega hakkavad ka mõtted igakülgselt arenema. Keskaja suurketserid lõid katoliku usule juba sügavaid mõrasid. Kuueteistkümnes sajand purustab kiriku ühtsuse. Enne trükikunsti oleks usupuhastus olnud lihtne usulõhe, trükikunsti tõttu muutus ta aga revolutsiooniks. Hävitage trükipress ja ketserlus oleks jõuetu. Olgu see kuri saatus või jumalik ettemääratus, laga Gutenberg on Lutheri eelkäija.

Kui aga keskaja päike tõesti looja on läinud, kui gootika geenius igavesti kunsti horisondilt on kustunud, tuhmub ka arhitektuur, luitub ja kustub ikka enam ja enam. Trükitud raamat, see ehitusi näriv ürask, imeb ja hävitab teda. Ta paljastub nagu puu, kaotab lehed ja kuivab silma nähes kokku. Ta on nigel, armetu, muutub nulliks. Ta ei väljenda enam midagi, isegi mitte mälestust teistsuguste aegade kunstist. Teised kunstid hülgavad ta, sest inimese mõte on ta hüljanud, ja iseenese hooleks jäetud, kutsub ta kunstnike puudusel enesele käsitöölisi appi. Värvilisi aknaid asfendab lihtne aknaruut. Kiviraiuja astub skulptori asemele. Jumalaga kääriv mahl, omapärasus, elulisus, mõte! Haleda kerjajana vireleb ta töökodades, elatab ennast ainult koopiatest. Michelange-lol, kes kahtlemata nägi, et arhitektuur on kuueteistkümnendast sajandist alates surmavoodis, tekkis ahastuses veel viimane mõte. See kunsti titaan tõstis Panteoni * Partenoni otsa ja ehitas Rooma püha Peetruse katedraali. See suurim kunstiteos väärib seda, et ta jääks ainulaadseks, viimaseks arhitektuuri algupäraseks tooteks, kunstniku-titaani allkirjaks juba suletud kolos-saalse

kiviraamatu viimasel leheküljel. Michelangelo Syri, ja mida hakkab nüüd peale"see armetu ehituskunst,

177

millest järele jäi ainult vari? Ta võtab enesele eeskujuks Rooma püha Peetruse katedraali, matkib ja moonutab seda. See muutub maaniaks ja sellest hakkab hale. Igal sajandil on oma Rooma püha Peetruse katedraal: seitsmeteistkümnendal sajandil Val-de-Grâce, kaheksa-teistkümnendal Sainte-Geneviève. Igal maal on oma Rooma püha Peetruse katedraal: Londonil oma, Peter-buril oma.* Pariisu on neid kaks või kolm. See on mittemidagiütlev testament, äraelanud, enne surma lapsikuks muutunud suure kunsti lalin.

Kui me mainitud üksikute iseloomulike monumentide asemel uuriksime kuueteistkümnenda kuni kaheksateistkümnenda sajandi üldist kunstiilmet, siis näeksime samu languse ja kõhetuse sümptoome. François II ajast peale kaob ikka enam ja enam ehituste arhitektooniline ilme ja välja paistma hakkab geomeetriline vorm nagu kõh-naksjäänud haige luustik. Kunsti kaunite joonte asemele astuvad geomeetria külmad ja paindumatud jooned. Ehitus lakkab olemast ehitus, ta on ainult veel hulktahukas. Seejuures näeb ahritektuur suurt vaeva, et seda alastust varjata. Vaadake kreeka frontooni rooma frontooni sees ja ümberpöördult. See on seesama Panteon Partenonis, sama Rooma püha Peetruse katedraal. Vaadake maa-kivinurkadega telliskivimaju Henri IV ajast, Kuninga platsi, Dofääni platsi. Vaadake kirikuid Louis XIII ajast, raskeid, jässakaid, lamedaid, kohmakaid, kuppel nagu küür seljas. Vaadake Mazarini-aegset arhitektuuri. Nelja Rahva Kolleegiumi hoonet *, halba itaalia sigri-migrit. Vaadake Louis XIV losse, neid pikki, jäike, kõledaid, igavaid kasarmuid õukondlaste jaoks. Vaadake lõpuks Louis XV ehitusi sigurilehtede ja ussikestega, kõigi nende käsnade ja tüügastega, mis seda vana, iganenud, hambutut, kuid siiski veel edvistavat stiili näotuks teevad. François II-st Louis XV-ni kasvas see pahe geomeetrilises progressioonis. Kunstist on järele jäänud ainult luu ja nahk. Ta vaagub haledalt surma.

Kuid mis sünnib samal ajal trükikunstiga? Kõik seni arhitektuuri hingestanud elumahlad voolavad sinna. Sedavõrd kui arhitektuur langeb, paisub ja kasvab trükikunst. Jõutagavara, mida inimese mõte ehitustele raiskas, kulub nüüd raamatute loomiseks. Nõnda astub alla-käivale

178

arhitektuurile järelejõudnud trükikunst kuueteistkümnendast sajandist alates temaga võitlusse ja surmab ta lõpuks. Seitsmeteistkümnendal sajandil on ta juba sedavõrd võimas ja valitsev, sedavõrd kindel oma võidus, et võib maailmale pakkuda suurt kirjandus-ajastut. Kaheksateistkümnendal sajandil, pärast kauast jõudeolekut Louis XIV ajal, haarab ta Lutheri vana mõõga, annab selle Voltaire'ile pihku ja tormab sellega vana Euroopat ründama, kelle arhitektuurilise väljendusvormi ta juba varem oli hävitanud. Kaheksateistküm-' nenda sajandi lõpuks on tal kõik vana lõhutud, üheksateistkümnendal sajandil hakkab ta uuesti ehitama.

Küsime nüüd, kumb kunst esindab tõeliselt kolme sajandi kestel inimese mõtet? Kumb neist seda edasi kannab? Kumb väljendab mitte ainult tema kirjanduslikke ja skolastilisi harrastusi, vaid kogu ta üldist liikumist kogu ta laiuses ja sügavuses? Kumb neist sammub alati, pidevalt kaasa inimsooga, kes liigub edasi tuhandejalgse elukana? Kas arhitektuur või trükikunst?

Muidugi trükikunst. Ärgu eksitagu: arhitektuur on surnud, trükitud raamat bn ta surmanud; ta on surnud tagasipöördumatult, surmatud sellepärast, et ta pole nii püsiv, sellepärast, et ta

on kulukam. Katedraal maksab miljardi. Kujutletagu ainult, kui suuri kulusid see nõuaks, kui tahetakse arhitektuurset raamatut uuesti kirjutada, kui soovitaks, et maapinnal uuesti kerkiksid tuhanded ehitused, kui soovitaks tagasi pöörduda neisse aegadesse, kus arhitektuuri monumentide arv oli nii suur, et tunnistaja sõnade järgi «oli, kui oleks maa enda seljast vanad riided maha raputanud ja end valge kiri-kurüüga katnud». (Erat enim ut si mundus, ipse excuti-endo semet, rejecta vetustate, candidam ecclesiarum vestern indueret. Glaber Radulphus.*)

Raamat saab kiiresti valmis, -maksab nii vähe ja ta võib kergesti levida! Mis ime siis, kui kõik inimese mõtted seda rada mööda hakkavad minema! See ei tähenda veel, et ehituskunst siin või seal ei looks mõnda ilusat Monumenti, mõnda üksikut meistriteost. Trükikunsti valitsuse ajal võidakse aeg-ajalt küllalt veel püstitada monumente, mida, ütleme, ehitab terve sõjavägi ühtesulatatud suurtükkidest, nagu arhitektuuri võimu ajalgi sün-

179

disid liiased ja Romancerod, Mahäbhäratad * ja Nibelungid *, mida kogu rahvas lõi üksikuist kogutud ja kokkusulatatud katkendeist. Geniaalne arhitekt võib küll ka kahekümnendal sajandil ootamatult esile ilmuda, nagu Dante ilmus kolmeteistkümnendal sajandil. Kuid arhitektuur ei muutu enam ühiskondlikuks, kollektiivseks, valitsevaks kunstiks. Inimkonna suurt poeemi, suurt hoonet, suurt teost enam ei ehitata, teda trükitakse.

Ja kui edaspidi arhitektuur peaks juhtumisi uuesti virguma, siis ei muutu ta enam valitsejaks. Ta alistub kirjanduse seadustele, kes need kord ise temalt sai. Kahe kunsti vastastikused suhted muutuvad teiseks. Arhitek-tuuriajastul on luuleteosed, mida küll arvuliselt palju pole, monumentide sarnased. Indias on Vjäsa * poeemid omapärased, keerulised nagu pagood- Idas, Egiptuses on poeesiale omane suurejoonelisus ja rahulikkus nagu ehitustelegi; antiikses Kreekas — ilu, selgus ja rahu; kristlikus Euroopas — katolitsismi majesteetlikkus, rahvalik lihtsameelsus, uuenemisajastu rikas ja lokkav kasv. Piibel on püramiidide sarnane, «Ilias» Partenoni-Homeros Feidiase-taoline. Dante on kolmeteistkümnenda sajandi viimane romaani kirik, Shakespeare kuueteistkümnenda sajandi viimane gooti katedraal.

sest ei taha me kõnelda. Ja ometi, kui otsida oma mõtetest kuju, mis täielikult kehastaks kogu trükikunsti toodangut tänapäevani, siis oleks see tohutu hoone, mille aluseks on kogu maakera ja mille kallal inimkond väsimatult tööd rühib teha ning mille •'tuleviku sügavasse uttu. See on .«miujuuuuue *sipelgapesa. Taru, kuhu kujutlused, need kullaläikelised mesilased, oma meega lendavad. Sel hoonel on tuhanded korrused. Siin-seal näeb ta sisemuses ristlevaid teaduse hämaraid käike välja viivat. Välisküljel meelitab kunst kõikjal meie silmi oma arabeskide, rosettide ja nikerdis-+"ga. Seal on igal teosel, nii tujukas-fantastiline ja eral-.tud kui ta ka oleks, oma koht, oma eend. Harmoonia Irih* ***lrainiti*** *osadest. Alates Shakespeare'i katedraalis!*
*i mošeeni kerkivad läbisegi tuhanded kella-ellest mõttemetropolist üles. Ehituse alusele les märgitud mõned inimkonna vanad kir-…*lua *arhitektuur on jätnud märkimata. Sissekäigust yasakule on paigutatud -see on* Hnmomc *teg*

Niisiis, võttes kokku seda, mida seni oleme paratamatult puudulikult ja kokkusurutult öelnud: inimkonnal on olemas kaks raamatut, kaks kroonikat, kaks testamenti — ehituskunst ja trükikunst, kivist piibel ja paberist piibel. Muidugi, kui vaadelda mõlemat piiblit, mis sajandeis meie ees nii pärani on avatud, siis on lubatud ka taga kahetseda graniitkirja vaieldamatut majesteetlikkuse hiigla-alfabeete, nagu seda on sammaskäigud, püloonid ja obeliskid, inimkäte tehtud mägesid kogu maailmas, mis minevikku elustavad, püramiidist kellatornini, Cheopsi püramiidist * Strassburgi katedraalini *. Neilt kivi-lehekülgedelt tuleb minevikku ikka uuesti üle lugeda. Tuleb vahetpidamata ii lehitseda arhitektuuri kirjutatud raamatut ja seda imetleda, aga sellepärast ei tule veel eitada suurepärast ehitust, mida nüüd omakorda püstitab trükikunst.

See ehitus on hiiglasuur. Ma ei tea, milline statistik on välja arvestanud, et kui kõik raamatud, mis Guten-
180

bergist saadik on ilmunud, üksteise otsa laduda, siis tõuseks see maakeralt kuuni, kuid mitte seda laadi suurusest ei taha me kõnelda. Ja ometi, kui otsida oma mõtetest kuju, mis täielikult kehastaks kogu trükikunsti toodangut tänapäevani, siis oleks see tohutu hoone, mille aluseks on kogu maakera ja mille kallal inimkond väsimatult tööd rühib teha ning mille imelik katusehari kaob tuleviku sügavasse uttu. See on vaimujõudude sipelgapesa. Taru, kuhu kujutlused, need kullaläikelised mesilased, oma meega lendavad. Sel hoonel on tuhanded korrused. Siin-seal näeb ta sisemuses ristlevaid teaduse hämaraid käike välja viivat. Välisküljel meelitab kunst kõikjal meie silmi oma arabeskide, rosettide ja nikerdis-tega. Seal on igal teosel, nii tujukas-fantastiline ja eraldatud kui ta ka oleks, oma koht, oma eend. Harmoonia tekib kõigist osadest. Alates Shakespeare'i katedraalist kuni Byroni mošeeni kerkivad läbisegi tuhanded kellatornikesed sellest mõttemetropolist üles. Ehituse alusele on uuesti üles märgitud mõned inimkonna vanad kirjad, mida arhitektuur on jätnud märkimata. Sissekäigust vasakule on paigutatud valgest marmorist bareljeef, see on Horneros, paremat kätt ajab oma seitse pead püsti paljukeelne piibel. Taamal ajab end kohevile Romancero-lohe, samuti mõned värdmoodustised, nagu Veddad ja Nibelungid. Muide, see imelik ehitus on ja jääbki lõpetamatuks. Trükipress, hiiglamasin, mis vahetpidamata tõik ühiskonna vaimsed mahlad endasse imeb, paiskab ärjest uut ehitusmaterjali välja. Kogu inimkond on tel-inguil. Iga vaim on müürissepp. Kõige alandlikum neist õpib auku kinni või toob kivi kivi otsa. Rétif de la Bre-tonne'gi * toob siia oma kandekorviga krohvi. Iga päev kasvab uus kivikiht juurde, üksikute kirjanike iseseis-vast ja isiklikust panusest sõltumata on olemas ka ühiseid panuseid. Kaheksateistkümnes sajand andis «Entsüklopeedia» *, Prantsuse revolutsioon «Moniteuri» *. Pole kahtlust, ka see on hoone, mis kasvab ja lõpmatute spiraalidena kerkib; ka siin on olemas oma keeltesega-füine, lakkamatu tegevus, värmatu töö, kogu inimkonna A'be võistlus, aga ka tõotatud varjupaik vaimule uue ülemaailmse uputuse, barbarite uue retke puhuks. See on inimsoo teine Paabeli torn.

KUUES RAAMAT

I. ERAPOOLETU PILK VANALE MAGISTRATUUR1LE

Aastal 1482 pärast Kristuse sündi oli kõrgestisündinud Beyne'i härra, rüütel Robert d'Estouteville, kes oli Yvri ja Saint-Andry parun Marche'is, kuninga nõunik ja kammerhärra ning Pariisi prevoo, üsna õnnelik inimene. Juba ligi seitsmeteistkümne aasta eest, 7-ndal novembril 1465, tol komeedi1 aastal, sai ta kuningalt selle hea prevookoha, mida peeti pigemini lääniks kui ametiks. «Dignltas,» ütles Joannes Loemnoeus, «quae cum non exigua potestate politiam concernente, atque praerogativis multis et juribus conjuncta est.»2 Aastal 1482 oli imelik näha aadlikku kuninglikus ametis, mille asutamiskirjad ulatusid Louis XI väljaspool abielu sündinud tütre abiellumise aega Bourboni hertsogi sohi-pojaga. Samal päeval, kui Robert d'Estouteville Pariisi prevotees Jacques de Villiers' kohale asus, astus meister Jehan Rauvet härra Helye de Thorrettes'i asemele

ülemkohtu eesistuja kohale, Jehan Jouvenel des Ursins sundis aga Pierre de Morvilliers' Prantsusmaa ülemkohtuniku kohalt lahkuma, Regnault des Dormans ajas samal päeval nurja Pierre Buy unistuse saada kuningliku kohtu alaliseks referendiks, asudes ise sellele kohale. Kui palju isikuid vaheldus eesistuja, ülemkoh-tuniku ja referendi kohal sellest ajast, kui Robert d'Es-touteville Pariisi prevooks sai! See koht anti tema «hoiu alla», nagu asutamiskirjades seisis; ja muidugi hoidis ta

1 See komeet, mille puhul paavst Calixtus, Borgia onu, avalikke palvusi korraldas, on sama, mis a. 1835 uuesti nähtavale ilmus. (Autori märkus.)

2 Amet, mis on seotud mitte ainult väikese riikliku võimuga, vai" ka paljude eesõiguste ja õigustega (lad. k.).

182

seda hästi. Ta oli end siin nii hästi kindlustanud, oma kohaga nii ühte sulanud, ennast temaga niivõrd samastanud, et pääses tervena sellest ümberpaigutamise tõvest, mis haaras Louis Xl-t, seda umbusklikku, norivat ja töökat kuningat, kes alatiste kohalemääramiste ja tagandamistega püüdis alal hoida oma võimu painduvust. Veel enam: vahva rüütel oli suutnud oma koha pärimise teel pojale kindlustada ja juba kaks aastat figureeris Pariisi linnakohtu alaliste liikmete nimekirja eesotsas isa nime kõrval ka aadliku Jacques d'Estoute-ville'i nimi. Tõesti haruldane ja silmapaistev soosing! Tõsi küll, Robert d'Estouteville oli hea sõjamees, ta oli truult rüütlilipu tõstnud Rahva Hüvangu Liiga vastu ja kuningannale ta Pariisi sissesõidupäeval, aastal 14 .., imeilusa maiusaineist tehtud põdra kingituseks toonud. Peale selle seisis ta sõbralikul jalal kuningliku kohtu eesistuja härra Tristan 1'Hermite'iga *. Üpris kenalt ja mõnusalt kulges härra Robert'i elu. Kõigepealt sai ta kaunis tublisti palka, millele lisandusid nagu liigsed kobarad ta viinamäel sissetulekud prevotee tsiviil- ja kriminaalkohtute kantseleidest, siis sissetulekud tsiviil-ja kriminaalasjadest, mida arutati Chätelet' alamates kohtutes, arvestamata veel väikest sularaha Mantes'i ja Corbeil' sillalt ja maksusid Pariisi seemnemüüjailt, puudemõõtjailt ja soolakaalujailt. Lisage siia juurde veel lõbu linnas ratsutada kogukonnavanemate ja linnajagude ülevaatajate saatel, kelle riided olid pooleldi punased, pooleldi pruunid, ja lasta nende keskel välja paista oma sõjamundrit ja Monthlery lahingus mõlki-löödud kiivrit, nagu veel tänapäevalgi võib näha kujutatuna ta haual Normandias Valmont'i kloostris. Ja eks olnud ka see midagi, et ta valitses linna valvkonna, Chä-telet' komandandi ja vahtkonna, Chätelet' kahe kohtuliikme, «auditores Castelleti» üle, kuueteistkümne linnajao kuueteistkümne komissari, Chätelet' vanglaülema, ne¡ja lääniseersandi, saja kahekümne ratsaseersandi, saja kahekümne nuuti kandva seersandi ja öövalve komandandi üle ühes kõigi ta alamatega. Eks olnud ka see Ridagi, et ta mõistis kohut suurtes ja väikestes asja-des, et tal õigus oli inimesi kinni võtta, häbiposti panna la puua, arvestamata veel pisemate süütegude arutamist.

183

esimeses instantsis (in pritna instantia, nagu hartades öeldakse) selles Pariisi vikontkonnas, mis sai nii ohtralt sissetulekuid oma seitsmest aadli kohtupiirkonnast. Kas võib kujutleda midagi mõnusamat kui kohut mõista ja kohtuotsuseid teha, nagu seda iga päev tegi härra Robert d'Estouteville Grand-Chätelet’s laiade ning lamedate Philippe Auguste'i aegsete võlvkaarte all? Ja minna, nagu ta seda harilikult igal õhtul tegi, Galilee tänavasse, kuningalossi lähedasse majja, mille tema naine Ambroise de Lore kaasavaraks oli saanud, ning seal välja puhata väsimust oma tööst, mis seisis selles, et ta oli

saatnud mõne vaese vennikese ööbima «sinna väikesesse kongi Escorcherie tänavas, mida Pariisi kohtunikud ja linnavanemad tarvitasid oma vanglaks ja mis oli üksteistkümmend jalga pikk, seitse jalga ja neli tolli lai ning üksteistkümmend jalga kõrge»

Härra Robert d'Estouteville'i võimkonda ei kuulunud üksnes ta kohtupidamine Pariisi prevoona ja vikontina, vaid ta toppis oma nina ja ajas oma hambad ka kuninga kohtuasjadesse. Polnud ühtki kõrget isikut, kes enne tapalavale minekut tema käte vahelt läbi poleks käinud. Tema oli see, kes käis Saint-Antoine'i värava juures asuvast Bastille'st ära toomas nii Nemours'i hertsogit, et teda Keskturu väljakule viia, kui ka härra de Saint-PoFi, kes teel Greve'i platsile vääritult kisendas ja protesteeris härra prevoo suureks rõõmuks, kes härra konnetaablit ei armastanud.

Tõepoolest, sellest oleks pidanud olema rohkem kui küllalt, et elada õnnelikult ja hiilgavalt ja pälvida kord tähelepanuväärt lehekülge ses Pariisi prevoode huvitavas ajaloos, kust võib teada saada, et Oudard deVille-neuve'il oli maja Tapamajade tänavas, et Guillaume de Hangast ostis endale suure ja väikese Savoie' maja, et Guillaume Thiboust pärandas Sainte-Genevieve’i nunnadele oma majad Clopini tänavas, et Hugues Aubriot elas Okassea võõrastemajas, veel teisi selletaolisi koduseid asju.

Kuid hoolimata sellest, et härra Robert d'Estoute-ville'il oli palju põhjusi oma elu rahulikult ja rõõm-

J Kroonu arveraamatud, 1383. a. (Autori märkus.)

sait võtta, ärkas ta 7-nda jaanuari hommikul 1482 üles õige pahurana ja halvas tujus. Millest tuli see paha tuju? Kas ehk sellest, et taevas oli pilves? Või et ta Montlhery-aegse vana vöö pannal oli halvasti kinni pandud, ta ülemkohtuniku suurt vatsa liiga sõjmeheli-kult kinni tõmmates? Või et ta tänaval nägi pummeldajaid neljakaupa reas, kes akna alt mööda minnes J:eda pilkasid, endal seljas särgita kuued, peas põhjata mütsid ja külje peal leivakotid ja pudelid? Või oli see ebamäärane aimus sellest, et tulevane kuningas Charles VIII * järgmisel aastal vähendab kolmesaja seitsmekümne naela kuueteistkümne soli ja kaheksa teenari võrra prevotee sissetulekuid? Lugeja arvaku ise ära; mis meisse puutub, siis kaldume arvama, et ta paha tuju põhjuseks oli lihtsalt ta paha tuju.

Muide, oli päev pärast pidu, ja see on ju tüütu kõigile, eriti aga ametnikule, kelle kohus oli kasida kõike seda mustust nii otseses kui piltlikus mõttes, mis Pariisis pidupäevast maha oli jäänud. Ja siis seisis tal täna es Grand-Chätelefs kohtuistungist osavõtmine. Ent me oleme tähele pannud, et kohtunikud armastavad asju õnda korraldada, et kohtupäev langeks ühte nende aha tujuga, nii et alati leiduks mõni süüdlane, kelle eale nad oma pahameele välja saaksid valada, ja seda uninga seaduse ja õiguse nimel. Istung oli aga alanud ilma temata. Tema asetäitjad tsiviil-, kriminaal- ja eraasjus tegid nagu harilikult tema töö ära. Juba hommikul kella kaheksast peale seisid mitu tosinat mees- ja naiskodanikku kokku surututult ja kinni kulutult Grand-Chätelet' alumise saali pimedas nurgas tugeva tammise tõkkepuu ja seina vahel, kus nad suure õndsusega pealt vaatasid tsiviil- ja kriminaal-kohtu vaheldusrikast ja rõõmustavat vaatepilti, mida pakkus meister Florian Barbedienne, Chätelet' noorem kohtunik ja prevoo asetäitja, kes kõiki asju pisut segi ajas, nii kuidas parajasti juhtus.

Väikese madala võlvitud saali tagumises otsas seisis kuninglike vappidega ehitud laud, selle taga suur tammepuust nikerdatud tugitool prevoo jaoks, nüüd tühi, ja vasakut kätt pink noorema kohtuniku meister Floriani jaoks. Veidi allpool istus kohtukirjutaja, kes

aina kirjutas. Kohtunike vastas asus rahvas, ukse ja laüa ees aga hulk prevoteeseersante lillades kamlottkuubedes, valge rist rinnal. Kaks kodanike vastuvõtutoa seersanti, kel olid seljas pooleldi punased, pooleldi sinised pühapäevakuued, seisid valvel tagapool lauda madala suletud ukse ees. Üksainus kitsas teravkaaraken paksu müüri sees valgustas jaanuarikuu päeva hämaruses tuhmilt kaht veidrat kuju: kummalist kivist nikerdatud kuradit, kes ülemiselt võlvikivilt alla rippus, ja kohtunikku, kes saali otsas kuninglike vapiliiliatega kaunistatud laua taga istus.

Kujutlege kohtulaua taga kahe protsessipaki vahel istuvat meister Florian Barbedienne'i, Chätelet' nooremat kohtunikku, kes toetub küünarnukkidele, jalge all siledast pruunist riidest rüü saba, punane nägu valge tallenahast krae vahele peidetud, kulmud otsekui sellest väljasikutatud tordid, pilgutab silmi ja kannab majesteetlikult oma rasvaseid põski, mis lõua all kokku vajuvad.

Muide, kohtunik oli kurt — kohtuniku kohta väike viga. Meister Florian mõistis sellest hoolimata kohut väga kindlalt ja apellatsioonitult. Küllalt sellestki, kui kohtunik näo teeb, nagu kuulaks ta; ja auväärt noorem kohtunik täitis seda õiges kohtupidamises ainsat olulist tingimust seda paremini, et ta tähelepanu ei saanud segada ükski lärm.

Siiski oli saalis keegi, kes halastamatu valvsusega iga ta tegu ja liigutust jälgis, nimelt meie sõber Jehan Frollo du Moulin, see eilne väike skolaar, see «jõlkuja», keda kindlasti alati võis kohata kõikjal Pariisis, ainult mitte professorikateedri lähedal.

«Vaata,» ütles ta õige tasa oma kaaslasele Robin de Poussepainile, kes tema kõrval itsitas, kuulates ta seletusi stseenide kohta, mis nende silme eest mööda libisesid, «seal on Jehanneton du Buisson, Uueturu laiskvorsti ilus tütar! Ausõna, vana mõistis ta süüdi — ta peab küll pime olema, mitte ainult kurt. Viisteist sol'i ja neli Pariisi teenarit karistuseks selle eest, et kaht roosikrantsi kaelas kandis! Veidi kallis! Lex duri carminis [1] . Aga kes

Karm seadus (lad. k.).

186

see on? Ah, Robin Chief-de-Ville, rõngasrüütegija. Peab ta nüüd sellepärast kohtulaua ees seisma, et ta tsunfti-meistriks sai? See on tal sisseastumismaksuks! Ehee, kaks aadlikku nende matside hulgas! Aiglet de Soins, Hutin de Mailly. Kaks aadlikku, corpus Christi\ Ahaa, need on täringumängult tabatud! Millal siis ka meie rektorit näha saab? Sada Pariisi naela rahatrahvi kuninga heaks! Küll aga põrutab see Barbedienne otsekui kurat! Muide, seda ta ongi! Muutugu ma oma diakonist vennaks, kui nihuke kohtuotsus keelab mind män* gimast, mängimast päeval, mängimast öösel, elamast mängides, suremast mängides, ja kui viimane särk seljast on läinud, maha mängimast oma hingegi! Sa püha Neitsi, kui palju tüdrukuid! Oo, mu tallekesed, kõik reas üksteise järel! Ambroise Lecuyere! Isabeau-la-Paynette! Berarde Gironin! Mis sa ütled, muudkui rahatrahv! Kes käskis teil kullatud vöid kanda! Küllap nüüd selle eest saate! Kümme Pariisi sol'i, edvikud! See vana kohtu-tõbras seal ei kuule ega mõista mõhkugi! Va mühakas Florian! Vana tohman Barbedienne! Muudkui laiutab laua taga, närib kaebajaid, närib protsessi, närib ja matsutab, õgib ja vitsutab ennast täis. Rahatrahvid, peremehetuks jäänud varandused, maksud, andamid, tasud, kohtukulud, palgad, kahjutasud ja protsendid, piinamised, vanglad ja türmid, vangirauad, protsessikulud — see kõik on talle jõulupräänik ja jaanipäevamartsi-pan! Vaat kus on orikas! Ohoo, seal on veel üks armastuse preestrinna! Thibaud' jaoks üks Thibaude, ei enam ega vähem! Küllap kukkus sisse sellepärast, et Glatigny tänavast kaugemale läks? Ja kes on see poiss? Gieffroy Mabonne, ratsamees ammuküttide

komandost. Issandat teotanud. Rahatrahv Thibaude'ile, rahatrahv Gieffroy'le, mõlemale rahatrahv! Vana kurt on mõlemate asjad segi ajanud! Võin kihla vedada, ta trahvib kindlasti tüdrukut jumalateotamise ja ammukütti armastuse Pärast! Tähelepanu, Robin Poussepain! Keda nad nüüd seal sisse toovad? Nõnda palju seersante! Jupiteri nimel, kõik hagijad koos! Küllap said hea jahisaagi. Mõne metssea. Jah muidugi, Robin, seda ta on. Ja kui tubli

1 Kristuse ihu nimel (lad. k.).

187

eksemplar! Hercle'! See on ju meie eilne vürst, narride paavst, meie kellamees, meie ükssilm, meie küürakas, meie lõtistadetegija! Quasimodo!... » See ta oligi.

Kinniseotud, kinnimähitud, kinninööritud Quasimodo tugeva valve all. Teda ümbritseva seersantide salga eesotsas oli öövalve pealik ise, kelle rinda ehtis Prantsusmaa väljaõmmeldud vapp, selga aga linna vapp. Quasimodos polnud peale inetuse küll midagi, mis oleks õigustanud nii suurt hellebardide ja arkebuuside hulka; ta oli sünge, vait ja rahulik. Ainult harva heitis ta vargsi mõne vihase pilgu rohketele köidikutele, millesse ta oli mässitud.

Sellesama pilguga vaatas ta ka enese ümber, kuid nii elutult ja uniselt, et naised temale ainult näpuga näitasid ja tema üle naersid.

Noorem kohtunik meister Florian lehitses suure hoolega Quasimodo vastu sihitud kaebusakti, mille kirjutaja talle oli ulatanud; ja põgusa pilgu sinna sisse heitnud, jäi ta väheseks nagu aru pidama, nagu alati, enne kui alustas ülekuulamist. Tänu sellele ettevaatlikkusele, teadis ta juba ette kaebealuse nime, auastet ja süüd, oli juba aegsasti valmistanud kõik vastulaused arvatavaile vastustele ja oskas ennast kõigist ülekuulamise keerdkäikudest vabastada, ilma et oma puudulikust kuulmisest teistele palju märku oleks tarvitsenud anda. Protsessi juurde lisatud dokumendid olid talle teejuhiks, nagu on koer pimedale. Kui ka vahel sekka juhtus, et ta oma nõrkust siin-seal mõne ebakohase lausega või mõistmatu küsimusega reetis, siis paistis see ühtedele sügavamõttelisena, teistele aga lihtsa totrusena. Kummalgi korral polnud kohtu au riivatud, sest kohtunikule on ikkagi parem, kui teda peetakse totraks või sügavamõtteliseks, mitte aga kurdiks. Seepärast nägi ta ka palju vaeva, et kõigi silme eest oma kurtust varjata ja see läkski tal harilikult niivõrd korda, et ta vahel endalegi ses asjas illusioone tegi, mis, olgu öeldud, on kergem, kui võiks arvata. Kõik küürakad käivad pea kõrgel kõik kogelejad teevad palju sõnu, kõik kurdid kõnelevad

1 Herculese nimel (lad. k.).

188

tasa. Mis aga Florianisse puutub, siis arvas ta ise, et ta 0n ainult kõva kuulmisega. See oli ka ainus loovutus avalikule arvamisele ses suhtes ja see sündis avameelsuse ja oma isiku kaine hindamise silmapilkudel.

Kui ta juba küllalt Quasimodo asja oli mäletsenud, heitis ta pea selga ja sulges poolenisti silmad, et paista majesteetlikumana ja erapooletumana, kuigi ta sel moel oli samaaegselt kurt ja pime. Mõlemad tingimused on ju vajalikud eeskujulikule kohtunikule. Säärases ametlikus poosis alustas ta ülekuulamist.

«Teie nimi?»

Kuid nüüd oli tegemist juhtumiga, mida polnud «seaduses ette nähtud», nimelt, üks kurt hakkas teist kurti üle kuulama.

Quasimodo, kel aimugi polnud, et tema poole küsimusega pöördutakse, vaatas nagu ennegi kohtunikule teravalt otsa ega vastanud midagi. Kuid kohtunik, kel aimugi polnud, et kohtualune ka kurt on, arvas, et talle juba vastati, nagu seda harilikult kõik süüalused teevad, ja jätkas mehhaanilise ja juhmi enesekindlusega:

«Hüva. Ja kui vana te olete?»

Quasimodo ei vastanud ka sellele küsimusele. Kohtunik arvas aga vastuse saaduks ja jätkas: «Nii. Ja teie amet?»

Ikka sama vaikus. Pealtkuulajad hakkasid üksteisele otsa vaatama ja sosistama.

«Küllalt,» jätkas vankumatu õigusemõistja, oletades, et kaebealune vastas ka kolmandale küsimusele. «Teid süüdistatakse: primo', öise rahu rikkumises; secundo[2], riivatus kallaletungimises ühele kergete elukommetega naisele, in praejudicium meretricis[3]; tertio [4], vastuhakkamises ja mittealistumises tema majesteedi kuninga, meie valitseja küttide vastu. Andke seletust kõigis neis punktides. Kirjutaja, kas olete süüaluse senised vastused kõik üles kirjutanud?»

Selle õnnetu küsimuse juures kajas kirjutaja lauast kuni pealtkuulajateni nii vali, meeletu, nakkav üldine

1 Esiteks (lad. k.).

2 Teiseks (lad. k.). Arvatavasti lõbunaisele (lad. k.).

4 Kolmandaks (lad. k.).

189

naerulagin, et ka mõlemal kurdil oli raske seda mitte märgata. Quasimodo pöördus ümber, põlglikult oma küüru kergitades, meister Florian aga, kes niisama imestunud oli nagu temagi ja oletas, et pealtvaatajate naeru põhjuseks on mõni süüaluse lugupidamatu vastus, mida ta Quasimodo õlgade kehitamisest välja luges, hüüdis suure vihaga:

«Lurjus, teie vastus väärib võllast! Teate ka, kellega teil tegemist on?»

Ta ägedus ei suutnud üldist rõõmupuhangut vähendada. Asi paistis kõigile nii kummaline ja pentsik olevat, et meeletu naer ulatus isegi vastuvõtusaali seersantideni, nende piigikandjateni, kelle juhmus kuulus nende mundri juurde. Ainult Quasimodo oli ikka veel tõsine, sel lihtsal põhjusel, et ta midagi aru ei saanud, mis ta ümber sündis. Kohtunik, kes üha rohkem vihastus, arvas, et ta peab samas toonis jätkama, lootes sellega kohtualust nii koledasti hirmutada, et see kaudselt pealtkuulajatessegi mõjuks ja neisse aukartust sisendaks.

«Ah, teie raiskuläinud, alatu kelm, kes te olete, mõtlete veel mõnitama hakata Chätelet' kohtunikku, kelle kohus on Pariisis avalikku julgeolekut kaitsta, kelle ülesanne on järele uurida kuritegusid, seaduserikkumisi ja halbu elukombeid, valvata kõigi elukutsete üle ja mitte lubada monopoli, tänavaid korras hoida, takistada sulgloomade, kodu- ja metslindudega hangeldamist, valvata põletispuude ja muu metsamaterjali õige mõõtmise järgi, puhastada linna sopast ja õhku nakkushaigustest, ühesõnaga hoolitseda pidevalt rahva hea käekäigu eest, ja kõike seda ilma palgata ja ilma tasu lootuseta! Kas te ka teate, et minu nimi on Florian Barbedienne, et ma olen härra prevoo asetäitja, peale selle veel komissar, uurija, kontrolör ja ülekuulaja, ja et mul on ühesugune võimupiir Pariisi provotees ja piir-konnakohtus, haldusringkonnas ja kõrgema instantsi kohtus! ... »

Miski ei peata kurti, kes teisele kurdile kõneleb. Jumal teab, kus ja millal meister Florian, kes nüüd kõigil purjedel kõrge kõnekunsti ookeani poole tüüris, oleks randunud, kui mitte madal uks tagaseinas äkki lahti poleks läinud ja sinna poleks ilmunud härra prevoo ise

190

Tema ilmumisel ei jäänud meister Florian kitsikusse: kontsadel poolpööret tehes suunas ta äkki oma kõne, millega ta äsja Quasimodo vastu oli põrutanud, prevoo pooie ja ütles:
«Aulik härra, ma nõuan sellele kaebealusele siin kohtu raske ja kuulmatu teotamise pärast nii suurt trahvi, nagu teie ise heaks arvate.»
Seejärel istus ta hingeldades uuesti oma kohale, pühkis suuri higitilku, mis laubalt alla veeresid ja pisaratena tema ees laialilaotatud pärgamendirulle niisutasid. Härra Robert d'Estouteville kortsutas kulmu ja tegi Quasimodole käega nii käskiva, ilmeka ja tähelepanu nõudva liigutuse, et kurt aimama hakkas, milles asi seisab.
Prevoo pöördus karmil toonil tema poole:
«Mis sa, lurjus, oled teinud, et siia sattusid?»
Vaene mees, arvates, et prevoo tema nime küsib, katkestas oma tavalise vaikimise ja vastas kähiseva kurgu-häälega:
«Quasimodo.»
Vastus sobis nii vähe küsimusega, et metsik naerulagin uuesti algas ja härra Robert vihast punetades kisas:
«Kas sa ka minu üle irvitad, sa igavene pätt!»
«Jumalaema kiriku kellalööja,» vastas Quasimodo, arvates, et tal tuleb kohtunikule seletada, kes ta on.
«Kellalööja!» ütles prevoo, kes hommikul, nagu juba ütlesime, nii pahas tujus üles oli ärganud, et talle polnudki vaja nii veidraid vastuseid, et vihast turtsuma hakata. «Kellalööja! Pariisi tänavanurkadel lasen ma su turjal keppidega kella lüüa! Kas kuulsid, sa lontrus?»
«Kui te mu vanadust teada tahate saada,» ütles Quasimodo, «siis arvan ma, et mardipäeval saan kahekümneaastaseks.»
Tõepoolest, mis liig, see liig; prevoo ei suutnud ennast enam vaos hoida ...
«Ah, sa narrid prevoteed ka veel! Kepimeistrid, teie viite mul selle suli Greve'i platsi häbiposti, nüpeldate 'eda seal ja keerutate teda tunnikese rattal. Ta peab m.ul selle häbematuse eest saama, vannun seda jumala nirnel! Ja ma tahan, et praegune kohtuotsus nelja van-
191
nutatud trompetipuhuja abiga kõigis seitsmes Pariisi ringkonnas avalikult teada antaks.»
Kohtukirjutaja hakkas jalamaid otsust kirjutama. «Issanda kõhu nimel, vaata, see on alles otsus!» karjus nurgast väike skolaar Jehan Frollo du Moulin.
Prevoo pöördus ümber ja sihtis uuesti oma kiirgava pilgu Quasimodole. «Ma kuulsin, et see suli ütles: «Is. sanda kõhu nimel!» Kirjutaja, lisage otsusesse veel kaksteist teenarit rahatrahvi vandumise eest, Saint-Eus-tache'i kirikuvalitsus saagu sellest poole endale. Nende pühakut austan ma eriti.»
Mõne minutiga oli otsus valmis. Selle sisu oli lihtne ja lühike. Pariisi prevotee ja vikontkonna kohtumõistmise tava polnud veel kohtu esimehe Thibaut Baillet' ja kuninga juristi Roger Barmne'i poolt välja töötatud. See polnud siis veel täis neid konksude ja formaalsuste kõrget metsa, mida kaks juriskonsulti hiljem, kuueteistkümnenda sajandi algul, sinna istutasid. Kõik oli siin selge, lihtne, kiiresti teostatav. Siin mindi otsejoones sihile ja iga käänakuteta ja padrikuta teeraja lõpus nähti kohe kas ratast, võllast või häbiposti. Teati vähemalt, mis ees ootab.
Kirjutaja ulatas kohtuotsuse prevoole, kes oma pitsati alla vajutas ja väljus, et jätkata oma ringkäiku teistes kohtusaalides tujuga, mille mõjul täna kindlasti kõik Pariisi vanglad täis

said. Jehan Frollo ja Robin Pousse-pain naersid habemesse. Quasimodo vaatas kõike pealt ükskõikse ja kohkunud näoga.

Sellal kui meister Florian Barbedienne kohtuotsust üle luges, et sellele ka oma käsi alla panna, tundis kirjutaja haledust vaese süüdimõistetu vastu ja ligines, lootes karistust kergendada, kohtunikule üsna kõrva juurde ja ütles talle Quasimodo poole viibates: «See inimene on kurt.»

Ta lootis, et see ühine füüsiline puudus meister Flo-rianis huvi äratab süüdimõistetu kasuks. Aga me nägime juba, et meister Florian ei soovinud, et ta kurtust märga; takse. Pealegi oli ta nii kõva kuulmisega, et ta ühtki sõna ei kuulnud, mis talle kirjutaja ütles; siiski näidata • tahtes, et ta kuuleb, vastas ta:

192

«Ah nii, seda ma seda a teadnud Lisage talle siis veel uks tund häbiposti juurde»

Ja ta kirjutas kohtuotsusele alla.

«Nii kulus talle ära,»   ütles Robin Poussepain, kel Quasimodoga oli   arveid õiendada, «las saab õpetust, et inimesi tuleb viisakamalt kohelda»

II.   ROTIAUK

ubatagu mul nüüd lugejat tagasi viia Greve'i platsile, mille me eile koos Gringoire'iga maha jätsime, et seirata Esmeraldat.

Kell on kümme hommikul. Kõik ümberringi tuletab siin meelde eilset pidupäeva. Tänav on täis risu, linte, nartse, tutisulgi, vahatilku küünlajalgadest, toiduraasu-kesi avalikust pidutsemisest. Suur hulk kodanikke uitab ringi, tõugates jalaga rõõmutule kustunud tükke, sattudes Sammasmaja ees vaimustusse eilsete toredate drapeeringute meeldetuletamisest ja vaadates nüüd ainsa lõbuna veel vaid naelu, mille küljes need rippusid. Sidrunivee- ja õllemüüjad veeretavad oma tünne inimeste vahelt läbi. Mõned asjaliku näoga möödaminejad tulevad ja lähevad.   Kauplejad ajavad   juttu ja hõikavad üksteist oma poe lävel. Eilne pidu, saadikud, Coppenole ja narride paavst on kõigil veel suus; selle kõige üle naljatatakse ja naerdakse võistu. Vahepeal on neli ratsa-seersanti, kes parajasti häbiposti igasse külge on asunud, juba enda ümber kogunud suure hulga platsil laiali olevat pööblit, kes, lootuses kord jälle väikest karistust näha, kannatlikult ootab ja igavust tunneb. _ Kui nüüd lugeja, pärast seda kui ta neid elavaid, kära-nkkaid vaatepilte kogu platsil on silmitsenud, pöörab oma pilgu kaldapealse läänepoolsel nurgal asuva vana Poolgooti, poolromaani torni poole, mida Roland'i torniks kutsutakse, siis märkab ta selle fassaadi ühes ääres suurt   avalikku palveraamatut rikkalike kaunistustega, niida vihma   eest kaitseb väike katus ja varaste eest võre, mis siiski ei takista raamatut lehitsemast. Selle Palveraamatu kõrval platsi pool küljes on kitsas terava-võlviline müüriauk kahe ristatud raudlatiga; see on ai-

193

nus ava, mis laseb tungida veidi õhku ja valgust väikesesse ukseta kongi, mis vana maja paksu müüri sisse on tehtud ja milles valitseb seda sügavam rahu, seda süngem vaikus, mida rohkem Pariisi kõige rahvarikkam ja lärmikam plats ümberringi kihab ja keeb.

See kong sai Pariisis kuulsaks juba peaaegu kolmsada aastat tagasi, sest ajast peale, kui preili Rolande, Roland'i torni omanik, oma ristisõjas surmasaanud isa leinamärgiks laskis selle oma maja müüri sisse raiuda, et siis ennast sinna igaveseks sulgeda, jättes lossist endale ainult selle ruumi, mille uks kinni müüriti ja aken talve kui suve läbi lahti oli, ja kinkides kõik, mis üle selle oli, vaestele ja jumalale. Lohutamatu neiu ootas ses enneaegses

hauas oma surma kakskümmend aastat, paludes ööd kui päevad oma isa hinge eest, magades tuhahunnikul, padjaks isegi mitte kivi tarvitades, seljas must kotiriie, toitudes ainult leivast ja veest, nii palju kui helded möödakäijad seda aknaaugu servale panid, elades nüüd ise armuandidest, mida oli ise varem nii heldelt jaganud. Surmahetkel, kui ta ühest hauast teise hauda üle oli minemas, pärandas ta oma kongi neile õnnetuile emadele, leskedele ja tütardele, kes sügavas kurbuses või pattu kahetsedes soovisid ennast ses kongis elavalt maha matta, et palvetada enese või teiste eest. Pariisi vaesed olid talle ilusa, pisara- ja õnnistusrikka matuse teinud, kuid nende suureks kurvastuseks ei kuulutatud seda jumalakartlikku naist pühakuks, sest tal puudusid mõjusad eestkostjad. Need, kelle hinges pisut ketserlust peitus, lootsid, et paradiisis asi kergemini otsustatakse kui Roomas, ja nad pöördusid oma palvetes kadunu eest otsekohe jumala enese poole, mööda minnes paavstist. Enamik usklikest aga leppis sellega, et Rolande'i mälestuses pühaks peeti ja ta hilbud reliikviateks tehti. Linn omalt poolt asetas kadunu mälestuseks avaliku palveraamatu kongi akna-augu kõrvale, et möödaminejad võiksid seal peatuda ja palvetada, aga ka selleks, et palve viiks mõttele anda almust vaestele preili Rolande'i keldrisse sulgunuile, nii et nad seal unaruses mitte päris nälga ei tarvitseks surra.

Säärased hauad polnud keskaja linnades sugugi

194

haruldased. Sagedasti leidus mõnes käidavas tänavas, kõige kirjumal ja lärmirikkamal turul, otse selle keskel, võiks öelda hobuste jalgade ja vankri rataste all mõni kelder või kaev, mõni müüritud ja võretatud urgas, mille põhjas inimene ööd kui päevad palvetas, pühendudes vabatahtlikult igavesele halisemisele, raskeje patukahetsusele. Mõtted, mis meis tänapäeval äratavad sellised õudsed pildid, nagu see kole kong, mingi vahelüli maja ja haua, kalmistu ja linna vahel; see elav olend, kes on eemaldunud inimeste seltskonnast ja keda nüüd surnute hulka loetakse; see lamp, mis hämaruses viimase õli-tilga ära imeb; see elutuluke, mis hauakoopas veel hingitseb; see hingeõhk, see häll, see igavene palvetamine kivist karbis; see pale, mis igavesti teise maailma poole on pööratud; see silm, millest juba kiirgab teise päikese sära; see kõrv, mis haua seina vastu on toetunud; see hing keha vangis ja keha selle urka vangis ning selles keha ja graniidi kahekordses kestas piinatud hinge summutatud hüüded — kõik need mõtted jäid rahvahulgale tajumatuks.

Tolle aja vähejuurdlev, jämedatoimne vagadus ei näinud usutoimingus nii palju külgi. Ta võttis asja tervikuna, austas ja pidas sest toimingust lugu, vahel isegi kummardus eneseohverduse ees, kuid ei mõelnud palju kannatuste üle ega osanud suurt kaasa tunda. Aeg-ajalt toodi vaesele patukahetsejale veidike süüa, vaadati läbi augu sisse, kas ta veel elab, ei teatud suletu nimegi, teati vaevalt, kui mitme aasta eest ta siia surema tuli. Võõrale aga, kes elava, keldris mädaneva luukere üle järele päris, vastasid naabrid lihtsalt: «Seal on mees,» kui kongis mees oli, või: «Seal on naine,» kui seal naine asus.

Tol ajal nähti kõike ilma üleloomulikkuseta, liialdamata, ilma suurekstegeva klaasita, palja silmaga. Polnud veel leiutatud mikroskoopi, ei füüsilise ega ka vaimse maailma jaoks.

Seda laadi vabatahtliku sulgumise näiteid esines lin-nasüdametes kaunis palju, nagu me äsja mainisime, ja nad ei äratanud mingit imestust. Pariisis oli küllalt selgeid palvetamise ja patukahetsemise konge ja nad polnud peaaegu kunagi tühjad. Tõsi küll, vaimulikud ise hoolitsesid selle eest, et nad tühjaks ei jääks, sest see

195

oleks näidanud usu leigust, ja kui patukahetsejad puudusid, suleti sinna pidalitõbiseid. Peale Greve'i platsi urka oli üks selline veel Montfauconis, üks Süüta Laste surnuaia

luukambris, üks veel kuskil, vist Clichoni peahoone juures; neid leidus veel mujalgi, kust nad nüüd ise küll on kadunud, aga kus pärimustest nende kohta jälgi võib leida, ülikoolilinnal oli oma kong. Sainte-Ge-nevieve'i mäel laulis mingi keskaja Hiiob kolmkümmend aastat järjest oma seitset patukahetsuspsalmi tsisterni põhjas sõnnikuhunniku otsas: niipea kui ta lõpetas, hakkas ta jälle otsast peale, lauldes öösiti kõvemini kui päeval — magna voce per umbras [1] —, nii et tänapäevalgi veel vanavara-uurija arvab ta häält kuulda võivat, kui ta Kõneleva Kaevu tänavasse pöördub.

Mis puutub Roland'i torni, siis olgu öeldud, et seal iialgi sulgunud naistest puudu polnud. Pärast preili Rolande'i surma oli kong harva aasta või paar tühi. Palju naisi oli surma oodates sinna tulnud nutma oma vanemate, armsamate või pattude pärast. Pariisi kurjad keeled, kellel on kõigega asja, isegi sellega, mis põrmugi neisse ei puutu, väitsid, et seal väga vähe leski on nähtud.

Ajajärgu kombe kohaselt seletas üks seinale kirjutatud ladinakeelne märkus kirjaoskajale möödaminejale selle kongi jumalameelepärast otstarvet. Komme hoone üle seletust anda lühikese, ukse kohale kirjutatud deviisi kaudu säilis kuni kuueteistkümnenda sajandi keskpaigani. Nii võib Prantsusmaal veel praegugi Tourville'i feodaallossi vangla jalgvärava kohal lugeda: «Sileto et spera»2; vapi all, mis Iirimaal Fortescue lossi suure värava kohal ripub, seisab: «Forte scutum, salus du-cum»3; Inglismaal krahv Cowperi külalislahke lossi peasissekäigu kohal: «Tuum est»4. Sel ajal väljendas ju iga ehitus mingit mõtet.

Et Roland'i torni sissemüüritud kongil ust polnud, siis oli akna kohale suurte romaani tähtedega sisse lõigatud kaks sõna:

1 Kõva häälega pimedas (lad. k.).

2 Vaiki ja looda (lad. k.) -

s Tugev kilp on vürstide hüvang (lad. k.).

* See on sinu oma (lad. k.).

196

TU, ORA •

Nii sündiski, et rahvas, kelle loomulik meel asjades nii palju peensusi ei näe ja kes hea meelega Ludovico Magno[2] võidukaare Saint-Denis' väravaks tõlgib[3], sellele mustale, süngele ja rõskele koopale nimeks pani Rotiauk[4]. See pole küll nii ülev seletus, kuid see-eest kujukam.

III. ÜHE MAISIKAKU LUGU

Ka tol ajal, kui kirjeldatud lood toimusid, polnud Roland'i torn tühi. Kui lugeja teada tahab, kes selles asus, siis kuulaku ta ainult kolme emanda kõnelust, kes just sel silmapilgul, kui me oma tähelepanu Rotiaugule pöörasime, samast küljest Chätelet' poolt piki jõekallast Grève'i platsi poole tulid.

Kaks neist olid riietatud nagu kunagi korralikud Pariisi kodanikunaised. Nende peened valged kaelused, nende villased punast-sinist vööti undrukud, valged pinevalt säärtele tõmmatud värviliste kirjadega sukad, nende kandilised kollakast nahast kingad mustade tal-dadega ja kõigepealt nende peaehted, mingid kuldkar-raga sarved täis linte ja pitse, nagu neid Champagne'i talunaised nüüdki veel kannavad võidu vene keiserliku kaardiväe grenaderidega, tõendasid, et nad kuulusid sesse jõukate kaupmeheemandate klassi, kelle

kohta lakeid ei tea, mida öelda, kas lihtsalt «naine» või «daam». Nad ei kandnud sõrmuseid ega kuldriste, aga võis kergesti näha, et see ei tule nende vaesusest, vaid lihtsalt trahvi kartusest.

Nende kaaslane kandis peaaegu samu riideid mis nemad, kuid ta olekus ja käitumises oli midagi, mis tas 'askis tunda provintsinotari naist. Juba sellest, kui kõrgel ta vööd kandis, võis näha, et ta enam ammu Pariisis polnud käinud. Lisatagu siia veel juurde kroogitud krae, 'intsõlmed kingadel ja see, et undruku triibud ristipidi

' Sina palveta (lad. k.).

3 Louis Suur (käändes) (lad. k.).

Vastav võidukaar asub Saint-Denis' tänaval.

ora kõlab peaaegu nagu Trou aux rats — rotiauk.

197

jooksid, mitte ülevalt alla, ja veel tuhat muud eksimust hea maitse vastu.

Kahel esimesel oli maalt tulnuile Pariisi näitavate pariislannade kõnnak. Provintsinaisel oli käe kõrval tüse poiss, kes omakorda tüsedat kakku käes hoidis. Me peame kahjuks lisama, et ta oma keelt ninarätikuks tarvitas, sest ilm oli jahe.

Poissi tuli järel vedada, non passibus aequis[1], nagu Virgilius ütleb, ja ema suureks pahameeleks komistas ta igal sammul. Tõsi küll, ta vaatas sagedamini oma kakule kui jalge ette. Kahtlemata takistas teda mingi tõsine põhjus seda kakku hammustamast, sest ta leppis sellega, et ainult silmitses seda õrnalt. Muidugi oleks ema pidanud kakku ise kandma. Oli julmus paksu punn-põske lasta Tantalose * piinu läbi elada.

Vahepeal lobisesid kõik kolm emandat (sõna «daam» võis tarvitada ainult aadlisoost naiste kohta).

«Läki rutem, emand Mahiette,» ütles kõige noorem, ühtlasi kõige tüsedam provintsinaisele. «Ma kardan väga, et me hiljaks jääme; Chätelefs öeldi meile, et ta kohe häbiposti viiakse.»

«Ah, minge ikka, emand Oudarde Musnierb vastas teine pariislanna. «Ta jääb häbiposti kaheks tunniks. Meil aega küllalt. Kas te kunagi niisugust karistamist pealt olete näinud, kallis Mahiette?»

«Olen küll,» vastas provintsinaine, «Reimsis.» «Ah, minge nüüd, mis see teie Reimsi häbipost ka on! Vilets puur, milles ainult talumehi keerutatakse. Vaata veel asja!»

«Talumehi!» ütles Mahiette. «Reimsis Riideturul! Seal oleme näinud toredaid kurjategijaid ja isegi niisuguseid, kes oma isa ja ema olid tapnud! Talumehi? Kelleks teie m&id õige peate, Gervaise?»

Kindlasti oli provintsinaine valmis vihaselt kaitsma hakkama oma linna häbiposti au. Õnneks pööras tagasihoidlik emand Oudarde Musnier parajal ajal jutu teisale.

«Muusease emand Mahietge, (rms ,te meie Flaami saa-

Mitfe ühepikkuste sammudega' (lad. k.).

dikuist arvate? Kas teil Reimsis ka nii toredaid on?»

198

«Annan järele,» vastas Mahiette, «sarnaseid flaamlasi näeb ainult Pariisis.»

«Kas te saatkonna hulgas ka seda kehakat saadikut nägite, kes on sukakuduja?» küsis Oudarde.

«Jah, ..nägin küll,» vastas Mahiette. «Tal on Saturnuse*nägu »

«Aga seda tüsedat, kelle nägu oli nagu paljas kõht?» küsis Gervaise. «Ja seda väikest pisikeste silmadega ripsmeteta, rebitud ohakanuti taoliste punaste laugude

all?»
«Kõige toredamad olid nende hobused,» ütles Oudarde, «kuidas nad flaami moodi välja olid ehitud!»
«Ah, kullake!» katkestas teda provintsinaine, oraa-puhku üleoleva ilmega. «Mis te oleksite siis veel öelnud, kui te oleksite kaheksateist aastat tagasi kuuekümne esimesel aastal kroonimise ajal Reimsis * olnud ja printside ja kuninga kaaskonna hobuseid näinud? Kus oli igamoodi hobuse- ja sadulatekke: ühed damastist, peenest kuld-brokaadist, nugisenahast voodriga, teised sametist, lahitsasabadega vooderdatud, kolmandad üleni kuldti-kanditega ja suurte kuld- ning hõberipatsitega. Seda raha, mis see kõik maksma läks! Ja veel ilusad paažid sadulais!»
«Kõik võib ju olla,» vastas kuivalt emand Oudarde, «aga flaamlastel olid väga ilusad hobused ja eile olid nad kaupmeeste prevoo juures raekojas hiilgaval õhtusöögil, kus neile anti suhkurdatud mandleid, kaneeli-viina, vürtsitatud maiustusi ja muid haruldasi roogi.»
«Mis te nüüd räägite, armas naaber!» hüüdis Gervaise. «Flaamlased sõid õhtust Petit-Bourboni palees kardinalihärra juures.»
«Ei, raekojas!»
«Ütlen teile, Petit-Bourbonis!»
«Kindlasti raekojas,» vastas Oudarde pahaselt, «see on niisama kindel, kui et doktor Scourable neile ladina-keeelse kõne pidas, millega nad väga rahule jäid. Seda ütles mulle mu mees, vannutatud raamatukoguhoidja. »
«Kindlasti Petit-Bourbonis,» andis Gervaise niisama ägedalt vastu. «Kardinalihärra ökonoom pakkus neile veel kaksteistkümmend topeltmõõtu valget kaneeliviina,
199
helepunast ja tumepunast veini, kakskümmend neli karpi Lyoni kullatud topeltmartsipani, sama palju kahenaelalisi vahaküünlaid, kuus kahepangelist ankrut valget ja lühisevat Beaune'i veini, kõige paremat, mis saada on. Ma ei kahtle, et see nii on. Ma kuulsin seda oma mehelt, tema on kodanike vastuvõtutoa viiekümnik ja alles täna hommikul võrdles ta Flaami suursaadikuid preester Jani * ja Trapesundi keisri omadega, kes Mesopotaa-miast viimase kuninga ajal Pariisi tulid ja kel kõrvarõngad kõrvas olid.»
«Aga siiski nad sõid õhtust raekojas,» vastas seepeale uuesti Oudarde, kes neist pikkadest ja laiadest seletustest suurt ei hoolinud, «ja kunagi varem pole nähtud niisugust liha- ja maiussöökide küllust kui seal.»
«Aga mina, mina ütlen teile, et nad sõjd õhtust Petit-Bourboni palees, aga neid teenis seal Le Sec, linna seersant, ja see viibki teid eksiteele.»
«Raekojas, ütlen ma teile!»
«Petit-Bourbonis, kullake! See on sama kindel kui see, et seal peasissekäigu kohal seisis värviliste tulede valguses sõna «Lootus».»
«Raekojas! Raekojas! Hussen-le-Voir mängis ju seal flööti!»
«Ei, ütlen ma teile!»
«Jaa, ütlen ma teile!»
«Ei, ütlen ma teile!»
Heasüdamlik paks Oudarde pidi parajasti vastama ja tüli oleks võib-olla juuste sasimiseni läinud, kui Mahiette äkki vahele poleks hüüdnud:
«Vaadake ometi, kui palju inimesi sinna silla otsale kokku on kogunenud! Seal peab midagi vaadata olema.»

«Jah, tõepoolest,» ütles Gervaise, «ma kuulen tamburiini. Küllap see on pisike Smeralda, kes oma kitsega tempusid teeb. Hei, Mahiette! Tulge rutem ja vedage oma poiss kaasa. Olete ju selleks siia tulnud, et näha kõike, mis Pariisis iseäralikku on. Eile nägite juba flaamlasi, täna näete mustlannat.»

«Mustlannat!» hüüdis Mahiette ja pöördus äkki ümber, oma poisil käsivarrest tugevasti kinni haarates. «Jumal hoidku! Ta varastab mult veel poisi ära! Tule, Eustache!»

Ja ta hakkas mööda kaldapealset Gréve'i platsi poole

200

liduma, kuni sild kaugele maha jäi. Poiss aga, keda ta järele sikutas, kukkus põlvili. Mahiette jäi hingeldades seisma. Oudarde ja Gervaise jõudsid talle järele.

«See mustlanna ja teie last varastama?» ütles Gervaise. «Teil tulevad imelikud mõtted pähe.»

Mahiette vangutas mõtlikult pead.

«Imelik,» tähendas Oudarde, «kongisolijal on sama arvamine mustlannadest.»

«Kes see kongisolija on?» päris Mahiette.

«Eks ikka õde Gudule,» vastas Oudarde.

«Kes see õde Gudule on?» küsis jälle Mahiette.

«Ah jah, teie olete ju Reimsist, te seda ei tea!» vastas Oudarde. «See on patukahetseja Rotiaugust.»

«Kuidas!» päris Mahiette. «Kas seesama õnnetu naine, kellele me seda kakku viime?»

Oudarde noogutas jaatavalt.

«Tema jah. Teie" saate teda kohe näha Greve'i platsil läbi väikese aknaaugu. Tal on sama arvamine Egiptuse hulgustest, kes tamburiini taovad ja kätt vaatavad. Ei tea, kust see hirm mustlaste ja egiptlaste ees tal võis tekkida? Aga miks teid, Mahiette, nende paljas nägemine põgenema paneb?»

«Oh,» vastas Mahiette oma lapse ümmargust pead käte vahele võttes, «ma ei tahaks, et minuga sama õnnetus juhtuks mis Paquette-la-Chantefleurie'ga.»

«Seda lugu peate meile jutustama, armas Mahiette,» ütles Gervaise ja võttis tal käe alt kinni.

«Hea meelega,» vastas Mahiette. «Kohe näha, et te Pariisis elate, kui te seda lugu ei tea! Niisiis — aga milleks selle loo pärast seisma jääda? — Paquette-la-Chantefleurie oli kaheksateistkümneaastane ilus tütarlaps, kui ka mina samasugune olin, see tähendab, kaheksateistkümmend aastat tagasi, ja kui ta nüüd minutaoline tubli, tüse ja priske kolmekümne kuue aastane ema Pole, kel on mees ja laps, siis on ta selles ise süüdi. Muide, neljateistkümnendast eluaastast peale oli tal juba hilja sellele mõelda. Ta oli ühe Reimsi laeva mängumehe Guybertaut' tütar, sellesama, kes kuningas Charles VII ees kroonimise ajal mängis, kui too Veslc'i jõge pidi Sil-leryst alla Muisonini sõitis koos neitsi Jeanne d'Arciga. Kui ta elatanud isa suri, oli Paquette veel laps; tal jäi

201

järele ainult ema, selle härra Pradoni õde, kes oli Pariisis Parin-Garlini tänavas vasevalaja ja vasksepp ning kes mullu suri. Te näete, ta oli heast perekonnast. Ema oli kahjuks hea inimene ega õpetanud Paquette’ile muud midagi kui vähe kullaga tikkima ja mänguasju tegema, mis aga sugugi ei takistanud väikest suureks saamast ja vaeseks jäämast. Nad elasid mõlemad Reimsis, jõe ääres, Raske Vaeva tänavas. Pange seda nime tähele, ma arvan, et see tõigi Paquette'ile õnnetust. Aastal kuuskümmend üks, meie kuninga Louis üheteistkümnenda kroonimisaastal, jumal kaftsku teda, oli Paquette nii lõbus ja nii ilus, et teda kõik ainult

Chantefleurie'ks 10 nimetasid. Vaene tüdruk! Tal olid nii toredad hambad ja ta armastas ikka naerda ja neid vaigutada. Kuid tütarlaps, kes naerda armastab, lõpetab ikka nutuga, ilusad hambad on ilusatele silmadele hukatuseks. Niisugune oli Chantefleurie. Polnud kerge see elu nii temal kui emal. Mängumehe surmaga läks nende elu allamäge, kullatikkimise tööga ei teeninud nad nädalas rohkem kui kuus teenarit, mis ei tee välja kaht kulliga liaarigi. Kus olid need ajad, mil isa Guybertaut üheainsa lauluga kroonimise ajal kaksteistkümmend sol'i teenis? Talvel, ikka samal kuuekümne esimesel aastal, polnud neil puid ega hagu, oli aga väga külm ja Chantefleurie'l oli nii ilus priske jume, et mehed kutsusid teda Paqu-ette'iks11, mõned isegi Paquerette'iks12. Ja see teda hukutaski. Eustache, jälle närid sa kakku! Me nägime kohe, kui ta ühel pühapäeval, kuldrist kaelas, kirikusse tuli, et ta hukka on läinud. Neljateistkümneaastaselt, mõelge ometi! Kõigepealt oli tal see noor vikont de Cor-montreuil, kelle mõis asub Reimsist kolmveerand penikoormat eemal; siis aulik härra Henri de Triancourt, kuninglik eesratsutaja; siis sellest lihtsam linnaheerold, Chiart de Beaulion; siis ikka madalamale langedes läks ta kuninga lauateenri Guery Aubergeoni kätte, edasi — dofääni habemeajaja Mace dc Frepusi ja kuninga koka Thevenin-le-Moine'i kätte, siis tulid järjest vanemad ja

202

alamad mehed: nii kandle- ja laulumees Willem Racine ja selle järel laternamees Thierry-de-Mer. Lõpuks käis vaene Chantefleurie kõigil käest kätte. Sellest kullatükist ei jäänud enam krossigi järele. Mis seal veel rääkida! Kroonimise ajal, samal kuuekümne esimesel aastal, soojendas ta voodit juba pordumajade ülemale! Mõelge, kõik ühel ja samal aastal!»

Mahiette õhkas ja pühkis silma tulnud pisaraid.

«See lugu pole midagi iseäralikku,» lausus Gervaise, «ja ma ei saa aru, mis sellel mustlaste või lastega tegemist on.»

«Oodake!» hüüdis Mahiette. «Ah lastega? Kohe kuulete. Aastal kuuskümmend kuus püha Paula päeval saab sellest kuusteist aastat kui Paquette lapsega maha sai. Vaeseke, ta oli nii rõõmus! Ta ihkas juba ammu last. Ta ema, see hea naine, kes alati oma silmad oskas kinni pigistada, oli juba surnud. Paquette'il polnud enam kedagi armastada ja mitte keegi ei armastanud teda. Oma langemisest saadik oli Chantefleurie muutunud kõige õnnetumaks inimeseks. Ta oli üksi, ihuüksinda selles maailmas. Talle näidati näpuga, teda pilgati tänaval, seersandid peksid teda, räbalais jõnglased irvitasid tema üle. Siis sai ta kahekümneaastaseks. Kakskümmend aastat aga tähendab avalikule naisele juba vanadust. Liiderlik elu ei toonud talle rohkem sisse kui varem tikkimistöö, iga juurdetuleva kortsu pealt kahanes sissetulek ühe eküü võrra. Tuli jälle karm talv, puid oli harva koldes, samuti tainast leivaastjas. Ta ei saanud enam tööd teha, sest liiderlikuks muutudes oli ta ka laisaks läinud, ja laisaks minnes oli ta veel himuramaks muutunud. Nii vähemalt seletab Saint-Remy preester, miks niisugused naised vanas põlves rohkem külma ja nälga kannatavad kui teised.

«Jajah,» tähendas Gervaise, «aga mustlased?»

«Kannata nüüd natuke, Gervaise!» ütles Oudarde, kes nii kärsitu polnud. «Mis jääks lõppu, kui juba alguses kõik ära jutustada? Palun jätkake, Mahiette. Vaene Chantefleurie!»

Mahiette jätkas.

«Ta oli väga kurb, väga õnnetu ja pisarad aina kurnasid

[10] Laul õites (prants. k.).
[11] Maarjalill (prants. k.).
[12] Kirikakar (prants. k.).

203

teda. Kuid oma häbis, alpuses ja mahajäetuses paistis talle, nagu oleks ta siis vähem häbistatud, vähem alp ja vähem mahajäetud, kui tal siin maailmas oleks miski või keegi, keda tema võiks armastada ja kes teda võiks armastada. Tal oli vaja last, sest ainult süütu laps võis teda armastada. Sellele arusaamisele oli ta jõudnud pärast seda, kui ta oli katsunud armastada üht varast, ainust meest, kes teda veel võis tahta; kuid peagi leidis ta, et isegi varas teda põlgab. Niisuguste naiste süda vajab kas armukest või last, muidu on nad väga õnnetud. Et talle polnud antud armukest, igatses ta lapse järele, ja et ta kogu aeg jumalakartlik oli olnud, siis pöördus ta palves alati selle pärast helde jumala poole. Jumal halastaski ta peale ja kinkis talle.väikese tütre. Mis sellest rääkida, kui rõõmus ta oli: see oli otse pisarate, kallistuste ja suudluste torm. Ta imetas ise oma last, tegi oma ainsast vaibast talle mähkmed, ei tundnud enam külma ega nälga. Ta muutus seetõttu uuesti ilusaks. Vananev tüdruk muutus nooreks emaks. Uuenesid armastussidemed, mehed tulid jälle Chante-fleurie'd külastama, ta leidis uuesti oma kauba tarvitajaid ja kõigest sellest paturahast hankis ta mähkmeid, tanukesi, põllekesi, pitsist jakikesi ja atlassmütsikesi, ilma et oleks kunagi mõelnud enesele kas või vaipagi osta. Eustache'i-isand, olen juba öelnud, et ei tohi kakku süüa! Sel väikesel Agnesil — nii oli lapse nimi, ristinimi, sest juba ammu oli Chantefleurie oma perekonnanime kaotanud —, sel väikesel oli rohkem linte ja igasuguseid tikandeid kui Dauphine dofiinil! Teiste seas oli tal üks paar väikesi nii ilusaid sussikesi, nagu neid kindlasti isegi mitte Louis XI-1 polnud! Need oli ema talle ise õmmelnud ja tikkinud, ta oli neisse pannud kogu oma tikkimisoskuse ja neid kaunistanud nagu püha Neitsi jaQks. Need olid kahtlemata kõige pisemad sussid, mis kunagi nähtud. Nad polnud minu pöidlast pikemad ja raske oli uskuda, et nad lapsele jalga lähevad, kui ma seda ise poleks näinud. Tõesti, ta jalad olid nii imetillukesed, nii ilusad, nii roosad, roosamad veel kui susside siid! Kui teil kord lapsed on, Oudarde, küll te siis näete, et pole midagi ilusamat, kui need tillukesed jalakesed ja käekesed.»

204

«Ma muud ei igatsegi,» ütles Oudarde ohates. «Kuid ma pean ootama, kuni ka härra Andry Musnier seda soovib.»

«Muide,» jätkas Mahiette, «Paquette'i lapsel polnud ainult jalad ilusad. Ma nägin teda, kui ta alles neljakuine oli; noh, oli päris inglike! Silmad suured, suuremad kui suuke, ja juuksed nii tumedad, peened ja lokkis. Kuueteistkümneaastasena oleks ta uhke brünett olnud. Ta ema hakkas teda iga päevaga ikka pöörasemalt . armastama. Ta kallistas, suudles, kõditas, pesi, ehtis teda ja külvas teda suudlustega üle! Ta kaotas päriselt pea, ta tänas lapse eest jumalat. Kuidas ta küll neist roosadest jalakestest vaimustatud oli! Küll imetles ta neid lõpmatult ja sattus nende pärast joovastusse! Ta ei saanud oma huuli nende küljest lahti ega suutnud oma rõõmu taltsutada, et nad nii pisikesed on. Ta pani nad väikestesse sussidesse, võttis jälle paljaks, imetles neid, jumaldas neid, vaatles neid päev otsa, hardus, kui nägi, kuidas nad voodis kõndida püüdsid. Ta oleks meeleldi kogu eluaja põlvili olnud ainult selleks, et neid jalakesi nagu Jeesus-lapse omi kängitseda ja jälle lahti võtta.»

«Jutt on ilus ja hea,» ütles Gervaise poolkõvasti, «aga kuhu selles kõiges mustlased jäid?»

«Kohe,» vastas Mahiette. «Kord tulid Reims'i mingid kummalised ratsamehed. Need olid kerjused ja hulgused, kes mööda maad oma hertsogi ja krahvide juhtimisel ringi rändasid. Nad olid tõmmud, säbrus juustega, kõrvades hõberõngad. Naised olid veel inetumad kui mehed. Nad olid veel tõmmumate nägudega ja need polnud kunagi kaetud, neil olid seljas viletsad riidehilbud, vanad räbalaist kootud rätikud õlgadele visatud, juuksed peas nagu

hobusesabad. Nende jalus koperdavad lapsed oleksid võinud ahvidelegi hirmu peale ajada! Otsekui jõuk kirikuvande alla panduid. Kõik see kupatus tuli Reims'i otse Alam-Egiptusešt Poola kaudu. Paavst oli neid pihile võtnud, nagu räägiti, ja neid patukahetsuseks määranud seitse aastat järjepannu mööda ilma rändama, ilma et nad voodis tohiksid magada. Sellepärast °H nende nimeks ka «patukahetsejad» ja nad haisesid. Arvatavasti olid nad varem saratseenid, sellepärast uskusid nad ka Jupiterisse ja nõudsid kümme Tours'i

205

naela kõigilt ülempiiskoppidelt, piiskoppidelt ja saua ning mitrat kandvailt abtidelt. Üks paavsti bulla olevat nõnda määranud. Reims'i tulid nad ennustama Alžeeria kuninga ja Saksa keisri nimel. Nagu te ise arvata võite, keelati neile linna tulek. Selle peale olid nad lahkesti nõus oma laagri Braine'i värava taha nõlvakule üles lööma, sinna, kus vanade kriidikaevanduste kõrval veski asub. Kogu Reims käis neid seal silmitsemas. Nad vaatasid kätt ja kuulutasid igaühele imepärast tulevikku ette. Nad võisid isegi Juudasele ennustada, et ta kord paavstiks saab. Siis aga hakkasid nende kohta hirmsad jutud käima, et nad varastavat lapsi, lõikavat läbi raha-kukruid ja söövat inimese liha. Targemad ütlesid ruma-laile: «Ärge minge sinna!», aga läksid ise siiski, salamahti. Ärevus oli suur. Nad rääkisid asju, mis isegi kardinali oleks kohutanud. Emad olid suures vaimustuses oma lastest, kelle käejoontelt mustlased välja lugesid igasuguseid imesid, mis sinna pagana ja türgi keeli olid kirjutatud, ühe laps oli tulevane keiser, teise oma paavst, kolmanda oma väepealik. Vaest Chantefleurie'd piinas uudishimu; ta tahtis ka teada saada, mis tema oma on ja kas ta ilus väike Agnes kord ei saa Armeenia keisri-prouaks või mõneks muuks. Ta viis ta mustlaste juurde. Need hakkasid last imetlema, kallistama oma mustade suudega suudlema, ta väikesi käsi imetlema ja seda kõike paraku ema suureks rõõmuks! Kõige suuremat rõõmu aga tundsid nad ta ilusaist jalgadest ja sussi-kestest. Laps polnud veel aastatki vana. Ta pudistas juba sõnu, naeris laia naeru emale otsa vaadates, oli priske trullakas ning meenutas oma hurmavate liigutustega inglikest. Ta tundis suurt hirmu mustlaste ees ja hakkas nutma. Kuid ema suudles teda tugevasti ja läks minema, vaimustatud tulevikust, mida ennustajad Agne-sile olid ette kuulutanud. Ta saavat kaunitariks, kehastatud vooruseks, kuningannaks. Paquette läks tagasi oma katusekambrisse Raske Vaeva tänavas, olles uhke, et viis koju kuninganna. Teisel päeval kasutas ta silmapilku, kus laps ta voodis veel magas (ta magas ikka temaga koos), jättis ukse tasakesi poikvile ja jooksis naabrinaise juurde Sechesserie tänavasse jutustama, kuidas tema Agnesi kord Inglise kuninga ja Etioopia

206

ülemhertsogi lauas teenitakse ja veel sada muud imet. Tagasi tulles polnud trepil ühtki häält kuulda ja ta ütles: «Tore, laps magab veel.» Kuid uks oli rohkem avatud kui ennem. Vaeseke astus tuppa, jooksis voodi juurde... Last polnud enam, ase oli tühi. Lapsest polnud jälgegi, peale ühe ilusa väikese sussi. Ta tormas toast välja, jooksis trepist alla ja hakkas oma pead vastu seina taguma, karjudes: «Mu laps! Kus on mu laps? Kes on mu lapse ära viinud?» Tänav oli tühi, maja seisis teistest eemal; keegi ei teadnud midagi öelda. Ta ruttas läbi linna, ajas jälgi kõigis tänavais, jooksis kogu päeva sinna-tänna pöörasena, meeleheites, hirmsana, nuhkides uste ja akende juures nagu metsloom, kes oma pojad on kaotanud. Ta hingeldas, juuksed sassis, nägu hirmust kole, silmis pisaraid kuivatav tuli. Ta peatas mööda-minejaid ja kisendas: «Mu tütreke! Mu tütreke! Mu ilus väike tütreke! Kes mulle tütre tagasi toob, sellele hakkan ma orjaks, ta koera orjaks, ta võib mu südame seest ära süüa, kui ta tahab!» Ta kohtas Saint-Remy preestrit ja ütles talle: «Preestrihärra, tooge tagasi mu laps ja ma olen valmis oma küüntega maad kaevama!» See oli südantlõhestav pilt, Oudarde! Ma

nägin, et isegi niisugune kalgi südamega mees nagu meister Ponce Lacabre, see prokurör, nuttis. Ah, vaene ema! õhtul läks ta tagasi koju. Ta äraoleku ajal oli üks naaber näinud kaht must-lasnaist salamahti trepist üles minevat, mingi pakk süles, siis, pannud ukse uuesti kinni, jälle alla tulevat, ja kiiresti põgenevat. Pärast nende äraminekut kuuldi Paquette'i toast lapse nuttu. Ema hakkas rõõmsalt naerma, ruttas trepist üles, nagu oleksid tal tiivad, lõi ukse lahti ja tormas tuppa ... Oh, kole, Oudarde! Ta väikese armsa priske ja punapõskse Agnesi, selle jumala kingituse asemel roomas kiunudes põrandal väike, kole, ühesilmne, küürakas, inetu.. koletis. Ehmunult kattis Paquette oma silmad. «Oh, kas tõesti nõiad mu tütre sääraseks jäledaks elukaks moondasid?» ütles ta. Kiiresti viidi väike lämpjalg ära. Ta oleks Paquette'i hulluks teinud. See oli mõne kuradile andunud mustlanna lapsevärdjas. Ta võis aastat neli vana olla ja ta kõneles keelt, mis inimese keele moodi polnud: need olid või-matud sõnad. Chantefleurie langes maha ja haaras pihku

07

väikese sussi, see oli kõik, mis talle oli jäänud kõigest, mida ta oli armastanud. Nii jäi ta kaua liikumatult, sõnatult, hingetult lamama ja arvati juba, et ta on surnud. Äkki võpatas ta kõigest kehast, kattis kalli eseme pööraste suudlustega ja puhkes nuuksuma, nagu oleks tal süda lõhkenud. Uskuge mind, meie kõik nutsime. Ta hüüdis: «Oh, mu väike tütar, mu ilus väike tütreke, kus sa oled?» Ja see võis hinge seest võtta. Ma hakkan nüüdki veel nutma, kui sellele mõtlen. Meie lapsed on ju ikkagi liha meie lihast. Mu vaene Eustache! Sa oled nii ilus, kulla poiss! Kui te teaksite, kui armas ta on! Eile ütles ta mulle: «Ma tahan soldatiks saada!» Oo, mu Eustache, äkki oled ka sina mul kadunud! Chantefleurie tõusis äkki üles ja hakkas mööda Reimsi tänavaid ringi jooksma, karjudes: «Mustlaste laagrisse! Mustlaste laagrisse! Seersandid, nõidu põletama!» Kuid mustlased olid läinud. Oli pime öö. Oli võimatu neid jälgida. Teisel päeval leiti Gueux' ja Tilley vaheliselt nõmmelt, kaks penikoormat Reimsist eemal, suure lõkke ase, mõned Paquette'i lapse lindid, mõned veretilgad ja kitsesõnni-kut. Oli just öö vastu laupäeva. Küllap mustlased pidasid seal nõmmel Peltsebuli seltsis oma sabatit ja panid lapse nahka, nagu muhameedlaste pool kombeks. Kui Chantefleurie neist hirmsatest asjadest kuulis, ei hakanud ta nutma, vaid liigutas ainult huuli, nagu oleks ta tahtnud kõnelda, kuid ei saanud. Järgmisel päeval olid ta juuksed hallid. Ja kolmandal päeval oli ta kadunud.»

«Tõesti kole lugu,» ütles Oudarde, «see võtaks isegi burgundlasel vee silma!» *

«Ma ei imesta nüüd sugugi,» lisas Gervaise, «et teil mustlastehirm nõnda veres on!»

«Ja tegite väga targasti,» sõnas Oudarde, «kui te oma Eustache'iga äsja minema lidusite, sest need siin on ka mustlased, Poolamaalt.»

«Ei,» vastas Gervaise, «nad olevat Hispaaniast või Katalooniast.»

«Katalooniast? Väga võimalik,» vastas Oudarde, «Poloonia, Kataloonia, Valloonia, ma segan ikka need kolm maad ära. Kindel on igatahes, et nad mustlased on.»

208

«Ja hambad on neil kindlasti küllalt pikad, et väikesi lapsi süüa, selles pole kahtlust,» lisas Gervaise. «Pole ime, kui ka Smeralda vahel huuli mossitades natuke lap-seliha maitseb. Ta valgel kitsel on ka väga kavalad kombed, muidugi on selle taga midagi kahtlast.»

Mahiette sammus vaikides edasi. Ta oli süvenenud mõtisklusse, mis ta kurbliku jutustuse loomulikuks jätkuks oli ja mis alles siis võis lõppeda, kui vapustuselai-ned südame salajasema sopini jõuavad. Gervaise küsis temalt:

«Kas siis ei saadudki teada, mis Chantefleurie'st sai?»

Mahiette ei vastanud. Gervaise kordas oma küsimust tema kätt raputades ja teda nimepidi hüüdes. Mahiette näis oma mõtteist ärkavat.

«Mis Chantefleurie'st sai?» kordas ta mehaaniliselt äsja kuuldud sõnu, pingutas ennast, et nende sõnade tähendusse tungida, ja vastas:

«Ah, seda ei tea keegi.»

Pärast väikest vaheaega lisas ta:

«ühed ütlevad teda näinud olevat, kui ta Reimsist videvikus Flechembault' värava kaudu välja läks; teised jälle, et puhte ajal lahkunud ta Basée vana värava kaudu. Uks vaene mees leidis ta kuldristi laadaplatsi kiviristil rippumas. See oli seesama ehe, mis teda kuuekümne esimesel aastal hukka saatis, ta esimese armukese, vikont de Cormantreuil' kink. Paquette ei tahtnud kuidagi sellest loobuda, nii hädas kui ta vahel ka oli. Ta rippus selle nagu oma elu küljes. Kui me aga kuulsime, et ta selle risti kaelast oli võtnud, arvasime kõik, et ta on surnud. Ometi mõned Cabaret-des-Vautes'i inimesed räägivad, et olevat teda näinud, kui ta teel Pariisi poole paljajalu mööda kiviteed sammunud. Kuid siis oleks ta pidanud Vesle'i väravast välja minema. Kõik see ei klapi hästi. Ehk õigemini öelda, ma arvan, et ta tõepoolest Vesle'i väravast välja läks ja nimelt teise maailma.»

«Ma ei saa teist aru,» ütles Gervaise.

«Vesle,» vastas Mahiette kurvalt muiates, «on jõgi.»

«Vaene Chantefleurie,» ütles Oudarde võpatades, «tähendab uppunud!»

«Uppunud!» vastas Mahiette. «Kas oleks vana Guy-bertaut võinud mõelda, kui ta lauldes pärivett oma paa-

209

diga Tinqueux' silla alt läbi läks, et tuleb kord aeg, kus ka tema kallis pisike Paquette siit silla alt läbi läheb, aga ilma laulu ja paadita.»

«Aga ta sussike?» päris Gervaise.

«Kadus ühes emaga,» vastas Mahiette.

«Vaene väike sussike!» hüüdis Oudarde.

Oudarde, see tüse ja tundeline naine oli valmis leppima sellegagi, et sai Mahiette'iga koos õhata. Aga Gervaise, kelle uudishimu oli suurem, polnud veel oma küsimusi lõpetanud.

«Aga peletis?» ütles ta äkki Mahiette'ile.

«Mis peletis?» küsis see.

«Aga see väike mustlaspeletis, keda mustlasnaised Chantefleurie'le tütre asemele jätsid? Mis te temaga peale hakkasite? Loodetavasti uputasite ka tema ära?»

«Ei uputanud,» vastas Mahiette.

«Kuidas! Põletasite ära? Oligi ehk õigem selle nõia-lapsega.»

«Ei seda ega teist, Gervaise. Ülempiiskopihärra tundis huvi mustlaspoisi vastu, luges ta kohal palveid, ajas tast kuradi hoolikalt välja, õnnistas teda ja saatis ta Pariisi, et ta seal Jumalaema kiriku juures leidlaste sõime pandaks.»

«Ah, need piiskopid!» pahandas Gervaise. «Oma suurest tarkusest teevad nad kõik teisiti. Mõelge, Oudarde, kus on ka aru panna kurat leitud laste sõime! Muidugi oli see väike peletis kurat ise. Noh ja siis, Mahiette, mis temaga Pariisis peale hakati? Arvan, et ükski helde inimene temast midagi teada ei tahtnud.»

«Ma ei tea,» vastas reimslanna. «Just tol ajal ostis mu mees abinotari koha Berus, kaks penikoormat linnast, ja kogu see lugu meid enam ei huvitanud; olgu veel öeldud, et Beru ja Reimsi vahel on kaks Cernay mäeküngast, nii et Reimsi katedraali kellatorn sinna ära ei paista.»

Nõndaviisi kõneldes jõudsid kolm auväärt kodaniku-naist Greve'i platsile. Jututuhinas olid nad peatamata mööda läinud Roland'i torni avalikust palveraamatust ja astusid nüüd, ilma et ise tähele oleksid pannud, häbiposti poole, mille ümber rahvahulk iga silmapilguga
210
kasvas. Vaatepilt, mis nüüd kõigi pilkusid kütkestas, oleks kindlasti ka meie naistel täielikult lasknud ära unustada Rotiaugu ja kavatsuse seal peatuda, kui paks kuueaastane Eustache, keda Mahiette oma käe kõrval vedas, äkki neile seda meelde poleks tuletanud.
«Ema,» ütles ta, nagu oleks ta vaistlikult tajunud, et Rotiauk on juba selja taha jäänud, «kas ma nüüd tohin kakku süüa?»
Oleks Eustache kavalam olnud, see tähendab mitte nii maias, siis oleks ta oodanud, kuni nad oleksid jõudnud Ülikoolilinna, meister Andry Musnier' majani Madame-la-Valence'i tänavas. Siis oleks Rotiaugu ja kaku vahel olnud juba mõlemad Seine'i harud ning viis Vanalinna silda ja siis oleks ta võinud aralt küsida: «Ema, kas ma nüüd tohin kakku süüa?»
Praegu aga polnud veel õige aeg ja Eustache'i küsimus tuletas MahietteMle kõik meelde.
«Ah jah, me oleme patukahetseja kongi hoopis unustanud!» hüüdis ta. «Näidake mulle siis oma Rotiauku, annan selle kaku sinna ära.»
«Kohe!» ütles Oudarde. «See oleks heategu.»
See oli kriips läbi Eustache'i arvest.
«Kuule, see on minu kakk!» ütles ta, nühkides kord üht, kord teist kõrva õla vastu, mis säärasel juhul on suurima tusa tunnuseks.
Kolm naist läksid tuldud teed tagasi. Roland'i torni ligidale jõudes ütles Oudarde teistele:
«Meie ei tohi kõik kolm korraga kongi vaadata, patukahetseja võib ära hirmuda. Tehke, nagu loeksite mõlemad palveraamatust «Dominus^» * mina aga heidan selle vahe sees pilgu aknaaugust sisse. Patukahetseja tunneb mind vähekene. Ma annan teile siis teada, kunas teie tulla võite.»
Ta läks üksinda aknaaugu juurde. Vaevalt oli ta pilk sinna sisse tunginud, kui ta näkku ilmus sügav kaastundmus. Ta rõõmus ja avameelne pale muutis järsult värvi ja ilmet, otsekui oleks ta päikesekiirte alt sattunud kuukiirte alla. Ta silmad niiskusid, suu tõmbus virilaks, nagu oleks ta nutta tahtnud. Ta pani sõrme huultele ja andis Mahiette'ile mõista, et ta lähemale astuks.
211
Mahiette lähenes erutatuna, vaikides ja kikivarvul, nagu surija voodile.
Kui naised paigale tardunult ja hinge kinni pidades võretatud aknaavast Rotiaugu sisemusse vaatasid, avanes nende silmade ees kurb vaatepilt.
Kong oli kitsas ja madal, gooti võlviga, seestpoolt väga sarnane piiskopi suure mitra õõnsusega. Nurgas paljal kivitahvlil, mis põrandaks oli, istus või pigemini kükitas üks naine. Ta lõug toetus põlvedele, mida ristatud käed kõvasti vastu rinda surusid. Nõnda ennast kerra kerinud, paistis see olend, keda pruun kotiriie laiade voltidena üleni kattis ja kelle pikad hallid juuksed üle näo alla jalgadeni langesid, esimesel pilgul kongi hämaras nurgas mingi veidra, vaevalt, eralduva tumeda koguna, mingi musta kolmnurgana, mida läbi aknaava tulev valgusekiir järsult pooleks lõikas, millest üks pool oli tume ja teine valgustatud. See oli valgusest ja varjudest koosnev tont, nagu neid näeb unenägudes või Goya kummalises loomingus kahvatutena, liikumatutena, pahaendelistena, kuskil haual kükitavatena või vangla trellide vastu toetuvatena. See polnud naine ega mees, see polnud elav olend, tal polnud kindlat vormi: see oli mingi kuju, nägemus, milles reaalsus põimub ühte fantastikaga nagu päispäev pimedusega. Vaevalt võis ta maani ulatuvate juuste varjust märgata ta kõhna

ja ranget profiili, vaevalt paistsid riiete alt palja jala varbad, mis jääkülmal kivipõrandal konksu olid kiskunud. Inimese kuju, mida selle nukra katte all vaevu aimata võis, pani värisema.

Sellele kujule, kes näis kivisesse pinda sisse kasvanud olevat, paistis võõras olevat liikumine, mõtlemine ja hingamine. Lamades hõredas takuses kotiriides, pealegi jaanuarikuul, paljal graniitpõrandal selles hämaras koldeta kongis, mille längus õhuava väljast ainult põh-jatuult sisse laskis, mitte iialgi aga päikest, ei paistnud ta kannatusi tundvat ega üldse midagi tundvat. Ta oli nagu ta kongki muutunud kiviks ja nüüd keset talve jäätükiks. Ta käed olid kokku pandud, silmad tardunud. Esimesel pilgul võis teda pidada vaimuks, hoolsamalt silmitsedes raidkujuks.

Ometi avanesid aeg-ajalt ta sinised huuled hingamiseks

212

ja värisesid, aga nii elutult ja mehaaniliselt kui lehed, mida tuul laiali puhub.

Vahel vilksatas ta süngetes silmades sõnulseletamatult sügav, kurb, vääramatu pilk, mis vahetpidamata oli pööratud kuhugi kongi nurka, mida väljast näha polnud, pilk, mis selle kannatava hinge tumedad mõtted nagu tervenisti mingile salapärasele esemele oleks koondanud.

Niisugune oli see olend, keda ta eluaseme järgi kutsuti «vangiks», riiete järgi aga «patukahetsejaks».

Kõik kolm naist — Mahiette'i ja Oudarde'i juurde oli tulnud ka Gervaise — vahtisid läbi aknaaugu. Nende pead tegid vangikongi veelgi pimedamaks, kuid õnnetu, kellelt nad sellega valgusenatukese riisusid, ei teinud neist väljagi.

«Ärme teda eksitame,» ütles Oudarde tasa. «Ta palvetab hardalt.»

Samal ajal silmitses Mahiette järjest kasvava ärevusega seda kõhetut, närbunud, sagris juustega pead ja ta silmad valgusid vett täis. «Küll oleks imelik...!» sosistas ta.

Oma pead läbi õhuava trellide pistes läks tal korda pilku heita nurka, kuhu õnnetu vangi pilk oli kiindunud.

Kui Mahiette pea tagasi tõmbas, oli ta nägu pisaraist märg.

«Kuidas seda naist kutsutakse?» küsis ta Oudarde'ilt. Oudarde vastas:

«Me nimetame teda õde Gudule'iks.»

«Ja mina,» vastas Mahiette, «mina nimetan teda Paquette-la-Chantefleurie'ks.»

Siis pani ta sõrme suule ja soovitas kohkunud Oudar-de'il pea aknaavasse pista ja sisse vaadata.

Oudarde vaataski ja nägi nurgas, kuhu vangi pilk sünges vaimustuses üksisilmi sihtis, väikest roosast siidist sussikest, mis rikkalikult kuld- ja hõbelitrikestega välja oli õmmeldud.

Pärast Oudarde'i vaatas ka Gervaise kongi nurka, ja kõik kolm hakkasid õnnetut ema nähes nutma.

Kuid nende pilgud ega nende pisarad ei eksitanud kongisolijat. Selle käed jäid kokku, huuled sõnatuks, silmad ühte kohta sihituks. Kes kogu seda lugu teadis, sellel võis süda lõhkeda, nähes, kuidas seda sussi vaadati.

213

Ükski kolmest polnud veel ainustki sõna poetanud, nad ei julgenud kõnelda, isegi mitte sosistada. Suur vaikus, suur kannatus, suur unustus, kuhu kõik oli kadunud peale väikese sussikese, jättis mulje, nagu seisaksid nad lihavõtte- või jõulupüha altari ees. Nad vaikisid hardumuses ja olid valmis põlvitama. Neile tundus, nagu oleksid nad vaiksel nädalal kirikusse astunud.

Lõpuks katsus Gervaise, kolmest kõige uudishimulikuni, järelikult ka kõige vähem tundlik, vangi kõnetada: «õde! Õde Gudule!»
Ta hõikas teda mitu korda ja järjest kõvemini. Kongi-suletu ei liigatanudki: ei ühtki sõna ega pilku, ainustki ohet ega elumärki.
Oudarde hüüdis omakorda mahedama ja armsama häälega: «Õde, õde! Püha Gudule!» Sama vaikus, sama liikumatus.
«Imelik naine!» hüüdis Gervaise. «Ta ei kõssaks ka siis, kui suurtükipauku kuuleks.»
«Võib-olla ta on kurt,» ütles Oudarde. «Võib-olla pime,» lisas Gervaise. «Võib-olla surnud,» arvas Mahiette. Kui selles liikumatus, uinunud, letargilises kehas hing veel sees oli, siis oli see igatahes niivõrd kaugele taandunud, peitu läinud niisugustesse sügavustesse, et välise maailma aistingud sinna ei ulatunud.
«Kakk tuleks talle aknalauale jätta,» arvas Oudarde. «Aga sealt näppab mõni poiss selle ära. Kuidas teda küll äratada?»
Eustache, kelle tähelepanu kogu aeg enesele oli tõmmanud väike möödaminev vanker, mida vedas suur koer, märkas äkki, et ta kolm saatjat aknaavast midagi vahivad. Ja teda haaras uudishimu. Ta ronis kiviposti otsa, tõusis kikivarvule, pistis oma suure punapõskse näo avausse ja hüüdis: «Ema, vaata, mis ma näen!»
Seda värsket, heledat lapsehäält kuuldes võpatas sul-gunu. Terasvedru hoogsa ja äkilise liigutusega pööras ta oma pead, kaks pikka lahjat kätt lükkasid juuksesalgud otsaesiselt ja siis puuris ta lapsesse oma ehmunud silmad täis kibedust ja ahastust. See pilk oli kiire kui välkvalgus.
«Oo mu jumal!» kisendas ta äkki, pead põlvede vahele
214
peites. Kähisev hääl näis ta rinda rebestavat. «Ärge mulle vähemalt teiste omi näidake!»
«Tere,» ütles laps tõsiselt.
Võpatus oli vangi nagu ellu äratanud. Pikk värin jooksis üle kogu ta keha pealaest jalatallani, ta hambad lõgisesid, ta tõstis pea pisut kõrgemale ja ütles, küünarnukke vastu puusa ja jalapöidi käte vahele surudes, nagu neid soojendada tahtes:
«Oh, kui külm!»
«Vaeseke!» ütles Oudarde suurest haledusest, «kas toome teile veidi tuld?» Ta raputas eitavalt pead.
«Hüva,» ütles Oudarde talle pudelikest küünitades, «sähke, siin on kaneeliviina, jooge, saate sooja!»
Ta raputas uuesti pead, vaatas teravalt Oudarde'i otsa ja vastas: «Vett!»
Oudarde jäi oma arvamisele. «Ei, õde, misjaoks vett talveajal. Te peate veidi veini võtma ja seda maisikakku peale sööma, mis me teie jaoks küpsetasime.»
Vang lükkas kaku tagasi, mida Mahiette talle pakkus ja lausus: «Musta leiba.»
«Kuulge,» ütles Cervaise, keda omapuhku kaastundmus oli haaranud ja kes võttis seljast oma villase jaki, «sähke see, ikka soojem kui teie oma. Võtke see endale ümber.»
Kongisolija tõrkus ka jakki vastu võtmast, nagu t-a tagasi oli tõrjunud pudeli ja kaku ning vastas: «Jätkub kotiriidest.»
«Te peaksite vähegi märgata laskma,» sõnas heasüdamlik Oudarde «et eile oli püha.»
«Ma märkan seda,» vastas sulgunu, «juba kaks päeva pole mul kruusis enam vett.»
Ja veidi vaikinud, lisas ta:
«Pidupäeval unustatakse mind. Olgu. Miks inimesed Peaksid minule mõtlema, kui mina nendele ei mõtle? Kui söed on kustunud, on ka tuhk külm.»

Ja otsekui väsinud nii pikast jutust laskis ta pea Põlvedele langeda.
Lihtne ja helde südamega Oudarde sai viimastest sõnadest nõnda aru, nagu kaebaks ta külma üle, ja vastas talle naiivselt:
215
«Kas ehk toome teile siiski pisut tuld?»
«Tuld?» ütles kongisistuja imeliku rõhuga. «Kas viite seda natuke ka sellele vaesekesele, kes juba viisteist aastat mulla all on?»
«Viige see laps ära!» hüüdis ta. «Mustlastüdruk läheb
siit kohe mööda.»
Siis langes ta silmili maha, ta otsaesine kolksatas vastu põrandat nagu kivi vastu kivi. Naised arvasid ta surnud olevat. Kuid pilk hiljem liigutas ta ennast ja nad nägid, kuidas ta ennast põlvedel ja küünarnukkidel nurka vedas, kus lamas väike sussike. Nad ei julgenud enam sinnapoole vaadata, nad ei näinud teda enam, küll aga kuulsid lõpmatuid suudlusi ja ohkeid südantlõhestavate kisenduste ja tumedate mütsude-vahel, nagu oleks ta peaga vastu seina tagunud. Siis aga pärast üht nii tugevat lööki, et kõik kolm jahmatasid, jäi sees kõik vakka.
«Kas ta ennast vahest ära tappis?» hüüdis Gervaise ja võttis südame rindu, et pead aknaavast sisse pista. «Õde, õde Gudule!»
«Õde Gudule!» kordas Oudarde.
«Jumal hoidku, ta ei liiguta ennast enam!» ütles Gervaise. «Kas ta tõesti surnud on? Gudule! Gudule!»
Mahiette, kel hing kurku kinni jäi, katsus enesest võitu saada.
«Oodake,» ütles ta aknaava poole kummardudes ja hüüdis: «Paquette! Paquette-la-Chantefleurie!»
Isegi laps, kes muretult hõõguvale süütenöörile puhub ja kellele pomm näkku plahvatab, ei või nõnda ehmatada kui Mahiette, kes nägi, milline mõju kongi hüütud sõnal Gudule'ile oli.
Suletu hakkas kogu kehast värisema, ajas enese jalgadele ja hüppas aknaava poole. Ta silmad põlesid niisuguse leegiga, et kõik, Mahiette kui Oudarde, kolmas naine ja laps ära kohkusid ning jõekaldani taandusid.
Samal ajal surus suletu oma võika näo vastu müüri-augu võret.
«Ah,» karjus ta õudselt naerdes, «mustlasnaine kutsub mind!»
ühtlasi paelus Gudule'i metsikut pilku see, mis ta nägi häbiposti juures. Ta nägu virildus õudusest, ta sirutas
216
oma urkast kaks kondist kätt välja ja karjus korisedes:
«Jälle sina, Egiptuse tütar! Sina hüüad mind, lasteva-ras! Ole sa neetud maa põhja, ole sa neetud, neetud, igavesti neetud!»

IV. PISAR TILGA VEE EEST

Need sõnad olid nii-öelda sidelüliks kahe paralleelse ja samaaegse stseeni vahel, mis toimusid eri kohtades: üks, mida kirjeldasime Rotiaugus, teine, mida hakkame kirjeldama häbiposti trepil. Esimese tunnistajateks olid kolm naist, kellega lugeja praegu tutvust tegi, teise pealtvaatajaks oli kogu rahvas, keda juba eespool nägime kokku valguvat Greve'i platsile, häbiposti ja võlla ümber.
See, et neli seersanti juba hommiku kella üheksast saadik neljale häbiposti nurgale olid paigutatud, istutas rahvahulka lootuse mingisugust karistust näha, kui mitte poomist, siis

vahest piitsutamist või kõrvalõika-mist, ühesõnaga ikkagi mingit lõbu. Rahvahulk oli nii kiiresti kasvanud, et seersandid, kellele tugevasti peale suruti, olid sunnitud enam kui üks kord rahvast suurte malakatega ja hobuste laudjatega «pressima», nagu siis öeldi.

Avalike karistuste ootamisega harjunud rahvas ei avaldanud erilist kärsitust. Ta leppis sellega, et vaatles häbiposti, seda lihtsat ehitust, mis oli kümne jala kõrgune kivist kuup, seest õõnes. «Häbitrepi» konarlikud, tahumata maakivist astmed viisid üles platvormile, millel asus ühest tükist meisterdatud tammepuust horisontaalne ratas. Sellele rattale seoti süüdlane põlvili asendis, käed seljale väänatud. Puust telg, millega alumises ruumis võll liikuma pandi, pani käima ka horisontaalse ratta üleval platvormil, nii et süüdlase nägu igal pool platsil näha võis. Seda nimetati kurjategija «keerutamiseks».

Nagu siit näha, ei pakkunud Greve'i platsi häbipost hoopiski seda lõbu pealtvaatajaile mis Keskturu häbpost. Ei olnud siin keerulist arhitektuuri ega monumentaalsust, ei katust raudristiga ega kaheksatahulist

217

läbipaistvat tornikest, ei hapraid sambakesi, mis üleval katuse all laienesid akantuste ja lilledega kapiteelideks, ega kimääride ja moonutiste vormi vihmaveetorusid, ei puunikerdusi ega peeni sügavalt kivisse raiutud skulptuure.

Siin tuli rahul olla nelja kivitükkidest laotud küljega ühes kahe liivakivist külgkaitsega ja selle kõrval viletsa, nigela, lihtsast kivist võllaga.

Gooti arhitektuuri armastajaile oleks see vähe lõbu pakkunud. Tõsi küll, keegi ei tundnud ehituskunsti vastu vähem huvi kui need keskaja vahvad päevavargad ja häbiposti ilu või inetus jättis neid külmaks.

Lõpuks jõudis siia ka vankripärasse kinni seotud süüdlane ise. Kui ta üles platvormile tõsteti ja kui teda kõigist platsi nurkadest nähti nööride ja rihmadega häbiposti ratta külge kinni seotuna, kostis üle platsi hämmastav huilgamine ühes naeru ja mõnitavate hõisetega. Tunti ära Quasimodo.

Jah, see oli tema. Saatuse teed olid tõesti imelikud! Nüüd oli ta häbipostis just samas paigas, kus teda päev varem oli juubeldades tervitatud ning narride paavstiks ja vürstiks valitud, kaaskonnaks Egiptuse hertsog, hulguste kuningas ja Galilea keiser. Uks on kindel: rahva seas polnud ühtki inimest, kellele see kokkusattumine kuidagi selgelt silmade ette oleks kerkinud. Ka süüalune ise ei mõelnud sellele. Gringoire oma filosoofiaga aga p_uudus siit.

Peagi pani meie kõrgeaulise kuninga vannutatud trompetipuhuja Michel Noiret rahva vaikima ja kuulutas härra prevoo korralduse ja juhatuse järgi kohtuotsuse välja. Pärast seda tõmbus ta oma mundrimeestega vankri varju.

Oma ükskõiksuses ei liigutanud Quasimodo oimugi. Igasugune vastupanu oli tal võimatu asjaolu tõttu, mida kaelakohtu kantseleikeeles nimetati «köitmete sitkuseks ja kõvaduseks», mis tahab öelda, et rihmad ja köidikud talle nähtavasti ihusse lõikasid. Muide, see vangikoja galeeriorjade traditsioon on tänini väga kindlasti püsima jäänud. See säilib käsiraudade näol veel väga kindlalt meie haritud heasüdamliku ja inimliku rahva seas (kui sunnitöö ja giljotiin arvest välja jätta).

218

Quasimodo laskis ennast viia, tõugata, kanda, istuma panna, siduda ja väänata. Ta näolt võis lugeda ainult metsiku või totra inimese imestust. Kõik teadsid, et ta on kurt, nüüd aga võidi arvata, et ta on ka pime.

Ta pandi põlvili sõõrikujulisele lauale. Ta laskis seda sündida. Siis kisti tal seljast kuub ja särk, nii et ta vööni paljaks jäi. Ta laskis ka seda sündida. Siis mähiti ta uude rihmade ja pannalde võrku. Ta laskis ennast siduda ja mähkida. Ainult aeg-ajalt nohises ta kõvasti, nagu vasikas, kelle pea üle lihuniku kaariku ääre alla ripub ja kõigub.

«Loll,» ütles Jehan Frollo du Moulin oma sõbrale Robin Poussepainile (mõistagi olid need kaks skolaari süüalusele järgnenud), «ta pea jagab sama vähe kui karpi pistetud sitikal!»

Metsik naer puhkes rahva seas, kui nähti Quasimodo paljast küüru, ta kaamelirinda, ta muhklikke ja karvaseid õlgu. Selle lõbusa tuju ajal ronis platvormile jässakas ja jõhkra näoga mees, kelle kuuel oli linnavapi kujutis, ja asus süüaluse kõrvale. Ta nimi hakkas kohe pealtvaatajate hulgas ringi käima. See oli Pierrat Tor-terue, Chätelet' vannutatud piinameister.

Kõigepealt pani ta platvormi nurgale musta liivakella, mille ülemine kapsel oli täis punast liiva, mis sealt alumisse kapslisse nirises; siis võttis ta endal seljast kahe-värvilise pealiskuue; ta paremas käes nähti pikkadest valgetest läikivatest sõlmilistest keeltest punutud metallist küünekestega peent piitsa. Vasaku käega kooris ta parema käe särgikäise hooletult kuni kaenlaauguni üles.

Samal ajal kisas Jehan Frollo oma valvakat lokkis pead üle rahvahulga tõstes (selleks oli ta Robin Pous-sepaini õlgadele roninud): «Tulge vaatama, mu härrad ja daamid! Siin hakatakse praegu nüpeldama minu venna, Josasi ülemdiakoni kellalööjat meister Quasimo-dot. See on näidis idamaa arhitektuurist: selg nagu kuppel, jalad nagu keerdunud sambad!»

Rahvas lagistas naeru, eriti lapsed ja noored tüdrukud.

Lõpuks põrutas piinameister jalaga. Ratas hakkas keerlema. Quasimodo kõikus oma köitmetes. Ehmatus,

219

mis äkki ta inetusse näkku ilmus, kõvendas veelgi naerulaginat.

Kui Quasimodo mügerik selg rattal tiiru tehes meister Pierrat' ette jõudis, tõstis see käe ning peened piud vihisesid nastikukimbuna teravalt läbi õhu ja langesid vihaselt õnnetu selja pihta.

Quasimodo võpatas, otsekui äkki virgudes. Nüüd hakkas ta mõistma. Ta viskles oma köitmeis; tugev jahmatuse- ja valukramp virildas ta nägu, aga ühtki ohet ei tulnud ta suust. Ainult pea ajas ta selga, pööras seda paremale ja vasakule, nagu härg, kui kiil teda kintsu pealt hammustab.

Esimesele hoobile järgnes teine hoop, siis kolmas, neljas ja nii lõpmatult edasi. Ei seisatanud ratas ega lakanud hoopide sadu.

Varsti hakkas verd tulema; seda nähti tuhande nirena küüraka tumedailt õlgadelt alla nirisevat ja peened piitsapiud pillasid seda läbi õhu vingudes tilkadena rahva sekka.

Quasimodo sai tagasi oma esialgse ükskõiksuse. Vähemalt näis see nõnda olevat. Esialgu oli ta hääletult ja ilma suurema välise pingutuseta oma köidikuid puruks tõmmata katsunud. Ta silmis nähti tulukest süttivat, nähti, kuidas ta lihased pingulduvad, liikmed vinna tõm-buvad ja rihmad ning sidemed järele venivad. See oli võimas, hirmuäratav, meeleheitlik pingutus, kuid prevo-tee vanad piinariistad pidasid vastu. Nad rägisesid küll, aga see oli ka kõik. Quasimodo langes jõuetuna tagasi. Jahmatus ta näol andis maad sügava kibeduse ja võimetuse ilmele. Ta sulges oma ainsa silma, laskis pea rinnale langeda ja jäi vait nagu surnu.

Pärast seda ei liigatanud ta enam. Miski ei suutnud teda sest tardumusest välja viia, ei ta veri, mis vahetpidamata voolas, ega hoobid, mis veel vihasemaks muutusid, ei piinameistri

ägedus, kes oma karistamisest joobus, ega hirmsate piugude vihin, mis järjest lõikavamaks ja vinguvamaks muutus.

Lõpuks sirutas üks musta riietatud Châtelet' ametnik, kes musta hobuse seljas karistuse algusest peale trepi kõrval ootas, musta kepikese liivakella poole. Piinameister

220

lõpetas peksmise. Ratas jäi seisma. Quasimodo silm avanes aegapidi.

Piitsutus oli lõppenud. Kaks vannutatud piinameistri sulast pesid kannataja verised õlad puhtaks, määrisid neid mingi salviga, mis kõik haavad otsekohe kinni tõmbas, ja viskasid taile selga kollase riidetüki, mis missa-kuube meenutas. Samal ajal laskis Pierrat Torterue punased, verd täis imbunud piitsanöörid maa peale tühjaks tilkuda.

Quasimodo jaoks polnud veel kõik lõppenud. Tal jäi veel see tund häbipostis viibida, mida meister Florian Barbedienne nii arukalt härra Robert d'Estouteville'i kohtuotsusele juurde oli lisanud, — kõik see oli kõige suuremaks auks Jean de Cumene'i vanale sõnademängule, mis füsioloogiat psühholoogiaga ühendab: Surdus absurdus. [1]

Nii pöörati siis liivakell ümber ja küürakas jäeti ratta külge, et õigusemõistmine lõpuni kehtiks.

Lihtrahvas, eriti keskajal, on ühiskonnas see, mis laps perekonnas. Kuni ta püsib oma esialgses teadmatuses, kõlbelise ja vaimse eestkostmise all, võib temast öelda nagu lapsestki:

Ses eas ei tunta halastust.*

Me nägime juba, et Quasimodot kõik vihkasid, ja mitte just ilma põhjuseta. Vaevalt oli ses rahvakogus inimest, kel polnud põhjust või kes poleks arvanud endal põhjust olevat Jumalaema kiriku paha küüraka üle kaevata. Teda häbipostis nähes rõõmustasid kõik. Karm nuhtlus, mis teda tabas, ja haletsusväärne seisund, millesse teda jäeti, ei äratanud rahvahulgas kaugeltki kaastundmust, vaid koguni suurendas ta viha kahjurõõmu okkaga.

Kui siis «avalik kuriteo jälitamine», nagu kandiliste mütsidega kohtunikud oma murrakus veel tänapäevalgi ütlevad, läbi oli, tuli järg kätte tuhande eraarve õiendamiseks. Nagu kohtusaalis, hakkasid ka nüüd naised kõige rohkem lärmi tegema. Igaüks kandis tema vastu vimma,

1 Kurt on rumal (lad. k.).

221

ühed ta tigeduse, teised ta inetuse pärast. Viimased olid ägedamad.

«Va saatananägu!» ütles üks.

«Luuavarrel ratsutaja!» kisas teine.

«Paras traagiline lõust!» kiunus kolmas naine. «Kes sind veel narride paavstiks teeks, kui tänane päev eilseks muutuks!»

«Hüva,» sõnas üks vanamoor. «Siin näeme ta lõusta häbipostis. Aga kunas näeme ta lõusta võllasambas?»

«Millal sa, neetud kellamees, kord suure kellaga niisuguse võmmu kuklasse saad, et sa sada jalga maa sisse vaod?»

«Ja sihuke kurat helistab veel angelust!»

«Kurt! ükssilm! Küürakas! Peletis!»

«Vaadaketa nägu, rasedad naised! Ükski rohi ei aita nii kergesti enneaegu maha saada!»
Kaks skolaari, Jehan du Moulin ja Robin Poussepain, hakkasid kõigest kõrist laulma:

Kus varga nupp,
seal nöörijupp!
Kus suliliit,
seal tuleriit!

Tuhandeid muid teotusi hakkas sadama kui rahet. Hurjutusi, sajatusi, irvitusi ja kive tuli igast küljest.

Quasimodo oli kurt, aga ta nägi kõike selgesti ja rahva viha avaldus samavõrra nägudel kui sõnades. Pealegi tegid kivihoobid irvituste mõtte igati selgeks.

Algul hoidis ta end vaos. Aga vähehaaval lõdvenes ta kannatlikkus, mis piinameistri nuudi all kalgistunud oli, ja andis igale sääsepistele järele. Astuuria härg, kes pikadoori kallaletungimistest suurt väljagi ei tee, rae-vub kohe, kui koerad talle kallale tungivad või kui pistodad ta turja ärritavad.

Esiti pööras Quasimodo aeglaselt oma ähvardava pilgu rahva poole. Kuid kinniseotud, nagu ta oli, ei suutnud ta pilgud eemale peletada neid kärbseid, kes ta haavu sõid. Siis aga liigutas ta ennast köidikuis ja ta vihased raputused panid vana häbipostiratta laudadel praksuma. Mõnitused ja hurjutused said sellest aina hoogu.

222

Nagu ketti pandud metsloom, kes ei jaksa oma kaela-köitmeid purustada, jäi õnnetu äkki vait. Ainult aeg-ajalt tõusis ta rinna sügavamast põhjast mõni raevukas ohe. Ta näos polnud mingit häbipuna. Ta elas liiga kaugel inimühiskonnast ja oli liiga ligidal looduse elule, et mõista häbi. Ja kas niisuguse inetuse juures üldse tuntakse häbi oma seisundist? Kuid vihast, vihkamisest, meeleheitest hakkas ta inetu nägu pikkamisi ikka enam pilve tõmbuma, ikka rohkem küllastuma elektriga, mis tuhandete valgetena kükloobi silmas viskles.

Hetkeks see sünge pilv haihtus, kui üks preester hobu-eesli seljas rahva sekka ilmus. Kui vaene kannataja seda hobueeslit ja preestrit eemalt nägi, muutus ta nägu mahedamaks. Seda virildanud raev andis nüüd maad imelisele naeratusele, täis kirjeldamatut mahedust, hel-dimust ja õrnust. Mida ligemale preester jõudis, seda nähtavamaks, selgemaks ja kiirgavamaks see naeratus muutus. Õnnetu oleks nagu tervitusega oma päästjat vastu võtnud. Aga kui hobueesel häbipostile nii ligidale jõudis, et ratsutaja võis süüaluse ära tunda, lõi preester silmad maha, pöördus järsku ümber, andis hobuees-lile kannuseid. Paistis, et ta kiirustab vältima alandavaid palveid, ega taha sugugi, et üks vennike säärases olekus teda teretab ja ära tunneb.

See preester oli ülemdiakon Claude Frollo.

Pilv Quasimodo näol tumenes veel enam. Vahel ilmus sinna küll ka naeratus, aga see oli täis kibedust, lootusetust, sügavat nukrust.

Aeg kadus. Vähemalt poolteist tundi oli Quasimodo juba seal püsinud vaevatuna, häbistatuna, teotatuna, peaaegu kividega surnuks pillutuna.

Äkki raputas ta uuesti oma köidikuid ja nii meeleheitliku ägedusega, et kogu ehitus värises. Senise kangekaelse vaikimise asemel kostis ta kähisev ja metsik hääl, mis pigemini haukumist kui inimese häält meelde tuletas ja hurjutuste suminast üle käis:

«Juua!»

See hädakisa ei äratanud kaugeltki mitte kaastundmust, vaid hoopis tõstis lõbusat tuju treppi ümbritsevas tublis Pariisi lihtrahvas, kes summas koos tol ajal põrmugi vähem julm ja kalk polnud kui see hirmus kerjuste

223

ning hulguste pesakond, millega lugeja juba tuttav on ja mis lihtsalt lihtrahva kõige alama kihi moodustab. Õnnetu ümber oli kuulda ainult irvitusi ta janu üle. Muidugi oli Quasimodo sel silmapilgul pigem kentsakas ja jälk kui kaastundmust äratav: ta nägu oli purpurpunane ja märg, ta pilk hälbiv, suu vihast ja valust vahus, keel poolenisti väljas. Peab ütlema, kui selles rahvahulgas oleks leidunudki mõni heldesüdamlik mees või naine, kes oleks katsunud vaesele hädalisele klaasi vett tuua, siis olid häbiposti trepiastmed niivõrd seotud häbi ja alatusega, et juba üksnes sellest oleks jätkunud, et halastajat samaariameest tagasi tõrjuda.

Mõne minuti järel laskis Quasimodo meeleheitliku pilgu üle rahva käia ja hüüdis veelgi südantlõhestavama häälega: «Juua!»

Kõik plahvatasid naerma.

«Säh, joo!» karjus Robin Poussepain ja viskas talle näkku rentslis vedelnud käsna. «Säh, vastik kurt! Teen sulle välja!»

Keegi naine virutas talle kiviga pähe:

«Et sa meid öösel oma neetud kellaga enam üles ei ajaks!»

«Noh, poju!» kriiskas üks jalutu ja püüdis teda oma karguga tabada. «Kas sa oma kirikutornist meid ikka veel nõiduda mõtled?»

«Säh, joo sellest topsist!» hüüdis üks mees ja lennutas talle katkise kruusi vastu rindu. «Läksid mu naisest ainult mööda, kui ta last kandis, ja kohe sündis tal kahe peaga laps!»

«Ja minu kassil sündis kuue käpaga poeg!» kirus üks vanamoor ja viskas teda katusekiviga.

«Juua!» hüüdis Quasimodo hingeldades kolmat korda.

Sel silmapilgul nägi ta, kuidas rahvas kahele poole astus. Rahva seast eraldus noor kentsakas riides tütarlaps. Teda saatis väike kullatud sarvedega kits ja tal oli käes käsitrumm.

Quasimodo silm hakkas kiirgama. See oli sama mustlastüdruk, keda ta eelmisel ööl oli katsunud röövida; nüüd aimas ta hämaralt, et ta selle kallaletungimise pärast karistust kannabki. See ei vastanud aga hoopiski

224

tõele, sest karistust kandis ta ju ainult sellepärast, et ta niisama kurt oli kui ta kohtumõistjagi. Ta ei kahelnud sugugi, et mustlastüdruk tuleb siia, et talle kätte maksta ja hoope jagada nagu kõik teisedki.

Ja tõepoolest, ta nägi teda kiiresti treppi mööda üles tulevat. Viha ja meelepaha nöörisid ta kurku. Ta oleks tahtnud häbiposti puruks lõhkuda, ja kui välk ta silmis surma oleks tuua suutnud, oleks ta mustlastüdruku pihuks ja põrmuks teinud, enne kui too üles sai ronida.

Tüdruk ligines sõna lausumata kannatajale, kes tema eest asjata kõrvale tahtis rabelda, vabastas oma vöölt kõrvitsapudeli ja ulatas selle ettevaatlikult õnnetu kuivanud huultele.

Silmas, mis seni oli kuiv ja punetas, nähti nüüd suurt pisarat, mis aegapidi mööda inetut ja meeleheitest krampunud nägu alla veeres. Võib-olla oli see esimene pisar, mida õnnetu elus kunagi oli valanud.

Ta unustas hoopis, et ta juua tahtis. Mustlastüdruk ajas oma väikese suukese kärsitult mossi ja toetas naeratades pudelikaela vastu Quasimodo suurte hammastega suud.

Küürakas jõi pikkade sõõmudega. Teda kõrvetas janu.

Kui ta lõpetas, ajas ta oma mustad huuled torru, küllap selleks, et suudelda ilusat kätt, mis teda nõnda oli aidanud. Kuid noor tütarlaps, kes vist polnud vabanenud umbusust ega unustanud vägivaldset kallaletungi läinud ööl, tõmbas käe tagasi, nagu laps, kes kardab, et loom teda hammustab.

Vaene kurt saatis tema poole pilgu täis etteheidet ja kirjeldamatut kurbust.

Oli igatahes liigutav pilt, kuidas see ilus, priske, puhas, veetlev, ühtlasi nõrk tütarlaps nii kaastundlikult appi tõttas sellele, kes oli otse viletsuse, inetuse ja tigeduse kehastus. Häbiposti juures- oli see vaatepilt otse meeltülendav.

Isegi rahvas sattus sellest vaimustusse ja hakkas käsi plaksutama, kisades ja juubeldades rõõmust.

Just sel silmapilgul märkas patukahetseja oma aknaavast mustlastüdrukut häbiposti platvormil ja saatis tema poole hirmsa needuse: «Ole sa neetud, Egiptuse tütar, ole sa neetud, ole sa neetud!»

225

V. KAKULOO LÕPP

Esmeralda kahvatas ja tuli platvormilt taarudes alla. Suletu hääl jälitas teda ikka veel:

«Tule alla, tule maha, sa Egiptuse varganägu, küll sa kord sinna jälle üles pead ronima!»

«Kongisolijal on omad tujud,» sosistati rahva hulgas, aga midagi muud ka ei lisatud. Sääraseid naisi kardeti, ja see kindlustas nende puutumatuse. Hoiduti kallale tungimast neile, kes ööd kui päevad aina palvetasid.

Oli aeg käes Quasimodot alla tuua. Ta vabastati köidikuist ja rahvas valgus laiali.

Suure silla juures jäi Mahiette, kes oma kahe sõbrannaga koju läks, äkitselt seisma:

«Aga Eustache! Kus on kakk?»

«Ema,» vastas laps, «kui te kõnelesite selle naisega seal augus, tuli suur koer ja ahmas tüki mu kaku küljest. Siis sõin mina ka.»

«Kuule, poiss!» ütles ema. «Sina sõid siis kõik ära?»

«Ema, mitte mina, vaid koer. Ma küll ei lubanud, aga ta ei kuulanud. Ja siis sõin mina ka.»

«Kole poiss,» ütles ema samaaegselt naerdes ja nurisedes. «Näete, Oudarde, ta sööb meil Charlerange'is terve kirsiaia üksinda tühjaks. Sellepärast ütleb ta vanaisa, et temast tuleb kord veel väepealik. Kui ma sind veel korra peaksin niisuguselt asjalt tabama, isand Eustache! Vaata mul vemmalt!»

SEITSMES RAAMAT

I. SELLEST, KUI OHTLIK ON OMA SALADUST KITSELE USALDADA

Mitu nädalat oli mööda läinud.

Olid esimesed märtsikuu päevad. Päike, mida du Bartas *, see perifraaside klassik ja isa, veel polnud suutnud nimetada «küünalde suurhertsogiks», paistis sellegipärast eredalt ja rõõmsalt. Oli üks neid kevade pehmeid ja ilusaid päevi, mida kogu platsidele ja bulvaritele tulnud Pariisi rahvas pühitseb otsekui pidupäeva. Neil heledatel, selgetel ja soojadel

päevadel on olemas kindel kellaaeg, millal peaks Jumalaema kiriku portaali imetlema. See on silmapilk, kus juba loojenev päike katedraalile peaaegu näkku vaatab. Ta üha horisontaal-semaks muutuvad kiired kaovad aegapidi kirikuesiselt platsilt ja tõusevad mööda püstloodis fassaadi üles, kus nad tuhandeid nikerdusi lasevad varjust esile tulla, kuna suur keskrosett hõõgub nagu kükloobi silm, mis sepikoja tulesid kajastab.

Oli just säärane tund.

Vastu kõrget, loojangust punetavat katedraali, kirikulise platsi ja Kirikuesise tänava nurgal asuva rikka gooti maja kivist palkonil, mis maja ukse kohale ehitatud, hullas, naeris ja naljatas hulk ilusaid tütarlapsi. Loori pikkusest, mis pärleid täis lükitud peakatte ülemisest tipust alla kandadeni ulatas, tikitud pealissärgi Peenusest, mis nende õlgu kattis ja selleaegse moe järgi neitsilikult ilusa rinnakumeruse ülemise poole paljaks jättis, nende alusundrukute rikkusest, mis toredamad olid kui pealisriided (milline imepeen maitse!), Saasist, siidist, sametist, millega kõik välja oli ehitud, eriti aga valgeist kätest, mis tunnistust andsid nende

227

jõudeelust ja laiskusest, võis neis neidudes kergesti ära tunda aadlisoost rikkaid pärijaid. Ja tõepoolest, need olid preili Fleur-de-Lys de Gondelaurier oma sõbrataride Diane de Christeuil', Amelotte de Montmischeli, Colombe de Gaillefontaine'i ja väikese Champchevrier'ga — kõik heast perekonnast neiud, kes nüüd kokku olid tulnud leskproua de Gondelaurier' juurde. Aprillikuul pidi Pariisi tulema härra de Beaujeu oma abikaasaga ja dofääni pruudile Marguerite'ile audaame valima, et siis Pikardiasse minna teda flaamlastelt vastu võtma. Ent kõik aadlikud kolmkümmend penikoormat ümberringi taotlesid seda au oma tütreile ning paljud neist olidki oma tütred juba Pariisi viinud või saatnud. Eespool mainitud preilid olid vanemate poolt usaldatud tagasihoidliku ja auväärt proua Aloise de Gondelaurier' hoole alla, kes oli endise kuninglike ammuküttide ülema lesk ja elas oma ainsa tütrega Pariisis oma majas vastu Jumalaema kirikut.

Palkon, kus noored preilid istusid, viis toredasse tuppa, mille seinu kattis kollane flaami nahk, kuhu kuld-oksad olid sisse pressitud. Rööbiti jooksvad nikerdatud laetalad rõõmustasid silmi oma veidrate värviliste ja kullatud kaunistuste hulgaga. Nikerdatud kirstudel sillerdasid siin-seal säravad emailkaunistused; fajansist metsseapea kroonis suurepärast nõuderiiulit, mille kaheosaline jaotus vihjas sellele, et majaemand oli ühe kuningliku vapirüütli abikaasa või lesk. Tagaseinas, kõrge, üleni vappide ja kilpidega kaunistatud kamina kõrval istus punasest sametist toredas tugitoolis viiekümne viie aastane proua de Gondelaurier, kelle vanust võis lugeda mitte üksnes ta näost, vaid ka riietusest.

Tema kõrval seisis küllaltki esinduslik, kuigi veidi edev ja keigarlik noormees, üks neid ilusaid poisse, kelle kohta kõik naised on ühel arvamisel, ehkki tõsised ja inimesetundjad mehed nende puhul õlgu kehitavad. Noorel aadlikul oli seljas kuninglike ammuküttide kapteni hiilgav munder, mis väga sarnanes Jupiteri kostüümiga, mida me juba selle jutu esimeses raamatus võisime imetleda, nii et ei tarvitse siin lugejat teistkordse kirjeldamisega enam piinata. Noored preilid istusid osalt sees, osalt palkonil, ühed

228

Utrechti sametiga polsterdatud kandilistel toolidel, teised tammepuust järidel, mida ehtisid nikerdatud lilled ja figuurid. Igaühel oli süles otsake suurest nõelatikandist, mille kalla] nad kõik koos töötasid ja millest suur tükk maas põrandamatil lamas.

Nad vestlesid isekeskis poolsosinal ja allasurutud nae-rukikerdustega, nagu see teisiti ei võigi olla noorte tütarlaste seltskonnas, kelle hulgas on ka noormees. Noormees, kelle sealviibimisest jätkus kogu naiseliku enesearmastuse ergutuseks, näis ise sellest väga vähe

hoolivat, ja sellal kui noored preilid püüdsid üksteise võidu tema tähelepanu endale pöörata, näis ta ise kõige rohkem sellega ametis olevat, et seemisnahkse kindaga oma vöö pannalt läikima hõõruda.

Aeg-ajalt lausus proua talle midagi tasase häälega, millele tema ka kuidagi kohmetu ja sunnitud viisakusega katsus vastata. Naeratustest, proua Aloise'i olekust ja liigutustest, silmaheitmistest oma tütre Fleur-de-Lysi poole sel ajal, kui ta ise tasakesi kapteniga kõneles, võis kergesti näha, et asi puutus kas noormehe ja Fleur-de-Lysi juba olnud kihlustesse või siis lähemal ajal eelseisvasse abiellunusse. Ohvitseri külmast tagasihoidlikkusest polnud raske näha, et vähemalt tema poolt ei võinud armastusest enam juttugi olla. Ta nägu väljendas piinlikkust ja igavust, millele meie nüüdsed garnisoni alamleitnandid nii hea nime on leidnud: «Milline koerakohustus!»

Auväärt daam, kes oli oma tütre üle uhke nagu kunagi ema. ei märganud ohvitseri vähest vaimustust ja katsus tasakesi ta tähelepanu sellele juhtida, kui imetlusväärselt Fleur-de-Lys oskab nõela pista või niiti harutada.

«Kuulge, kallis nõbu,» ütles ta ja tõmbas ohvitseri varrukast lähemale, et talle kõrva sosistada: «Vaadake ometi, kuidas ta töö kohale kummardub.»

«Jah, tõesti,» vastas noormees ning langes jälle oma jäisesse hajameelsesse vaikimisse.

Pilk hiljem tuli tal jälle kummarduda ja proua Aloise lausus:

«Kas te kunagi olele näinud armastusväärsemat ja 'õbusamat nägu kui teie tulevasel? Kas saab keegi veel valgem ja blondim olla? Või ta käed? Kas need pole

229

täius ise? Või ta kael? Kas sellel pole otse hurmavat luigekaela nõtkust? Vahel ma otse kadestan teid! Kui õnnelik te võite olla, et olete mees! Kardetav võrgutaja niisugune! Kas minu Fleur-de-Lys pole küllalt ilus, et teda jumaldada? Ja teie olete muidugi temasse lootusetult armunud?»

«Muidugi,» vastas noormees hoopis millelegi muule mõeldes.

«Kuid kõnelge ka temaga ometi,» ütles äkki proua Aloi'se teda õlast tõugates, «Öelge talle midagi. Olete mul häbelikuks läinud.»

Võime omalt poolt lugejale kinnitada, et häbelikkus ei kuulunud kapteni vooruste ega puuduste hulka. Ta katsus siiski teha, mis talt nõuti.

«Ilus onutütar,» ütles ta Fleur-de-Lysile lähemale astudes, «mida see tikand tahab kujutada, mille kallal te siin töötate?»

«Ilus nõbu,» vastas Fleur-de-Lys pahase tooniga, «olen teile juba korda kolm öelnud, et see on Neptunuse koobas.»

Nähtavasti tajus Fleur-de-Lys kapteni külmust ja hajameelsust selgemini kui ema. Noormees tundis, et on tarvis vestlust kuidagi jätkata.

«Ja kelle jaoks kõik see Neptunuse asjandus?» küsis ta.

«Saint-Antoine de Chaps' kloostri jaoks,» vastas Fleur-de-Lys silmi tõstmata.

Pealik tõstis ühe tikandi otsa üles.

«Kes on, mu kaunis nõoke, see paks sandarm, kes seal täispõsi pasunat puhub?»

«See on Triton *,» vastas Fleur-de-Lys.

Ta lühikestes vastustes oli ikka veel tunda jonnakat tooni. Noormees sai aru, et on viimane aeg talle midagi kõrva sosistada, ükskõik kas mõni lollus või meelitus. Nii ta siis ka kummardus, kuid ei leidnud oma kujutlustes midagi õrnemat ega intiimsemat öelda kui:

«Miks teie ema alati kannab niisugust vappidega ehitud kleiditükki nagu meie vanaemad Charles VII ajal? Öelge talle ometi, et see praegusel ajal enam ei sobi ja et vapina ta kleidile

tikitud uksehing ja loorber annavad talle kõndiva kaminaeesriide ilme. Uskuge, praegusel ajal ei istuta enam niiviisi oma vappide peal!»

230

Fleur-de-Lys lõi üles oma ilusad silmad täis etteheidet.

«Kas see on kõik, mis teil mulle öelda on?» ütles ta tasase häälega.

Kui proua Aloise neid nägi niiviisi teineteise lähedale kummarduvatena ja sosistavatena, ütles ta vaimustatult, mängides oma palveraamatu räätsadega:

«Kui liigutav armastuspilt!»

Kapten aga, kel oli üha piinlikum, pööras oma tähelepanu tikandile ja hüüdis: «Tõesti veetlev töö!»

Sel puhul võttis teine kaunis õrna nahaga blondiin sinises kleidis, Colombe de Gaillefontaine, endale julguse Fleur-de-Lysile aralt sõnakese öelda, lootuses, et ilus kapten sellele vastaks: «Kallis Gondelaurier, kas te olete näinud tikandeid Roche-Guyoni lossis?»

«Kas see on see loss, mille taga on Louvre'i pesuvardja aiake?» küsis naerdes Diane de Christeuil, kel olid ilusad hambad ja kes siis muidugi mõista ka igal võimalikul juhul naeris.

«Seal, kus Pariisi endise müüri vana suur torn on?» lisas Amelotte de Montmichel, kena käharpäine priske brünett, kellel oli kombeks õhata, nagu teisel naerda, asja ees, teist taga.

«Armas Colombe,» sõnas proua Aloise, «te mõtlete küll lossi, mis Charles VI ajal härra de Bacqueville'i oma oli? Seal on tõesti väga toredad gobeläänid.»

«Charles VI! Charles VI!» pomises noor kapten vurrusid keerutades. «Mu jumal, mäletab see auväärne daam aga muistseid asju!»

Proua de Gondelaurier jätkas:

«Ilusad tikandid tõepoolest. Ja veel nii peen töö, et neid otse harulduseks peetakse!»

Sel hetkel hüüdis Berangere de Champchevrier, seitsmeaastane väike habras tütarlaps, kes läbi palkonivõre alla platsile vaatas:

«Oo, kallis ristiema Fleur-de-Lys, vaadake, kui ilus tantsijanna seal all tantsib ja nende linnamühakate ees trummi koristab.»

Tõepoolest kuuldi all käsitrummi heledat põrinat.

«Mõni mustlanna Böömimaalt,» ütles Fleur-de-Lys ükskõikselt platsi poole pöördudes.

231

«Vaadake, vaadake,» hüüdsid ta reipad sõbrannad ja jooksid kõik palkoni äärde, kuna Fleur-de-Lys, mõeldes oma peigmehe külmusele, neile aegapidi järele läks. Too aga oli õnnelik, et vabanes sel moel tüütust vestlusest, ja läks tagasi tuppa rahuldatud näoga nagu sõdur, kes teenistuskohustusest vabaneb. Ometi oli see valvetee-nistuskohustus Fleur-de-Lysi juures õigupoolest meeldiv ja veetlev kohustus; alles hiljuti oli ta sel arvamisel, kuid vähehaaval oli kapten sellest tüdinud, ja mida lähemale abiellumine nihkus, seda jahedamaks muutus ta asja vastu. Liiati oli ta kärsitu loomuga ja — kas tarvitseb öelda? — pisut labase maitsega. Kuigi sünnipäralt iidsest aadlisoost, oli ta mundrikandjana nii mõnedki panetanud sõjamehe kombed omandanud. Talle meeldis kõrts ja mis sellega kaasas käib. Ta tundis end kodus olevat ainult labaste juttude ja sõjamehe armulugude juures, kus tegemist oli kergemeelsete kaunitaridega ja kergete võitudega. Oma perekonnast oli ta siiski saanud mõnesuguse kasvatuse ja kombed, kuid oli liiga noorena kodust lahkunud, liiga noorena tutvunud garni-sonieluga, ja iga päevaga hõõrus kare sõduririhm aadlimehe lakki järjest vähemaks ja vähemaks. Kuigi ta mingi säilinud kohusetunde tõttu Fleur-de-Lysi juures aeg-ajalt veel võõrsil käis, tundis ta siin siiski kahekordset ebamugavust: esiteks sellepärast, et ta oma armastust oli pillanud igasugustes urgastes, nii et mõrsja jaoks ainult

vähe järele oli jäänud, ja teiseks sellepärast, et ta alati nii hulga pedantsete, kinninööritud ja hästikasvatatud preilide seas kartis oma lobama harjunud suu pärast, et sealt äkki midagi kõrtsiloritaolist välja ei lipsaks. Mõeldagu, kuidas see mõjuks!

Muide liitus see kõik suurte pretensioonidega elegantsi, riiete peenuse ja käitumise kohta. Igaüks otsustagu selle üle, kuidas ise tahab. Mina olen ainult kroo-nikakirjutaja.

Nii seisis ta juba mõnda aega, vahtides ebamääraselt tühjusse, sõnagi rääkimata, nõjatudes kamina nikerdatud simsile, kui Fleur-de-Lys järsku ümber pöördus ja teda kõnetas (lõppude lõpuks oli vaene preili tusane ainult vastu oma südame häält).

232

«Armas onupoeg, kas te ei kõnelnud meile ühest väikesest mustlannast, keda teie paar kuud tagasi oma öisel valvekäigul vargajõugu küüsist päästsite?» «Küllap vist, armas nõbu,» vastas kapten. «Vahest seesama mustlanna tantsibki seal kirikuesisel? Tulge vaadake, kas tunnete ta ära, armas onupoeg Phoebus.»

Ses mahedas kutses enda juurde tulla ja ka selles, et preili teda nimepidi hüüdis, peitus salajane soov ära leppida. Kapten Phoebus de Cäteaupers (temap see on, kes selle peatüki algusest saadik lugeja silmade ees seisab) tuli aeglaste sammudega palkonile.

«Noh,» ütles Fleur-de-Lys õrnalt oma kätt Phoebuse käsivarrele pannes, «vaadake seda väikest, kes seal sõõris tantsib. Kas see on teie mustlanna?»

Phoebus vaatas ja ütles:

«Jah, ma tunnen ta kitsest ära.»

«Oi, tõesti, kui ilus kits!» hüüdis Amelotte käsi imestusest kokku lüües.

«Kas ta sarved peaksid tõesti kullast olema?» küsis Berangere.

Proua Aloise lausus vahele, ilma et oleks end oma tugitoolis liigutanud:

«Kas pole ta neid mustlasi, kes mullu Gibard'i värava kaudu Pariisi tulid?»

«Armas ema,» ütles õrnalt Fleur-de-Lys, «selle värava nimi on nüüd Põrgu värav.»

Preili Gondelaurier teadis, kuivõrd kapten ennast puudutatud tundis olevat ema vanamoelistest kõnekäändudest. Ja tõepoolest, ta hakkaski pilgates pomisema: «Gibard'i värav! Gibard’i värav! Varsti tuleb järg Charles VI kätte.»

«Ristiema,» hüüdis Berangere, kelle vahetpidamata liikunud silmad äkki peatusid Jumalaema kiriku torni tipul, «kes see must mees seal üleval peaks olema?»

Kõik tütarlapsed vaatasid üles. Tõesti, keegi mees seisis vastu Greve'i platsi asuva põhjapoolse torni otsas ja toetus seal kõige kõrgema balustraadi najale. See oli Preester. Võis selgesti näha ta kuube ja nägu, mis kätele toetus. Ta oli liikumatu nagu raidkuju. Ta vahtis üksisilmi alla platsile.

233

Oma liikumatuses meenutas ta haugast, kes varblase pesa märgates üksisilmi alla piilub. «See on Josasi ülemdiakon,» ütles Fleur-de-Lys. «Teil on head silmad, kui te ta nii kaugelt ära tunnete!» tähendas Gaillefontaine. «Kuidas ta väikest tantsijannat silmitseb!» vastas

Diane de Christeuil. «Häda mustlannale!» ütles Fleur-de-Lys. «Preester ei

salli seda tõugu.»

«Väga kahju, kui see nõnda on,» sõnas Amelotte de Montmichel. «Ta tantsib suurepäraselt.»

«Armas onupoeg Phoebus,» ütles äkki Fleur-de-Lys, «teie tunnete seda väikest mustlannat, andke talle märku, et ta üles tuleks. See teeks meile lõbu.»

«Jah, tõesti!» hüüdsid kõik tütarlapsed käsi kokku lüües.

«See oleks lollus!» vastas Phoebus. «Ta on mu kindlasti unustanud ja ma ei tea isegi ta nime. Aga kui te, preilid, seda soovite, siis katsun õnne.» Ja üle palkoni võre kummardudes hakkas ta hüüdma: «Hei, väike!»

Tantsijanna laskis just sel silmapilgul käsitrummi alla. Ta pööras oma pea sinnapoole, kust tuli hääl, ta särav pilk peatus Phoebusel ja ta lakkas järsku tantsimast.

«Hei, väike!» kordas kapten ja andis sõrmega märku, et ta üles tuleks.

Mustlanna vaatas teda veel korra, siis punastas ta, nagu oleks leek ta põski haaranud. Käsitrumm kaenla all, läks ta läbi hämmastunud pealtvaatajate aeglaste sammudega maja poole, kust Phoebus teda kutsus, taarudes ja segase pilguga nagu lind, keda on halvanud mao pilk.

Pilk hiljem tõusis uksevaip ja lävele ilmus mustlanna näost punasena, kohkununa, hingetuna, suured silmad maha löödud, julgemata ühtki sammu edasi astuda.

Berangere lõi käsi kokku.

Tantsijanna jäi lävele liikumatult seisma. Ta ilmumine tekitas noortes tütarlastes imeliku tunde. Kahtlemata oli kõigil ebamäärane ja alateadlik soov ilusale ohvitserile meeldida ja hiilgav munder pani neid kõiki koketeerima. Kui ta nende keskel viibis, valitses nende vahel mingi varjatud, salajane kadedus, mida nad ise vaevalt

234

tunnistasid, mis aga sellest hoolimata iga silmapilk nende liigutustest ja sõnadest välja paistis. Et nad kõik olid peaaegu võrdselt ilusad, võitlesid nad võrdsete relvadega ja igaühel võis võidulootust olla. Mustlanna ilmumine rikkus järsku seda tasakaalu. Ta oli nii harul-daselt ilus, et niipea kui ta lävele ilmus, näis tast välja hoovavat mingit temale omast valgust. Siin kitsas võõrastetoas, tapeetide ja paneelide tumedas raamis oli ta võrratult ilusam ja säravam kui avalikul platsil. Ta oli nagu päevavalgusest pimedasse toodud tungal. Aadlipreilid olid tahtmatult sellest pimestatud. Igaüks tundis ennast oma ilus kuidagi haavatuna. Sellepärast muutus nende rinne (lubatagu meile see väljendus) otsekohe, ilma et nad omavahel ühtki sõna oleksid poetanud. Nad said üksteisest oivaliselt aru. Naisi ühendab nende instinkt palju kiiremini kui mehi nende mõistus. Nende ees oli vaenlane: kõik tundsid seda, kõik liitusid ühte. Nagu piisab ühest veinitilgast, et klaasitäit vett punaseks teha, nii piisab ühe ilusama naise ilmumisest, et kogu ilusate naiste seltskonna meeleolu rikkuda, eriti siis, kui nende hulgas ainult üks mees juhtub olema.

Sellepärast võeti ka mustlanna vastu imeliku jahedusega. Nad mõõtsid teda ülevalt alla, vaatasid siis üksteisele otsa ja sellega oli kõik öeldud. Kõik oli sõnadetagi selge. Noor tütarlaps aga jäi ootama, et keegi teda kõne-taks, ja oli ise nii erutatud, et ei julgenud silmigi üles tõsta.

Kapten katkestas esimesena vaikuse. «Tõepoolest,» ütles ta oma jultunud keigarliku tooniga, «kas pole veetlev tütarlaps! Mis te arvate selle kohta, armas nõoke?»

See märkus, mida peenetundelisem mees vähemalt tasasema häälega oleks teinud, polnud selline, et see minema oleks peletanud naiste armukadeduse, mis neis mustlanna vastu oli virgunud.

Fleur-de-Lys vastas kaptenile magusaks teeseldud põlgusega:

«Pole viga.»

Teised hakkasid sosistama.

Lõpuks pöördus tantsijanna poole proua Aloise, kes •mtte vähem armukade polnud, oma tütre pärast muilgi, ja ütles:

235

«Tule lähemale, väikseke!»
«Tule lähemale, väikseke!» kordas koomilise üleolekuga ka Berangere, kes ise vahest talle ainult puusadeni ulatus.
Mustlanna läks aadliproua juurde.
«Armas laps,» ütles Phoebus paisutatult ja astus mõned sammud tütarlapse poole, «ma ei tea, kas ma olen nii kõrge õnne väärt, et teie mind ära tunnete...»
Tütarlaps vaatas tema poole naeratades üles ja katkestas teda, silmades otsatu armsus:
«Oh muidugi!»
«Tal on hea mälu,» tähendas Fleur-de-Lys. «Ja-jaa,» vastas Phoebus, «aga te lipsasite mu käest tol õhtul väga kähku minema. Kas ma teile hirmu peale
ajasin?»
«Oh ei,» vastas mustlanna.
Rõhus, millega see «oh ei» «oh muidugile» järgnes, oli midagi sõnamatut, mis Fleur-de-Lysi haavas.
«Te jätsite mulle,» jätkas kapten, kelle keelepaelad lahti pääsesid uulitsatüdrukuga kõneldes, «enda asemel maha mingi sünge, ühesilmse ja küüraka veidriku, piiskopi kellalööja, kui ma ei eksi. Mulle öeldi, ta olevat ühe ülemdiakoni sohilaps ja tegelikult saatan ise. Tal on kentsakas nimi: Kvatember *, Palmipüha, Paastuöö või jumal teab veel mis! Igatahes suure kellade püha nimi! ja tema julges teid ära viia, nagu oleksite te kirikuteen-rite jaoks loodud! See on liig! Kuradi pihta, mis see öökull teist õieti tahtis? Noh, öelge!»
«Ma ei tea,» vastas tüdruk.
«Milline häbematus! Kellalööja tütarlast röövimas nagu mõni vikont! Maamats härrasmeeste lindudele jahti pidamas! See veel puudub! Noh, see tuli talle ka soolane maksma! Meister Pierrat Torterue on ju kõige jõhkram tallipoiss, kes kunagi sulide nahka on kraasi-nud! Ja ma võin teile öelda, kui see teile lõbu teeb, et teie kellalööja nahk tema käte all tublisti parkida sai.»
«Vaeseke!» ütles mustlanna, kellel need sõnad häbiposti stseeni mällu tõid. Kapten pahvatas naerma.
«Sarvik võtaks! Vaat veel keda haletseda, see kõlbab
236
siia nagu sulg sea persse! Tahaksin olla vatsakas nagu paavst, kui...»
Ta peatus äkki. «Vabandage, armulised preilid! Ma partsatasin praegu vist midagi väga rumalat!» «Vuih, härra!» ütles Gaillefontaine. «Ta kõneleb selle olendiga tema keeli!» lisas tasakesi Fleur-de-Lys, kelle pahameel järjest kasvas. See pahameel ei vähenenud sugugi, kui ta nägi, kuidas vaimustatud kapten kontsal tiiru tegi ja sõduri jämeda lihtsa-toimelise viisakusega kordas: «Ilus tütarlaps, jumala eest!»
«Kaunis metsikult riides,» naeris Diane de Christeuil oma ilusaid hambaid näidates.
See märkus oli teistele valgusekiireks. See tegi neile nähtavaks mustlanna nõrga külje, kust kallale sai tungida. Et nende hambad ta ilu külge ei hakanud, siis tormasid nad ta riiete kallale.
«Jah, õige, väikseke,» ütles Montmichel, «kuidas sa ometi julged nii katmata rinna ja palja kaelaga tänavail ümber joosta?» «Su seelik on õudselt lühike!» lisas Gaillefontaine. «Mu kallis,» jätkas Fleur-de-Lys kaunis teravalt, «selle kullatud vöö pärast lasete ennast veel vahtkonna seersantidel kinni võtta.»

«Väikseke, väikseke,» sõnas Christeuil kalgi naeratusega, «kui sa varruka korralikult käsivarrele tõmbaksid, ei põleks see päikese käes nii pruuniks.»

See stseen, kuidas need ilusad, mürgiste keeltega, ärritatud tütarlapsed tänavatantsijanna ümber väänle-sid ja käänlesid, oleks väärinud läbinägelikumat pealtvaatajat, kui seda oli Phoebus. Need graatsilised olendid olid nii ebainimlikud. Kahjurõõmsatena tuhnisid nad ta armetuid ja veidraid, litrite ja võltskullaga ehitud riideid. Oli otsata palju naeru, pilget ja alandamist. Mustlanna selga sadas sarkastilisi sõnu, kõrki heatahtlikkust ja tigedaid pilkusid. Neid noori preilisid võis pidada roomlannadeks, kes endile sellega lõbu valmistavad, et kuldnõeltega ilusa naisorja rindu torgivad. Nad meenutasid elegantseid hagijaid, kes avali sõõrmetega, Põlevate silmadega ümber vaese emapõdra tiirlevad, keda isanda pilk keelab lõhki kiskumast.

237

Mis oligi lõpuks nende kõrgest seisusest preilide kõrval üks vilets tänavatantsijanna? Nad ei võtnud teda üldse arvesse, vaid kõnelesid temast tema juuresolekul kõva häälega, koguni tema enda poole pöördudes, nagu millestki ebapuhtast ja armetust, olgugi küllalt ilusast.

Mustlanna oli nende nõelapistete vastu tundlik. Vahetevahel lõkendas ta silmis ja palgel häbipuna või viha-välgatus, ta huultelt pidi juba lipsama mõni põlglik sõna, ta ajas põlastusega oma huuled mossi, nagu seda lugeja juba teab. Kuid ta vaikis. Ta seisis liikumatult ja vaatas Phoebuse poole alandliku, kurva ja maheda pilguga. Ses pilgus oli õnne ja õrnust. Paistis, nagu hoiaks ta ennast vaos, et mitte välja aetud saada.

Phoebus aga naeris ja astus mustlanna kaitseks välja kaastundmusest, aga samas ka häbematusest.

«Ärge tehke väljagi, väikseke!» kordas ta oma kuld-kannuseid kõlistades. «Teie riided on küll pisut kummalised ja metsikud, aga mis see teietaolisele võluvale tüdrukule teeb.»

«Oh jumal!» hüüdis blond Gaillefontaine ja ajas oma luigekaela kibeda naeratusega sirgu. «Nagu ma näen, süttivad härrad kuninglikud ammukütid väga kergesti mustlannade ilusatest silmadest.»

«Miks ka mitte?» vastas Phoebus.

Selle vastuse peale, mida kapten ükskõikselt heitis nagu juhusliku kivi, millele järelegi ei vaadata, kuhu ta langeb, hakkas Colombe naerma, samuti ka Diane, Ame-lotte ja Fleur-de-Lys, kuid viimasel tulid pisarad silma.

Mustlanna, kes Colombe de Gaillefontaine'i sõnade juures silmad maha oli löönud, tõstis nad rõõmust ja uhkusest säravatena üles ning pööras nad uuesti Phoebuse poole. Ta oli sel silmapilgul tõesti väga ilus.

Vanaproua, kes seda stseeni pealt nägi, tundis end solvatud olevat ega saanud millestki aru.

«Püha Neitsi!» hüüdis ta äkki. «Kes see mu jalgu puudutab? Ah, kui vastik loom!»

See oli kits, kes oma emandat otsima oli tulnud ja kes tema poole tormates oma sarvedega riidehunnikusse takerdus, mis aadliproua riietest oli tekkinud, kui ta istet võttis.

238

See juhtis tähelepanu teisale. Mustlanna päästis kitse sõna lausumata vabadusse.

«Ah, vaadake, väike kitseke, jalad kullast!» hüüdis Berangere vaimustusest hüpates.

Mustlanna laskus põlvedele ja surus põse kitse kallistava pea vastu. Ta oleks nagu andeks palunud, et ta kitse oli unustanud.

Diane kummardus Colombe'i kõrva juurde.

«Ah, mu jumal, kuidas ma sellele mõttele varem ei tulnud? See on ju mustlanna kitsega. Ta olevat ju nõid ja ta kits tegevat väga imelikke tempusid.»

«Hüva!» ütles Colombe. «Lõbustagu see kits siis ka meid ja tehku meile imet.»

Diane ja Colombe pöördusid elavalt mustlanna poole:

«Väikseke, las su kits teeb imet.»

«Ma ei saa aru, mis te sellega öelda tahate,» vastas tantsijanna.

«Noh, nõidust, kunsttükki, ühesõnaga, imet!»

«Ei saa aru.» Ja ta hakkas oma kena looma kallistama, korrates: «Djali, Djali!»

Sel silmapilgul nägi Fleur-de-Lys kitse kaelas tikitud nahkkotikest rippuvat.

«Mis see on?» küsis ta mustlannalt.

Mustlanna tõstis oma suured silmad tema poole ja vastas tõsiselt:

«Minu saladus.»

«Tahaksin meelsasti teada, mis saladus sul on?» mõtles Fleur-de-Lys.

Vahepeal oli vanaproua pahaselt üles tõusnud.

«Noh, mustlanna, kui sinul ega su kitsel meile midagi tantsida pole, mis te siin siis otsite?»

Mustlanna ei vastanud midagi ja läks aegapidi ukse poole. Kuid mida ligemale ta uksele jõudis, seda aeglasemaks muutusid ta sammud. Mingi nähtamatu magnet näis teda kinni pidavat. Äkitselt pööras ta oma pisaraist niisked silmad Phoebuse poole ja jäi seisma.

«Jumal hoidku!» hüüdis kapten. «Nii ei minda minema. Tulge tagasi ja tantsige meile midagi. Ah jah, kullake, kuidas teie nimi on?»

«Esmeralda,» ütles tantsijanna pilku temalt pööramata.

239

Seda imelikku nime kuuldes pahvatasid noored preilid pööraselt naerma.

«Kui hirmus nimi ühele tüdrukule!» hüüdis Diane.

«Te näete nüüd,» vastas Amelotte, «et ta on nõid.»

«Mu armas,» hüüdis proua Aloise pidulikult, «teie vanemad pole teile seda nime küll ristimisastjast õngitsenud.»

Mõni minut tagasi oli Berangere, ilma et keegi oleks tähele pannud, kitse martsipaniga toa nurka meelitanud. Kohe olid nad headeks sõpradeks saanud. Uudishimulik laps oli kitse kaelast rippuva kotikese võtnud, selle avanud ja sisu põrandale puistanud. See oli tähestik, mille iga täht oli omaette väikesele pöökpuutahvlike-sele kirjutatud. Vaevalt olid need mänguasjad maha pudenenud, kui laps üllatades nägi, et kits — see oli kahtlemata üks ta «imedest» — mõningaid tähti oma kuldjalaga välja tõmbas ja neid tasakesi kindla korra järele ritta seadis. Viivu järel sai sellest sõna, mis kitsele näis kätte harjutatud olevat, nii vähe kõhkles ta selle kokkuseadmisel. Äkki hüüdis Berangere käsi imestuses kokku lüües:

«Ristiema, vaadake ometi, mis kits tegi!| Fleur-de-Lys ruttas kohale ja võpatas. Põrandale üksteise kõrvale seatud tähed moodustasid sõna:

PHOEBUS

«Ja seda kirjutas kits?» küsis ta ärritatud häälega. «Jah, ristiema,» vastas Berangere. Võimatu oli selles kahelda: laps ise ei osanud kirjutada.

«See ongi ta saladus!» mõtles Fleur-de-Lys.

Vahepeal olid lapse hüüde peale kõik kokku jooksnud, nii ema kui noored preilid, mustlanna ja ohvitser.

Mustlanna nägi, millise lolli tükiga kits praegu hakkama oli saanud. Ta punastas, seejärel kahvatas ja hakkas nagu süüdlane kapteni ees seistes värisema, kes teda rahuldatud ja hämmastunud naeratusega vaatles.

«Phoebus!» sosistasid noored preilid üllatunult. «See en ju kapteni nimi!»

«Teil on hea mälu!» ütles Fleur-de-Lys paigale tardunud mustlannale. Siis aga hakkas ta nuuksuma ja kogeles

240

haledalt, oma nägu käte vahele peites: «Ta on nõid!» Südame põhjas kuulis ta aga palju kibedamat häält: «Ta on su võistleja!» Ta langes minestusse.

«Mu tütar, mu tütar!» hüüdis kohkunud ema. «Välja, põrgu mustlane!»

Uhe hetkega kahmas Esmeralda saatuslikud tähed kokku, andis Djalile märku ja väljus ühest uksest, kuna teisest viidi välja Fleur-de-Lys.

Uksi jäänud, jäi Phoebus hetkeks kõhklema, kumba ust valida. Siis järgnes ta mustlannale.

II. PREESTER JA FILOSOOF ON KAKS ISE ASJA

Preester, keda noored preilid märkasid põhjapoolse torni tipus ja kes üle balustraadi kummardudes teraselt mustlanna tantsu all platsil jälgis, oli tõesti ülemdiakon Claude Frollo.

Lugejad pole muidugi veel unustanud salapärast kongi, mille ülemdiakon ses tornis enese jaoks oli korda seadnud. (Ma ei tea, olgu möödaminnes öeldud, kas see vahest sama kong pole, mille sisemust veel meiegi ajal võib näha läbi väikese neljakandilise augu, mis asub inimese pea kõrgusel selle platvormi idapoolsel küljel, kust tornid tõusevad. Praegu on see urgas tühi, paljas ja lagunenud, ta halvasti krohvitud seinad on nüüd siit-sealt «kaunistatud» vastikute kollaste joonistustega, mis kirikute fassaade kujutavad. Ma arvan, et selles augus asuvad nüüd nahkhiired koos ämblikkudega ja et seetõttu varitseb siin kärbseid kahekordne hävitussõda.)

Iga päev, tund enne päikese loojaminekut, läks ülemdiakon tornitrepist üles ja sulgus siis kambrisse, kus ta mõnikord kogu öö veetis. Kõnesoleval päeval ulatus ta kõrvu käsitrummi ja kastanjettide põrin just sel hetkel, kui ta oma redupaiga madala ukse ette jõudes pistis võtmeauku väikese keerulise võtme, mida ta alati külje peal rippuvas kotikeses kaasas kandis. Hääled tulid kirikuesiselt platsilt. Nagu juba ütlesime, oli kambril üksainus aknaava ja seegi kiriku kupli poole. Claude Frollo tõmbas võtme kähku uuesti eest ja hetk hiljem

241

seisis ta juba torni tipus selles sünges ja vaatlevas asendis, nagu teda noored preilid olid märganud.

Ta oli tõsine, liikumatu, süvenenud ainult ühte vaatepilti, ühte mõttesse. Kogu Pariis oli ta jalge ees oma ehituste tuhandete teravate tippudega ja laugjate küngastike siluettidega kõikjal vaatepiiril, sildade all väänleva jõega ning rahvaga, kes tänavatel lainetas, oma suitsupilvedega, oma katuste ebatasase ahelikuga, mis oma tihedad lülid oli Jumalaema kiriku ümber surunud. Kuid kogu sellest linnast nägi ülemdiakon ainult tükikest sillutist — kirikuesist platsi; kogu sellest rahvamassist ainult üht olendit — mustlastüdrukut.

Raske öelda, mida see pilk väljendas ja millest sinna see lõkendav leek tekkis. See pilk oli liikumatu, kuid täis hämmeldust ja rahutust. Ta sügavas tardumuses keha läbis vahel ainult mõni juhuslik värahtus, nagu tuulehoog puud liigutab. Ta küünarnukid olid kanged ja kivistunumad nagu serv, millele ta neid toetas. Ta naeratus oli näkku kivistunud ja paistis, nagu poleks Claude Frollos muud elavat kui ta silmad.

Mustlastüdruk tantsis. Ta keerutas käsitrummi sõrme otsas ja pildus seda õhku, tantsides provansi sarabandi. Kärmena, kergena ja lustilisena ei tundnud ta selle koleda pilgu raskust, mis ülevalt ta peale langes.

Rahvahulk kihas ta ümber; aeg-ajalt tegi kollase ja punase kuuega mees sõõri laiemaks, tuli siis tagasi ja istus mõni samm tantsijannast eemal toolile ning võttis kitse pea oma põlvedele. See mees näis mustlastüd-ruku kaaslane olevat. Ülalt kõrgelt ei saanud Claude Frollo ta nägu näha. Niipea kui ülemdiakon tundmatut meest märkas, pöördus ta tähelepanu kord tantsijannale, kord temale, kuna ta nägu järjest süngemaks muutus. Äkki ajas ta end sirgeks ja ta keha läbistas värin.

«Kes küll see mees võiks olla?» ütles ta läbi hammaste. «Ma olen tütarlast ikka üksinda näinud!»

Siis kadus ta keerdtrepi looklevate võlvide vahele ja astus treppidest alla. Kellaruumi poikvel uksest möödudes nägi ta pilti, mis teda jahmatama pani: Quasi-modo kummardus määratu suurt šalusiid meenutava kiltkivist varikatuste alt välja ja vaatas alla platsile. Ta oli nõnda vaatlemisse süvenenud, et tähelegi ei pannud,

242

kuidas kasuisa mööda läks. Ta metsikus pilgus oli kummaline ilme: selles oli vaimustust ja õrnust.

«Imelik,» sosistas Claude. «Kas ta tõesti mustlastüdrukut vaatab?»

Ta läks edasi. Mõni minut hiljem astus murelik ülemdiakon torni jala juures olevast uksest välja platsile.

«Kuhu mustlastüdruk kadus?» küsis ta vaatajatelt, keda käsitrumm kokku oli meelitanud.

«Ei tea,» ütles üks ta naaber, «ära ta kadus. Vist läks ta vastasmajja fandangot tantsima; sinna teda kutsuti.»

Mustlastüdruku asemel nägi ülemdiakon samal vaibal, mille arabeskid äsja kireva tantsu varju kadusid, ainult veel punasesse ja kollasesse riietatud meest, kes mõne hõbemündi pärast ringi käis, käed puusas, pea seljas, nägu punane, kael õieli ja tool hammaste vahel. Toolile oli kinni seotud naabrinaiselt laenatud kass, kes suurest hirmust kõvasti karjus.

«Püha Neitsi!» hüüdis ülemdiakon, kui veiderdaja higist nõretades temast tooli- ja kassipüramiidiga mööda läks. «Mis see meister Pierre Gringoire siin teeb?»

Ülemdiakoni vali hääl üllatas vennikest nii, et ta kõige oma ehitusega tasakaalu kaotas ja tool kassiga tohutu kisa ja kära saatel rahvale pähe kukkus.

Küllap meister Pierre Gringoire'il (temap ta oli) oleks tulnud raskeid arveid õiendada nii naabrinaise kassi pärast, kui ka kõigi ümberolijate muhkude ja kriimustuste pärast, kui ta ise üldist jahmatust ära kasutades poleks kirikusse saanud põgeneda, kuhu Claude Frollo talle märku oli andnud järele tulla.

Katedraal oli juba hämar ja tühi. Kõrvalkäigud uppu-sid pimedusse ja lambid hakkasid kabelites sätendama nagu tähed süsimustade võlvide all. Ainult fassaadi suur rosett, mille värvirikkaist ruutudest loojuva päikese kiired läbi paistsid, hiilgas hämaras otsekui teemantide räga, heites oma silmipimestava värvijoa löövi teise otsa.

Kui nad mõne sammu edasi olid läinud, nõjatus dom Claude vastu sammast ja vaatas teravalt GringoireMle °tsa. Seda pilku Gringoire ei kartnud, ehkki tal oli häbi, et auväärt ja õpetatud mees teda ses veiderdajakostüümis

243

nägi. Preestri pilgus polnud mõnitust ega pilget, see oli tõsine, vaikne ja puuriv. Esimesena katkestas vaikimise ülemdiakon.

«Kuulge, meister Pierre, te peate mulle mõndagi seletama. Kõigepealt, kust see tuleb, et teid pole peaaegu paar kuud enam näha olnud, nüüd aga ilmute tänavatele — mis sa ütled! — nii toredas riietuses, pooleldi kollases ja pooleldi punases nagu Caudebeci õun?»

«Aulik härra,» ütles Gringoire haledalt, «see on tõesti imelik ülikond, ja te näete, et ma sellepärast suuremat häbi tunnen kui kass, kellele tühi kõrvits pähe oleks topitud. Tõepoolest, minu poolt on see väga paha vahi-seersandihärrasid provotseerida, et nad ühel pütaagor-lasest filosoofil selle kuuega kaetud selja läbi vemmel-daksid. Kuid mis parata, auväärt õpetaja! Selles on süüdi mu vana vammus, mis mind talve tulekul nii alatult maha jättis sel ettekäändel, et ta tükkideks pudeneb ja tal tarve on kaltsukorjaja kotti puhkama minna. Mis parata! Tsivilisatsioon pole veel nii kaugele arenenud, et inimene võiks ihualasti käia, nagu seda vana Diogenes * tahtis. Lisage siia veel juurde, et puhus väga külm tuul ja jaanuar pole eriti sobiv kuu, et inimkonda katsuda tagajärjekalt sellele tsivilisatsiooni astmele tõsta. See kuub juhtus mu silma alla sattuma, ma võtsin ta vastu ja jätsin kohe maha oma vana musta urbi, mis minusugust hermeetikut kaugeltki hermeetiliselt ei katnud. Nii olen ma siis šarlatani riides, nagu püha Genesius.* Mis parata! See on ajutine varjutusaeg. Aga isegi Apol-lonil tuli kord Admetose * juures sigu karjatada!» «Olete ka ameti valinud!» vastas ülemdiakon. «Olen teiega nõus, mu õpetaja, parem on filosofeerida ja luuletada, puhuda ääsis lõket või taevast tuld hankida, kui kanda kasse mööda tänavaid. Ja seepärast, kui te mind hõikasite, tundsin ma ennast sama rumalana kui eesel praevarda ees. Aga mis teha, aulik härra? Iga päev tuleb ju elada, ja kõige ilusamad aleksandriinid ei vääri üht tükki Brie juustu hamba all. Ma luuletasin Flandria Marguerite'i auks selle kuulsa pulmalaulu, mida te teate, kuid linn ei maksa mulle selle eest midagi, sest see ei olevat midagi väärt. Nagu võiks nelja ekü eest mõnda Sofoklese tragöödiat luua! Olin nälga suremas.

244

Õnneks leidsin ma, ct mu lõualuud on kaunis tugevad, ja ma ütlesin neile: «Tehke aga kunsttükke ja vigureid ning toitke ennast ise. Ale te ipsam.[1] Üks pättide jõuk, kes mulle headeks sõpradeks said, õpetasid mulle paarkümmend Heraklese tükki * ja nüüd annan ma igal õhtul oma hammastele seda leiba, mida nad päeva jooksul minu pale higi sees ise on teeninud. Selle kõige juures concedo, möönan ma, et mu vaimuomadustele pole see kuigi lõbus rakendus ja et inimene pole selleks loodud, et oma elu mööda saata trummi põristades ja toole suus kandes. Kuid, aulik meister, ei piisa sellest, et hingad, hinge tuleb ka millegagi sees hoida.»

Dom Claude kuulas vaikides. Äkki tuli ta sügavaleva-junud silmadesse nii terav ja läbitungiv ilme, et Gringoire tundis, kuidas see pilk ta hinge põhjani puurib.

«Väga kena, meister Pierre, aga miks te nüüd selle mustlasest tantsijanna seltskonnas olete?»

«Ime küll,» kostis Gringoire, «ta on ju mu naine ja mina tema mees.»

Preestri tumedad silmad lõid leegitsema.

«Ja sa julgesid seda teha?» hüüdis ta vihaselt Grin-goire'i käsivarrest kinni haarates. «Kas jumal sind siis nii kaugele maha jättis, et võisid seda tüdrukut puudutada?»

«Vannun oma hingeõnnistuse juures, kui see teid nii rahutuks teeb, mu härra,» vastas Gringoire, värisedes kogu kehast, «vannun teile, et ma pole iialgi temasse puutunud.»

«Aga mis sa siis kõneled mehest ja naisest?» ütles preester.

Gringoire tõttas nüüd talle võimalikult lühidalt kõike seda jutustama, mida lugeja juba teab, nii lugu Imede õues kui ka laulatamist katkise kruusi läbi. Sel abielul polnud veel mingeid tagajärgi, sest mustlastüdruk ajas igal õhtul abieluöö nurja nagu esimene kordki. «See on küll paha,» ütles ta lõpuks, «aga see tuleb sellest, et ma kahjuks neitsiga abiellusin.»

«Mis te sellega tahate öelda?» küsis ülemdiakon, kes jutustust kuulates järjest rahulikumaks oli muutunud.

Toida ennast ise (lad. k.).
245
«Kaunis raske seletada,» vastas poeet. «See on ebausk. Mu naine on, nagu mulle üks vana suli ütles, keda meie juures Egiptuse hertsogiks kutsutakse, leitud või kaotatud laps, mis sama välja teeb. Ta kannab kaelas amuletti, mis — nagu kinnitatakse — kord teda vanemätega kokku viib, mis aga oma võimu kaotab, kui tütarlaps oma neitsilikkuse kaotab. Sellest siis tulebki, et me mõlemad väga vooruslikult elame.»

«Teie, meister Pierre, arvate siis,» vastas Claude, kelle nägu üha selgemaks läks, «et sellesse olendisse pole veel ükski mees puutunud?»

«Kuidas saaks keegi ebausu vastu, dom Claude? Tüdruk on kord selle endale pähe võtnud. Arvan, et säärane nunnalik tõrksus, mis nii visalt püsib muidu nii. kergesti taltsutatavate mustlastüdrukute keskel, on kindlasti haruldane. Kuid tal on kolm soosijat: esiteks Egiptuse hertsog, kes ta oma kaitse alla on võtnud, küllap sellega arvestades, et ta tema mõnele neetud abtile saab maha müüa; siis kogu mustlaste pere, kes teda erakordselt austab nagu jumalaema; ja lõpuks pisike pussnuga, mida see pagana tüdruk hoolimata prevoo keeldudest alati enesega kaasas kannab ja mis tal kohe pihus on, niipea kui teda pihast tahad kinni võtta. Ta on päris vapsik!»

Ülemdiakon külvas GringoireM küsimustega üle.

Gringoire'i sõnade järgi oli Esmeralda ohutu, hurmav tütarlaps, kui ta ainult oma huuli ei mossitaks; naiivne ja kirglik, kes elu ei tunne, aga kõigest vaimustatud on; kel isegi unes aimu ei ole mehe ja naise vahest. Niisugune ta on. Armastab pööraselt tantsu, kärarikast elu ja vaba õhku; on nagu mesilane, kellel jalgade küljes on nähtamatud tiivad ja kes ise tuulekeeristes elab. Ta iseloom on tulnud rändavast eluviisist, mida ta alatasa on elanud. Gringoire'il oli korda läinud teada saada, et ta lapsena oli läbi käinud Hispaania ja Kataloonia, isegi Sitsiilia. Võis koguni väga võimalik olla, et ta mustlaste vooriga, kuhu ta kuulus, Alžeeria kuningriigis oli käinud, mis asub Ahhaias, selles, mis ühelt poolt kokku puutub Väike-Albaania ja Kreekamaaga, teiselt poolt Sitsiilia merega, kust tee viib Konstantinoopolisse. Mustlased olid Gringoire'i arvates Alžeeria kuninga
246
vasallid, see aga oli valgete mauride läänihärra. Kindel pidi ka see olema, et Esmeralda õige noorukesena läbi Ungari Prantsusmaale tuli. Kõigist neist maadest oli noor tütarlaps kaasa toonud veidrate murrakute, võõramaiste laulude ja mõistete riismed, mis ta keelele andsid niisama kirju kuju, nagu oli ta poolpariislikul, poolaafrikalikul riietusel. Elanikud neis linnajagudes, kus ta käis, armastasid teda ta rõõmsa meele, ta kenaduse, ta elava iseloomu, ta tantsude ja laulude pärast. Kogu linnas arvas ta ise ainult kaks isikut olevat, kes teda vihkasid ja kellest ta alati hirmuga kõneles: üks oli Roland'i tornikongis olija, patukahetseja eit, kes imelikul viisil vimma kandis kõigi mustlaste vastu ja kes vaest tantsijannat alati sajatas ja vandus, kui see ta aknaaugust mööda juhtus minema; teine üks preester, kes vastu tulles alati tema poole pilkusid ja sõnu heitis, mis talle hirmu tegid. Viimase asjaolu erutas väga ülemdiakonit, ilma et Gringoire seda erutust suurt tähele oleks pannud; kaks kuud oli küllalt pikk aeg olnud, et muretul poeedil meelest lasta minna tolle õhtu üksikasjad, kus ta mustlastüdrukut kohtas, ja ülemdiakoni osavõttu kõigest sellest. Midagi muud väike tantsijanna ei karda; ta ei ennusta tulevikku ja see kaitseb teda mustlastele nii sagedaste nõiaprotsesside eest. Kui Gringoire talle just mitte meheks polnud, siis vähemalt oli ta venna eest. Filosoof pidas väga kannatlikult vastu säherdusele pla-

toonilisele abielule. Tal oli ikkagi oma puhkease ja tükike leiba. Igal hommikul läks ta hulguste pesakonnast minema, enamasti ikka mustlastüdrukuga, kellele ta tänavanurkadel raha saamisel abiks oli; igal õhtul tuli ta temaga ühise katuse alla tagasi, laskis Esmeraldal tema kambrikesse minna ja tal ukse riivi panna, kuna ta ise õiglase unne vajus. Selline olemine oli igatahes üsna mõnus, nagu ta ütles, ja väga soodus unistustele. Muide, filosoof polnud oma südames päris kindel, kas ta mustlastüdrukut nii väga armastabki. Peaaegu niisama palju armastas ta kitse. See oli meeldiv, armas, tark, vaimukas, õpetatud loom. Keskajal olid sellised õpetatud loomad, keda väga imetleti, kes aga tihti oma õpetajaid tuleriidale saatsid, üsna tavaline nähtus. Kullatud sõrgadega kitse tembud olid süütud naljad. Gringoire

247

jutustas neist ülemidakonile, keda säärased üksikasjad elavalt huvitasid. Enamasti jätkus kitsele sellest, et käsi-trummi nii või teisiti käes hoiti, ja temalt saadi kõik, mida taheti. Kitse oli välja õpetanud mustlastüdruk, kel niisuguste peensuste jaoks harukordne talent oli, nii et kahest kuust piisas, et kitse õpetada liikuvate tähtede varal kirjutama sõna «Phoebus».

«Phoebus!» ütles preester. «Miks «Phoebus»?»

«Ma ei tea,» vastas Gringoire. «Vahest on sel sõnal tema arvates maagiline ja salajane mõju. Ta kordab seda sageli poolsosinal, kui arvab enese üksinda olevat.»

«Kas te olete kindel,» päris Claude puuriva pilguga Gringoire'i otsa vaadates, «et see on lihtsalt sõna, aga mitte nimi?»

«Kelle nimi siis?» küsis poeet.

«Kust mina tean?» vastas preester.

«Teate, mis ma arvan: mustlased on veidi ebausklikud ja jumaldavad päikest. Sellest siis Phoebus.»

«See pole mulle nõnda selge kui teile, meister Pierre.»

«Tõtt öelda, see ei puutu minusse. Pomisegu ta oma Phoebust nii palju kui tahab. Kindel on aga, et Djali mind juba peaaegu sama palju armastab kui tedagi.»

«Kes see Djali on?»

«See on kits.»

ülemdiakon pani käe lõua alla ja näis veidi mõttesse jäävat.

Äkki pöördus ta järsult Gringoire'i poole:

«Ja sa vannud, et sina pole teda puutunud?|

«Keda?» küsis Gringoire. «Kas kitse?»

«Ei, seda naist.»

«Oma naist? Vannun, et ei.»

«Kas te temaga tihti kahekesi olete?»

«Igal õhtul vähemalt tunnikese.»

Dom Claude kortsutas kulmu.

«Ah! Solus cum sola non cogitabuntur orare Pater noster.» 13

«Vannun oma hingeõnnistuse juures, ma võiksin issa-meiet, «Ave Mariat» ja «Credo in Deum patrem omnipontemit» [14]

248

lugeda, ilma et ta minule rohkem tähelepanu õõraks kui kana kirikule.»

[13] Üksik mees üksiku naisega ei mõtle sellele, et issameiet luge a {lad. k.).

[14] Usun jumala, kõige vägevama isa sisse (lad. k.).

«Vannu mulle oma ema üsa nimel,» kordas ülemdia-on vihaselt, «et sa seda olendit isegi sõrmeotsaga pole uudutanud!»

«Ma võiksin seda vanduda ka oma isa pea nimel, sest eil mõlemal asjal on palju ühist. Aga, auväärt õpetaja, ubage ka mulle üks küsimus.» «Palun!» «Mis see kõik teisse puutub?»

Ülemdiakoni kahvatu nägu muutus punaseks nagu noore tütarlapse pale. Algul ta vaikis, siis aga vastas ta ilmse kohmetusega:

«Kuulge, meister Pierre Gringoire. Nagu ma näen, pole te veel hukka läinud. Ma tunnen teie vastu huvi ja tahan teile head. Kuid vähemgi figinemine sellele deemonlikule mustlastüdrukule muudab teid saatana orjaks. Te teate, et ihu on see, mis hinge hukka saadab. Häda teile, kui te sellele naisele peaksite liginema! See on kõik.»

«Ma korra katsusin,» ütles Gringoire kõrvatagust sügades. «See oli esimesel päeval, kui ma sain kõrvetada.»

«Ja teil oli niipalju häbematust, meister Pierre?»

Preestri nägu muutus süngemaks.

«Teine kord,» jätkas poeet naeratades, «vaatasin ma enne magamaheitmist võtmeaugust ja nägin kõige kaunimat naist särgiväel, kui ta paljaste jalgade all voodi kägises.»

«Kasi kus kurat!» kisendas preester hirmsa pilguga talle otsa vaadates, ja hämmastunud Gringoire'i õlast tõugates kadus ta pikkade sammudega katedraali kõige hämaramate võlvkaarte alla.

III. KELLAD

Alates häbiposti päevast märkasid Jumalaema kiriku neaased inimesed, et Quasimodo kellalöömise hoog on drKsa jahedamaks muutunud. Varemalt löödi kelli igal

249

puhul: aeglaselt löödi kirik sisse ja välja hommiku- ja õhtujumalateenistuseks, suurkell kutsus suurele missale, laulatuse või ristimise ajal kostsid rikkalikud helic väikestelt kelladelt, nii et õhk oli täis võluvat heli-põimingut. üleni vabisev ja kõmisev vana kirik oli alati tulvil kellade rõõmutsemist. Vahetpidamata helises siin reibas vaim, lauldes kõigi nende vasksuude kaudu. Nüüd aga näis see vaim kadunud olevat. Katedraal oli sünge ija meeleldi vaikne. Pühade ja matuste ajal löödi kella lihtsalt, kuivalt ja kainelt, nagu seda rituaal nõudis, mitte aga enam. Kahest kiriku kõminast, orelist sees ja kelladest väljas, jäid järele ainult oreli helid. Nagu oleksid kellad ilma muusikuteta jäänud. Kuid Quasimodo oli siiski veel seal. Mis siis temaga oli juhtunud? Kas ehk elasid häbi ja meeleheide häbiposti pärast ta südame põhjas edasi? Kas piinameistri piitsahoobid ta hinges ikka veel järel vihisesid? Kas karistusevalu temas kõik oli kustutanud, isegi ta kirgliku armastuse kellade vastu? Või oli Jumalaema kiriku kellalööja südames Marie'le võistleja tekkinud ning see suur kell oma neljateistkümne õega millegi armsama ja kaunima pärast kõrvale jäetud?

Juhtus, et 1482-sel aastal langes maarjapäev 25-nda märtsi teisipäevale. Õhk oli nii puhas ja kerge, et Quasimodo tundis oma südames armastust kellade vastu uuesti ärkavat. Ta läks üles põhjapoolsesse torni, kuna kirikuteener all kõik kiriku-uksed pärani ajas. Nende määratu suured tugevast puust pooled olid polsterdatud nahaga, mille servad olid kinni löödud kullatud raudnaeltega, raamiks aga olid neil «väga kunstipäraselt töödeldud» skulptuurkaunistused.

Üles kellaruumi jõudes silmitses Quasimodo veidi aega kuut kella ja raputas kurvalt pead, nagu ohkaks ta selle võõra tunde üle, mis ta südames nende kellade ja tema enese vahele oli

tekkinud. Kuid niipea kui ta nad käima pani, kui ta tundis, kuidas see pundar kelli ta käe all liikuma hakkab, kui ta nägi — ta ju ei kuulnud kuidas tukslev oktaav mööda heliredelit üles ja alla käib, nagu oksalt oksale hüppav lind, kui muusikadeemon, kes sätendava kimbu stretosid, trillereid ja arpedžosid laia1i puistab, õnnetu kurdi üle võimust võttis, muutus ta jälle

250

õnnelikuks, ta unustas kõik ja avarduv süda pani ta näo särama.

Ta tuli ja läks, lõi käsi kokku, jooksis ühe köie juurest teise juurde, ergutas kõiki kuut kella oma hääle ja liigutustega, nagu orkestrijuht, kes oma taibukaid mängijaid õhutab.

«Noh, Gabrielle,» ütles ta, «vala oma helid alla platsile, täna on ju püha. Thibauld, ära laiskle, sa jääd maha, noh, lase käia, või oled sa roostes, va laiskvorst!— Nõnda! Rutem! Rutem! Et tila näha poleks! Tee nad all kõik kurdiks, nagu seda mina olen. Nii, Thibauld, oled vahva! — Guillaume! Guillaume! Sina oled kõige suurem, Pasquier aga kõige väiksem, kuid Pasquier läheb sust ette. Vean kihla, et need, kes kuulevad, kuulevad teda paremini kui sind. — Noh, mu Gabrielle, kõvemini, kõvemini! — Hei, mis teie, kaks varblast, seal üleval teete? Ma ei kuule teilt hääleraasugi. — Mis nood vask-nokad seal teevad, tahavad haigutada selle asemel, et laulda? Tehke aga tööd! Täna on maarjapäev. Nii tore ilm, ka kellad peavad toredasti lööma. — Vaene Guillaume! Sa, mu paksuke, lõõtsutad päriselt!»

Ta õhutas innukalt kelli takka ja need hüplesid kuue-kesi võidu, raputasid oma läikivaid laudjaid, nagu hispaania hobueeslite kisarikas voor, mida ajaja kord siit, kord sealt oma astlaga torgib.

Kui ta pilk tungis läbi pilude laiadest kivitahvlitest kilpide vahel, mis kellatorni püstloodis seina teatud kõrgusel katab, nägi ta äkki platsil kentsakalt riietatud noort tütarlast, kes seisma jäi, vaiba maha laotas, kuhu kits asus, ja vaatajate rühma sõõris nende ümber. See pilt andis ta mõtetele sedamaid teise suuna ja jahutas ta muusikaentusiasmi, nagu tuulepuhang sulavaigu hanguma paneb. Ta jäi seisma, pööras kelladele selja ja kükitas kiltkivist varikatuse taha, hakates tantsijannat üksisilmi vahtima sama unistava, õrna ja pehme pilguga, mis juba kord varem ülemdiakoni jahmatama oli Pannud. Unarusse jäetud kellad jäid kõik korraga Seisma suureks kurvastuseks kellahelina sõpradele, kes ■ seda Vahetajate sillalt mõnuga kuulasid ja nüüd hämmastunult minema läksid, nagu penid, kellele konti näidatakse, aga kivi antakse.

251

IV. 'ΑΝΑΓΚΗ

Dhel ilusal hommikul samal märtsikuul, vist oli see laupäeval, 29-ndal, püha Eustache'i päeval, märkas meie noor sõber skolaar Jehan Frollo du Moulin riidesse pannes, et ta rahakukkur püksitaskus ei kõlise enam. «Vaene kukkur,» hüüdis ta seda taskust välja tõmmates. «Kuidas! Mitte ühtki krossi! Kuidas need täringud, õllekannud ja Venus küll sind jumalatühjaks on teinud! Näe, kui tühi, kortsus ja vedel sa nüüd oled! Nagu fuuria rind! Ma küsin teilt, härra Cicero ja härra Séneca *, kelle kaardutõmbunud köited seal maas vedelevad, mis kasu mul sest on, et ma sama hästi kui mündimeister või Vahetajate silla juut tean, et kuldkrooniga eküü kaalub kolmkümmend viis untsi, iga unts kakskümmend viis sol'i ja kaheksa Pariisi teenarit ja et üks poolkuuga eküü kaalub kolmkümmend kuus untsi, iga unts aga kakskümmend kuus sol'i ja kuus Tours'i teenarit, kuid mul pole ainust viletsat

musta liaarigi, et doominos riskeerida topeltkuuega! Oo, konsul Cicero, see pole häda, millest saaks välja perifraasidega, quemadmodum'iiega 15 või verum enim vero'dega 16!

Ta pani end pahuralt riidesse. Kingi kinni nöörides välgatas ta peas üks mõte, kuid ta ajas selle minema. Kuid see tuli tagasi ja ta ajas vesii pahupidi selga, mis on küllalt selge ägeda siseheitluse tunnus.

Lõpuks virutas ta mütsi vastu maad ja hüüdis: «Mis sellest! Tulgu mis tuleb! Lähen venna juurde! Sealt saan küll kaela jutluse, aga vahest ka ühe ekü.»

Ta viskas kähku õlale oma nahkvoodriga hõlmiku, haaras maast mütsi ja läks ahastades välja.

Ta läks mööda Harpe'i tänavat Vanalinna poole. Muchette'i tänavast mööda minnes kõditas ta haistmismeelt tiirlevailt praevarrastelt tõusev tore praetud liha lõhn ja ta heitis ihaleva pilgu tohutu suurele praekö-gile, mis kunagi frantsiskaanilt Calatagironelt välja meelitas sellise pateetilise hüüde: «Veramente, queste

252

rôtisserie sono cosa stupenda!» Jehanil polnud aga raha ja sügavalt ohates kadus ta Petit-Chatelet' väravasse, selle päratu suure massiivsete tornide kuus-tahuka alla, mis kaitses sissekäiku Vanalinna.

Ta ei võtnud endale niigi palju aega, et nagu see kombeks oli, möödaminnes visata kivi Perrinet Le Clerc'i * ausamba pihta, kes Charles VI ajal Pariisi inglastele oli loovutanud, süütegu, mida ta kuju kolmesaja aasta jooksul oma lõhkilöödud ja poriga määritud näoga tasa teenis, seistes häbipostina Harpe'i ja Buci tänava nurgal.

Kui Jehan de Molendino Väikesest sillast üle jõudis ja Neuve-Sainte-Geneviève'i tänavast mööda oli läinud, leidis ta enese Jumalaema kiriku ees olevat. Jälle haaras teda ebakindlus ja ta jalutas veidi aega ümber Leg-ris' raidkuju ning kordas hirmu tundes: «Jutlus on kindel, aga ekü on kahtlane!» Ta peatas kloostrist välja tuleva kirikuteenri. «Kus on härra Josasi ülemdiakon?» «Arvatavasti ülal, oma tornikongis,» vastas kirikutee-ner. «Soovitan teda seal mitte häirida, kui te ei tule vähemalt paavsti või kuningahärra poolt.» Jehan lõi käsi kokku.

«Kuradi pihta! Nüüd on ju tore juhus seda kuulsat nõiakongi näha saada!»

See mõte sundis teda kindlal sammul astuma väikese tumeda ukse poole, kust ta sisse läks, ja üles minema Saint-Gilles'i keerdtreppi mööda, mis torni ülemistele korrustele viis.

«Ma tahan õige näha saada!» mõtles ta tee peal. «Vannun püha Neitsi nimel, see kong, mida mu auväärt vend peidab nagu oma häbedust, peab küll huvitav olema! Rahvas räägib, tal lõõmavat seal päris põrgu-köök ja ta keetvat suurel tulel tarkade kivi. Tühja kah! Mulle on see tarkade kivi sama väärt kui munakivi ja oleks armsam, kui ma ta koldelt leiaksin pigem pekiga Praetud munaroa kui maailma suurima tarkade kivi!»

Jõudes väikesitc sambakeste kaiguni, tõmbas ta pisut hinge ja kirus lõpmatut treppi, manades sinna miljonid kärutäied kuradeid, siis aga jätkas ta oma teekonda

1 Tõesti, need praeköögid on hämmastavad asjad (it. ja Prants. k. segu) .

253

läbi põhjapoolse torni kitsa ukse, mis nüüd rahvale suletud on. Mõne minuti pärast, kui ta kellaruumist mööda oli läinjd, nägi ta väikest külgmisesse süvendisse raiutud treoiplatvormi, selle võlvi all aga madalal terava-kaarelist ust. Keerdtrepi vastasseinas olev laskeava laskis näha päratu suurt lukku ja tugevat raudkonst-ruktsiooni. Kes tänapäev seda ust tahab näha,

15Mil viisil (lad. k.). .
16 Kuid siiski tõepoolest (lao. k l .
Puhu, looda (lad. k.).

võib seda ära tunda pealiskirjast, mis valgete tähtedega mustale seinale on kriipseldatud: «Ma jumaldan Cora1ie'd. 18 2 3. Alla kirjutanud Ugene.» («Alla kirjutanud» seisab tekstis.)

«Puh,» ähkis skolaar, «siin ta vist ongi.» Võti seisis võtmeaugus. Jehan seisis ukse juures. Ta lükkas seda tasa ja pistis pea prao vahelt sisse.

Lugeja on muidugi lehitsenud Rembrandti, selle maalikunsti Shakespeare'i imelist toodangut. Tema imestusväärsete gravüüride seas leidub üks ofort, mis kujutab arvatavasti doktor Fausti * ja mida võimatu on ilma sügava erutuseta vaadata. Teie ees on sünge kong, selle keskel laud täis veidraid esemeid: kolpasid, gloobusi, retorle, sirkleid, pärgamente täis hieroglüüfe. Doktor istub laua juures laias mantlis, peas kulmudeni surutud nahkmüts. Temast on näha ainult pool keha. Ta on oma määratu suurelt tugitoolilt pooleldi üles tõusnud, ta kokkupigistatud käed toetuvad lauale ja ta silmitseb uudishimu ja hirmuga suurt maagilistest tähtedest koosnevat kiirgavat ringi, mis tagumisel seinal paistab nagu päikese spekter pimedas toas. See kabalistlik päike näib silmade ees värisevat ja täidab nõrgalt valgustatud kongi salapärase kiirgusega. See on jube, aga ka ilus.

Midagi Fausti kambri taolist avanes ka Jehani pilgu ees, kui ta oma pea uksepilu vahelt sisse söandas pista. See oli samuti sünge ja ähmaselt valgustatud ruum. Ka siin oli suur tugitool ja suur laud, sirkleid, retorte, laes rippuvaid loomade luukeresid, põrandal vedelev gloobus, hobuse pealuid segamini klaaskuulidega, milles värises lehekuid, surnute pealuid pärgamentlehtedel, mis

Olid kirjud joonistustest ja kirjatähtedest, suuri ülestikku pandud ja pärani avatud käsikirju, ilma et keegi oleks hoolinud muserdatud pärgamendinurkadest — ühesõnaga

254

igasugust teaduslikku tühja-tähja ning kõige selle tohuvaoohu peal tolmukord ja ämblikuvõrgud. Kuid ,kuskil polnud näha kiirgavaist kirjatähtedest ringi ega doktorit, kes ekstaasis oleks vaadelnud leegitsevat nägemust nagu kotkas päikest.

Ometi polnud kong tühi. Laua kohale kummardudes istus tugitoolis üks mees. Jehan, kelle poole selg eli pööratud, võis näha ainult ta õlgu ja kukalt; kuid tal ,polnud raske ära tunda seda paljaspead, kellele loodus ise igavese tonsuuri oli kinkinud, nagu oleks ta selle välistunnuse abil tahtnud ära märkida, et ülemdiakon on kutsutud ja seatud vaimulikuks.

Jehan tundis ära oma venna, kuid et uks nii tasa ava-jies, siis ei teadnud dom Claude, et keegi ta selja taga oli. Uudishimulik skolaar kasutas juhust, et veidi aega ringi vaadata. Suur kolle, mida ta alguses tähele polnud pannud, asetses toolist vasakut kätt katuseakna all. Akna avausest sissetulev päikesekiir tungis läbi ümmarguse ämblikuvõrgu, mille imepeen rosett oli maitsekalt akna gooti võlvile maalitud ja mille keskel ehitajast putukas ise püsis liikumatult nagu rumm selles pitsist rattas. Kolde peale oli korratult kuhjatud igasuguseid nõusid, kivipotikesi, klaasretorte, kolbisid sütega. Jehan ohkas, kui märkas, et seal ühtki praepanni polnud. «Kööginõud on külmad!» mõtles ta.

Muide, tuld koldes polnud, ja näis isegi, et pole ammugi olnud. Oks klaasmask, mida Jehan alkeemia-riistade hulgas märkas ja mis kahtlemata ülemdiakoni nägu pidi kinni katma, kui mõne kahtlase ainega tegelda tuli, lamas nurgas tolmusena ja unarusse jäetuna. Kõrval vedeles tal samavõrra tolmunud lõõts, mille ülemisele kaanele oli vasktähtedega kirjutatud: «Spira, spera.» [171]

Nagu kunagi alkeemiku juures, võis seintelt suurel arvul muidki pealkirju leida: ühed tindiga kirjutatud, teised metallist teravikuga sisse kraabitud. Leidus gooti, heebrea, kreeka

[17] Pühu, looda

ja ladina tähti, kõiki segamini, tihti üksteise peal, kuidas just juhtunud; hilisemad varjasid vanemaid, ühed olid teistega sassi läinud nagu oksad
255

tihnikus, nagu piigid lahingus. See oli tõepoolest kaunis korratu segu igasugustest filosoofiatest, igasugustest unistustest, igasugusest inimlikust tarkusest. Juhtus ka, et mõni neist pealiskirjadest siin-seal teistest üle säras nagu lipp piigimetsast. Enamasti oli see mõni lühike ladina- või kreekakeelne mõttetera, mida keskajal nii hästi formuleerida osati: «Unde? inde? — Homo homini monstrum. — Astra, castra, nomen, numen. — Me'Ya PiP?iiov |xe'va zaxõv. —Sapere aude. — Fiat ubi vutt.» ' jne. Vahel võis kohata ka mõnd täiesti mõttelagedat sõna, nagu: 'AvoryxocpaYia2, vist kibe vihje kloostri režiimi pihta; vahel ka mõnda lihtsat kirikliku kasvatuse õppelauset, mis väljendatud korralikus heksameetris: «Coelestem dominum, terrestrem, dicito domnum».3 Esines vahel sekka ka heebreakeelseid nõiasõnu, millest isegi kreeka keelt väga vähe oskav Jehan midagi aru ei saanud; kus iganes võimalik, sinna olid vahele kiilutud taevatähed, inimeste või loomade kujud, üksteist lõikavad kolmnurgad, mis kõik kokku muutis kongi määritud seina paberilehe sarnaseks, kuhu ahv tindise sulega jälgi jätnud.

Muidu oli kambrikese kogupildil mahajäetuse ja laos-tuse ilme; riistade lohakusest ja hooletusse jätmisest võis järeldada, et nende omanik juba ammu muude murede tõttu oma töödest eemal on olnud.

Omanikku ennast aga, kes üle kummaliste maalidega kaunistatud paksu käsikirja kummardus, näis vaevavat mingi mõte, mis ennast vahetpidamata ta mõtisklustele vahele segas. Vähemalt sellele arvamusele tuli Jehan, kui ta kuulis, et ta vend pikkade, mõtlikkude vaheaegade järel, nagu see omane on ilmsi unistajale, hüüab:

«Jaa, Manu * ütleb ja ka Zoroaster õpetab seda, et päike sünnib tulest, kuu päikesest. Tuli on maailma hing; ta algaatomid voolavad vahetpidamata maailma lõpmatute voogudena! Seal, kus need vood taevas lõikuvad, tekitavad nad valguse; nende lõikepunktides maa

1 Kust? Sealt — Inimene on inimesele peletis. — Tähed kindlus, S jumalus (lad. k.). - Suur raamat, suur pahe (kreeka k.)— Julge teada. — Puhub, kus tahab (lad. k.).

2 Saatusesöömine (kreeka k.). "' , k)

3 Taevalist nimeta isandaks, maapealset hukatuseks (lad. *•)

256

peal tekib aga kuld. Valgus ja kuld On üks ja seesama! Tuli tahkes olekus on kuld. Vahe nähtava ja kombatava, ühe ja sama substantsi vedela ja tahke oleku vahel on sama, mis auru ja jää vahel, muud midagi! See pole fantaasia, vaid üldine looduseseadus. Kuid kuidas seda saladuslikku üldseadust teaduses rakendada? Valgus, mis üle mu käe voolab, on kuld! Vaja ainult neid teatud seaduse järgi hõrendatud aatomeid tihendada mingi teise seaduse põhjal. Kuidas seda teha? Mõned on arvanud, et päikesekiir tuleb maha matta. Averroes, jah, see oli Averroes, kes ühe säärase kiire mattis suurde Cordoba mošeesse *, koraani pühast paigast vasakule esimese samba alla; kuid alles kaheksa tuhande aasta järel võib koobast avada, et näha, kuidas katse õnnestus.»

«Kurat võtku!» ütles Jehan iseenesele. «Annab aga aega üht eküükest oodata.»

«...Teised on arvanud,» jätkas ülemdiakon mõtlikult, «et parem on katsetada Siiriuse kiirega. Aga tema kiirt puhtal kujul saada pole kerge, sest teised tähed segavad oma kiirtega vahele. Flamel peab kõige lihtsamaks katsetada maise tulega. Flamel! Milline prohvetlik

nimi, Flamma '! Jah, tuli. See ongi kõik. Teemant peitub söes, kuld tules. Aga kuidas seda sealt kätte saada? Magistri kinnitab, et mõne naise nimel on nii õrn ja salapärane nõiavõim, et piisab, kui seda katsetamise ajal nimetada. Loeme, mis Manu selle kohta ütleb: «Kus naisi austatakse, seal on jumalused rahul; kus neid põlatakse, seal on asjata jumalat paluda. Naise suu on alati puhas; see on voolav vesi, päikese kiir. Naise nimi peab olema meeldiv, mahe, ebamaine, see peab lõppema pikkade täishäälikutega ja sarnanema õnnistussõnadega.» Jah, sel targal on õigus, tõepoolest, Maria, Sofia,Esmeral... Neetud! Jälle see mõte!»

Ja ta lõi raamatu vihaselt kinni.

Ta äigas käega üle otsaesise, nagu mingit kinnis-mõtet minema kihutades, siis võttis ta laualt naela ja vasara, mille vars imelikke kabalistlikke märke täis oli maalitud.

«Juba mõnda aega,» ,ütles ta kibedalt naeratades,

1 Leek (lad. k.).

257

«äparduvad kõik mu katsed! Mind vaevab üks kinnismõte ja kõrvetab mu aju tulise pitsatina. Ma pole isegi suutnud mõistatada Cassiodorose saladust, kelle lamp põles ilma tahi ja õlita. Ja ometi on see nii lihtne asi.» «Kuidas kellelegi!» pomises Jehan. «...Ja nii piisab,» jätkas preester, «ühestainsast viletsast mõttest, et inimest teha nõrgaks ja hulluks! Ah, kuidas mu üle naeraks Claude Pernelle, see naine, kes Nicolas Flamel'i ühekski silmapilguks ei suutnud eemale meelitada ta suure töö juurest! Mul on siin käes Zechiele maagiline vasar! Iga löögiga, mis see hirmus rabi oma kambris selle vasaraga naela pihta virutas, vajus ta vaenlane, keda ta ära vandus, olgu see kas või kaks tuhat penikoormat eemal, küünra võrra maa sisse. Isegi Prantsusmaa kuningas, kes kogemata ühel õhtul selle imetegija uksele koputas, vajus põlvist saadik Pariisi maa sisse. See juhtus ligi kolmsada aastat tagasi. Noh, nüüd on see vasar ja nael minu käes, ja ometi pole nad nüüd ohtlikumad kui haamer sepa käes. Ja ometi pole muud vaja, kui leida võlum, mida Zechiele naela pihta lüües lausus.» «Tühine asi,» mõtles Jehan.

«Noh, proovime,» jätkas ülemdiakon elavalt, kui mul õnnestub, siis näen, kuidas sinine säde naelapeast välja kargab. Emen—Hetan! Emen—Hetan! Ei, see on teisiti. Sižeani! Sižeani! Avagu see nimi haua selle all, kelle nimi on Phoebus! Neetud! Ikka jälle seesama mõte!»

Vihaga virutas ta vasara eemale. Siis kummardus ta üle laua ja vajus nii sügavale tugitooli, et Jehan teda kõrge seljatoe tagant enam ei näinud. Mõne minuti jooksul nägi ta ainult kramplikult pigistatud kätt raamatul. Äkki tõusis dom Claude püsti, võttis sirkli ja kraapis vaikides seina sisse suurte tähtedega kreekakeelse sõna:

'ΑΝΑΓΚΗ'.

«Mu vend on loll,» ütles Jehan endamisi, «oleks olnud palju lihtsam kirjutada «Fatum»', egas kõik pea kreeka keelt mõistma.»

Ülemdiakon istus tagasi tugitooli ja laskis pea kätele

1 Saatus (kreeka k.).

2 Saatus (lad. k.).

258

langeda, nagu haige, kes tunneb, et ta pea on raske ja kuum.

Skolaar jälgis imestades oma venda. Tema, kes oma südamest otsekohe kõik välja puistas, kes siin maailmas ainult looduseseaduse järgi talitas, kes oma kirgedel laskis takistamata voolata ja kelle sügavate tundmuste läte alati kuiv oli, sest et ta iga päev aina uusi kraave kaevas, tema ei võinudki aru saada, millise jõuga käärib ja keeb inimkirgede meri, kui ta ees

kõik väljapääsu-teed kinni on, kuidas ta paisub ja tõuseb, kuidas tä üle äärte ajab, kuidas ta südant lõhestab, kuidas ta nuuksumisse ja tummadesse krampidesse puhkeb, kuni ta kõik tammid eest purustab ja enesele tee eest lahti murrab. Claude Frollo range, jäine kest, järsu, ligipääsmatu vooruse külm kooruke oli Jehani alati eksiteele viinud. Rõõmus skolaar polnud iialgi aimanud, milline keev, metsik laava sügaval lumise Etna all peitub.

Me ei tea, kas talle need mõtted äkki kõik selgeks said, kuid nii tuisupea kui ta ka oli, sai ta siiski aru, et nägi seda, mida ta poleks tohtinud näha, et ta praegu oma venna hinge oli tabanud kõige varjatumal silmapilgul ja et Claude ei tohiks seda teada. Nähes, et ülemdiakon oli tagasi langenud oma tardumusse, tõmbas Jehan oma pea ettevaatlikult tagasi ja kolistas vähekese ukse taga, nagu tulija, kes enesest märku tahab anda.

«Sisse!» hüüdis ülemdiakon kambrist. «Ma ootasin teid. Jätsin võtme nimme ukse ette. Astuge aga sisse, magister Jacques.»

Jehan astus julgelt sisse. Ülemdiakon, kellele säärane visiit sellises kohas hoopiski meelepärane polnud, võpatas oma tugitoolis.

«Ah, see olete teie, Jehan?»

«Jah, minu nimi algab ka *J-ga,» üttes skolaar õhetava, jultunud ja rõõmsa näoga. Dom Claude'i nägu sai tagasi oma range ilme. «Miks te siia tulite?»

«Vennas,» vastas skolaar, püüdes mõistlikku, haledat ja alandlikku nägu ette teha ja süütult oma kübarat Veeretades, «tahtsin teilt paluda ...»

«Mida siis?»

259

«Pisut õpetust, mida ma nii vajan.» Jehan ei julgenud kõvasti juurde lisada: «Ja pisut raha, mida ma veel rohkem vajan.» See lauselõpp jäi ütlemata.

«Noormees,» ütles ülemdiakon külmalt, «ma pole teiega sugugi rahul.»

«Oh!» õhkas skolaar.

Dom Claude keeras end veidi koos tugitooliga ja vaatas teravalt Jehani otsa.

«Mul on väga hea meel teid näha.»

See sissejuhatus ei tõotanud midagi head. Jehan valmistas end kõva peapesu vastu.

«Jehan, iga päev kuulen ma teie üle kaebusi. Kuidas on lugu selle lööminguga, kus te väikese vikont Albert de Ramonchamp’i läbi peksite?»

«Ah!» ütles Jehan, «vaat kus asi! Ühel haledal vennal pakkus lõbu hobusega läbi pori kihutades skolaare mudaga pritsida!»

«Kuidas siis lugu on selle Mahiet Fargeliga,» jätkas ülemdiakon, «kellel te olete särgi lõhki tõmmanud? Tunicam dechiraverunt, seisab kaebuses.»

«Vaat veel asja. Oli Montaigu vilets mantel, muud midagi!»

«Kaebuses seisab tunicam, mitte cappettam2. Kas te ladina keelt mõistate?» Jehan ei vastanud.

«Jah,» jätkas preester pead vangutades, «siis nii kaugel on nüüd lugu õppimise ja teadusega! Vaevalt osatakse ladina keelt, süüria keelt ei tunta, kreeka keelt põlatakse nii, et isegi targemad ei pea häbiks lugemisel kreeka sõna vahele jätta ja öelda: Graecum est, non legitur.3»

Skolaar lõi julgelt silmad üles.

«Vend, kas tahate, ma seletan teile kõige puhtamas prantsuse keeles selle kreeka sõna ära, mis sinna seinale on kirjutatud?»

«Mis sõna?»

«'ANArKH.»

Kerge puna levis üle ülemdiakoni kollaste põskede,
1 Kiskusid särgi lõhki (köögilad. k.).
2 Särgi, mitte mantli (köögilad. k.).
3 Kreeka keeles, võimatu lugeda (lad. k.).
260
nagu pahv suitsu, mis märku annab tulemäe sisemisest vappumisest. Skolaar märkas seda vaevalt.
«Noh, Jehan,» kogeles vanem vend pingutusega, «mis see sõna siis tähendab?»
«Saatuslikkust.»
Dom Claude'i nägu muutus uuesti kahvatuks, skolaar aga jätkas muretult:
«Ja sama käega kratsitud sõna selle all, 'Avayveia, tähendab ebapuhtust. Te näete, ma oskan kreeka keelt.»
ülemdiakon oli vait. See kreeka keele tund pani teda mõtlema.
Väike Jehan, kellel kõik hellitatud lapse konksud küljes olid, arvas soodsa silmapilgu kätte jõudnud olevat oma palvega esineda ja äärmiselt maheda häälega alustas ta:
«Armas vend, kas te minu vastu tõesti niisugust viha kannate, et te nii kurja näo teete mõne rumala kõrvakiilu ja rusikahoobi puhul, mida ma ausas võitluses jagasin tont teab mis poistele ja varganägudele, quibusdatn marmpsetis? Te näete, armas vend Claude, et ma ka ladina keelt oskan.»
Kuid kogu see lipitsev silmakirjalikkus ei avaldanud rangele vanemale vennale tavalist mõju. Kerberost ei saadud meekoogiga meelitada.* ülemdiakoni otsaesiselt ei kadunud ükski korts.
«Kuhu te sellega tüürite?» küsis ta kuivalt.
«Olgu siis, asja juurde! Vaadake,» vastas Jehan julgelt, «ma vajan raha.»
See jultunud seletus tõi ülemdiakoni näkku õpetliku ja isaliku ilme.
«Teie teate, Jehan, et meie lään Tirechappe toob meile sisse, kui kaasa arvata kõik tulud ja üürid kahekümne ühest majast, ainult kolmkümmend üheksa naela üksteist sol'i ja kuus Pariisi teenarit. See on küll poolteist korda rohkem kui vennaste Paclet'de ajal, kuid seda pole palju.»
«Ma vajan raha,» ütles Jehan stoiliselt.
«Te teate, et vaimuliku kohtu otsuse järgi sõltuvad meie kakskümmend üks maja kui lään täielikult piiskopkonnast ja me saaksime sellest ennast lahti osta ainult sel viisil, et me auväärt piiskopile maksaksime kaks
261
marka kullatud hõbedas, kuus Pariisi naela tükk. Ent seda kaht marka pole ma veel kokku saanud. Te teate ka seda.»
«Ma tean, et ma vajan raha,» ütles Jehan juba kolmat korda.
«Mis te sellega teete?»
See küsimus pani Jehani silmades lootusetulukese särama. Ta tegi jälle meelitava ja magusa näo.
«Uskuge, kallis vend Claude, paha mõttega ma teie poole poleks pööranud. Ma ei hakka teie rahaga kõrtsides eputama ega Pariisi tänavail kuldbrokaadist vaibaga hobusel ja lakei saatel, cum meo laquasio, ümber ratsutama. Ei, vennas, ma vajan raha heaks otstarbeks.»
«Mis hea otstarve teil siis on?» küsis Claude veidi üllatunult.
«Mul on kaks sõpra, kes tahavad ühele vaesele lesknaisele Haudry kogudusest lapsepesu osta. See on armutöö. Vaja läheks ainult kolm floriini ja ma annaksin ka oma osa.»

«Kuidas teie kahe sõbra nimed on?»
«Pierre l'Assommeur ja Baptiste Croque-Oison. [1]»
«Hm!» pomises ülemdiakon. «On aga nimed, mis sobivad heale otstarbele nagu suurtükilask altarile.»
Jehan oli kindlasti oma kahe sõbra nimed väga halvasti valinud. Ta sai aga sellest liiga hilja aru.
«Ja edasi,» jätkas läbinägelik Claude, «missugune pesu maksab kolm floriini ja pealegi veel uskliku lesknaise lapse jaoks? Millal siis selle koguduse lesknaised on hakanud imikuid muretsema?»
Jehan katsus veel kord jääd murda.
«Olgu, aga ma vajan raha, tahaksin täna õhtul Isa-beau-la-Thierrye'd Val-d'Amouri vaatama minna!»
«Jõle patune!»
«'Avayveia,» ütles Jehan.
See sõna, mida skolaar vahest õelusega kambri seinalt oli laenanud, avaldas preestrile imelikku mõju. Ta hammustas huulde ja punastas vihast.
«Minge minema,» ütles ta Jehanile. «Ma ootan kedagi.»

1 Umbes: Pierre Materdaja ja Baptiste Linnukrõmpsutaja.

262

Skolaar katsus veel kord onne.
«Vend Claude, andke mulle vähemalt üks väike 'ariisi teenargi söögi jaoks.»
«Kui kaugel teie olete oma Gratianuse dekretaalidega?» küsis dom Claude.
«Ma olen oma vihud ära kaotanud.»
«Kui kaugel olete ladina autoritega?»
«Mu Horatiuse eksemplari on keegi ära varastanud.»
«Kui kaugel olete Aristotelesega?»
«Aga vennas, kes oli see kirikuisa, kes ütles, et ketserluse redupaigaks kõigil aegadel on olnud just Aristotelese metafüüsika tihnikud? Sülitan Aristotelesele! Ma ei luba tema metafüüsikal oma usku kõigutada.»
«Noormees,» ütles ülemdiakon, «viimasel kuninga linnasõidul oli ühel Philippe de Comminesl nimelise aadlimehe hobusetekil brodeeritud deviis, mille üle teilegi soovitan järele mõelda: Qui non laborat non man-ducet.»
Skolaar oli hetke vait, sõrm kõrva juures, silmad maha löödud ja nägu vihane.
Äkki pöördus ta Claude'i poole linavästriku vilkusega.
«Niisiis, armas vend, te keeldute mulle üht Pariisi soTigi andmast, et pagarilt leivatükki osta?»
«Qui non laborat non manducet.»
Paindumatu ülemdiakoni vastust kuuldes peitis Jehan oma pea käte vahele nagu nuuksuv naine ja kisendas meeleheitlikult:
«Otototctotoi!»
«Mis see tähendab, noormees?» küsis Claude, üllatatud sellest vigurist.
«Ah mida?» ütles skolaar ja tõstis jälle Claude'i poole oma jultunud silmad, mida ta äsja rusikatega punaseks oli hõõrunud. «See on kreeka keeles! Aishülose anapest, mis oivaliselt väljendab ahastust.»

Selle juures hakkas ta nii veidralt ja metsikult naerma, et isegi ülemdiakon naeratas. Claude tundis, et ta on ise süüdi: miks oli ta seda last nõnda hellitanud?
«Ah, armas vend Claude,» jätkas Jehan sellest naeratusest julgust saades, «vaadake ometi mu katkisi saa-

Kes tööd ei tee, ei söö (lad. k.)
263
paid. Kas on maailmas olnud traagilisemaid koturne * kui need poolsaapad, mille tallad keelt näitavad?»
Ülemdiakon sai äkki tagasi oma endise ranguse.
«Ma saadan teile uued poolsaapad, raha aga ei anna.»
«Andke üks vilets Pariisi sol'gi,» anus Jehan. «Ma õpin Gratianuse pähe, ma tahan jumalasse uskuda, minust saab tõeline teaduse ja vooruse Pütagoras. Ainult, palun, üks väike Pariisi sol! Kas te siis tahate, et nälg mind ära sööks, ta seisab mu ees avatud lõugadega ja on mustem, haisvam ja sügavam kui põrgu või kui munga nina!»
Dom Claude raputas kulmu kortsutades pead:
«Qui non laborat...»
Jehan ei lasknud tal lõpetada.
«Ah nii!» karjus ta. «Käigu siis kõik kus kurat! Elagu lõbu! Hakkan kõrtsides istuma, kaklema, nõusid puruks peksma, tüdrukutega hullama!»
Selle peale viskas ta oma mütsi vastu seina ja laksutas sõrmi kui kastanjette.
Ülemdiakon heitis talle sünge pilgu.
«Jehan, teil pole hinge.»
«Sel juhul puudub mul Epikurose * järgi miski, mis on tehtud millestki, millel pole nime.»
«Jehan, te peate tõsiselt sellele mõtlema, kuidas ennast parandada.»
«Ah nii!» karjus skolaar, heites pilgu kord oma vennale, kord retortidele kolde kohal. «Kõik on siin sarvili-sed, nii mõtted kui pudelid!»
«Jehan, te olete väga libedal teel. Kas te*ka teate, kuhu te niiviisi lähete?»
«Kõrtsi,» vastas Jehan.
«Kõrts viib häbiposti.»
«üks laternapost ta puha, võib-olla oleks Diogenes just tema abil oma inimese leidnud.» *
«Häbipostilt viib tee võllasambasse.»
«Võllasammas on kaal. Selle ühes otsas on inimene, teises kogu maailm. On hea selline inimene olla.»
«Võllasambast läheb tee põrgu.»
«Seal pole muud kui suur tuli.»
«Jehan, Jehan, teid ootab kurb lõpp.»
«Küllap algus oli hea.»
264
Sel silmapilgul kuuldi trepil samme.
«Vait!» ütles ülemdiakon sõrme suule pannes. «See on magister Jacques. Kuulge, Jehan,» lisas ta tasa, «hoidke, et te iialgi kellelegi ei kõnele, mis te siin näha ja kuulda saate. Peitke end ruttu siia kolde alla ja pidage hinge kinni.»
Skolaar puges kolde alla, seal tuli talle pähe tore mõte:
«Muide, vend Claude, üks floriin selle eest, et ma hinge kinni pean.»
«Vait! Hea küll, saate.» «Andke kohe!»

«Säh, võta!» ütles ülemdiakon talle oma kukrut vihaselt kätte visates.
Jehan puges kaugemale kolde alla ja uks avanes.

V. KAKS MUSTA RIIETATUD MEEST

Sisse astus mustas riides sünge näoga mees. Mis meie sõbrale Jehanile kohe silma torkas (ta oli, nagu võiski arvata, end oma urus nõnda sisse seadnud, et võis kõike oma meele järgi näha ja kuulda), oli sissetulija täielik leinailme nii välimuses kui näos. Ometi oli selles näos mingit mahedust, kassi või kohtuniku lipitsevat mahedust, ühesõnaga lääget mahedust. Ta oli täiesti
' hall, kortsus, aastat kuuskümmend vana. Ta vidutas silmi, kulmud olid tal valged, huul töllakil ja käed suured. Kui Jehan nägi, et see on ainult mõni arst või kohtuametnik ja et sel inimesel asub nina väga kaugel suust, mis on rumaluse märk, siis tõmbus ta oma urkas veelgi kaugemale tagasi, pahandades selle üle, et tal tuleb nüüd kaua veeta nii ebamugavas asendis, pealegi nii ebameeldivas seltskonnas,
Ülemdiakon polnud selle isiku sisse tulles isegi mitte püsti tõusnud. Ta andis talle märku ukse kõrval pingil istet võtta ja ütles pärast lühikest vaikust, mis tundus eelmise mõtisklemise jätkuna, teatud soosiva tooniga: «Tere, magister Jacques.»
«Ole tervitatud, magister!» vastas mees mustas.
Oli tunda vahet, kui üks ütles «magister Jacques» ja "teine ainult «magister», sama vahet, mis on «armulise
265
härra» ja «härra», «domine» ja «domne» vahel. Tegemist oli nähtavasti kõnega õpetaja ja õpilase vahel.
«Noh!» algas ülemdiakon uuesti pärast mõningat vaikust, mida magister Jacques ei julgenud segada. «Kas teil on lootust?»
«Ah, magister,» vastas külaline kurblikult naeratades, «ma ikka veel puhun ainult tuld. Tuhka saan ülearu, aga kulda mitte kübetki!»
Dom Claude liigutas ennast kärsitult. «Ma ei kõnele teiega mitte sellest, magister Jacques Charmolue, vaid teie nõiameistri protsessist. Teie sõnade järgi on see Mare Cenaine, Arvekoja laekur. Kas ta oma nõidust ise tunnustab? Kas piinamisel tagajärgi oli?»
«Oh ei,» vastas magister Jacques ikka veel kurblikult naeratades. «Seda lohutust meil pole. See inimene on ju nagu kivi. Küllap keedame ta Seaturul elusalt, ilma et oleksime tal sõnagi suust saanud. Muidugi ei põrka me millestki tagasi, et tõtt kätte saada. Ta liikmed logisevad juba kõik, oleme igasuguseid rohtusid peale pannud, nagu vana naljahammas Plautus * ütleb:

Adversum stimulos, laminas, crucesque, compendesque,
Nervos, catenas, carceres, numellas, pedicas, boias.'

Midagi ei aita. See inimene on hirmus. Kõik asjata.»
«Kas te ta majas midagi uut pole leidnud?»
«Küll,» vastas magister Jacques oma vöötaskut kobades, «selle pärgamendi. Siin on sõnad, millest me aru ei saa. Härra kaelakohtu prokurör Philippe Lheulier oskab veidi heebrea keelt, mida ta õppis Brüsselis Kan-tersteni tänava juutide protsessi ajal.»
Nende sõnadega rullis magister Jacques pärgamendi lahti.

«Andke siia,» ütles ülemdiakon. Ja silmi lehele heites hüüdis ta:
«Puhas nõidus, magister Jacques! Emen—Hetan! See on vampiiride kisa, kes sabatile lendavad. Per ipsum, et cum ipso, et in ipso!' See on võlum, mis kuradi uuesti

1 Astlate mõõgaterade, ristilöömiste, jalapakkude köidikute, ahelate, vangikongide ja teiste piinariistade kiuste (lad. k.).
2 Enese, läbi ja enesega ning eneses (lad. k.).
266
põrgusse aheldab. Hax, pax, tnax! See on arstiteadusest. Võlum hullu koera hammustuse vastu. Magister Jacques! Teie olete vaimulikus kohtus kuninglik proku-. rör! See pärgament on jõle.»
«Hea küll, me paneme ta uuesti piinapinki. Siin on veel
midagi,» lisas magister Jacques uuesti oma vöötaskut
kobades, «mis me Mare Cenaine'i juurest leidsime.»
See oli seda laadi nõu, nagu neid dom Claude'i kolde serval leidus.
«Ah!» ütles ülemdiakon, «alkeemia sulatuspott.»
«Tunnistan teile üles,» sõnas magister Jacques oma kartliku ja kohmaka naeratusega, «ma katsusin sellega ka oma koldes, aga ei saanud midagi paremat kui enda omagagi.»
Ülemdiakon hakkas potti uurima.
«Mis ta siia sisse on kraapinud? Oeh, oeh! Sõna, mis kirbud eemale peletab! On Mare Cenaine aga võhik! Sellega nüüd mõni kulda saab! See kõlbab ainult suvel voodi alla panna!»
«Et meil nüüd vigadest juttu tuleb,» ütles kuninglik prokurör, «siis uurisin ma enne siiatulekut all portaali. Kas teie kõrgeausus on selles täiesti kindel, et füüsikaliste tööde algus on kujutatud Linna Haigemaja pool küljes ja et nende seitsme alasti kuju seas jumalaema jalge ees see kuju, millel tiivad kandade küljes, on Mercurius?»
«Jah,» vastas preester, «nõnda kirjutab Augustino Nifo, itaalia õpetlane, kellele ta habemik deemon kõike on õpetanud. Lähme alla, ma seletan teile kõik seal koha peal ära.»
«Tänan, magister,» ütles Charmolue maani kummardudes. «Ah jaa, peaaegu oleksin unustanud! Millal käsite mul väikese nõiatüdruku kinni võtta?»
«Missuguse nõiatüdruku?»
«Selle mustlastüdruku, keda te ju väga hästi tunnete, kes iga päev kirikuesisel tantsib, hoolimata vaimuliku kohtu keelust! Tal on kaasas kits, kellele kurat sisse on tükkinud ja kel kuradi sarved peas on, kes loeb, kirjutab ja arvutab nagu Picatrix. Sellest juba jätkuks, et kogu seda mustlaskupatust üles puua. Süüdistus on valmis, kohus ei võta aega, uskuge mind! Tore plika see
267
tantsijanna, jumala eest! Pole kunagi ilusamaid silmi näinud! Otsekui Egiptuse kalliskivid! Noh, millal asja kallale asume?»
ülemdiakon oli ääretult kahvatu.
«Küll ma ütlen, kui aeg tuleb,» kogeles ta vaevalt kuuldava häälega ja lisas siis suure pingutusega: «Seni tegelge Mare Cenaine'i asjadega.»
«Olge üsna rahulik,» väsitas Charmolue naeratades. «Kui siit tagasi jõuan, lasen ta jälle nahkvoodile kinni siduda. See pole inimene, vaid püsti kurat, ta väsitab isegi Pierrat Torterue surmani ära ja tal on tugevamad käed kui minul. Kuidas see hea Plautus ütleb:
Nudus vinetus, centum pondo es, quando pendes per pedes.'

Venitame teda piinapingil! See on kõige parem, mis meil üldse on. Las proovib ka seda.»
Dom Claude näis sügavasse ja süngesse mõtiskelul vajunud olevat. Ta pöördus Charmolue poole.
«Magister Pierrat... ah, tahtsin öelda, magister Jacques, tegelge Mare Cenaine'i asjadega.»
«Jah, muidugi, dom Claude. Vaeseke, teda ootab Mummoli * saatus. On aga kah mõte sabatile "minna! Arvekoja laekurina peaks ta ometi teadma Karl Suure seadust: Stryga vel mascal!2 Mis aga puutub pisikesse Smeraldasse, nagu nad teda kutsuvad, siis jään teie korraldust ootama. Ah jah, kui me portaali alt läbi läheme, siis seletage mulle ka, mis see aednik seal fresko keskel kiriku sissekäigu juures peaks õieti tähendama. Kas pole see Külvaja? Hei, magister, mille üle te nii mõtlete?»
Endasse süvenenud dom Claude ei kuulanud teda. Jälgides ta pilgu suunda, nägi Charmolue, et ta üksisilmi vahib torniakent katvat suurt ämblikuvõrku. Parajasti tormas üks ettevaatamatu kärbes paastukuu päikese poole lennates otse võrku ja takerdus sellesse. Tundes, et võrk kõigub, liigatas hiiglasuur ämblik võrgu keskel ja oli ühe hüppega kärbse kallal, käänas ta oma esimeste haarmetega kahekorra, kuna ta jälk lont kärbse pea kallal hakkas nosima.

1 Kui sa jalgupidi alasti kinniseotuna ripud, kaalud sada naela (lad. k.).
2 Nõid või vaim (lad. k.).

268

«Vaene kärbes!» ütles vaimuliku kohtu kuninglik prokurör ja tõstis käe, et kärbest päästa, ülemdiakon, äkki nagu unest jahmatades, haaras tal käest kramplikult kinni.
«Magister Jacques,» hüüdis ta, «ärge astuge saatusele vahele!»
Prokurör pöördus hämmastunult ümber. Talle tundus, nagu oleksid ta käest raudpihid kinni võtnud. Preestri liikumatu, metsik, lõõmav pilk oli kiindunud kärbse ja ämbliku koledasse vaatepilti.
«Ah jaa!» jätkas preester häälega, mis näis tulevat otse ta olemuse sügavusest. «See on kõige sümbol. Seal ta lendleb, on rõõmus, et äsja alles sündinud; ihkab kevadet, avarat õhku, vabadust! Ja-jah! Kuid vaevalt põrkab ta vastu saatuslikku võrku, kui sealt välja tuleb ämblik, jälk ämblik! Vaene tantsijanna! Vaene saatuse märgitud kärbes! Magister Jacques, mingu kuidas läheb! See on saatus! Claude, paraku oled ka sina ämblik. Ja ühtlasi ka kärbes! Sa lendasid teaduse, valguse, päikese poole, sul oli ainult üks igatsus, jõuda avarusse, igavese tõe valgusse, kuid tormates pimestavalt särava akna poole, mis teise maailma viib, valguse, mõistuse ja teaduse maailma, olid sa, meeletu õpetlane, sama pime kärbes: sa ei märganud peent ämb-likuvõrku, mille saatus oli tõmmanud valguse ja sinu vahele. Sina, vilets hull, viskusid sinna ülepeakaela ja nüüd sipled sa paratamatuse raudküünte vahel, pea purustatud ja tiivad küljest kistud! Magister Jacques! Magister Jacques! Jätke ämblik rahule!»
«Uskuge,» ütles Charmolue, kes talle otsa vaatas, ilma et midagi oleks mõistnud, «ma ei puuduta teda. Aga laske, palun, mu käsi lahti, teie sõrmed on ju kui pihid.»
ülemdiakon ei kuulanud teda.
«Meeletu!» jätkas ta, vahetpidamata aknaava poole vaadates. «Kui sul korda läheks seda hirmsat võrku oma kärbsetiibadega puruks rebida, arvad sa siis, et sa ulatud valguseni? Kuidas sa läbi pääseksid sellest kaugemast klaasist, läbipaistvast tõkkest, kristallseinast, mis kõvem on terasest ja mis kõiki filosoofe tõest lahutab? Oo teaduse tühisus! Kui palju tarku kaugelt sinu poole

269

lendab, et siis puruneda! Kui palju süsteeme põrkab sumisedes vastu seda igavest vaheseina!»

Ta jäi vait. Need viimased mõtted, mis teda märkamatult temast enesest eemale teaduse poole olid viinud, näisid teda rahustavat. Jacques Charmolue sundis teda lõplikult tagasi reaalsusse pöörduma, kui talle küsimuse esitas:

«Noh, mu magister, kunas te siis aitate mul kulda teha? Tahaksin, niipea kui saab, asja lõpule viia.»

ülemdiakon raputas kibedalt naeratades pead.

«Magister Jacques, lugege Michael Psellose * «Dialo-gus de energia et operatione daemonum'». Me ei tegele just süütute asjadega.»

«Tasemini, magister! Ma aiman seda isegi,» ütles Charmolue. «Kuid mis parata, tuleb ometi tegelda ka hermeetikaga, kui oled ainult vaimuliku kohtu -kuninglik prokurör, kelle palk on aastas kolmkümmend Tours'i taalrit. Ainult kõnelgem tasa.»

Sel silmapilgul ulatus Charmolue teritunud kõrva mingi matsutamine ja närimine kolde all.

«Mis see on?» küsis ta.

Oma redus tüdinenud ja igavust tundev skolaar oli leidnud vana leivakontsu ja hallitanud juustuviilaku, kohe nende kallale asunud ja oma lohutuseks einetama hakanud. Et ta väga näljane oli, siis matsutas ta närides kõvasti iga pala, ja see ajaski prokuröri ärevile.

«See on mu kass,» ütles ülemdiakon kähku, «sööb hiirt.»

Seletus rahustas CharmolueM.

«Tõepoolest, magister,» vastas ta aupaklikult naeratades, «kõigil suurtel filosoofidel on oma koduloomad olnud. Mäletate, mis Servius * ütleb: Nullus enim locus sine genio est.»

Dom Claude, kartes mõnda uut koerustükki Jehani poolt, tuletas oma auväärt õpilasele meelde, et nad pidid koos mõningaid kujusid portaalil uurima minema ja nad läksidki kambrist välja skolaari «puh» saatel, kes juba tõsiselt kartma oli hakanud, et ta põlveots lõuale jälje jätab.

1 Kahekõne deemonite jõust ja tegevusest (lad. k.).

2 Pole ühtki paika ilma haldjata (lad. k.).

270

VI. MISSUGUSED TAGAJÄRJED VÕIVAD OLLA SEITSMEL VANDESÕNAL, KUI NEED LAGEDA TAEVA ALL KUULDAVALE TUUA

«Te Deum laudamus!» 1 hüüdis Jehan oma urkast

välja tulles. «Nüüd on mõlemad öökullid läinud. Oeh, oeh, hax, pax, max! Kirbud, marukoerad! Kurat võtku, jätkus mulle nende jutuajamisest! Pea huugab otsas kui kellatorn. Hallitanud juust veel pealekauba! Noh, läki nüüd alla, aga vanema venna kukru võtame kaasa ja mündid muudame pudeliteks!»

Ta heitis kalli kukru sisse pilgu täis õrnust ja imetlust, kohendas oma riideid, pühkis kingad puhtaks, lõi kuuevarrukatelt halli tuha maha, vilistas lauluviisi, laskis hundiratast, uuris, kas kambrist midagi kaasa ei saaks võtta, haaras kolde pealt mõne klaasist talismani, mida kõlbaks kalliskivide pähe Isabeau-la-Thier-rye'le anda, ja tõukas siis ukse pärani, mida ta vend oma suurest armust lukustamata oli jätnud, jättis selle ka omapuhku lahti, aga õelusest, ning läks linnuna astmelt astmele hüpates keerdtrepist alla.

Pimedas keerdkäigus riivas ta küünarnukiga kedagi, kes torisedes kõrvale astus. Ta arvas selle Quasimodo olevat ja see tuli talle nii veider ette, et ta jooksis ülejäänud trepiosast alla nõnda naerdes, et ta kahe käega kõhtu pidi kinni hoidma. Ta naeris veel alla platsile jõudeski.

Tänaval lõi ta jalaga vastu maad ja hüüdis: «Oh, armas ja auväärt Pariisi tänav! Neetud trepp, mis isegi Jakobi redeli inglitel hinge välja võtaks! * Mis ma küll mõtlesin, kui ma seda taevasse puurivat kivist vinti mööda üles jooksin? Kas kõik oli ainult selleks, et hallitanud juustu närida ja ülevalt torniaknast Pariisi kellatorne vaadata?»

Ta astus mõne sammu edasi ja märkas siis kaht öökulli, see on dom ClaudeM ja magister Jacques Charmo-lueM, kes üht portaali skulptuuri silmitsesid. Ta ligines neile kikivarvul ja kuulis ülemdiakonit üsna tasa Char-molue'le ütlevat:

1 5ind, jumal, kiidame (lad. k.).

«Siia lasuurkivi värvi kullatud äärtega kivile laskis Guillaume de Paris selle Hiiobi kuju graveerida. Hiiob kujutab enesest tarkade kivi, mis selleks, et täiuslikuks saada, peab läbi tegema katsumusi ja kogema kannatusi, nii nagu Raimundus Lullus * ütleb: Sub conservatione formae specificae salva aniina '».

«See on mulle ükstapuha,« ütles Jehan, «sest minu käes on rahakott.»

Sel hetkel kuulis ta selja tagant tugevat heledat häält hirmsaid vandesõnu, lendu laskvat: «Põrguline! Kuradi mait! Saatana silmamuna! Vanakuradi sohilaps! Peltsebuli naba! Põrgupaavst! Käi kus kurat! Kurat ja põrgu!»

«Kurat võtku! hüüdis Jehan. «See võib ainult mu sõber kapten Phoebus olla!»

Phoebuse nimi ulatus ülemdiakoni kõrvu, kes parajasti kuninglikule prokurörile seletas lohe tähendust, kes oma saba vanni on peitnud, kust suitsu seest kuninga pea välja tuleb. Dom Claude võpatas, jäi Char-molue suureks ehmatuseks vait, pöördus ümber ja nägi oma venda Jehani, kes Gondelaurier' maja lävel üht kõrgemat ohvitseri kõnetas.

See oli tõesti härra kapten Phoebus de Chäteaupers. Ta toetus seljaga vastu oma pruudi maja nurka ja vandus kui pagan.

«Jumala eest, kapten Phoebus,» ütles Jehan tal käest kinni võttes, «olete päris meister vanduma!»

«Käi kus kurat!» vastas kapten.

«Käi ise kus kurat!» vastas skolaar. «Kuid, armas kapten, öelge, kust tuleb teil see ilukõne tulv?»

«Vabandage, armas Jehan,» hüüdis Phoebus ta kätt raputades, «nelja kihutav hobune ei jää nii äkki seisma. Mina aga vandusin täies galopis. Tulen nimelt nende nukukeste juurest siit, ja iga kord, kui ma sealt ära tulen, on mul suu sõimu täis. Pean selle välja sülitama, muidu lämbun, pergli pihta!»

«Kas te ei taha minuga jooma tulla?» küsis skolaar.

Ettepanek rahustas kaptenit.

«Miks mitte, aga mul pole raha.»

«Mul on!»

1 Oma erilist vormi säilitades on hing päästetud (lad. k.).

«Nonoh, näidake!»

Jehan keerutas üleolevalt ja nagu endastmõistetavalt f kapteni silme ees rahakotti, ülemdiakon oli aga häm-Imastusest tardunud Charmolue sinnapaika jätnud ja tuli nende juurde ning jäi mõni samm neist eemal seisma, silmitsedes mõlemat, ilma et nood tähelegi oleksid pannud, sest nende silmi oli võlunud rahakukkur.

Phoebus hüüdis:

«Rahakott teie taskus, Jehan! See on ju nagu kuu-helk veepanges. Paistab, nagu oleks, aga ometi pole. On ainult vari. Kurat võtaks, veame kihla, et kotis on ainult kivid!»

Jehan vastas külmalt:

«Vaata siis ise, missuguste kividega ma oma taskuid täidan!»

Ning sõnagi juurde lisamata tühjendas ta kukru ligemale nurgakivile roomlase näoga, kes isamaad päästab.

«Taevane jumal!» pomises Phoebus. «Igasuguseid münte, kilbikesi, suuri valgeid, väikseid valgeid, vask-rahasid, Torus'i ja Pariisi omi! Uskumatu!»

Jehan oli ikka veel üleolev ja rahulik. Mõned liaarid veeresid porri. Kapten läks neid juba agaralt üles tõstma, kuid Jehan hoidis teda tagasi.

«Vuih, kapten Phoebus de Chäteaupers!»

Phoebus luges rahatükke ja pöördus siis pidulikult Jehani poole: «Teate, Jehan, kakskümmend kolm Pariisi sol'i! Keda te öösel Kõrilõikajate tänaval paljaks riisusite?»

Jehan viskas oma valvakate käharate juustega pea selga ja ütles siis kõrgilt silmi pilutades:

«Meil on ju vennaks tohmanist ülemdiakon.»

«Pagana pihta!» hüüdis Phoebus. «Kui auväärt mees!»

«Lähme jooma,» ütles Jehan.

«Aga kuhu?» küsis Phoebus. «Kas «Eeva Õuna»?»

«Ei maksa, kapten, lähme parem «Vana Tarkusse» — vana tark uss, see on sõnamäng, ma armastan sihukest kraami.»

«Mine oma sõnamänguga, Jehan! Viin on «Eeva Õu-

273

nas» parem. Pealegi kasvab seal ukse kõrval päikese käes viinapuu. See teeb mulle rõõmu, kui ma joon.»

«Hea küll! Olgu siis Eeva ja ta õun!» vastas skolaar ja võttis Phoebusel käe alt kinni.

«Muuseas, armas kapten, teie nimetasite äsja Kõrilõikajate tänavat. Nii ei kõlba öelda: praegu ei olda enam nii barbaarne. Nüüd öeldakse Kaelalõikajate tänav.»

Sõbrad asusid teele «Eeva Õuna» poole. On vist asjata siia juurde lisada, et nad enne raha kokku korjasid ja et ülemdiakon neile järgnes.

ülemdiakon kõndis süngena ja hajameelsena nende kannul. Kas oli see Phoebus sama Phoebus, kelle neetud nimi pärast kohtumist Gringoire'iga alati ta mõtetesse vahele põimus? Ta ei teadnud seda ka ise kindlasti, kuid lõpuks oli see ikkagi üks Phoebus ja' sellest maagilisest nimest jätkus, et kahele muretule sõbrale järele hiilida, kuulata nende kõnelust ja jälgida nende vähemaidki liigutusi kannatliku, pingul tähelepanuga, õieti ei teinud mingit vaeva nende juttu pealt kuulata, sest nad kõnelesid kõvasti ja hoolisid vähe sellest, et möödaminejad võisid nende saladustesse pühenduda. Nad vestlesid kahevõitlustest, tüdrukutest, joomingutest ja muudest pöörasustest.

Ühel tänavanurgal kuulsid nad kuskilt naabrusest käsitrummi põrinat. Dom Claude kuulis ohvitseri skolaarile ütlevat:

«Kuradi pihta, läki kiiremini!»

«Miks?»

«Viimaks näeb mind mustlastüdruk!»
«Milline mustlastüdruk?»
«Too pisike, kitsega.»
«Smeralda?»
«Justament, Jehan. Ikka unustan ta nime. Lähme kiiremini, muidu tunneb ta mind ära. Ma ei taha, et see tüdruk tänaval minuga rääkima hakkab.»
«Kas te siis tunnete, teda?»
Ülemdiakon nägi, kuidas Phoebus itsitas, Jehani kõrva juurde kummardus ja talle mõne sõna sosistas. Siis pahvatas Phoebus naerma ja noogutas võidukalt pead.
274
«Ah tõesti?» küsis Jehan.
«Ausõna!» vastas Phoebus.
«Täna õhtul?»
«Täna õhtul.»
«Kas te olete kindel, et ta tuleb?»
«Egas te loll ole, Jehan! Kas võib neis asjus üldse kahelda?»
«Olete õnneseen, kapten Phoebus!» Ülemdiakon kuulis seda juttu sõna-sõnalt. Ta hambad akkasid logisema, oli näha, kuidas ta kehast värin läbi äis. Ta jäi pilguks seisma, toetas end vastu nurgakivi nagu joobnu, siis aga hakkas ta uuesti lõbusatel sellidel järel käima.
Kui ta nende lähedale jõudis, olid nad oma kõneainet juba muutnud. Nüüd jorutasid nad täiest kõrist vana refrääni:

Väikseid vargaid puuakse,
suurte auks juuakse.

VII. MUNKLUMMUTIS

Kuulus «Eeva Õuna» kõrts asus ülikoolilinnas, Rondelle'i ja Bâtonnier' tänava nurgal. Ta võttis enda alla alumisel korrusel avara, kuid madalavõitu ruumi, mille võiv tugines keset saali jämedale, kollaseks värvitud puusambale. Igal pool oli toole, seintel rippusid läikivad inglistinast kannud, alati oli siin külluses joojaid ja lõbutüdrukuid, üks aken oli tänava poole, viinapuu ilutses ukse kõrval, uksel aga rippus kriuksuv plekist plaat, millele olid maalitud õun ja naine. Vihmast roostetanud plaat kõlkus raudvarda küljes tuule käes edasi-tagasi. See tänava poole pööratud tuulelipp oli kõrtsile sildiks.
Oli juba öö. Tänavanurk oli pime. Kõrts oli täis põlevaid küünlaid ja säras eemalt vaadates nagu sepikoda pimeduses. Läbi katkiste aknaruutude oli kuulda klaaside kõlinat, prassimise, vandumise ja tülitsemise lärmi. Kõrtsitoa leitsakust ähmenenud klaasruutude taga võis näha ebamääraseid kujusid. Aeg-ajalt kostis saalist hele naerulagin. Inimesed, kes siit asja pärast mööda
275
ruttasid, ei heitnud pilkugi nende lärmitsevate akende poole. Ainult mõni kaltsudes poisijõmpsikas tõusis vahel kikivarvule, et aknalauani küündida, ja hüüdis siis kõrtsi vana lakkekrantside pihta käiva hurjutuse: «Oled aga purjus, sina vana lurjus!»
Üks mees käis siiski lärmitseva kõrtsi ees rahulikult edasi-tagasi, ei lasknud seda silmist ega läinud sellest kaugemale kui tunnimees oma putkast. Ta oli mähitud mantlisse, millest ainult nina välja paistis.Selle mantli ostis ta äsja vanakraamikauplejalt «Eeva Õuna» naab-rusest, nähtavasti, et ennast märtsikuu õhtutel külma eest kaitsta, aga võib ka olla, et oma

riietust varjata. Vahetevahel jäi ta tinase raamitud ähmaste aknaruutude ette seisma, kuulatas, vaatas ja lõi jalga vastu maad.

Lõpuks avanes kõrtsi uks. Seda ta näiski ootavat. Kaks joodikut tulid välja. Läbi ukseava lipsanud kiir heitis pilguks valgust nende lõbusatele nägudele. Mantlis mees läks üle tänava ja jäi seal majaläve varjus luurama.

«Kurat ja põrgu!» ütles üks neist. «Juba saab kell seitse. See on mu kohtamise aeg.»

«Ütlen teile,» sõnas ta joomakaaslane pehme keelega, «ma ei ela mitte Sõimusõnade tänavas, indignus qui inter maia verba habitat. Ma elan Jean-Pain-Mollefi tänavas, in vico Johannis-Pain-Mollet. Kui teie vastupidist arvate, siis olete sarvilisem kui ükssarv *. Igaüks teab, et see, kes kord karu seljas on ratsutanud, ei tunne enam hirmu! Kuid teie nina ajab maiustusi taga nagu võõrustaja püha Jacques.»

«Sõber Jehan, teie olete purjus,» vastas teine.

Too aga jätkas taarudes:

«Rääkige mis tahes, Phoebus, aga ammu on tõestatud, et Platonil oli jahikoera profiil.»

Lugeja on muidugi juba taibanud, et need on meie kaks vahvat sõpra, kapten ja skolaar. Küllap ka neid varjust jälgiv mees nad ära tundis, sest ta hakkas aeglaste sammudega kordama kõiki neid sakilisi radu, mida skolaar kaptenile peale sundis, kes oli joomises karastatum ja kelle pea palju rohkem kandis. Teravalt

1 Häbi on elada halbade sõnade keskel (lad. k).

kuulates võis mantlis mees jälgida kogu järgnevat huvitavat vestlust:

«Bakhose nimel, katsuge ometi sirgelt käia, härra bakalaureus. Te ju teate, ma pean teist lahkuma. Kell on ju seitse. Mul on ühe naisega kohtamine.»

«Jätke mind rahule, ütlen teile! Ma näen tähti ja tuliseid odasid. Teie olete väga sarnane Dampmartini lossiga, mis naerust rebeneb.»

«Mu vanaema soolatüügaste nimel, Jehan, te jahvatate liiga kangekaelselt tühja tuult. Muide, Jehan, kas ' teil veel raha on?»

«Härra rektor, siin pole mingit viga: «parva bouche-ria» tähendab väikest kärni.»

«Jehan, sõber Jehan! Te teate ju, mul on selle pisikesega kohtamine Saint-Micheli silla juures, ma võin 'teda viia ainult selle lirva Falourdeli juurde, kes silla juures elab, ja mul tuleb toa eest maksta. See valgete vurrudega vanamoor ei anna mulle võlgu. Jehan, palun sind! Kas me tõesti kõik papi rahad oleme maha joonud? Kas isegi mõnda sol'i pole järele jäänud?»

«Teadmine, et oled mõned tunnid kasulikult mööda saatnud, on parajaks maitsvaks vürtsiks söögilauas.»

«Kõhu ja soolikate nimel, jätke jaburdused! Öelge mulle, kuradi Jehan, kas teil on veel raha? Andke siia, jumala pärast! Või ma otsin teid läbi, kui te ka pidalitõbine oleksite nagu Hiiob ja kärnas nagu Caesar!»

«Mu härra, Galiache'i tänava ühes otsas on Klaasi tänav, teises otsas Kudumise tänav.»

«Jah, mu kulla Jehan, vaene seltsimees, Galiache'i tänav, jah, muidugi. Kuid, püha taevas, ärgake ometi üles! Mul pole palju vaja, üksainus Pariisi sol, ja seda kella seitsmeks.»

«Silentium, tähele panna, tuleb refrään:

Kui rott sööb ära kassihõimu,
saab kuningas Arrasis võimu;

kui merel jaaniks jää on pääl
ja kõndida saab sellel jääl,
arraslased siis jät'vad linna,
et üle jäätand mere minna.

«Et sind, Vastkristuse jüngrit, su ema soolikatega üles poodaks!» hüüdis Phoebus ja tõukas tugevasti

277

joobnud skolaari, kes mööda seina liugles ja siis pehmelt Philippe Auguste'i aegsele tänavasillutisele vajus. Selle raasukese vennaliku kaastundmusega, mis alati joodiku südame põhjas leidub, veeretas Phoebus Jehani jalaga «vaestepadjale», mida saatuse ettenägev pilk iga Pariisi rajakivi kõrval valmis hoiab ja mida rikkad põlglikult pühkmehunniku nimega märgivad. Vaevalt sai kapten Jehani pea ilusasti kapsajuurikate hunnikule seada, kui skolaar suurepärase bassiga norskama hakkas. Siiski polnud kapteni südames pahameel veel kustunud.

«Seda halvem sulle, kui saatana käru mööda minnes sind siit üles korjab!» ütles ta vaesele magajale ja läks minema.

Mantlis mees, kes tast maha polnud jäänud, jäi pilguks norskava skolaari ees kõheldes seisma. Siis aga läks ka tema sügavalt ohates minema — kaptenile järele.

Nende eeskujul jätame ka meie Jehani heasoovliku tähistaeva alla magama, ja kui lugejal midagi selle vastu pole, läheme meiegi kaptenile ja mantlis mehele

järele.

Saint-Andre-des-Arcs'i tänavasse pöördudes märkas Phoebus, et keegi tal kannul käib. Juhuslikult taha vaadates nägi ta mingit varju piki seinu talle järele hiilivat. Kui tema seisma jäi, jäi ka vari seisma, liikus tema, liikus ka vari. Kuid see teda eriti ei ärritanud. «Tühja kah!» mõtles ta. «Mul pole ju ainustki sol'i.»

Autuni kolledži ees peatus ta. Selles õppeasutuses oligi ta alustanud seda, mida ta ise õppimiseks nimetas. Nöökava õpilase kombe järgi, mis talle veel külge jäänud, ei läinud ta kunagi kolledži eest mööda, ilma et ta sissekäigu paremasse külge asutatud kardinal Pierre Bertrand'i * kujule poleks lasknud osaks saada teotust, mille üle Priapus * nii kibedasti kaebas Hora-tiuse satiiris: «Olim truncus eram ficulnus».' Tänu kapteni erilisele innukusele, oli kuju pealkiri «Eduensis episcopus»2 kui ära pühitud. Nagu tavaliselt jäi ta kuju ette seisma. Tänav oli täitsa tühi. Kui ta parajasti hoo-

1 Kord olin viigipuu tüvi (lad. k.).

2 Edualaste, s. o. Autuni piiskop (lad. k.).

278

letult oma püksirihma kinni tõmbas ja ringi vaatas, nägi ta üht varju enda poole tulevat nii aeglaste, rahulike sammudega, et tal aega jätkus tolle varju mantlit ja kübarat näha. Tema juurde jõudes jäi vari niisama liikumatult seisma nagu kardinal Bertrand. Ta Phoebusele sihitud silmad olid täis seda ebamäärast tuld, mida öösiti kassi silmad kiirgavad.

Phoebus polnud arg mees ja ta poleks tagasi kohkunud isegi pistodaga röövlit nähes. Kuid see kõndiv raidkuju, see kivistunud inimene ajas tal külmajudinad üle keha. Sel ajal käisid jutud ringi mingist munk-lummutisest, kes öösiti Pariisi tänavatel hulgub. Need tulid talle nüüd hämaralt meelde. Ta jäi mõneks minutiks tardunult seisma, katkestas siis vaikuse, katsudes naerda.

«Mu härra, kui te olete varas, nagu ma arvan, siis on teil minust küll sama vähe kasu kui haigrul pähkli-koorest. Mina, mu kallisA olen laostunud perekonnast. Pöörduge parem siia kõrvale. Selle kolledži kabelis on kirikuhõbeda hulgas tükike Kristuse ristipuud.»

Varju käsi sirgus mantli alt ja haaras Phoebuse käsivarrest kinni nagu kulliküüntega.

«Kapten Phoebus de Cháteaupers!» ütles vari.

«Mis kurat!» hüüdis Phoebus. «Teie teate isegi mu nime!»

«Ma ei tea üksnes teie nime,» vastas mantlis mees hauataguse häälega. «Teil on täna õhtul ees kohtamine.»

«Jah,» vastas hämmastunud Phoebus.

«Kell seitse.»

«Jah, veerand tunni pärast.»

«Falourdeli juures.»

«Justament.»

«Saint-Micheli silla lirva j„uures.»

«Peaingel Miikaeli, nagu palvetes öeldakse.»

«Jumalakartmatu!» pomises vaim. «Naisega?»

«Confíteor '.» «Tema nimi on ... »

«Smeralda,» ütles Phoebus lustlikult. Vähehaaval tuli tagasi ta loomupärane muretus.

1 Tunnistan (lad. k.).

279

Selle nime juures pigistas lummutis ägedasti Phoebuse käsivart.

«Kapten Phoebus de Chäteaupers, sa valetad!»

Kes sel silmapilgul oleks näinud kapteni leegitsevat nägu, ta äkilist tagasihüpet, mis teda preestri pihtidest vabastas, ta uhket ilmet, millega ta oma mõõgapärast kinni haaras, ja selle raevunu ees mantlis mehe sünget liikumatust, oleks kindlasti hirmsasti kohkunud. See meenutas don Juani võitlust Komtuuri raidkujuga.*

«Kristus ja saatan!» karjus kapten. «Sihukest sõna saab Chäteaupers'i kõrv harva kuulda! Kas julged seda korrata?»

«Sa valetad!» ütles vari jäise rahuga.

Kapten kiristas hambaid. Munklummutis, fantoom, ebausk — kõik oli hetkeks kadunud. Ta nägi ainult meest ja kuulis solvamist.

«Ah nii, ah nii!» kogeles ta raevust lämbuva häälega. Ta tõmbas tupest mõõga ja karjus värisedes vihast, mis niisamuti värisema paneb kui hirmgi:

«Siia! Silmapilk! Mõõk tupest! Mõõkadega. .Verd!»

Vari ei liigatanudki. Kui ta nägi, et vastane on löögivalmis, ütles ta kibedusega:

«Kapten Phoebus, teie unustate oma kohtamise.»

Phoebuse-taoliste keevaskite vihahoog on kui piimasupp, mille pulbitsemise tilk vatt lõpetab. See lihtne lause sundis kapteni peos läikleva mõõga kohe langema.

«Kapten,» jätkas tundmatu, «homme, ülehomme, kub pärast, kümne aasta pärast on mul aega küllalt teie kõri maha lõigata; nüüd aga minge oma kohtamisele.»

«Tõepoolest,» ütles Phoebus, tahtes ennast nagu iseenese ees õigustada, «kaks mõnusat asja, duell ja kohtamine tütarlapsega. Kuid ma ei leia põhjust, miks ma ühe peaksin teise pärast tegemata jätma, kui mul võimalik on mõlemad saada.»

Ta pistis mõõga tagasi tuppe.

«Minge oma kohtamisele,» kordas võõras.

«Mu härra,» vastas Phoebus veidi piinlikkust tundes, «suur tänu teie lahkuse eest. Õieti jätkub meil tõesti homme aega teineteise aadamaülikonnale lõikeid ja nööpauke teha. Olen teile tänulik, et te mulle veel lubate

280

veerand tunnikese mõnusalt elada. Lootsin teid küll rentslisse põõnama panna ja siis veel õigel ajal plika juurde jõuda, seda enam et on hea toon säärasel juhul naisi pisut oodata lasta. Kuid teie näite julge mees olevat ja seepärast on kindlam meie kahevõitlus homseks jätta. Lähen siis oma kohtamisele; see on kell seitse, nagu ise teate.» Siinkohal kratsis Phoebus kukalt. «Ah, kurat võtaks, oleksin peaaegu unustanud! Mul pole ühtki sol'i, et katusekambri eest maksta, vanamoor tahab aga, et talle ette makstaks. Ta ei usalda mind.»

«Sähke, siin on veidi raha.»

Phoebus tundis, kuidas võõra külm käsi ühe suure rahatüki talle pihku pistis. Ta ei saanud teisiti, ta pidi raha vastu võtma ja andjal kätt suruma.

«Jumala eest!» hüüdis ta. «Olete kena mees!» «Ainult üks tingimus!» lausus mees. «Tõestage mulle, et mina olen valetanud, teie aga õigust öelnud. Peitke mind kuhugi nurka, kust ma näha saaksin, kas tõesti see naine on seesama, kelle nime te mulle ütlesite.»

«Oo, palun väga,» vastas Phoebus, «see on mulle ükskõik. Võtan püha Marthe'i toa. Seal kõrval asuvast koeraputkast võite pealt vahtida nii palju kui tahate.» «Lähme siis,» vastas vari.

«Teie teenistuses,» ütles kapten. «Ma ei tea küll, kas te ehk pole vanakurat ise, aga ükskõik, täna õhtul oleme head sõbrad. Homme tasun teile kõik oma võlad, puutugu see rahasse või mõõgasse.»

Nad hakkasid kiiresti minema. Mõne minuti järel kuulsid nad jõe kohinat: nad olid Saint-Micheli sillal, mis tol ajal maju täis oli ehitatud.

«Ma viin teid kõigepealt sisse,» ütles Phoebus oma kaaslasele, «siis lähen ma ise plikat otsima, kes mind Petit-Chätelet' juures peab ootama.»

Kaaslane ei lausunud midagi. Kogu aja, mil nad teineteise kõrval käisid, oli ta vait. Phoebus jäi seisma madala ukse ees ja koputas kõvasti. Läbi ukse prao vilksatas tuli.

«Kes seal on?» hüüdis hambutu hääl.

«Issanda ihu, pea ja kõhu nimel!» vastas kapten.

Kohe avanes uks ja sissetulijad nägid vana naist ja vana lampi, mis mõlemad värisesid. Kaltsudes vanamoor

281

oli täiesti küüru vajunud, ta pisikeste silmadega pea, mille ümber rätinarts oli seotud, vabises; ta käed, nägu ja kael olid üleni kortsudes; ta huuled olid sissevajunud, paljastades ta igemeid, ta suu ümber kasvasid valgete häbemekarvade tüükad, mis ta näole andsid kassilikult meelitava ilme.

Urgas oli seestpoolt niisama vana kui vanamoor ise. Lubjatud seinad, mustad talad laes, lagunenud kolle, ämblikuvõrgud kõigis nurkades, keskel hulk logisevaid laudu ja lonkavaid pinke; tuha sees koperdas räpane laps, tagaseinas nähti treppi või pigemini puuredelit, mis laes oleva luugi juurde viis.

Siia urkasse astudes varjas Phoebuse salapärane kaaslane oma näo silmadeni mantliga. Kapten aga, kes vandus nagu saratseen, katsus ruttu «üht eküüd päikesepaistel läigitada», nagu seda ütleb meie võrratu Régnier.

«Püha Marthe'i kamber,» ütles ta.

Vanamoor austas teda «armulise isanda» nimega ja pistis ekü lauasahtlisse. See oli seesama raha, mille mustas mantlis mees äsja Phoebusele oli andnud. Niipea kui eit selja pööras, oli väike sassis juustega kaltsakas jõmpsikas, kes tuhas mängis, kohe sahtli juures, näppas seale ekü ja pani asemele kuivanud lehe, mille ta viha küljest oli rebinud.

Vanaeit andis mõlemale aadlimehele, nagu ta neid nimetas, märku endale järele tulla ja läks siis redelit mööda üles. Ülemisele korrusele jõudes pani ta lambi kastile maha, kuna Phoebus, kui maja alatine külaline, kuhugi pimedasse urkasse viiva ukse avas.

«Astuge, mu härra, siia sisse,» ütles ta oma kaaslasele.

Mantlis mees täitis ta soovi sõnagi lausumata. Uks langes tema järel kinni; ta kuulis, kuidas Phoebus riivi ette lükkas ja siis vanaeidega redelit mööda alla läks. Valgust polnud enam näha.

VIII KASU JÖE POOLE OLEVAIST AKENDEST

Claude Frollo (meie oletame, et lugeja, kes on taibukam kui Phoebus, juba ammugi munklummutist üle111; diakoniks pidas), Claude Frollo kobas veidi aega ringi

282

selles pimedas urkas, kuhu teda kapten oli sulgenud. See oli nurk, nagu neid ehitajad mõnikord jätavad sinna, kus katus toetub müürile. Selle, Phoebuse tabavate sõnade järgi koeraputka püstloodis läbilõige moodustas kolmnurga. Siin polnud muide akent ega mingit ava ja katuse kallak ei lasknud isegi püsti seista. Claude'il tuli maha kükitada tolmu sisse lubjatükkidele, mis ta all aina rägisesid. Ta pea huugas. Kätega ringi kobades leidis ta maast katkise klaasitüki, mille ta vastu laupa surus ja mis teda oma jahedusega veidi värskendas.

Millises seoses esinesid ta kujutluses Esmeralda, Phoebus, Jacques Charmolue, ta armas vend, kelle ta porri lamama oli jätnud, ülemdiakoni kuub, vahest ka ta hea nimi, mis Falourdeli juurde tulles kaalule oli pandud, kõik need pildid, kõik need sündmused? Kindlasti liitusid kõik need kujud ta peas jubedaks seguks.

Ta ootas juba veerand tundi; talle paistis, et on sada aastat vanemaks läinud. Äkki kuulis ta puuredeli pulki nagisevat: keegi tuli üles. Luuk avanes, paistis tuli. Ta urka koitanud ukses oli kaunis lai pragu; ta surus näo selle vastu. Nõnda nägi ta kõik, mis kõrvaltoas sündis. Kassinäoga vanaeit tuli kõigepealt luugist üles, lamp käes; talle järgnes Phoebus vurrusid keerutades ja lõpuks kolmandana ilus ja sale Esmeralda. Pimestava nägemusena kerkis ta preestri silmade ette. Claude hakkas värisema, ta pilk ähmenes, ta veri hakkas valjusti tuikama, kõik kohises ja keerles ta ümber. Ta ei kuulnud ega näinud enam midagi.

Kui ta toibus, oli Phoebus Esmeraldaga üksi; nad istusid puust kastil lambi kõrval, mis ülemdiakonil lubas näha kaht noort kuju ja katusekambri tagaseinas viletsat koikut.

Läbi koiku kõrval oleva akna katkiste ruutude, mis °lid nagu vihmas purunenud ämblikuvõrk, võis näha tükikest taevast ja eemal kuud, mis pehmete pilvede sulgpadjal puhkas.

Noor tütarlaps õhetas näost, oli kohmetunud ja vabi-Ses. Ta pikkadelt langetatud ripsmeilt langes vari hõõ-Suvaile põskedele. Ohvitser, kelle poole ta oma silmi ei julgenud tõsta, säras. Veetleva kohmetusega vedas

283

neiu sõrmeotsaga masinlikult pingile juhuslikke kriipse ja vaatas oma sõrme. Jalgu polnud tal näha, sest nendele oli kükitanud kitsekene.

Kapten oli keigarliku välimusega. Ta kaelusel ja käi-seotstel ilutsesid tolle aja väga peene moe järgi pitsid.

Dom Claude kuulis vaevalt, millest nad kõnelesid, nii kõvasti tuksusid veresooned ta meelekohtadel.

(Armastajate vestlus on ju kaunis banaalne. Ikka see igavene «ma armastan sind». Kaunis tühipaljas ja maitsetu muusikaline fraas neile, kes ükskõikselt pealt kuulavad, eriti siis, kui see pole ehitud mingite «fiorituuridega». Ent Claude polnud sugugi ükskõikne pealtkuulaja.)

«Ah, härra Phoebus,» ütles tütarlaps silmi tõstmata, «ärge põlake mind! Ma tunnen, et ma teen halba.»

«Teid põlata, ilus laps!» vastas ohvitser üleoleva ja peene viisakusega. «Teid põlata, kurat võtaks, mispärast?»

«Et ma siia tulin.»

«Ses suhtes, mu kallis, on mul teine arvamine. Ma ei peaks teid põlgama, vaid vihkama.»

Noor tütarlaps vaatas talle hirmuga otsa.

«Mind vihkama? Mis ma siis teinud olen?»

«Te lasksite end nõnda palju paluda.»

«Ah,» vastas tüdruk, «ma kartsin tõotust murda. Ma ei saa nüüd oma vanemaid enam kätte! Amulett kaotab oma võimu. Aga mis sellest? Milleks nüüd veel isa või ema?»

Kõneldes pööras ta oma suured mustad, rõõmust ja õrnusest niisked silmad kapteni poole.

«Kurat võtaks, ma ei saa millestki aru!» hüüdis Phoebus.

Esmeralda jäi hetkeks vait, siis veeres pisar ta laugude vahelt, ta ohkas ja ütles:

«Oh, mu härra, ma armastan teid!»

Noore tütarlapse ümber oli niisugune süütuse hingus, niisugune vooruse veetlus, et Phoebus tema ligidal ennast mitte kõige paremini ei tundnud. Kuid öeldud lause ergutas teda. .

«Teie armastate mind?» hüüdis ta ärevalt ja pani

284

oma käe mustlastüdruku pihale. Ta oligi ainult sellist juhust oodanud.

Preester nägi seda ja katsus sõrmega pussnoa otsa, mis ta põue oli peidetud.

«Phoebus,» jätkas mustlastüdruk kapteni pigistavaid käsi tasakesi enda ümber vabastades, «teie olete hea, teie olete suuremeelne, teie olete ilus. Teie päästsite mu, minu, vaese mustlaste sekka sattunud lapse. Juba ammu unistasin ma ohvitserist, kes mu elu päästaks. Teist unistasin ma enne, kui ma teid nägin, mu Phoebus. Mu unistuste kangelasel oli sama ilus munder kui teil, sama uhke nägu ja mõõk. Teie nimi on Phoebus, ilus nimi, ma armastan teie nime, ma armastan teie mõõka. Võtke oma mõõk tupest ja näidake mulle.»

«Oo, laps!» vastas kapten ja tõmbas naeratades mõõga välja.

Mustlastüdruk vaatas selle pidet ja tera, uuris veetleva uudishimuga nimetähti mõõgaristil ja suudles neid, öeldes:

«Sa oled vahva mehe mõõk. Ma armastan oma kaptenit.»

Phoebus kasutas jälle juhust, et suudelda korra tüdruku ilusat, allakummardunud kaela, mille peale see üles hüppas ja punaseks läks nagu kirsimari. Preester oma urkas kiristas hambaid.

«Phoebus,» ütles mustlastüdruk, «laske mul kõnelda. Kõndige natuke, ma tahaksin teid üleni näha ja ka kuulda, kuidas kannused kõlisevad. Oh, kui ilus te olete!»

Kapten tõusis püsti, et talle meeldida, ja pomises rahuldatult naeratades:

«Olete teie ka laps! Ah jah, kallim, kas te olete mind paraadvormis näinud?»

«Kahjuks mitte!» vastas ta.

«Vaat see on vast ilus!»

Phoebus istus uuesti tema kõrvale, kuid palju ligedale kui enne. «Kuulge, mu kallim...»

Mustlastüdruk lõi oma ilusa käega paar korda tasakesi ta suule. See lapselik žest oli täis vallatust, graatsiat ja rõõmu.

285

«Ei, ei, ma ei kuule teid. Kas te mind armastate? Tahan, et te mulle ütleksite, kas te mind armastate.»

«Kas ma sind armastan, mu elu ingel!» hüüdis kapten ja langes poolenisti ta ette põlvili. «Mu keha, mu veri, mu hing, kõik on sinu oma, kõik on sinu päralt. Ma armastan sind, pole iial kedagi teist armastanud, ainult sind.»

Kapten oli seda lauset juba nii palju kordi nii mitmel samasugusel juhul korranud, et ta selle ette kandis ühe hooga, ilma et ühegi sõnaga oleks eksinud. Seda kirglikku armuavaldust kuuldes tõstis mustlastüdruk oma silmad täis taevalikku õndsust räpase lae poole, mis taeva aset täitis.

«Ah, niisugusel silmapilgul tahaksin ma surra!»

sosistas ta.

Phoebus aga leidis «niisuguse silmapilgu» paraja olevat, et talt uut suudlust varastada, mis õnnetule preestrile uut piina valmistas.

«Surra!» hüüdis kapten. «Mis te ütlete, mu kulla ingel? Nüüd on aeg just elada, vannun Jupiteri nimel! Surra niisuguse meeldiva asja algul? Saatana sarvede nimel, te heidate nalja! Ei, asi ei seisa selles. Kuulge, mu kallis Similar ... Esmenarda ... Vabandage, teil on nii hull nimi, et ma seda kunagi ei tea. Sesse tihnikusse takerdun ma alati.»

«Mu jumal,» ütles vaene tüdruk, «ja mina arvasin, et mu nimi on ilus, ta on ju nii haruldane! Kuid kui ta teile ei meeldi, siis kutsuge mind lihtsalt Gotoniks '.»

«Ah, ärme kurvastame nii tühja asja pärast, mu armsam! Selle nimega tuleb harjuda, muud midagi. Ma õpin ta pähe ja kõik läheb hästi. Kuulge siis, mu kallis Similar, ma jumaldan teid hullupööra. Päris ime, kuidas ma teid armastan. Ma tunnen üht väikest tüdrukut, kes vihast otse lõhkeb ...»

Armukade tütarlaps katkestas teda:

«Kes see on?»

«Mis see meisse puutub?» vastas Phoebus. «Kas te mind armastate?»

«Ah ...» ütles tüdruk.

«Hüva, see on peaasi. Teie saate varsti näha, kuidas

1 Marguerite'i rahvalik lühinimi.

286

mina teid armastan. Suur kurat Neptunus võtku mind ise oma vigla otsa, kui ma ei tee teid kõige õnnelikumaks naiseks siin maailmas. Meie üürime endale kuhugi väikese korteri. Ma lasen oma ammukütte teie akende alt mööda ratsutada. Nad on kõik ratsamehed ja on kapten Mignoni meestest kaugelt üle. Mul on hellebard-lasi, ammukütte ja arkebuusnikke. Ma viin teid Rully lähedale paraadi vaatama. See on suurepärane. Kaheksakümmend tuhat relvastatud meest, kolmkümmend tuhat valget soomusrüüd ja rõngasturvist, kuuskümmend seitse tsunftide lippu, Parlamendi, Arvekoja, Maksuameti, Rahapaja lipud; ühesõnaga; kuradi tore ja suurepärane värk! Siis viin teid kuningalossi lõvisid vaatama, neid metsloomi. See meeldib kõigile naistele.»

Juba tükk aega kuulis magusatesse mõtetesse vajunud tütarlaps ainult ta häält, ilma et oleks kuulanud ta sõnade mõtet.

«Ah, kui õnnelikuks te saate!» jätkas kapten ja päästis samal ajal tasakesi mustlastüdruku vöö lahti.

«Mis te teete?» hüüdis see ärevalt. See ebameeldiv toiming kiskus ta unistustest välja.

«Ei midagi,» vastas Phoebus. «Tahtsin teile ainult öelda, et kui teil minuga koos tuleb olla, siis peate sellest narrist tänavariietusest loobuma.»

«Kui sinuga koos tuleb olla, mu Phoebus!» sosistas tütarlaps õrnalt.

Esmeralda jäi tõsiseks ja vaikis.

Tütarlapse mahedusest julgemaks muutudes, võttis kapten tal ümbert kinni, ilma et neiu vastu oleks pannud, hakkas siis tasakesi pihikut lahti võtma ja ajas ta kaelarätiku sassi. Hingeldav preester nägi pitside alt välja tulevat mustlastüdruku ilusat ümmargust tõmmut õlga, nagu oleks kuu vaateveerul udu seest tõusnud.

Tütarlaps ei takistanud Phoebust. Ta nagu ei märganudki midagi. Agara kapteni silmad sädelesid.

Äkki pöördus tütarlaps tema poole.

«Pohebus,» ütles ta lõpmatu armastuse ilmega, «õpeta mulle oma usku.»

«Oma usku!» hüüdis kapten kõvasti naerma hakates.

287

«Mina teile oma usku õpetama! Pagana pihta! Mis te mu usuga peale tahate hakata?»

«Et me võiksime abielluda,» vastas tüdruk.

Kapteni näole ilmus mingi segu üllatusest, põlgusest, ükskõiksusest ja hirmurusest.

«Tohoh!» ütles ta. «Kas me siis abiellume?»

Mustlastüdruk kahvatas ja ta pea vajus kurvalt alla.

«Mu kullakallis,» jätkas Phoebus õrnalt, «mis lollus see olgu? Abielluda? Mis asja! Kas siis vähem armastatakse, kui papi putkast ladina keelt pole peale riputatud?»

Jätkates mahedamalt oma juttu, nihkus ta mustlastüdrukut päris ligidale, ta kallistavad käed lõid end uuesti õrna ja saleda piha ümber, ta silmad lõõmenda-sid ikka enam ja enam ja kõik rääkis sellest, et härra Phoebusel oli juba ligidal silmapilk, kus isegi Jupiter nii palju rumalusi tegi, et Homeros oli sunnitud pilve appi kutsuma.

Dom Claude nägi kõike seda pealt. Pehkinud vaadi-laudadest kokkuklopsitud ukse laiad vahed lasksid läbi ta kiskjalinnu pilkusid. Tõmmu, laiade õlgadega preester, kes seni oli sunnitud kloostri ranges kasinuses elama, värises ja kees, nähes seda öise armastuse ja himuruse stseeni. Noore ilusa tütarlapse nägemine, kes oli antud selle palava noormehe meelevalda, valas sulatina ta soontesse. Eriskummalisi tundeid tekkis ta hinges. Ihara armukadedusega sukeldus ta pilk kõigesse sellesse, mis avanes vallapäästetud kinnitus-nõelte tagant. Kes sel silmapilgul oleks näinud tolle õnnetu nägu, mis pehkinud ukselaudade vastu oli surutud, oleks arvanud, et ta ees on tiiger, kes puuri varbade vahelt silmitseb gaselli õgivat šaakalit. Ta silmaterad sätendasid tulukestena läbi uksepilude.

Korraga napsas Phoebus mustlastüdruku kaelast rätiku. Vaene kahvatanud, ikka veel unistavate silmadega laps ärkas nagu unest. Ta tõmbus järsu liigutusega agarast ohvitserist eemale, ja pilku oma paljale kaelale ja rinnale heites pani ta punastades, segasena ja häbist tummana oma kaunid käed vaheliti üle rindade, et neid varjata. Kes teda sel silmapilgul oleks näinud nii vaiksena ja liikumatuna, oleks võinud teda pidada Häbelikkuse

288

raidkujuks, kui ainult ta põsed poleks nõnda hõõgunud. Silmad olid tal maha löödud.

Kapten oli aga rätikut ära tõmmates paljastanud rinnale peidetud salapärase amuleti.

«Mis see on?» küsis ta ja haaras sellest ettekäändest kinni, et uuesti ligineda armsale olendile, keda ta eemale oli peletanud.

«Ärge puutuge seda!» hüüdis tütarlaps, «see kaitseb mind. See aitab mind kunagi mu vanemad leida, kui ma seda väärin. Ah, jätke, härra kapten! Oh mu ema, mu vaene ema! Kus sa oled? Tule mulle appi! Palun, härra Phoebus, andke mu rätik tagasi!» Phoebus astus eemale ja ütles külmalt: «Ah, preili, nüüd näen ma väga hästi, et te mind ei armasta!»

«Mina ei peaks teid armastama!» hüüdis õnnetu tütarlaps kapteni külge liibudes ja teda enese kõrvale istuma sundides. «Ma ei peaks sind armastama, Phoebus? Mis sa nõnda räägid, paha inimene, sa tahad purustada mu südant! Oh, tule, võta mind, võta kõik! Tee minuga, mis tahad, ma olen sinu. Mis on mulle amulett! Ja ema! Sina ise oled mulle emaks, ma armastan sind! Phoebus, kulla Phoebus, näed sa mind? Vaata, siin ma olen, see pisikene, keda sa eemale ei tõuka, kes ise tuleb sind otsima. Kõik on teie päralt, armas kapten, mu hing, mu elu, mu ihu, ma ise. Hea küll, ärme abiellume, kui see sulle ei meeldi. Jah, mis ma siis ise õieti olengi? Armetu tütarlaps tänavalt, sina aga, Phoebus, oled aadlik. Tõepoolest naeruväärt! Mõtle ometi, tantsijanna ohvitseril mehel! Olen päris jaburaks läinud! Ei, Phoebus, ei, ma olen sulle armukeseks, ajaviiteks, lõbuks, kõigeks, mida sa iganes tahad. Kas ma polegi selleks loodud? Sõimatagu mind, põlatagu, häbis-tata gu mind, mis sellest! Mind siiski armastatakse. Minust saab kõige uhkem ja õnnelikum naine. Ja kui ma vanaks või inetuks jään, Phoebus, kui ma teie ^mastuse jaoks enam ei kõlba, siis, armuline härra, 'uhage, et ma teid teenima hakkan. Teised tikkigu teile ^"s särpe, mina hoolitsen nende eest teie teenijana. Te ,UDate mulle siis oma kannuseid läikima hõõruda, oma Uübe harjata, saapaid tolmust puhastada. Niipalju

289

halastust saab teil ikka olema, Phoebus, eks? Nüüd aga, võta mind! Võta, Phoebus, kõik see on ju sinu oma, ainult armasta mind! Meile, mustlastüdrukutele, pole palju vaja — ainult õhku ja armastust!

Seda öeldes põimis ta oma käed ümber ohvitseri kaela, vaatas teda üles anuva pilguga ja võluva naeratusega täis pisaraid. Ta õrnad rinnad riivasid jämedast kalevist karedate tikanditega kuube. Ta käänles oma ilusa poolpalja kehaga kapteni põlvedel. Joovastatud kapten surus oma hõõguvad huuled vastu ilusaid tõmmusid õlgu. Silmad lakke eksinud, kukal selga visatud, värises tütarlaps hinge kinni pidades nende suudluste all.

Äkki nägi ta Phoebuse pea kohal teist pead, kahvatut, rohekat, virildunud nägu igavestele põrgupiinadele määratu pilguga ja selle näo kõrval kätt pussiga. See oli preestri nägu ja käsi. Ta oli ukse lahti murdnud ja seisis nüüd siin. Phoebus ei võinud teda näha. Tütarlaps muutus kohutava nägemuse ees liikumatuks, jäiseks, tummaks nagu tuvike, kes pead tõstab just sel silmapilgul, kui kull oma ümmarguste silmadega ta pessa sihib.

Ta ei suutnud isegi karjatada. Ta nägi ainult, kuidas puss langes Phoebuse pihta ja auravana jälle üles tõusis.

«Neetud!» karjatas kapten ja kukkus maha. Tütarlaps langes minestusse.

Sel hetkel, kui ta silmad sulgusid, kui tas meelemär-kus kustus, tundis ta oma huultel veel mingit tulist puudutust, mis oli põletavam kui piinameistri hõõguv raud.

Kui ta meelemärkusele tuli, piirasid teda vahisolda-tid, verine kapten viidi minema, preester oli kadunud, jõe poole olev aken kambri tagaseinas oli pärani lahti; maast tõsteti mantel üles, mida arvati ohvitserile kuuluvat. Tütarlaps kuulis, kuidas ta lähedal räägiti: «See nõiatüdruk lõi pussiga kapteni surnuks.»

KAHEKSAS RAAMAT

I. KUIVANUD LEHEKS MOONDUNUD EKÜÜ

Gringoire ja kogu Imede Õu oli äärmiselt ärevil. Juba kuu aega ei teatud, mis Esmeraldaga on juhtunud, ja see kurvastas väga Egiptuse hertsogit ja ta hulgustest sõpru; ei teatud ka, kuhu ta kits on jäänud, mis suurendas Gringoire'i kurbust. Ühel õhtul oli Esmeralda kadunud ega andnud enesest enam ühtki elumärki. Kõik otsimised jäid tagajärjetuks. Mõned riiukukkedest langetõbised seletasid Gringoire'ile, et nad nägid tüdrukut tol õhtul Saint-Micheli silla lähedal ühe ohvitseriga kõndimas; kuid see mees, kes oli laulatatud mustlaste kombe järgi, oli uskmatu filosoof, ja pealegi teadis ta teistest paremini, mil määral ta naine neitsi oli. Ta teadis ju, milline ülesaamatu häbelikkus tekkis amuleti võimu ja mustlastüdruku vooruse kahekordsest toimest, ja matemaatilise täpsusega arvutas ta välja, kui palju suudab vastu panna see neitsilikkus ruudus. Ses suhtes oli ta niisiis rahulik.

Tähendab, ka tema ei osanud enesele Esmeralda kadumist seletada. Ta oli sügavalt kurb. Ta oleks jäänud kõhnemakski, kui see üldse võimalik oleks olnud. Ta oli kõik unarusse jätnud, isegi oma kirjandusliku tegevuse, isegi oma suure teose «De figuris regularibus et irregularibus» ', mida ta kavatses trükkida, niipea kui ta raha saab (ta sonis aina trükkimisest sellest ajast peale, kui oli näinud kuulsate Vindelin de Spire'i * tähtedega trükitud Hugues de Saint-Victori * «Didascalon'i»2).

Korrapärastest ja ebakorrapärastest kujunditest (lad. k.).

Õpetus

291

Ühel päeval möödus ta nukras meeleolus Kaelakohtu palatist ja nägi palju rahvast Justiitspalee sissekäigu ees.

«Mis seal lahti on?» küsis ta sealt välja tulnud noormehelt.

«Ei tea,» vastas noormees. «Räägitakse, et seal mõistetakse kohut ühe naise üle, kes olevat ohvitseri ära tapnud. Küllap on selle taga mõni nõidus, sest ka piiskop ja vaimulik kohtunik on ennast asjasse seganud, ja mu vend, Josasi ülemdiakon, on ka ihu ja hingega sellega ametis. Ma tahtsin temaga kõnelda, aga ma ei pääse rahvahulgast läbi. See ei meeldi mulle põrmugi, sest mul on raha vaja.»

«Kahju, mu härra,» ütles Gringoire, «oleksin valmis teile raha laenama, aga mu püksitaskus on augud sees, kuigi mitte müntidest.»

Ta ei julgenud noormehele öelda, et ta tema venda ülemdiakonit tunneb, kelle poole ta polnud kordagi saanud tollest kirikus kohtumisest saadik; see hooletus vaevas ta südant.

Skolaar läks oma teed, Gringoire aga järgnes rahvahulgale trepist üles suurde kohtusaali. Ta arvas, et miski ei hajuta ta kurba meeleolu nõnda, kui just kaelakohtu protsessi pealtkuulamine, sest kohtunike tavalised totrused teevad suurt lõbu. Inimesed, kelle hulka ta liitus, sammusid vaikselt edasi ja tegid endile küünarnukkidega teed. Pärast aeglast ja tüütut edasiliikumist pikas hämaras koridoris, mis paleedpidi väänles nagu selle vana ehituse seedimiskanal, jõudis ta viimaks madala ukse juurde, mis viis saali, mida ta oma pika kasvu tõttu võis üle teiste peade silmitseda.

Saal oli avar ja ühtlasi hämar, mis seda veelgi suuremaks tegi. Oli juba õhtu, pikad teravkaaraknad lasksid sisse tulla ainult nõrku valguskiiri, mis kustusid enne kui jõudsid võlvini, selle hiiglasuure puunikerdis-test võrestikuni, kus tuhanded kujud näisid pimedas ebamääraselt liikuvat. Siin-seal laudadel oli juba süüdatud hulk küünlaid, mis heitsid valgust

paberikuh; jade kohale kummardunud kirjutajate peadele. Saal' eesmine osa oli rahvast täis; paremal ja vasakul istusid laudade taga kohtuametnikud, poodiumil aga oli hulk

292

kohtunikke; nende viimased read kadusid pimedusse; näod olid kõigil liikumatud ja pahaendelised. Seintel oli arvutult kuninglikke vapiliiliaid kujutatud. Kohtunike kohal võis vaevalt suurt krutsifiksi eraldada. Kõikjal oli näha piike ja hellebarde, mille otstele küünlavalgus tuletäpikesi heitis.

«Härra,» küsis Gringoire oma naabrilt, «kes on need isandad, kõik reas nagu prelaadid konsiiliumis?»

«Härra,» vastas naaber, «paremal on kohtupalati nõunikud, vasakul uurimiskojanõunikud; alamad ametnikud on mustas, kõrgemad punases.»

«Aga kes see seal on, teistest kõrgemal,» küsis Gringoire, «paks ja punane, üleni higine?» «See on eesistuja ise.»

«Ja need lambad tema selja taga?» jätkas Gringoire, kes, nagu me juba ütlesime, ei sallinud kohtunike seisust. Väga võimalik, et see oli ühenduses ta vimmaga Justiitspalee vastu sellest ajast peale, kui tal seal draama alal ei vedanud. «Need härrad on kuningapalati aruandjad.» «Ja see metssiga seal eesistuja ees?» «See on kuningakoja kirjutaja.» «Aga too krokodill paremal?»

«Magister Philippe Lheulier, erakorraline kuninglik prokurör.»

«Ja vasakul see suur must kass?» «Magister Jacques Charmolue, vaimuliku kohtu kuninglik prokurör, ja selle kohtu liikmed.»

«Kuid öelge veel,» ütles Gringoire, «mis need auväärt mehed siin kõik teevad?»

«Nad mõistavad kohut.»

«Kelle üle siis? Kaebealust ma ei näe.»

«See on üks naine, mu härra. Teie ei võigi teda näha. Ta on seljaga meie poole, rahvas varjab ta ära. Vaadake, ta on seal, kus seisavad valvurid hellebardidega.»

«Kes see naine on?» päris Gringoire edasi. «Kas te 'a nime ei tea.»

«Ei, härra, ma tulin alles. Arvan ainult, et siin on tegemist nõidusega, sest vaimuliku kohtu liikmed võtavad protsessist osa.»

«Noh,» lausus meie filosoof, «me näeme siis, kuidas

293

need ametiriides mehed hakkavad inimliha sööma; harilik vaatepilt.»

«Härra,» tähendas naaber, «kas te ei leia, et magister Jacques Charmolue on väga maheda näoga?»

«Hm!» vastas Gringoire. «Ma ei usu mahedusse, kui tegemist on kokkupigistatud ninasõõrmetega ja kitsaste huultega.»

Siin sundisid naabrid rääkijat vait olema. Kuulati parajasti tähtsat tunnistust.

«Armulised härrad,» seletas keset saali seisev vanaeit, kelle nägu nõnda riiete varju oli kadunud, et ta jättis liikuva kaltsuhunniku mulje, «armulised härrad, see mis ma teile ütlen, on sama tõsi nagu see, et ma siin seisan, mina, Falourdel, kes ma nelikümmend aastat Sant-Micheli silla juures olen elanud ja korralikult kõik oma üürid, maksud ja rendid maksnud; minu uks on vastu värval Tassin-Caillarfi maja, mis asub jõe ülemjooksul. Nüüd olen ma vilets vanaeit, kunagi varem olin aga ilus plika, armulised härrad! Mõni aeg tagasi öeldi mulle: «Falourdel, ärge õhtuti nii palju oma vokki vu-ristage; kurat armastab oma sarvedega vananaiste koonlaid sugeda. Teadagi luusib see munklummutis, kes mullu Temple'i läheduses ümber hulkus, nüüd Vanalinna mööda ringi. Falourdel, vaadake ette, et ta teie

ukse pihta ei koputa.» ühel õhtul ketran parajasti, kui koputatakse uksele. Küsin, kes seal on. Kuulen vandumist. Avan. Kaks isikut astuvad sisse. Oks must mees ilusa ohvitseriga. Mustal näeb ainult silmi, põlevad kui söed, kõike muud varjab kübar ja mantel. Nad ütlevad mulle: «Püha Marthe'i tuba.» See, armulised härrad, on mu ülemine tuba, kõige puhtam. Nad annavad mulle ühe eküü. Peidan selle sahtlisse ja mõtlen: «Selle eest ostan homme endale Gloriette'i tapamajast rupskeid.» Läheme üles. Kui üles tuppa jõudsime, sain vaevalt selja pöörata, kui näen, et must mees on kadunud. See pani

293

mind veidi jahmatama. Ohvitser, ilus kui aadlihärra, tuli minuga tagasi alla ja läks minema. Vaevalt oim veerand vihti kedranud, kui ta tagasi tuleb ühe ilus3 noore tütarlapsega, nukuga, kes nagu päike oleks sära' nud, kui ta korralikumalt soetud oleks olnud. Tal on siK» kaasas, suur sikk, must või valge, ei mäleta. See pan lind mõtlema. Tüdruk mind ei huvitanud, aga sikk! la ei armasta neid loomi, neil on habe ja sarved. Ja nii meesterahva moodi. Ja haiseb kui sabatilt tulnu. Ma ei lausunud sõnagi. Sain ju eküü. Kas tegin õigesti, härra kohtunik? Saatsin tüdruku ja kapteni üles tuppa, jätsin nad üksinda, tähendab sikuga. Tulin ise alla ja hakkasin jälle ketrama. Pean teile ütlema, et mu majal on alumine ja ülemine korrus; tagumine sein on vastu jõge nagu teistelgi silla majadel ja nii alumise kui ülemise korruse aknad on jõe poole. Niisiis ketran. Ma ei tea, miks ma munklummutisele mõtlesin, nähtavasti tuletas sikk teda meelde ja ka tüdruk oli pisut metsikult riides. Äkki kuulen ülevalt kisa, midagi kukub maha ja aken avatakse. Jooksen oma akna juurde, mis kohe ülemise all asub, ja näen, kuidas must kogu alla vette kukub. Nagu preestrikuues tont. Oli kuuvalge. Nägin väga selgesti. Ta ujus Vanalinna poole. Kõigest kehast lõdisedes hüüan öövahtisid. Need härrad tulevadki ja hakkavad esimese jutiga mind kolkima. Nad ei teadnud ju, milles asi seisab, pealegi olid nad lõbusas tujus. Ma seletasin neile, kuidas asi oli. Läksime üles ja mida me nägime! Mu vaene kamber on täis verd, kapten siruli, puss kurgus, tüdruk maas nagu surnud, sikk hirmust pöörane. «Nii,» mõtlen ma, «nüüd tuleb mul tublisti paar nädalat põrandat küürida. Tuleb põrandat kaapida, vaat sulle pirakas.» Ohvitser, see vaene noormees, viidi ära ja ka too lohakate riietega tüdruk. See pole veel kõik. Kõige hullem oli aga see: kui ma järgmisel päeval lähen eküüd võtma, et rupskeid osta, leian selle asemel ainult kuivanud lehe.» Eit jäi vait. Õuduse sosin käis läbi saali. «Lummutis, sikk, sel kõigel on nõiduse lõhn man,» ütles üks Gringoire'i naaber. «Ja kuivanud leht!» lisas teine.

«Mis seal veel kahelda,» arvas kolmas, «see on nõia-moor, kes munklummutisega ühte peab ja ohvitsere Paljaks röövib.»

Gringoire'gi polnud kaugel sellest, et kõike seda õudset lugu pidada tõenäoliseks.

«Naine Falourdel,» lausus härra eesistuja majesteet-"kult, «kas teil on kohtule veel midagi öelda?»

295

«Ei, armuline härra,» vastas eit, «ainult ehk veel seda, et kaebekirjas on minu maja kohta öeldud viltuvajunud ja haisev ubrik, see on liiga alandav. Silla majadel pole küll ühelgi suuremat nägu, sest vaene rahvas elab seal hunnikus koos, kuid ometi elavad seal ka lihunikud, ja need on jõukad mehed, nende naisedki on ilusad ja puhtakesed.»

Ametnik, kes Gringoire'ile krokodilli meenutas, tõusis püsti.

«Küllalt!» ütles ta. «Ma palun teid, mu härrad, mitte silmist lasta, et kaebealuse juurest leiti pussnuga. Naine Falourdel, kas teil on kaasas see kuivanud leht, milleks deemoni poolt antud eküü muutus?»

«Jah, armuline härra,» vastas ta. «Ma leidsin ta üles. Vaadake, siin ta on.»

Kohtuteener ulatas kuivanud lehe krokodillile, kes kurjakuulutavalt pead vangutas ja selle eesistujale andis, kes ta omakorda edasi toimetas vaimuliku kohtu kuningliku prokuröri kätte. Nii rändas leht läbi kogu saali.

«See on kaseleht,» ütles Jacques Charmolue. «Uus tõendus nõidusest.»

Üks nõunikest võttis sõna.

«Tunnistaja, kaks meest tulid koos teie juurde: mees mustas, keda te algul nägite ära kaduvat, pärast aga Seine'is preestrikuues ujuvat, ja ohvitser. Kummalt te eküü saite?»

Eit mõtles veidi ja ütles:

«Ohvitserilt.»

Sosin käis läbi rahvahulga.

«Hm», mõtles Gringoire, «see paneb mind kogu ses loos kahtlema!»

Nüüd astus magister Philippe Lheulier, kuninga erakorraline prokurör, uuesti vahele.

«Tuletan härradele kohtunikele meelde, et raskestihaa-vatud ohvitser oma haigevoodil antud tunnistuses seletab, et sel minutil, kui must mees talle juurde tuli, tal ebamäärane mõte peast läbi käis, et see võis väga hästi olla munklummutis ise, ja lisab juurde, et see tont käinud talle õige kõvasti peale minna kohtamisele kaebealusega ja et tema, kapteni märkuse peale, et tal raha

296

pole, see tont talle eküü pihku pistnud, mida mainitud ohvitser siis Falourdelile edasi andnud. Niisiis on see eküü põrgu raha.»

See veenev märkus näis nii Gringoire'il kui ka teistel kahtlevail pealtkuulajail kõik kahtlused minema peletavat.

«Härradel on kõik dokumendid käepärast,» lisas kuninglik prokurör istet võttes, «nad võivad Phoebus de ChäteaupersM seletustest järele vaadata.»

Seda nime kuuldes tõusis kaebealune püsti. Ta pea ulatus üle rahva. Gringoire kohkus: see oli Esmeralda!

Tütarlaps oli kahvatu; ta juuksed, enne nii ilusasti palmitud ja litritega ehitud, langesid korratult alla; ta huuled olid sinised, aukulangenud silmad ajasid hirmu peale.

«Phoebus!» ütles ta segaselt. «Kus ta on? Oo, armulised härrad, enne kui te mind surmate, öelge, palun, kas ta veel elab?»

«Vait, naine!» vastas eesistuja. «See ei puutu asjasse.»

«Halastage ometi, öelge, kas ta on elus?» küsis ta uuesti ja pani oma ilusad kõhnad käed palveks kokku. Oli kuulda käeraudade kõlinat.

«Hüva,» ütles kuninglik prokurör kuivalt, «ta on suremas. Noh, kas olete rahul?»

Õnnetu tütarlaps langes vaikides oma järile tagasi. Pisaraid tal polnud, näost oli ta valge kui vahakuju.

Eesistuja kummardus mehe poole, kes ta jalgade ees istus, kel oli peas kuldmüts, seljas must mantel, kaelas kett ja peos kepp.

«Uksehoidja, tooge teine kaebealune sisse.»

Kõigi silmad pöördusid väikesele avanevale uksele ja Gringoire'i suureks ehmatuseks astus sisse ilus kits kullatud sarvede ja jalgadega. Kena loom seisatas hetke lävel, ajas kaela õieli, nagu oleks ta kalju tipul ja vaataks alla määratu horisondi poole. Äkki märkas ta mustlastüdrukut, kargas üle kirjutaja laua ja pea ning oli paari hüppega tüdruku põlvede ees. Siis laskus ta graatsiliselt oma käskijanna jalgade ette maha, oodates sellelt mõnda meelitussõna või paitust, kuid kaebealune jäi liikumatuks ja vaene Djali ei saanud talt ühtki pilku.

«Mis sa ütled! ... See on ju seesama jõle loom,» ütles
297
Falourdeli-eit, «ma tunnen nad mõlemad väga hästi ära!»

Jacques Charmolue võttis nüüd sõna. «Kui soovite, mu härrad, siis asume kitse ülekuula-misele.»

See oligi teine süüalune. Tol ajal oli väga lihtne asi pidada nõiaprotsessi looma vastu. Prevotee arvete hulgas aastast 1466 leidub muude asjade hulgas huvitav üksikasjalik kulude loetelu Gillet-Soularfi ja tema emise asjus, kes «mõlemad nende süü pärast Corbeil's hukati». Kõik on selles arves olemas, kulud haua kaevamise eest, kuhu emis maeti, viissada haokubu Morsanfi sadamast, kolm mõõtu viina ja leib, see kaebealuse viimane eine, mida ka timukas temaga vennalikult jagas, isegi emise üheteistkümnepäevase hoidmise ja toitmise kulud, kaheksa Pariisi teenarit päevas. Mõnikord mindi kohtumõistmises veel kaugemale. Karl Suure ja Louis Vaga kapitulaaride põhjal määrati raskeid karistusi isegi tulitontidele, kes olid julgenud endid õhus näidata. Vaimuliku kohtu prokurör hüüdis vahepeal: «Kui kurat, kes sellesse kitsesse on asunud ja seni kõigile väljaajamistele vastu on pannud, peaks visalt oma loiritegude juurde jääma, kavatsedes sellega kohut hirmutada, siis hoiatame, et oleme sunnitud temale nõudma võllast või tuleriita.»

Gringoire'i laubale tuli külm higi. Charmolue võttis laualt mustlastüdruku käsitrummi ja seda teatud viisil kitsele näidates küsis talt: «Mis kell on?»

Kits vaatas talle targa pilguga otsa, tõstis oma kullatud jala ja lõi seitse korda. Tõepoolest, kell oligi seitse. Rahvast käisid hirmujudinad läbi.

Gringoire ei võinud seda enam taluda.

«Ta saadab enese hukka!» karjus ta kõvasti. «Te näete ju, ta ei tea mis ta teeb!»

«Matsid, vait seal saali otsas!» hüüdis uksehoidja käredalt.

Jacques Charmolue laskis sama käsitrummi abil kitsel teisigi tempusid teha, kuud, kuupäeva ja muud öelda, mida lugeja juba teab. Kohtuprotsessidele omase optilise illusiooni tõttu tundsid samad vaatajad, kes vahest
298
enam kui korra kuskil tänavanurgal Djali süütute vigurite puhul olid plaksutanud, nüüd Justiitspalee võlvide all koledat hirmu. Kits oli silmanähtavalt kurat. Asi läks veel halvemaks, kui prokurör Djali kaelas oleva nahkkotikese täie liikuvaid tähti põrandale puistas ja kits oma jalaga laialipuistatud tähtedest fataalse sõna «Phoebus» kokku seadis. Nõidused, mille ohvriks kapten oli langenud, näisid vastuvaidlematult tõestatud olevat ja mustlastüdruk, see endine veetlev tantsijanna, kes nii palju kordi oli möödaminejaid oma graatsiaga võlunud, muutus nüüd kõigi silmis nõiaks.

Ise ta ei andnud enesest ühtki elumärki. Ei Djali graatsilised liigutused, kohtunike ähvardused ega pealtkuulajate varjatud sajatused ulatunud enam temani. Et teda virgutada, pidi üks seersant teda hoolimatult raputama, mille peale eesistuja kõrgendatud häälega ütles:

«Tüdruk, teie olete mustlaste tõust, kes end nõiatööle on pühendanud. Nõiutud kitse kaasabil, kes ka protsessiga on seotud, olete teie ööl vastu 29-ndat märtsikuu päeva, ühendusse astudes põrgu võimudega, oma võlu ja osavuse abil pussiga surnuks pistnud ja mõrvanud kuninglike ammuküttide kapteni Phoebus de Château-pers'i. Kas te jääte oma eitamise juurde?»

«Kole!» kisendas tütarlaps oma nägu käte vahele peites. «Mu Phoebus! Oh, see on ju põrgu!»

«Kas jääte oma eitamise juurde?» kordas eesistuja külmalt.

«Jah, eitan seda!» ütles ta ägedusega ja tõusis püsti. Ta silmad sätendasid. Eesistuja jätkas kalgilt:
«Kuidas te siis seletate asjaolusid, mis teie vastu tunnistavad?»
Tütarlaps vastas katkeva häälega:
«Ma olen juba öelnud. Ma ei tea. See oli üks preester, preester, keda ma ei tunne. Põrgulik preester, kes mind jälitab!»
«See ta on,» vastas kohtunik, «munklummutis.»
«Oo, armulised härrad, halastage, ma olen ainult vaene tütarlaps ...»
«Mustlastüdruk,» ütles kohtunik.
299
Magister Jacques Charmolue võttis sõna ja kõneles mahedalt:
«Arvesse võttes kaebealuse jonnakust, rnis meid kurvastab, panen ma ette tarvitada piinapinki.» «Vastu võetud,» ütles eesistuja. Õnnetu vabises kõigest kehast. Ta tõusis siiski helle-bardlaste käsul püsti ja astus kaunis kindlal sammul Charmolue ja vaimuliku kohtu preestrite järel kahe rea hellebardlaste vahel ühe kõrvalukse poole, mis äkki avanes ja pärast teda jälle kohe sulgus. Kurvastavale Grin-goire'ile jättis see mulje õudsest suust, mis avanes ja tüdruku alla neelas.
Kui ta lahkunud oli, kuuldi saalis haledat mökitamist. Väike kits nuttis.
Istung katkes. Kui üks nõunik tähendas, et härrad on väsinud ja et veniks liiga pikale piinamise lõppu oodata, vastas eesistuja, et iga kohtuametnik peab oskama ennast kohustuse nimel ohverdada.
«Jonnakas ja vastik libu,» ütles üks vana kohtunik, «laseb ennast just siis piinapingile viia, kui ma veel õhtustki pole söönud.»

II. KUIVANUD LEHEKS MOONDUNUD EKÜÜ LOO JÄRG

Pärast seda kui oli käidud hulk treppe üles-alla mööda nii pimedaid koridore, et neid isegi päeva ajal lampidega valgustati, lükkasid Palee seersandid Esme-ralda, kelle ümber vahetpidamata sünge kaaskond liikus, lõpuks pahaendelist laadi tuppa. See ümmargune tuba oli ühe niisuguse massiivse torni alumisel korrusel, milliseid veel meiegi sajandi uute ehituste kihtide alt läbi paistab, on ju uus Pariis vana peale ehitatud, ühtki akent polnud ses keldris, ühtki avaust peale madala sissekäigu, mille sulges hiiglasuur raudvärav. Valgust oli sellest hoolimata toas küllalt; paksu müüri sisse oli ehitatud ahi, kus põles suur tuli, mille punased vastuhelgid keldrit täitsid, muutes kahvatuks viletsa küünla valguse, mis nurgas seisis. Ahju sulgev raudvõre oli üles tõstetud. Tumedas müüris lõõmava ahjusuu kohal oli näha ainult võre varbade alumisi otsi, mis
300
paistsid mustade, teravate, suurte vahedega hammaste reana, nii et kogu ahi sarnanes muinasjutulise tuld-sülitava lohe suuga. Selles valguses nägi vang ümberringi toas koledaid riistu, mille otstarbest ta aru ei saanud. Keset tuba üsna maa ligidal oli nahkmadrats. Selle kohal rippus võlvitud lakke kinnitatud pandlaga rihm vaskrõnga küljes, millesse hammustas nikerdatud läsuninaline koletis. Tangid, pihid, laiad piinarauad täitsid ahju ja hõõgusid seal läbisegi sütel. Ahju veretavas kumas nähti toas ainult hirmsate riistade hunnikuid.
Selle Tartarose nimi oli lihtsalt piinakamber.

Madratsil istus losakil Pierrat Torterue, vannutatud piinameister. Ta kaks sulast, kaks kandiliste nägudega kääbust, nahkpõlled ees, linased püksid jalas, keerasid sütel hõõguvaid raudriistu.

Vaene tütarlaps oli küll julgust kogunud, aga tuppa astudes hakkas tal hirm.

Paleefoogti seersandid asusid ühele poole ritta, vaimuliku kohtu preestrid teisele poole. Kirjutaja kirjutuslaua ja tindipotiga asus nurgas.

Magister Jacques Charmolue ligines mustlastüdrukute magusa naeratusega.

«Kallis laps,» ütles ta, «te jääte siis oma eitamise juurde?»

«Jah,» vastas tütarlaps kustunud häälega.

«Sel juhul,» lausus Charmolue, «on mul väga kahju, et teid tuleb üle kuulata karmimalt, kui me seda ise tahame. Olge nii lahke ja võtke sel asemel istet. Meister Pierrat, loovutage preilile oma koht ja pange uks kinni.»

Pierrat tõusis torisedes üles.

«Kui ma ukse kinni panen,» pomises ta, «kustub mul tuli.»

«Hea küll, kallis sõber,» vastas Charmolue, «laske ta siis lahti olla.»

Esmeralda seisis ikka veel püsti. Nahkase, kus nii palju õnnetuid vingerdanud, kohutas teda. Hirmust tarretas ta veri. Ta oli ehmunud ja kangestunud. Charmolue märguandel võtsid kaks sulast ta kinni ja panid ta madratsile istuma. Nad ei teinud talle vähimatki viga, aga niipea kui ta tundis nende meeste puudutust ja nahkmadratsit, hoovas tal kogu veri südamesse. Ta vaatas

301

segase pilguga enese ümber. Talle paistis, nagu liiguksid igast küljest tema poole kõik need koletud piinariistad, mis igasuguste seninähtud riistade hulgas olid sedasama, mida nahkhiired, tuhatjalgsed ja ämblikud putukate ja lindude hulgas. Tundus, nagu hakkaksid nad mööda ta keha ronima, teda hammustama ja näpistama.

«Kus on arst?» küsis Charmolue. «Siin,» vastas keegi mustas riides mees, keda tütarlaps varem polnud näinud. Esmeralda võpatas.

«Preili,» ütles vaimuliku kohtu prokurör lahke häälega, «küsin teilt kolmat korda, kas te jääte nende süütegude eitamise juurde, milles teid süüdistatakse?»

Seks korraks suutis ta ainult pead noogutada, häält enam ei tulnud.

«Jääte oma arvamuse juurde?» küsis Charmolue. «Siis pean ma oma sügavaks kurvastuseks oma kohusetäitmisele asuma.»

«Härra kuninglik prokurör,» ütles Pierrat järsult, «millest alata?»

Charmolue kõhkles silmapilgu, nagu luuletaja, kes riimi otsib.

«Hispaania saapast,» ütles ta lõpuks.

Õnnetu tütarlaps tundis end jumalast ja inimestest nii mahajäetuna, et tal pea rinnale langes nagu elutu asi, millel endal enam jõudu pole.

Piinameister ja arst liginesid talle üheaegselt. Samal ajal hakkasid kaks sulast oma koletus arsenalis tuhnima.

Õudsete raudriistade kolinat kuuldes võpatas õnnetu tütarlaps nagu surnud konn, keda galvaniseeritakse. «Oh, mu Phoebus!» sosistas ta nii tasa, et keegi ei kuulnud. Siis muutus ta jälle liikumatuks ja vaikseks nagu marmorkuju. See vaatepilt oleks kõigi südameid liigu-tanud, ainult mitte kalkide kohtunike omi. Paistis, nagu oleks vaese patuse hinge Saatan ise lõõmavas põrgus piinanud. Väeti keha, millest olid kinni haaramas kõik need õudsed saed, rattad, piinariistad, see inimene, keda valmis olid kinni hoidma timukate karedad käed ja pihid, oli ometi õrn, valge, habras olend, väike läätseterake,

302

mida inimeste õigusemõistmine tahtis piinamise koledail veskikividel peeneks jahvatada lasta!

Vahepeal olid Pierrat Torterue sulaste rakkus käed selle veetleva jala, mille ilu ja osavus nii palju kordi pariisi tänavail möödaminejaid oli hämmastanud, hoolimatult paljaks võtnud.

«Kui kahju!» pomises piinameister, silmitsedes nii graatsilisi ja õrnu vorme.

Kui ülemdiakon nüüd oleks siin olnud, oleks tal kindlasti meelde tulnud võrdkuju ämblikust ja kärbsest.

Varsti nägi õnnetu läbi silmade ette kerkinud udu, kuidas «hispaania saabas» talle ligines ja kuidas ta jalg kahe rautatud laua vahel hirmsa riistapuu sisse kadus. Hirm andis talle jõu tagasi.

«Võtke see ära!» karjus ta ägedalt ja ajas end, juuksed üleni sassis, püsti. «Halastage!»

Ta hüppas madratsilt üles, et end kuningliku prokuröri jalgade ette heita, kuid ta jalg oli pigistatud raske rautatud tammeklotsi vahele ning ta langes jõuetult maha nagu mesilane, kui selle tiiva külge tinatükk oleks kinnitatud.

Charmolue märguandel tõsteti ta tagasi madratsile < ja kaks toorest kätt sidusid ta laest allarippuva rihma külge.

«Viimast korda, kas te tunnistate oma süü üles?» küsis Charmolue muutmatu lahkusega.
«Ma olen süütu.»

«Aga kuidas te, preili, seletate siis asjaolusid, mis teie vastu tunnistavad?»

«Ah, armuline härra, ma ei tea!» «Teie eitate siis oma süüd?» «Kõike!»

«Hakake pihta,» ütles Charmolue Pierrafle.

Pierrat keeras vänta, «saabas» tõmbus koomale ja õnnetu tütarlaps karjatas nii hirmsasti, et seda üheski inimkeeles edasi ei saa anda.

«Pidage,» ütles Charmolue Pierrafle. «Kas tunnistate üles?» küsis ta mustlastüdrukut.

«Kõik!» karjus õnnetu. «Tunnistan; palun, tunnistan üles, halastage!»

Piinamiseks valmis olles oli ta oma jõudu üle hin-

303

nanud. Vaene laps, kelle elu siiamaani oli kulgenud nii rõõmsalt, nii mõnusalt, nii leebelt, sai nüüd esimest korda tunda valu, mis ta murdis.

«Mu inimlik süda käsib teile öelda,» tähendas kuninglik prokurör, «et kui te üles tunnistate, siis ootab teid surm.»

«Seda ma ootangi!» ütles tütarlaps. Murtuna, pool-surnuna langes ta nahkmadratsile, rippudes rihma küljes, mis ta rinna ümber oli seotud.

«Noh, mu kaunitar, pidage veidi vastu,» ütles meister Pierrat teda üles tõstes. «Te olete nagu kuldtalleke ordenil *, mida Burgundia hertsog kaelas kannab.»

Jacques Charmolue tõstis häält:

«Kirjutaja, kirjutage. Noor mustlastüdruk, teie tunnistate siis üles, et olete osa võtnud põrgu armulauast, sabatitest ja nõidustest koos kurjade vaimude, nõidade ja vampiiridega? Vastake!»

«Jah,» ütles ta nii tasa, et sõna ta hingeõhku ära kadus.

«Te tunnistate siis üles, et olete näinud jäära, keda Peltsebul pilvedesse laseb ilmuda, et sabati kokkutulekuks märku anda, ja keda keegi peale nõidade ei näe?»

«Jah.»

«Te tunnistate siis üles, et olete Bophomet' * päid kummardanud, neid templiordu jälke ebajumalakujusid *?»

«Jah.»
«Et olete alati ühenduses olnud kuradiga, kes selles kohtuprotsessis figureerib lihtsa kitse kujul?»
«Jah.»
«Tunnistate lõpuks üles ja vannute, et te deemoni ja varjukuju abil, kelle nime üldiselt munklummutisena tuntakse, ööl vastu märtsikuu kahekümne üheksandat päeva olete pussnoaga tapnud kapteni, kelle nimi on Phoebus de Châteaupers?»
Ta tõstis kohtuniku poole oma suured liikumatud silmad ja vastas masinlikult, kogelemata ja võpata-mata:
«Jah.»
Ilmselt oli kõik ta sees murdunud.
«Kirjutage üles, kirjutaja,» ütles Charmolue. Pöördudes
304
piinajate poole, käskis ta neil vangi vabastada ja tagasi kohtusaali viia.
Kui vang oli vabaks lastud, uuris vaimuliku kohtu prokurör tema valust veel kihkavat jalga.
«Läki!» ütles ta. «Pole suurt viga. Te karjusite õigel ajal. Te võite isegi veel tantsida, mu kaunitar!»
Siis pöördus ta oma kolleegide poole vaimulikust kohtust:
«Lõpuks on ometi õigus jalule seatud! See kergendab südant, mu härrad! Preili võib tunnistada, et me kohtlesime teda kõige suurema õrnusega.»

III. KUIVANUD LEHEKS MOONDUNUD EKÜÜ LOO LÕPP

Kui Esmeralda kahvatuna ja longates kohtusaali tagasi tuli, võttis teda vastu üldine heameelesosin. Pealtvaatajad tundsid seda rahuldust, mida tuntakse teatris komöödia viimase vaheaja lõpus, kui eesriie tõuseb enne viimast vaatust. Kohtunikud omapuhku tundsid head meelt, et saavad varsti õhtust süüa. Isegi kitseke mökitas rõõmsalt. Ta tahtis oma käskijanna poole joosta, oli aga pingi külge seotud.
Oli juba päris pimedaks läinud. Küünlad, mille arvu polnud suurendatud, ei suutnud isegi saali seinu valgustada. Videvik mähkis kõik asjad nagu uttu, millest vaevalt mõned apaatsed kohtunikunäod välja paistsid. Saali teises otsas otse nende vastas võis tumedast taustast hädavaevalt eraldada üht ebamääraselt valendavat täppi. See oli süüalune.
Ta oli kuidagi oma pingile tagasi jõudnud. Charmolue oli pidulikult oma toolil istet võtnud, nüüd aga tõusis ta püsti ja ütles, ilma et oma kordamineku-uhkust palju välja oleks lasknud paista:
«Süüalune tunnistas kõik üles.»
«Mustlastüdruk,» küsis eesistuja, «te olete siis oma süüd üles tunnistanud: nõidumised, prostitutsiooni ja Phoebus de Châteaupers'i tapmise?»
Tütarlapse süda tõmbus kokku. Oli kuulda, kuidas ta pimedas nuuksus.
305
«Kõik, mida tahate,» vastas ta nõrgalt, «ainult tapke mind rutem!»
«Härra vaimuliku kohtu kuninglik prokurör,» ütles eesistuja, «kohus on valmis teie otsust kuulama.»
Magister Charmolue võttis välja hirmuäratava vihiku ja hakkas ägedalt žestikuleerides ja liialdatult rõhutades, nagu see omane esinemistele kohtus, sealt ladinakeelset kõnet lugema,

milles kokku olid kuhjatud kõik süüteo toestused Cicero perifraaside põhjal, mida iga-pidi toetasid Plautuse, selle ta armsama komöödiakir-janiku tsitaadid. Väga kahju, et me oma lugejaile ei saa pakkuda seda tähelepanuväärivat kõnet. Oraator esines kiiduväärt hooga. Ta polnud veel sissejuhatustki lõpetanud, kui tal juba higi laubalt tilkus ja silmad pungi läksid.

Äkki jäi ta keset perioodi seisma ja ta muidu kaunis mahe, vahest isegi lollakas pilk hakkas välkusid pilduma:

«Mu härrad!» hüüdis ta seekord prantsuse keeles (vihikus need sõnad puudusid). «Saatan ise on asjasse segatud, sest ta viibib meie kohtupidamisel ja narrib kohtu kõrgeväärikust. Vaadake ometi!»

Ta näitas käega kitsekesele, kes Charmolue'd žesti-kuleerimas nähes tõesti paraja aja leidis sedasama järele teha: tagumikule toetudes ja habemega koogutades kordas ta, niihästi kui oskas, oma esimeste jalgadega vaimuliku kohtu kuningliku prokuröri pateetilisi liigutusi. See oli, nagu lugejad mäletavad, üks ta oskuslikumaid vigureid. Sel sündmusel, sel viimasel «tõestusel», oli suur mõju. Kitsel seoti jalad kinni ja kuninglik prokurör jätkas oma tulvavat ilukõnet.

See kestis väga kaua, kuid lõpposa oli see-eest suurepärane. Toome sellest ainult viimase lause, millele juurde tuleb mõelda juba lõõtsutava magister Charmolue kähisev hääl ja žestid:

«Ideo, Domni, coram stryga detnonstrata, crimine patente, intentione criminis existente, in nomine sanctae ecclesiae Nostrae-Dominae Parisiensis, quae est in satsina habendi omnimodam altam et bassam justitiam Ula hac intemerata Civitatis insula, tenore praesentiurn declaramus nos requirere, primo, aliquandam pecuniarlam

306

indemnitatem; secundo, amendationem honofa-tjiiem ante portalium maximum Nostrae-Dominae, ecclesiae eathedralis; tertio, sententiam in virtute cujus ista stryga cum sua capella, sett in trivio vulgariter dicto dà Grève», sen in insula exeunle in \luvio Sequanae, juxta pointam jardini regalis, executatae sint!» 18

Ta pani mütsi jälle pähe ja võttis istet.

«Eheul» õhkas masendatud Gringoire, «bassa latinitas19!»

Teine mustas riides mees tõusis süüaluse kõrvalt üles. See oli ta advokaat. Näljased kohtunikud hakkasid nurisema.

«Advokaat, tehke lühidalt!» ütles eesistuja.

«Härra eesistuja,» vastas advokaat, «et mu kaitsealune on oma süü üles tunnistanud, siis jääb mul härradele kohtunikele öelda ainult üht. Saali õiguses * on öeldud: «Kui nõid inimese ära sööb ja teda selles süüdistatakse, siis maksab ta trahvi kaheksa tuhat teenarit, mis on kakssada kuldsol'i.» Seda tähele pannes palun kohut mõista mu kaitsealust mainitud rahatrahvi maksma.»

«See seadus on tühistatud,» ütles erakorraline kuninglik prokurör.

«Nego 20,» vastas advokaat.

«Hääletada!» ütles üks nõunik. «Süü on kindlaks tehtud ja on juba hilja.»

---

[18] Kuna, mu härrad, nõid on paljastatud, ta süü kindlaks tehtud ja kuriteo tahe tõestatud, siis seletame Pariisi Jumalaema püha kiriku nimel, kellel on õigus mainitud rüvetamatul Vanalinna saarel igasugust ülemat ja alamat kohut mõista, et meie nõuame juures-vübivate kohtunike nõusolekul: esiteks, rahaliste kulude tasumist; teiseks, avalikku patukahetsust Jumalaema katedraali peaportaali ees; kolmandaks, otsust, mille järgi too nõid ühes oma kitsega tuleb surmata kas selles paigas, mille nimi on rahvakeeles «Greye'i P'ats», või Seine'i jõe saarel kuningaaia ligiduses (köogi-lad. k.).

[19] Ah, missugune köögiladina keel (lad. k.).

[20] Ütlen, et ei (lad. k.)

Hääletamine toimus siinsamas saalist välja minemata. Kohtunikud hääletasid mütsidega, kõigil oli rüü. Pimeduses võtsid nad üksteise järel mütsid peast, kui eesistuja neile hirmsa küsimuse sosinal ette pani.

307

Paistis, nagu oleks vaene süüalune neile otsa vaadanud kuid ta ähmunud silmad ei näinud enam midagi.

Siis hakkas kirjutaja midagi kirjutama; varsti ulatas ta eesistujale pika pärgamendirulli.

Õnnetu tütarlaps kuulis, kuidas rahvas kihelema hakkas, kuulis, kuis hellebardid vastamisi kõlksatasid ja kuidas keegi jäise häälega ütles:

«Päeval, mille kuningas, meie kõikide isand, ise määrab, viiakse teid, mustlastüdruk, keskpäeval särgiväel, paljajalu, nöör kaelas, häbivankris Jumalaema kiriku' peaukse ette; seal peate avalikult oma pattu kahetsema, hoides käes kahenaelalist vahaküünali; sealt viiakse teid Greve'i platsile, kus teid üles puuakse ja kõri kinni tõmmatakse linna võllasambas; niisamuti toimitakse teie kitsega; peale selle tuleb teil kolm kuldlõvitaalrit maksta vaimulikule kohtule lunastusmaksu oma tehtud ja ülestunnistatud kuritegude eest, nimelt nõiduse, maagia, patuelu ja Phoebus de Chäteaupers'i tapmise eest. Jumal olgu teie hingele armuline!»

«Ah, see on ju unenägu!» sosistas tüdruk. Ta tundis, kuidas karedad käed temast kinni haarasid ja teda ära viisid.

IV. LASCIATE OGNI SPERANZA [21]

Keskajal oli lõpuni valmisehitatud majast peaaegu pool maa all, pool maa peal. Kui hoone mitte vaialusele polnud ehitatud, nagu Jumalaema kirik, siis olid tolleaegsel lossil, kindlusel või kirikul alati maa-alused ruumid. Katedraalide maapealse löövi all, mis valgusest tulvil oli ja ööd kui päevad orelite ning kellade helinast kajas, asetses ikka mingi maa-alune kirik, madal, pime, salapärane, akendeta ja tumm. Vahel asusid seal ka hauad. Lossi või kindluse all oli vangikamber, vahel ka hauakamber, vahel mõlemad koos. Neil võimsail ehitustel, mille saamist ja kasvamist me juba mujal oleme seletanud, polnud mitte lihtsad alusmüürid, vaid niiöelda juured, mis okstena maa all hargnesid kambriteks, käikudeks, treppideks, just niisamuti kui üleval.

308

Kirikud, lossid ja kindlused olid niisiis poolest saadik maa sees. Hoone keldriruumid moodustasid ise teise hoone, kus ülesmineku asemel alla mindi, see ajas oma maa-alused korrused pealmise korruse massi all harali nagu metsad ja mäed, mis järve peegeldavas vees kalda metsi ja mägesid kajastavad.

Saint-Antoine'i kindluses, Justiitspalees ja Louvre'is olid maa-alused ehitused vangikodadeks. Nende vangikodade korrused muutusid järjest kitsamaks ja süngemaks, mida sügavamale nad maa sisse läksid. Need olid nagu järjest allapoole asetatud hirmu- ja õuduse-astmed. Dantegi poleks oma põrgu jaoks midagi paremat leidnud. Need urkalehtrid lõppesid harilikult mingisuguse sopiga, kuhu Dante asetas Saatana, ühiskond aga heitis sinna surmamõistetu. Kui mõni õnnetu olend sinna sattus, siis jumalaga päevavalgus, õhk ja elu, ogni speranza! Sealt toodi ta välja ainult kas võlla või tuleriida jaoks. Vahel kõngeski ta sinna elusalt, inimeste kohtumõistmine nimetas seda «unarusse jätmiseks». Hukkamõistetu

[21] Jätke igasugune lootus (it. k.; Dante «Jumalikust komöödiast»)-

tundis oma pea kohal enese ja inimeste vahel rasket kivimassi, vangikonge ja kogu vangikoda. See tugev kindlus muutus päratu suureks keeruliseks lukuks, mis elava maailma vangi eest sulges.

Niisugusesse kivist soppi, püha Louis' ajal kaevatud unaruskoopasse heideti poomissurma mõistetud Esmeralda, nähtavasti kartusest, et ta võib põgeneda. Hiiglasuur Justiitspalee lasus selle väikse kärbse pea kohal, kes pisemat kivikestki poleks suutnud paigast liigutada!

Muidugi olid saatus ja ühiskond tema vastu ühevõrra ülekohtused olnud — et nii habrast olendit murda, poleks vaja olnud nii ülearu palju kannatusi ega piinu.

Esmeralda oli pimedusse kadunud, maha maetud, mulda pandud, elavalt kinni müüritud. Kes teda varem oli näinud naervana, päikese käes tantsivana, oleks jahmatanud teda siin sellises seisundis nähes. Ta oli külm nagu öö, külm nagu surm, ükski tuuleke ei mänginud ta juustega, ühegi inimese hääl ei ulatunud ta kõrva, ükski päikesekiir ta silma. Ta konutas murtuna, aheldatuna maas, veekruusi ja leiva kõrval õlgedel veeloigus, mis kongi rõskusest oli tekkinud. Ta ei liigutanud

309

ennast, peaaegu ei hinganudki, sest ta oti kao tanud võime isegi kannatusi tunda. Phoebus, päike, keskpäev, avar taevas, Pariisi tänavad, tantsud käteplagina saatel, armastuse magusad sosistused ohvitseri seltsis, seejärel preester, vanaeit, puss, veri, piinamine, võllas — see kõik libises küll veel läbi ta meelte kord laulva ja kullast särava nägemusena, kord koletu luupainajana, aga see oli ainult hirmus ja ebamääran heitlus pimeduses või jälle kauge muusika, mis seal ülal maa peal helises ja mida enam kuulda polnud sü sügavikus, kuhu õnnetu oli maetud.

Sestsaadik kui ta siin" viibis, polnud ta ärkvel ega unes. Ta ei suutnud ses õnnetus urkas enam vahet teha ärkveloleku ja une, tegelikkuse ja unenäo, päeva ja ö" vahel. Kõik see oli tal segi ja puruks rebitud, kõik se hõljus ja valgus ta mõtetes ebamääraselt laiali. Ta e! tundnud enam, ei teadnud ega mõelnud enam. Ta või ainult veel unistada. Kunagi pole veel elav olend ni sügavasse mitteolemisse tõugatud olnud.

Nii tuimununa, külmununa ja kangestununa märka ta vaevalt, kuidas luuk ta pea kohal kaks, kolm kord kolinal avati, ilma et sealt valguse raasu sisse olek tulnud. Uks käsi viskas talle alla tüki musta leiba. Se vangivahi reeglipärane vööruskäik oli tal ainsaks seo seks inimestega.

Ainult üks asjaolu sundis teda alateadlikult kuulmis teritama: võlvi hallitanud kivide vahelt ta pea koha immitses rõskust ja kindla vaheaja järel langes sealt alla üks tilk. Tuimalt kuulas ta seda tilkumist enda kõrvale lõiku.

Need langevad tilgad olid ainsaks elu ja liikumise tunnuseks ta ümber, ainsaks ajamõõtjaks, ainsaks hääleks muust maailmast.

Olgu veel öeldud, et ta aeg-ajalt tundis ses sopases, pimedas augus midagi külma üle jala või käsivarre jooksvat, mis teda väratama pani.

Ta ei teadnud isegi seda, kui kaua ta juba siin oli olnud. Tuli meelde ainult mingi surmaotsus kusagil kellegi kohta, siis see, et teda ennast ära viidi ja et ta külmetades üles ärkas pimeduses ja vaikuses. Ta oli katsunud kätel edasi roomata, kuid raudrõngad lõikasid

310

pahkluusse ja ahelad kõlisesid. Ta sai aru, et ümber on paljas müür, all aga vesine põrand ja kubu õlgi. Polnud lampi ega mingit õhuauku. Ta istus maha õlgedele, vahel ka, et asendit muuta, allatuleva trepi viimasele astmele.

Kord oli ta katsunud loetleda neid tumedaid minuteid, mida veetilgad talle kätte mõõtsid, kuid peagi katkes ta haiges peas see kurb töö ja ta vajus uuesti tardumusse.
Ühel päeval või ööl (mõlemad olid siin hauas ühte värvi) kuulis ta üleval pea kohal kõvemat kolinat, kui seda vangivaht harilikult tegi talle leiba ja vett tuues. Ta tõstis pea ja nägi üleval urka ukse või luugiprao vahel punakat valgust.
Samal ajal ragises raske riiv, roostetanud luugi hinged kriuksusid ja ta nägi laternat, kätt ja kahe mehe jalgu, uks aga oli liiga madal, et nende päid näha. Valgus tungis talle nii valusalt silma, et ta pidi laud sulgema.
Kui ta nad jälle avas, oli uks juba kinni, latern oli trepiastmele pandud ja üksainus mees seisis ta ees püsti. Must mungakuub langes tal alla kandadeni, samast riidest torp kattis ta nägu. Midagi polnud sellest inimesest näha, ei palgeid ega käsi. Ainult pikk must püstiseisev surilina, mille all siiski midagi elas. Tütarlaps vaatas tükk aega teravalt sellele tondikujule otsa. Kumbki ei lausunud sõnagi, nad seisid teineteise vastu nagu kaks raidkuju. Keldris paistis elu sees olevat ainult laterna tähil, mis niiskuse käes praksus, ja veetilkadel ülevalt laest, millede monotoonne laksatus lõikus tule korrapäratusse praginasse, pannes laterna-valguse õlise loiguvee pinnal kontsentriliste ringidena värisema.
Viimaks katkestas vang vaikuse:
«Kes te olete?»
«Preester.»
See sõna, selle rõhk ja toon panid ta värisema.
Preester jätkas tumeda häälega:
«Kas olete valmis?»
«Milleks?»
«Et surra.»
311
«Ah,» ütles ta, «kas see varsti tuleb?»
«Homme.»
Tütarlapse rõõmuga ülestõstetud pea vajus tagasi rinnale.
«Nii kaua veel oodata!» sosistas ta. «Kas ei saaks juba täna?»
«Kas te olete väga õnnetu?» küsis preester pärast vaikust.
«Mul on väga külm,» vastas tüdruk.
Ta hoidis oma jalapöidi käte vahel, nagu see on tavaline õnnetute juures, kes külma käes kannatavad ja nagu me seda ka Roland'i torni patukahetseja juures nägime. Ta hambad lõgisesid.
Preester näis oma torba alt vangikongi silmitsevat.
«Valgust pole! Tuld pole! Vee sees olla! See on ju kole!»
«Jah,» vastas tütarlaps hämmastunud näoga, mis talle õnnetusest tulnud. «Päevavalgus on ju kõigi jaoks. Miks minule ainult ööpimedust antakse?»
«Kas te ka teate,» küsis preester pärast uut vaikimist, «miks te siin kinni olete?»
«Ma vist kunagi teadsin seda,» vastas ta ja tõmbas oma kõhnade sõrmedega üle silmalaugude, nagu tahaks ta oma mälu elustada, «nüüd aga olen ma unustanud.»
Ja äkki hakkas ta nutma nagu väike laps.
«Ma tahan siit ära. Mul on külm, mul on hirm, mingid loomad ronivad mul mööda keha.»
«Hüva, tulge mulle järele.»
Preester võttis tal käest kinni. Õnnetu oli küll sootuks ära külmanud, aga preestri käe puudutus paistis talle siiski veel külmem olevat.

«Oh,» sosistas ta, «see on surma jäine käsi. Kes te ometi olete?»
Preester tõstis torba üles. Tütarlaps vaatas ja nägi selle sünget nägu, kes teda juba ammust aega oli jälitanud, deemoni pead, kes Falourdeli juures ta kalli Phoebuse kohale ilmus, silmi, mida ta viimati pussnoa läheduses nägi hõõguvat.
Selle inimese ilmumine, mis talle alati saatuslik oli olnud, teda õnnetusest õnnetusse ja kuni piinapingini
312
lükanud, kiskus ta tardumusest välja. Tihe loor, mis ta mälestusele oli laskunud, rebenes. Kõik ta õnnetu juhtumuse üksikpildid alates ööst Falourdeli juures kuni kohtuotsuseni Justiitspalees tulid korraga ta mällu, ja mitte ebamääraselt ning ähmaselt nagu seni, vaid selgelt, aredalt, teravalt, rabavalt ja õudselt. Need pooleldi kustunud, ülemääraselt suurte kannatuste all peaaegu ununenud mälestused ärkasid tas uuesti ellu selle sünge kuju lähedal, nagu seninähtamatud kirjatähed valgel paberil tule lähedal nähtavale tulevad. Ta tundis, kuidas kõik ta südamehaavad uuesti lahti läksid ja korraga verd nõrguma hakkasid.
«Ah!» karjatas ta, käsi silmadele tõstes ja kramplikult võpatades. «See on see preester!»
Siis laskis ta käed jõuetult alla langeda ja jäi tummalt, ikka veel värisedes istuma, pea alla vajunud, pilk maas.
Preester silmitses teda kulli pilguga, kes vaese, vilja sisse peitunud lõokese kohal kaua kõrgel taevas ringi tiirleb. Hirmsad ringid muutuvad vaikuses järjest väiksemaks, kuni kull äkki välgukiirusel alla saagi kallale sööstab ja siplevat linnukest oma küünte vahel kinni hoiab.
Tüdruk sosistas vaevu kuuldavalt:
«Lõpetage, lõpetage, andke juba surmahoop!» Ta tõmbas pea hirmuga õlgade vahele, nagu talleke, kes lihunikult surmahoopi ootab.
«Kas ma teile niipalju hirmu teen?» küsis preester.
Esmeralda ei vastanud.
«Miks ma teile nii hirmu peale ajan?» küsis ta uuesti.
Tütarlapse huuled virildusid naeruks.
«Jah,» vastas ta, «timukas irvitab hukkamõistetu üle. Juba kuude kaupa jälitab ta mind, ähvardab mind, hirmutab mind! Oh jumal, kui õnnelik oleksin ma ilma temata! Tema heitis mu siia kuristikku! Oh taevas, tema tappis ju, tema tappis ju ... mu Phoebuse!»
Nuuksuma hakates ja silmi üles preestri poole tõstes hüüdis ta:
«Kes te ometi olete? Mis ma teile teinud olen? Miks te mind nii vihkate? Öelge, mis teil minu vastu on?»
313
«Ma armastan sind!» karjatas preester.
Pisarad lakkasid voolamast ja ta vaatas preestril© kohtlase pilguga otsa. Preester langes ta ette põlvili ja vaatas talle otsa leegitsevate silmadega.
«Kas kuuled? Ma armastan sind!» hüüdis ta veel kord.
«Mis armastus see on!» sõnas õnnetu värisedes. J Preester jätkas:
«Mehe armastus, kes on igavesti neetud!»
Mõlemad vaikisid mõnda aega oma tundmuste raskuse all. Preester oli meeletu, tütarlaps tuimaks jäänud.
«Kuula,» ütles lõpuks preester, kes imeliku rahu tagasi oli saanud. «Sa saad kõik teada. Ütlen sulle seda, mida ma ise vaevalt enesele olen julgenud öelda, kui ma oma südametunnistuselt vargsi aru olen pärinud neil öö vaiksetel tundidel, mil ümber nii pime

on, et paistab, nagu ei näeks jumalgi meid enam. Kuula siis! Enne kui ma sind, tütarlaps, nägin, olin ma õnnelik.»

«Ka mina!» ohkas Esmeralda tasa.

«Ära katkesta mind! Jah, ma olin õnnelik, arvasin vähemalt, et ma seda olen. Ma olin puhas, mu hing oli täis kristalset selgust. Polnud uhkemat ja lootusrikkamat pead kui minu oma. Preestrid õppisid mult kasinust, teadlased teadust. Jah, teadus oli mulle kõik: ta oli mulle õeks ja õe armastusest jätkus. Alles vanadusega tulid ka teised mõtted. Nii mõnigi kord hakkas mu veri naise kuju nähes keema. Mehe sugutung ja vere võim, mille ma, rumal noormees, arvasin terveks eluajaks eneses lämmatatud olevat, raputasid nii mõnigi kord raudse tõotuse ahelaid, mis mind õnnetut altari külmadel kividel kinni hoidsid. Kuid paastumine, palvetamine, teadus, lihasuretamine, kõik see tegi mu hinge keha valitsejaks. Pealegi hoidusin ma naistest. Tarvitses mul ainult raamat avada, kui kõik mu aju patune hingus teaduse sära ees hajus. Mõne minuti jooksul tundsin ma, kuidas madalad maised asjad minust järjest kaugemale taanduvad, tundsin endas jälle rahu ja selgust igavese tõe kirka kiirguse ees. Seni kui kurat mind kiusas ainult naiste ebamääraste varjudega, mis juh-tumisi

314

kirikus, tänaval või aasadel mu silmade eest mööda libisesid ja mis vaevalt mu unedesse ulatusid, sain ma neist kergesti võitu. Kui ma nüüd paraku olen pidanud alla andma, siis on selles süüdi jumal, kes kuradile ja inimesele võrdset võimu pole andnud. Kuula. Ühel päeval...»

Siin peatus preester. Vang kuulis ta rinnast kähisevaid, raskeid ohkeid tulevat.

«...Ühel päeval nõjatusin ma oma kambri aknalauale ja lugesin. Mis raamatut, ei mäleta, kõik on mu peas segi... Lugesin. Aken oli alla platsi poole. Kuulsin äkki käsitrummi ja muusikat. Olin pahane, et mu mõtisklusi segatakse, ja vaatasin alla. Mis ma nägin, nägid ka teised, ometi polnud see pilt inimeste silmade jaoks. Seal all tänaval — oli keskpäev, päike paistis kõrgel — tantsis üks tütarlaps. Nii ilus tütarlaps, et jumal ise oleks teda pühale Neitsile eelistanud ja ta oma emaks valinud. Ta oleks tahtnud sellest neitsist sündida, kui see tol ajal oleks elanud, mil tema endale inimese kuju võttis! Tütarlapse silmad olid säravalt mustad, ta tumedais juustes särasid kuldkiud, kui päike neist läbi tungis. Tantsides polnud ta jalgu nähagi, nagu ei näe ratta kodaraid, kui nad kiiresti keerlevad. Mustades palmikutes särasid päikese käes metalsed litrid, mis ta otsaees tähtedest pärjana kiirgasid. Ta sinine, helkudega ülekülitud kleit oli nagu suveöö täis tuhandeid tähti. Ta nõtked tõmmud käed põimusid ümber piha, kord kinni, kord lahti, nagu kaks linti. Ta kehakuju oli üllatavalt ilus. See särav kuju kiirgas valgust isegi päikese valguses. Ah tütarlaps, see olid sina! Olin haaratud, joobunud, võlutud ega saanud teisiti, kui äkki kohkunult võpatasin; tundsin, et mind puudutas saatuse sõrm.»

Erutatud preester jäi hetkeks vait. Siis jätkas ta:

«Pooleldi juba nõiutuna katsusin ma millestki tuge leida, et mitte lõplikult alla langeda. Tuletasin meelde võrkusid, mida Saatan minu ette varem laiali oli laotanud. Tütarlaps mu silmade ees oli nii üleinimlikult ilus, et see ilu võis pärit olla ainult taevast või põrgust. See polnud lihtne tütarlaps, kes mullast on saadud ja keda naise vilkuv hingekiir seestpoolt ähmaselt valgustab.

315

See oli ingel! Kuid pimeduse- ja leegi-, mitte valguse-ingel!

Kui ma nõnda mõtlesin, nägin su kõrval kitse, seda nõiasabati looma mulle otsa naervat. Keskpäeva päike pani ta sarved tulena põlema. Siis sain ma kuradi kiu-samistest aru ega kahelnud enam, et sinagi oled saadetud põrgust ja tuled mind hukka saatma. Nõnda ma mõtlesin!»

Preester vaatas vangile otsa ja lisas külmalt:

«Nõnda mõtlen ma veel praegugi... Vahepeal hakkasid su võlud minusse -ikka ja ikka enam mõjuma, su tants pani mu pea keerlema, ma tundsin, kuidas kuri silm mind lõpuni kahetab. Kõik, mis ärkvel pidi olema, uinus nüüd hinges, ja nagu inimesed, kes lumme külmuvad, tundsin minagi lõbu, et uni minu üle võimust võtab. Äkki hakkasid sa laulma. Mis pidin mina õnnetu tegema? Su laul paelus veel enam kui su tants. Tahtsin põgeneda. Võimatu. Olin kinni naelutatud, olin maa külge kinni kasvanud. Mulle näis, et olen põlvist saadik põrandasse vajunud. Ja nii pidin lõpuni paigale jääma. Mu jalad olid kui jäätükid, mu pea hõõgus. Lõpuks halastasid sa minu peale, sa lakkasid laulmast ja kadusid. Pimestava nägemuse kuma, võluva muusika järelkaja kustus aegapidi mu silmist ja kõrvust. Siis vajusin ma aknalauale ja sinna ma jäingi, liikumatu ja oimetu nagu mahatõugatud raidkuju. Õhtukellad äratasid mind üles. Tõusin, põgenesin, kuid paraku oli minus midagi põrmu langenud, mida enam üles ei saanud tõsta, midagi oli minu peale tulnud, mille eest ma enam ära põgeneda ei saanud.»

Pärast väikest peatust jätkas ta:

«Jah, sellest päevast peale asus minusse inimene, keda ma ei tundnud. Katsusin ta vastu tarvitusele võtta kõik abinõud: kloostri, altari, töö, raamatud. Asjata kõik! Oo, kui õõnsalt kõmab vastu teadus, kui sa ahastuses oma kirgi täis peaga vastu tema müüri jooksed! Tead sa, tütarlaps, mis mul siitpeale alati raamatute ja minu enese vahele ilmus? Sina, sinu vari, särav ilmutus, mis ühel päeval minu eest mööda oli vilksatanud. Kuid sel kujul polnud enam endist värvi; ta oli sünge, tume, morn, nagu must ring, mida kaua oma silmade

316

ees näeb see hoolimatu inimene, kes üksisilmi paikeesse on vahtinud.

Katsudes asjata lahti rabelda, kuuldes alati oma peas gU lauluüminat, nähes alati su tantsivaid jalgu oma palveraamatul, tundes alatasa öösiti unes, kuidas su kuju minu ihu puudutab, tahtsin sind jälle näha, sind puudutada, teada, kes sa oled, näha, kas sa väga sarnaned selle paleusega, mis minu mällu oli jäänud, võibolla purustada oma unelmad vastu tegelikkust põrgates. Igatahes ma lootsin, et uus mulje vana maha pühib, sest see vana oli mulle talumatuks muutunud. Ma otsisin sind. Ma saingi sind uuesti näha. Aga, oh häda, kui ma sind paar korda olin näinud, tahtsin sind tuhat korda näha, näha sind ikka ja alati. Ja siis — kuidas saadki veel peatuda sel põrgu kallakul? —, siis ei suutnud ma enam enese üle valitseda. Teine ots nöörist, mis kurat mu tiibade külge oli sidunud, oli su jala ümber mähitud. Ma hakkasin tänavail ringi hulkuma naeu sinagi. Ma ootasin sind väravate all, luurasin sind tänavanurkadel, valvasin su järele oma torni tipust, õhtuti tulin ma tagasi üha võlutumana, ahastavamana, nõiutumana, meeletumana!

Teadsin, kes sa oled: egiptlanna, mustlastüdruk, gi-taan, tsigaan. Kuidas sain siis veel nõiduses kahelda? Kuula. Ma lootsin, et kohtuprotsess mind su võlust päästab. Uks nõid oli Bruno d'Asti ära kahetanud; ta laskis nõia ära põletada ja sai terveks. Teadsin seda. Tahtsin seda abinõu järele proovida. Enne aga katsusin sul keelata Jumalaema kiriku ette tulla, lootes, et sind unustan, kui sa sinna enam ei tule. Sa ei teinud sellest väljagi, vaid tulid tagasi. Siis tuli mul mõte sind ära varastada. Katsusin sellega ühel ööl toime tulla. Meid oli kaks meest. Sa olid meil juba käes, kui mitte see õnnetu ohvitser peale poleks juhtunud. Ta

vabastas su ja sai nõnda sinu, minu ja ta enese õnnetuse allikaks. Ja kui ma lõpuks enam midagi ei mõistnud teha ega Peale hakata, kaebasin ma sinu peale vaimulikku kohtusse.

Arvasin, et saan terveks nagu Bruno d'Ast. Mul oli veel ebamäärane lootus, et kohus sind minu kätte annab, et sind vanglas kätte saan, et sind taban, et seal

317

ei saa sa enam käest ära lipsata, et kui mina nii kaua sinu võimuses olen olnud, siis pead ka sina omapuhku minu võimuses olema. Kui kurja teha, siis juba lõpuni. Meeletu on siin poolele teele jääda! Äärmuseni viidud patus peitub ülim rõõmujoovastus. Preester ja nõid võivad naudinguks ühte sulada ka vangikongi õlekoo peal!

Ja siis ma andsin su üles. Just siis hirmutasingi ma sind, kui mind kohtasid. Salanõu sinu vastu oli kui kõuepilv, mida ma su pea kohale kogusin. See puhkes ähvardusvälgatustena. Kuid ma kõhklesin veel. Mu plaan oli hirmus ja see hoidis mind tagasi.

Võib-olla oleksingi sellest loobunud, võib-olla olekski see jõle mõte mu peaajus ära kuivanud ilma vilja kandmata. Arvasin, et ainult minust sõltub protsessi venimine või lõpetamine. Kuid iga paha mõte tahab halastamatult teostuda. Seal, kus arvasin enese kõige vägevama olevat, oli saatus minust tugevam. Oo õnnetust! Saatus sirutas oma käe sinu järele ja saatis sind selle hirmsa masina rataste alla, mida ma salaja olin ehitanud! Kuula mind veel natuke, ma lõpetan varsti.

ühel päeval — oli jälle ilus päikesepaisteline ilm — möödus minust mees, kes su nime lausus ja ise naeris, silmades himurus. Neetud! Läksin talle järele. Kõike, mis järgnes, tead sa isegi.» Ta jäi vait.

Tütarlaps sai ainult öelda: «Oo, mu Phoebus!»

«Ära ütle seda nime!» hüüdis preester, võttes tal tugevasti käsivarrest kinni. «Ära ütle seda nime! Ah meid õnnetuid! Just see nimi on meid hukka saatnud. Ehk õigemini, me kõik oleme hukka saanud saatuse seletamatu mängu läbi! Sa ju kannatad? Sul on külm, pimedus teeb sind pimedaks, vangikoobas piirab sind, aga võib-olla on sul siiski veel südames pisut valgust, kas või kübeke lapselikku armastust selle tühise mehe vastu, kes su südamega mängis! Mina kannan aga vangikoobast eneses. Minu südames on talv, jää, ahastus. Minu hinges on öö.

Tead sa ka, mida kõike ma kannatanud olen? Ma võtsin su kohtuprotsessist osa. Ma istusin vaimulike kohtunike lauas. Jah, ühe preestri torba varjus vintskles patune. Kui sind sisse toodi, olin mina seal, ka ülekuu-

318

lamise ajal olin ma kohal. Oo hundikoobas! See oli minu kuritegu, minu võllas, mida aegapidi nägin sinu pea kohale kerkivat. Iga tunnistaja ülekuulamise ajal, jga süütõenduse, kaitsekõne ajal viibisin mina kohal. Ma võisin lugeda kõiki sammusid su kannatusteel. Mina viibisin ka siis kohal, kui see metsik elajas ... Ah, ma ei teadnud ette arvata, et sind piinapinki viiakse! Kuula. Ma järgnesin sulle isegi piinakambrisse. Nägin, kuidas piinameistri jõledad käed sind lahti riietasid, sind pool-paljana puudutasid. Ma nägin su jalga, jalga, mille eest ma oleksin andnud kõik, et seda ainult kordki suudelda ja siis surra, seda jalga, mille all ma ülima joovastusega oleksin lasknud oma pea puruks muljuda, nägin, kuidas see jalake pigistati sinna hirmsasse saapasse, milles elava inimese liikmed veristeks tompudeks muudetakse. Oh mind õnnetut! Kui ma seda kõike pealt vaatasin, oli mul sutaani all puss, millega ma oma rinda veristasin. Kui sa karjatasid, torkasin ma selle oma ihusse, oleksid sa veel karjatanud, oleksin ma ta oma südameni torganud! Vaata siia! Küllap on siin veel praegugi verine.»

Ta avas sutaani. Tõepoolest, ta rinda olid nagu tiigri küüned rebinud, küljel aga paistis suur, veel verine haav.

Vang taganes õudusest.

«Oh tütarlaps!» ütles preester. «Halasta minu peale! Sa arvad enese õnnetu olevat: kuid paraku, sa ei teagi, mis on õnnetus. Oh! Armastada naist! Olla seejuures preester! Olla vihatud! Armastada kõigest südamest, tunda, et vähemagi naeratuse eest annaksid kogu oma vere, oma südame, oma hea nime, oma hingeõnnistuse, surematuse ja igaviku, selle ja tulevase elu; kahetseda, et sa pole kuningas, geenius, keiser, peaingel, jumal, kes kõige suurema orjana ta jalgade ette heidaks; kaisutada teda ööd ja päevad oma unelmates ja mõtetes — ja siis näha, et ta armastab soldatimundrit! Ja sul enesel pole talle muud pakkuda kui määrdinud preestri-kuub, mille ees ta hirmu ja vastikust tunneb! Kadeduse ning raevuga pealt vaadata, kuidas ta viletsale kehken-püksile oma armastuse ja ilu aardeid pillab! Näha seda keha, mille nägemine sind põletab, seda veetlevat rinda,

319

kogu keha värisemas ja punastamas teise suudluste all. Oo, taevas, armastada ta jalga, ta kätt, ta õlgu, unistada ta sinistest soontest, ta tõmmust nahast, piinelda ööd läbi oma kambri külmal põrandal ja näha, kuidas: kõik kallistused, mis sa temale mõtlesid kinkida, lõpevad piinapingil! Mitte midagi muud saavutada, kui et teda nahkmadratsile pannakse! Oo, alles need on õiged põrgutulest hõõguvad pihid! Kui õnnelik on see, keda kahe laua vahel katki saetakse, või see, keda kaks paari hobuseid lõhki kisuvad! Kas sa ka tead, mis piina tunneb inimene pikkade ööde jooksul, kui veri keeb, kui süda on lõhkemas, kui pea huugab, kui hambad kätte lööd? Need halastamatud timukad käänavad sind vahetpidamata armuunelmate, armukadeduse ja meeleheite hõõguval röstil! Tütarlaps, halasta minu peale! Anna mul hinge tõmmata! Riputa tuhka lõkkele! Palun sind, kuivata higi, mis mu laubalt suurte tilkadena alla voolab. Laps! Piina mind ühe käega, kuid teisega kallista! Halasta mu peale, tütarlaps! Halasta mu peale!»

Preester väänles maas veeloigus ja tagus peaga vastu kivitrepi nurki. Tütarlaps kuulas, pilk temale suunatud.

Kui preester hingetuks ja jõuetuks jäädes viimaks vaikis, kordas tütarlaps tasase häälega: «Oo, mu Phoebus!»

Preester roomas põlvili ta poole ja hüüdis: «Ma palun sind, kui sul veel vähegi südant on, ära tõuka mind eemale! Ah, ma armastan sind! Ma olen nii õnnetu! Kui sa seda nime lausud, kisud sa kogu mu hinge hammastega puruks! Halasta! Kui sa põrgu-laps oled, siis lähen ma sinuga kaasa! Ma olen selle täiesti ära teeninud. Põrgu, kuhu sa lähed, on mulle paradiis! Sinu pale on armsam kui jumala oma! Sa ei salli mind — ütle ometi, miks? Ma arvasin, et mäed nihkuvad enne paigast, kui üks naine vastamata jätab niisugusele armastusele kui minu oma. Oh, kui sa ainult tahaksid, kui õnnelikud me võiksime olla! Põgeneme — ma aitan sind põgeneda —, läheme kuhugi ära, otsime endale mõne paiga siin maa peal, kus on rohkem päikest, rohelisi puid ja sinist taevast. Me armastaksime

320

teineteist, sulataksime ühte oma hinged. Me januneksime igavesti teineteise järele, me kustutaksime väsimatult koos seda janu oma igavesti voolavast armas-

tuskarikast.»

Tütarlapse vali naer katkestas preestri jutu.

«Vaadake, preestrihärra! Teil on küüned veres!»

Preester jäi mõne silmapilgu nagu kivistunuks ja vaatas teraselt oma kätt.

«Olgu,» vastas ta lõpuks kummalise õrnusega, «solva mind, süüdista mind, kuid tule, lähme siit kiiresti minema. Homme sünnib see, ütlen ma. Greve'i platsi võl-lasammas, sa tead ju? Ta ootab sind. See on hirmus! Näha, kuidas sind häbivankris sinna veetakse. Oh, halasta! Ma pole kunagi varem tundnud, kui tugevasti ma sind armastan. Järgne mulle. Sul on aega pärastki mind armastama hakata, kui ma sind päästnud olen. Seni võid sa mind vihata, kui tahad! Kuid tule! Homme, homme ootab võllas, surm! Päästa end ja säästa mind!»

Ta oli peast segane, võttis tütarlapsel käest kinni ja tahtis teda enesega vägisi kaasa viia.

Esmeralda pööras tema poole terava pilgu ja küsis:

«Mis on mu Phoebusest saanud?»

«Ah,» ütles preester ja laskis ta käe lahti, «teie olete halastamatu!»

«Mis on Phoebusest saanud?» kordas ta külmalt.

«Ta on surnud!» karjus preester.

«Surnud!» ütles neiu jäiselt ja elutult nagu ennegi. «Aga miks te siis mulle elust kõnelete?»

Preester ei kuulanud teda.

«Ah jaa,» ütles ta nagu enesele, «ta on vist küll surnud. Nuga läks sügavale. Vist puudutasin ma teraga ta südant. Ah, ma tundsin, et selle noatera otsal olen ma ise!»

Tütarlaps tormas talle metsiku tiigrina kallale ja tõukas teda üleloomuliku jõuga trepiastmeile.

«Kasi, koletis! Kasi minema, mõrtsukas! Las mind surra! Las meie mõlema veri jätab su laubale igavese märgi! Sinu omaks saada? Ei iialgi, ei iialgi! Mitte miski ei ühenda meid! Isegi mitte põrgu! Kasi minema, neetud! Mitte iialgi!»

321

Preester oli trepile komistanud. Ta vabastas vaikselt oma jalad sutaanivoltidest, võttis laterna ja hakkas aegapidi mööda astmeid üles luugi poole minema. Ta avas selle ja väljus.

Äkki nägi tüdruk uuesti ta pead luugiauku ilmuvat. Preestri näol oli kohutav ilme. Raevust ja meeleheitest kähisedes hüüdis ta alla:

«ütlen sulle, ta on surnud.»

Esmeralda langes silmili maha. Kongis oli kuulda ainult õhkavaid veetilku, mis loigu pimedas virvendama panid.

V. EMA

Ei usu, et maailmas midagi armsamat oleks kui ema südames tärganud mõtted oma lapse sussikest vaadates; eriti veel, kui see on pidu-, pühapäeva- või ristimis-sussike, mis üleni, kuni tallani on tikitud, sussike, millega laps ise veel sammugi pole astunud. See suss on nii tilluke ja armas, sellega on nii võimatu käia, et emale paistab, nagu näeks ta ilmsi oma last. Ta naeratab talle, suudleb teda, kõneleb temaga, küsib temalt, kas see tõesti võimalik on, et jalg nii väike võib olla; kui laps eemal on, siis jätkub sellest ilusast sussike-sest, et silmade ette kerkiks õrna ja hapra lapse kuju. Talle paistab, et ta teda näeb, ta näebki teda üleni rõõmsana ja elavana, ta peeni käekesi, ümarat peakest, ta süütuid huuli, selgeid silmi, mille valgegi on sinkjas. Kui on talv, roomab ta põrandavaibal, ronib suure vaevaga pingi otsa, ema aga väriseb kartusest, et ta võib tulele ligi pääseda. Suvel ukerdab ta õues ja aias, rebib rohtu sillutisekivide vahelt, vaatab lihtsameelselt ja kartmatult suurtele koertele ja suurtele hobustele otsa, mängib konnakarpide ja lilledega ning paneb aedniku torisema, kui see

lillepeenardel liiva ja aiateedel mulda leiab. Tema ümber naeratab, särab ja mängleb kõik nagu ta ise. Isegi tuuleõhk- ja päikesekiired hullavad võidu ta vallatutes lokkides. Kõike seda näeb ema sussikest vaadeldes ja ta süda sulab nagu vaha tule käes.

Kui aga laps on kadunud, muutuvad kõik need tuhanded rõõmsad, veetlevad ja õrnad kujutlused, mis tillukese

322

sussi ümber keerlevad, hirmsate kannatuste allikaks. Ilus tikitud sussike muutub piinariistaks, mis ema südant vahetpidamata närib. Küll väriseb veel endine südamekeel, mis asub väga sügavas ja on väga hell, kuid sellel ei mängi enam hell ingel, vaid kuri deemon.

Ühel hommikul, kui maikuu päike tumesinisesse taevasse tõusis — sellisel tagapõhjal armastas Garofalo * oma ristilt mahavõtmise pilte maalida — kuulis Ro-land'i torni sulgunu Greve'i platsilt rataste põrinat, kapjade plaginat ja raua kolinat. See tungis vaid osaliselt ta teadvusse, ta kattis oma kõrvad juustega, et seda lärmi vähem kuulda oleks, ja silmitses põlvitades edasi elutut eset, mida ta niiviisi juba viisteistkümmend aastat oli jumaldanud. See sussike, nagu juba öeldud, oli kogu ta maailm. Ta mõte oli sellesse nii kiindunud, et ainult surm võis sellele lõpu teha. üksnes Roland'i torni sünge kong teadis, kui palju ta selle nõidusliku roosast siidist asjakese pärast kibedaid etteheiteid, liigutavaid kaebusi, palveid ja pisaraid taeva poole oli saatnud. Kunagi pole valatud nii palju meeleheitlikke pisaraid nii kena ja nii armsa asjakese pärast.

Sel hommikul näis sulgunu mure väljenduvat ägedamini kui harilikult. Väljast kuuldi teda kõrge, monotoonse, südantlõhestava häälega kaebavat:

«Oo mu tütar, mu tütar! Mu vaene kallis lapsuke! Iial ei näe ma sind enam! Kõik on otsas! Ja ometi näib mulle, et see kõik sündis alles eile! Mü jumal, mu jumal, kui sa ta mult nii ruttu ära võtsid, siis poleks sul tarvis olnud teda mulle kinkidagi. Sa tead ju, et lapsed on meile südame külge kasvanud, et ema, kes oma lapse on kaotanud, kaotab ka usu sinusse? Ah, kes käskis mind õnnetut tol päeval välja minna! Issand! Issand! Kui sa ta minult ära võtsid, siis ei näinud sa vist küll kunagi, kuidas ma temaga koos olin, kuidas ma seda rõõmsat lapsukest oma koldelõkkel soojendasin, kuidas ta mu rinda imedes mulle vastu naeris, kuidas ma tal lasksin väikeste jalakestega rinda mööda üles ronida kuni oma huulteni. Oo mu jumal, kui sa seda kõike pealt oleksid näinud, siis oleksid sa ka minu rõõmu peale halastanud, sa poleks mult ära võtnud mu armastust,

323

ainust, mis mu südames elas! Olin ma siis nõnda vilets, oh issand, et sa enne minu hukkamõistmist minu peale alla ei vaadanud? Oh häda ja õnnetust! Siin on suss, aga kus on jalake? Ja kõik muu? Kus on laps? Oo mu tütar, mu tütar! Mis nad sinuga on teinud? Issand, anna ta mulle tagasi! Mu põlved on vermeisse läinud selle viieteistkümne aasta jooksul, mil ma sind. oo jumal, olen palunud! Kas sellest veel küllalt ei ole? Anna ta mulle tagasi kas või üheks päevaks, üheks tunniks, üheks minutiks, ainult üheks minutiks, issand! Ja heida mind siis igaveseks põrgusse! Oh, kui ma teaksin, kus on su kuuesiil, ma haaraksin sellest oma kätega kinni ega laseks enne lahti, kui sa mulle mu lapse oled tagasi andnud! Kas ei tunne sa, issand, haledust sellest väikesest sussist? Kuidas võisid sa õnnetut ema viisteist-kümmend aastat kannatada lasta? Püha Neitsi! Helde eestkostja üleval taevas! Mu Jeesus-laps on mult võetud, on mult varastatud, on kuskil nõmmekanarbikus ära söödud: on imetud tema verd, näritud ta konte! Armuline Neitsi, halasta mu peale! Mu tütreke! Tahan oma tütrekest näha! Mis mul sellest on, et ta taevas on? Ma ei taha su ingleid, ma tahan oma last. Ma olen emalõvi, tahan oma lõvipoega kätte saada! Ma püherdan maas, löön kivid puruks

oma otsaesisega, lähen ise hukka, nean sind ära, issand, kui sa mu last tagasi ei anna! Sa näed isegi, et mu käed on üleni katki ham- ' mustatud, kas sul ikkagi halastust pole? Oh, ma ei taha muud kui soola ja musta leiba, anna ainult mu tütar tagasi, et ta mind soojendaks nagu päike! Oo issand jumal, olen põlatud patune, kuid mu tütar tegi mu vagaks. Armastusest tema vastu olin ma usklik, ma nägin sind läbi ta naeratuse nagu läbi taeva avaruse. Oh, kui I ma saaksin üksainus kord, kas või üksainus kordki selle sussikese ta tillukese roosa jala otsa pista, ma sureksin sind õnnistades, helde Neitsi! Ah, viisteistküm-mend aastat! Nüüd oleks ta juba suur! Õnnetu laps! Kas ma siis teda tõesti enam iialgi näha ei saa, isegi taevas mitte? Mina sinna ju ei pääse. Oh, milline piini Mõelda, et see on tema sussike, teda ennast aga enam ei ole!»

Vaene ema haaras sussikese, oma ahastuse- ja lohutuseallika

324

nii paljude aastate jooksul. Ja kõigest oma südamest hakkas ta nuuksuma, nagu selgi päeval, kui ta tütre kaotas, sest emale, kes oma lapse on kaotanud, kestab see päev igavesti. Seesugune mure ei vanane. Leinariided võivad kuluda ja luituda, kuid süda jääb igavesti leinama.

Sel silmapilgul kuuldi kongist möödarrdnevate laste rõõmsat ja elavat kilkamist. Iga kord, kui ta lapsi kuulis või nägi, kadus vaene ema kiiresti oma hauakoopa kõige pimedamasse nurka, nagu tahtes oma pead kivide vahele peita, et mitte midagi kuulda. Seekord aga ajas ta end sirgu ja jäi ahnelt kuulama. Üks väike poiss ütles:

«Täna puuakse mustlastüdruk üles.»

Nagu ämblik, keda me nägime võrgu liigatusel äkilise hüppega kärbse kallale tormavat, jooksis ta aknaava juurde, mis nagu teada Greve'i platsi poole oli. Tõepoolest, võllasamba juurde oli redel asetatud ja timukas kohendas seal vihmast roostetanud ahelaid. Võlla ümber oli ka veidi rahvast.

Kiikav lastesalk oli juba eemale jooksnud. Kongis-olija otsis silmadega mõnda möödaminejat, kellelt ta oleks saanud pikemalt järele pärida. Ta märkas oma kongi kõrval preestrit, kes tegi. nagu loeks ta avalikku palveraamatut. Tõeliselt aga huvitas preestrit palju vähem raudvõre ja raamat kui võllasammas, mille poole ta aeg-ajalt sünge ja metsiku pilgu heitis. Sul-gunu tundis ära Josasi ülemdiakoni, kes oli auväärt vaimulik.

«Auväärt isa,» küsis ta, «keda seal pooma hakatakse?»

Preester vaatas talle otsa ega lausunud sõnagi. Naine kordas küsimust. Seepeale vastas preester: «Ei tea.»

«Lapsed jooksid siit mööda ja ütlesid, et üht mustlastüdrukut.» «Küllap vist,» vastas preester.

Paquette-la-Chantefleurie puhkes metsikult naerma, «õde,» ütles ülemdiakon, «teie vihkate nähtavasti mustlasi?»

«Jah, vihkan! Ja kuidas veel! Nad on nõiad, laste-

325

vargad! Nad sõid ära mu tütrekese, mu lapsukese, mu ainsa lapsukese! Mul pole enam südant, nad on ta mul seest ära söönud!»

Ta oli hirmuäratav. Preester vaatas talle külmalt otsa.

«Eriti vihkan ma ühte nende hulgast ja olen ta ära neednud,» jätkas ta. «See on üks noor tüdruk, sama vana, kui minu tütar oleks olnud, kui teda poleks tollesama ema ära söönud. Iga kord, kui see noor rästik mu kongi eest mööda läheb, ajab ta mu vere kihama!»

«Noh, õde, te võite rõõmustada,» ütles preester jääkülmalt nagu hauakuju, «see ta ongi, keda varsti võllas näete.»

Ta pea langes rinnale ja ta läks aeglasel sammul minema.

Sulgunu lõi rõõmu pärast käsi kokku.

«Ma ennustasin talle, et tal sinna üles tuleb ronida! Tänan, preester!» karjus ta.

Ja ta hakkas pikkade sammudega aknaava varbade taga edasi-tagasi käima, juuksed sassis, silmad põlevad, riivates õlaga müüri, ise nagu metsik emahunt, kes puuris juba kaua aega nälga on kannatanud nine äkki tunneb, et söögiaeg on kätte jõudnud.

VI. KOLM ISESUGUST MEHESÜDANT

Phoebus polnud surnud. Seda laadi inimestel on visa hing. Kui erakorraline kuninglik prokurör magister Phi-lippe Lheulier vaesele Esmeraldale ütles: «Ta on suremas,» siis oli see kas eksitus või nali. Kui ülemdiakon hukkamõistetule ütles: «Ta on surnud,» siis ei teadnud ta midagi kindlat, kuid ta arvas nii; ta ise uskus seda ega kahelnud oma sõnades ja lootis südamest, et see nii on. Olekski liig olnud naisele, keda ta armastas, oma võistleja kohta häid teateid tuua. Iga teine mees tema asemel oleks sedasama teinud.

Phoebuse haav oli raske, aga mitte nii raske, nagu ülemdiakon oli lootnud. Mürrimeister, kelle juurde vahi-soldatid ta kohe viisid, kartis esimesel nädalal tema elu pärast ja koguni ütles talle seda ladina keeles. Kuid noorus pani vastu, ja nagu seda sageli juhtub, meeldis

326

loodusele mitte hoolida igasugustest prognoosidest ja diagnoosidest, vaid arstile pikka nina näidata ja haige terveks teha. Kui Phoebus veel arsti koikul lamas, tulid philippe Lheulier ja vaimuliku kohtu uurijad teda üle kuulama, mis oli talle kaunis vastumeelt. Seepärast jättis ta ühel hommikul, kui ta end paremini tundis, oma kullatud kannused tohtrile vaevatasuks ja tegi säären. See aga ei takistanud sugugi uurimiskäigul oma tavalist rada minemast. Tolleaegne kohus ei hoolinud suurt kaelakohtu asjaajamise selgusest ega täpsusest. Tal oli sellest küllalt, kui süüalune saadi üles puua. Kohtunikel jätkus süütõendusi Esmeralda vastu. Nad arvasid, et Phoebus on surnud, ja sellega oli kõik öeldud.

Phoebus omalt poolt ei putkanud kuigi kaugele. Ta läks lihtsalt tagasi oma väerühma juurde Queue-en-Brie garnisoni Ile-de-France'i maakonnas, mõni postijaama-vahe Pariisist.

Lõppude lõpuks ei teinud talle suuremat lõbu isiklikult kohtusse ilmuda. Ta aimas, et seal tuleks tal naeruväärt osa mängida. Pealegi ei teadnud ta isegi hästi, mida kogu sellest loost arvata. Nagu uljas soldat kunagi, polnud ta usklik, küll aga ebausklik. Kogu selle loo üle järele mõeldes paistis talle kahtlasena kõigepealt kits, siis imelik kohtumine Esmeraldaga, samuti imelik viis, kuidas see tüdruk talle oma armastusest mõista andis, ja ka see, et tüdruk oli mustlane, ning lõpuks munklummutis. Kõiges selles tundus rohkem nõidust kui armastust olevat. Võib-olla oli tüdruk nõid, vahest koguni kurat ise. Või oli kogu see lugu komöödia, või kui kõnelda tolleaegses keeles, müsteerium, pealegi väga ebameeldiv müsteerium, milles tal tuli kaunis rumalat osa mängida, nimelt peksasaanud ja väljanaerdud kangelast. Kõigest sellest tundis kapten häbi, mille puhul La Fontaine tabavalt ütleb:

Täis häbi rebasena, keda kana kinni püüdnud.*

Siiski lootis ta, et kogu see lugu laiali ei lähe, ja kui ta kohtusse ei ilmu, siis vaevalt teda seal mainitaksegi, kohtusaalist väljaspool aga ei hakka keegi tema nime nimetama. Ses suhtes ta ei eksinud. Mingisugust «Kohtuteatajat»

327

tol ajal veel polnud ja vaevalt möödus nädal, kus Pariisi arvutuis hukkamispaikades mõnda vale-rahategijat elusalt ei keedetud, mõnda nõida ei poodud või ketserit ei põletatud, ning oldi juba harjunud, et vana feodaalne Temis üleskeeratud käistega ja paljaste käsivartega kõigil tänavanurkadel tapapinkide, võlla-sammaste ja häbipostide abiga oma kohust täitis, ja sellele ei pööratud kuigi suurt tähelepanu. Tolle aja kõrgem seltskond teadis vaevalt süüdimõistetu nime, keda läbi tänava veeti, lihtrahvas aga tundis säärasest la-bastvõitu vaatepildist aina lõbu. Surmanuhtlus oli nii harilik asi nagu pirukaküpsetaja praepann või lihuniku tapatall. Timukas oli sama lihunik, ainult veidi osavam.

Phoebus jäi õige ruttu rahulikuks niihästi veetleva Esmeralda isiku (Similari, nagu ta ütles) kui ka must-lastüdruku või munklummutise (see kõik oli talle üks-tapuha) noahoobi ja kohtuotsuse suhtes. Kuid niipea kui ta süda vabaks sai, ilmus sinna tagasi Fleur-de-Lysi kuju. Kapten Phoebuse süda tundis tolleaegse füüsika järgi hirmu tühjuse ees.*

Õieti polnud igavamat kohta kui Queue-en-Brie. See küla, kus elasid ainult hobuserautajad ja karedate kätega lehmanaised, koosnes majahüttidest ja ubriku-test, mis pika sabana poole penikoorma pikkuselt palistasid maantee mõlemat äärt.

Fleur-de-Lys, kapteni eelviimane armastus, oli ilus tütarlaps, pealegi oivalise kaasavaraga. Ja ühel hommikul, pärast lõplikku tervenemist, kui kindlasti võis arvata, et kahe kuuga peaks mustlastüdruku jant läbi ja juba unustatud olema, ratsutas armunud kavaler Gonde-laurier' maja ukse ette.

Ta ei pööranud tähelepanu kaunis suurele rahval murrule, kes oli kogunenud Jumalaema kiriku peaukse ette. Talle meenus, et on maikuu, ja ta arvas, et on tegemist mõne rongkäigu, nelipühi-teenistuse või muu pidupäevaga; ta sidus hobuse väravarõnga külge ja läks rõõmsalt üles oma ilusa mõrsja poole.

See oli üksi oma emaga.

Fleur-de-Lysil kipitas ikka veel südames lugu nõia-tüdrukuga, ta kitsega, ta neetud tähestikuga, ja Phoebuse

328

kauane puudumine. Kui ta aga oma kaptenit nägi sisse astuvat, leidis ta temal nii meeldiva välimuse olevat, nii toreda mundri, nii läikiva mõõgarihma, nii hõõguvad silmad, et ta rõõmust otse punastas. Ka aadlipreili ise oli veetlevam kui kunagi enne. Ta toredad valvakad juuksed olid oivaliselt palmitud, tal oli seljas taevakarva sinine kleit, mis nii hästi sobib blondiinidele — seda koketsust oli talle Colombe õpetanud — silmades aga vinetas igatsusraugus, mis ilusad tütarlapsed veel kaunimaks teeb.

Phoebus, kes viimasel ajal peale Queue-en-Brie sädis-tajate enam ühtki kaunitari polnud näinud, oli Fleur-de-Lysist joovastatud, mis meie ohvitseri nii agaraks ja galantseks tegi, et preili temaga kohe rahujalale asus. Isegi proua Gondelaurier'l, kes nagu alati emalikult oma suures tugitoolis istus, polnud lusti temaga tori-sema hakata. Fleur-de-Lysi etteheited aga hääbusid õrnadesse kudrutustesse.

Noor neiu istus akna ligidal ja tikkis ikka veel oma Neptunuse koobast. Kapten nõjatus tema tooli toele ja neiu noomis teda õrnalt summutatud häälega.

«Mis te, paha inimene, küll selle kahe pika kuu jooksul tegite?»

«Vannun teile,» vastas Phoebus, küsimusest veidi puudutatud, «te olete nii ilus, et võite isegi ülempiis-kopi pea segi ajada.»

Neiu oli sunnitud naeratama.

«Väga kena, mu härra! Aga jätke mu ilu rahule ja vastake parem mu küsimusele!»

«Heakene küll, armas nõbu, mul tuli garnisonis olla.»

«Kus, kui. küsida tohib? Miks te mind jumalaga jätma ei tulnud?»
«Queue-en-Brie's.»
Phoebus oli rõõmus, et esimene küsimus aitas teisest üle saada.
«Aga see pole siit ju kuigi kaugel, mu härra. Miks te mind kordagi vaatama ei tulnud?»
Siin jäi Phoebus tõesti kitsikusse.
«Sellepärast et... teenistus ... ja siis, kulla nõbu, ma olin haige.»
«Haige!» hüüdis neiu hirmunult.
329
«Jah ... haavatud.»
«Haavatud!»
Vaene laps kohkus päris ära.
«Ah, ärge sellepärast midagi kartke,» ütles Phoebus ükskõikselt, «tühja kah. Väike tüli, mõõgapiste. Mis see siis ära ei ole.»
«Mis see ära ei ole?» hüüdis Fleur-de-Lys ja lõi silmad üles. Need olid täis pisaraid. «Ah, teie ei räägi seda, mida mõtlete! Mis mõõgapiste see oli? Tahan kõike teada.»
«Olgu siis, armsam, meil oli väike tüli Mahe Fedyga, ühe Saint-Germain-en-Laye leitnandiga, kriimustasime mõlemad teineteisel veidi nahka. Ja kõik.»
Kapten luiskas. Ta teadis väga hästi, et auasjad meest alati naiste silmis tõstavad. Ja tõepoolest, Fleur-de-Lys vaatas talle otsa kartuse, heameele ja imetlusega. Kuid ta polnud siiski veel päris rahulikuks jäänud.
«Peaasi, et te jälle täitsa terve olete, mu Phoebus. Ma ei tunne teie Mahe Fedy'd, kuid ta on vastik mees. Ja miks te tülli läksite?»
Phoebus, kelle loov kujutlusvõime eriti tugev polnud, ei teadnud siin enam, kuidas oma vägiteoga hakkama saada.
«Ah, ma ei tea! ... Tühine asi . . . Hobune . . . Juhuslik lause ... Armas nõbu,» hüüdis ta, et jutuainet vahetada, «mis lärm see seal all kirikuesisel on?»
Ta ligines aknale.
«Mu jumal, kui palju rahvast! Vaadake, kallis nõbu!»
«Ei tea,» vastas Fleur-de-Lys. «Vist üks nõiatüdruk peab täna hommikul siin kiriku ees avalikult pattu kahetsema, pärast seda tõmmatakse ta võlla.»
Kapten oli nii kindel, et tal Esmeraldaga kõik on lõpetatud ja nii ei pannud ta Fleur-de-Lysi juttu suurt tähelegi. Siiski esitas ta temale paar küsimust.
«Kuidas selle nõiatüdruku nimi on?»
«Ei tea.»
«Mida arvatakse ta teinud olevat?»
Preili kehitas seegi kord oma valgeid õlgu.
«Ei tea.»
«Oh Jeesus!» hüüdis ema. «Nüüd on nii palju nõidu
330
siginenud, ma arvan, neid põletatakse, ilma et nende nimesidki teatakse. Kes teaks iga pilve nime taevas! Ja üldse milleks! Armsal jumalal on niikuinii oma nimekiri.» Auväärt proua tõusis püsti ja läks akna juurde. «Issand!» hüüdis ta. «Teil on õigus, Phoebus, tõesti, on aga rahvast! Jumal hoidku, mõned on katustelegi roninud. Kas teate, Phoebus, see tuletab minu noorust meelde. Kuningas Charles VII sissesõitu, kus kah niisama palju rahvast koos oli. Ma ei mäleta enam, mis aastal see oli. Kui ma sellest kõnelen, siis paistab see teile muidugi ilmatu kauge olevat, aga mulle on see alles nagu eile. Oh, noil aegadel oli rahvas

hoopis kenam. Inimesi seisis isegi Saint-Antoine'i värava sakkide otsas. Kuninga taga istus samal hobusel kuninganna ja nende kõrgustele järgnesid õuedaamid, kõik samuti härrade selja taga. Mäletan, et naerdi õige palju, kui nähti lühikese Amanyon de Garlande'i kõrval hiiglakasvuga rüütlit, härra Matefeloni, kes inglasi maha oli niitnud kui loogu. Suurepärane vaatepilt! Kõik Prantsusmaa aadlikud lippudega, mis silmade ees kiren-dasid. Mõnedel giid piigi otsas kolmnurksed lipukesed, mõnedel suuremad lipud. Härra de Calan näiteks kandis kolmnurkset lipukest, Jean de Châteaumorant suurt lippu, härra de Coucy ka suurt lippu ja see oli rikkalikum kui ühelgi teisel, välja arvatud vahest Bourboni hertsog.,. Ah, kui kurb on mõelda, et see kõik kord olemas oli, nüüd aga mitte enam.»

Armastajad ei kuulanud auväärt lese juttu. Phoebus nõjatus uuesti mõrsja tooli seljale, kus tal nii mõnus oli olla, sest ta liiderlik pilk võis siit kergesti tungida kõigisse Fleu'r-de-Lysi pihiku avaustesse. Neiu kaelus oligi parajal määral avanenud ja laskis nii suurepäraseid asju näha, sama palju veel juurde aimata, et siidiläike-lisest nahast uimastatud Phoebus enesele ütles: «Kuidas võib armastada kedagi peale blondiini!»

Mõlemad olid vait. Neiu tõstis vahetevahel Phoebuse poole oma veetlevad mahedad silmad ning nende juuksed segunesid kevadpäikese kiirtes.

«Phoebus,» ütles äkki Fleur-de-Lys tasa, «me abiellume kolme kuu pärast. Vanduge mulle, et te pole iialgi armastanud ühtki teist naist peale minu!»

331

«Vannun teile seda, ilus inglike!» vastas Phoebus ja ta kirglik pilk suurendas siira tooniga öeldud sõnade mõju. Ta uskus ehk sel silmapilgul ka ise sellesse, mis ta kõneles.

Hea ema rõõmustas, et kihlatute vahel nii täielik üks-! meel valitseb, ja läks toast välja majaasju korraldama. Phoebus märkas, et nad kahekesi jäid, ja see muutis agara kapteni nii julgeks, et tal õige kummalised mõtted pähe tõusid. Fleur-de-Lys armastas teda, ta oli ju temaga kihlatud, nad olid kahekesi, vana armastus ärkas Phoebuses uuesti,' kui mitte endises värskuses, siis vähemalt endise kirglikkusega. Ja kui suur roim see on oma leiba otse põllult süüa? Ei tea küll, kas just, niisugused mõtted tal peast läbi läksid, kuid kindel on, et Fleur-de-Lys äkki ta pilgust kohkus. Ta vaatas ringi, , ema polnud näha.

«Mu jumal,» ütles ta punastades ja rahutult, «mul on väga palav!»

«Tõepoolest,» vastas Phoebus, «varsti on keskpäev. Päike kõrvetab. Peab kardinad alla laskma.»

«Ei, ei,» hüüdis vaeseke, «vastuoksa, mul on värsket õhku vaja.»

Nagu hirv, kes hagijate karja liginemist tunneb, tõusis ta püsti, jooksis klaasukse juurde, avas selle ja ruttas palkonile.

Phoebus järgnes talle üsna tusasena.

Jumalaema kiriku esine plats, kuhupoole teatavasti palkon oli, pakkus sel silmapilgul kurjakuulutavat ja kummalist vaatepilti, mis ara Fleur-de-Lysi hirmu teise suunda pööras.

Määratu rahvahulk, mis kõigis lähedastes tänavates edasi-tagasi voogas, täitis sõna otseses mõttes kogu platsi. Väikesest rinnakõrgusest müürist poleks jätkunud, et kirikuesist vaba hoida, kui teda poleks kaitsnud kahekordne rida vahiseersante ja ammukütte arkebuusidega. Nii tiheda piikide ja arkebuuside müüri tõttu oli kirikuesine tühi. Sissekäiku sinna valvasid piiskopi hellebardlased. Katedraali laiad uksed olid suletud, vastandina neile arvutuile aknaile, mis platsi poole alt üles kuni katuseakendeni olid avatud ja kus

332

võis näha tuhandeid päid hunnikus nagu kahurikuule kuskil suurtükipargis.

See rahvameri oli väliselt hall,, räpane, mullakarva. Sündmus, mida oodati, pidi küll niisugune olema, mis tavaliselt kõige alamat liiki publikut külge tõmbab ja juurde meelitab. Hirmus oli see kisa ja lärm, mis kollaste peakatete ja räpaste juuste kuhjast tõusis. Siin oli enam naeru kui kisa, enam naisi kui mehi.

Aeg-ajalt kuuldi mõnda teravat kriiskavat häält sellest üldisest suminast üle käivat.

***

«Hei, Mahiet Baliffre! Kas teda siin pooma hakatakse?»

«Mine ikka! Siin tuleb tal särgiväel avalikult pattu kahetseda! Armuline jumal aevastab talle siin ladina keelt näkku. Seda tehakse siin ikka keskpäeva ajal. Kui sind võllas huvitab, siis mine Greve'i platsile.»

«Lähen ka pärastpoole.»

***

«Öelge ometi, Boucanbry-emand, kas see on oige, et ta pihiisast loobus?»

«Küllap vist, Bechaigne'i-emand.»

«Näete siis, püsti pagan!»

***

«Härra, niisugune on komme. Paleefoogt on kohustatud hukkamõistetud kurjategija kohtuotsuse täitmiseks välja andma — ilmaliku inimese Pariisi prevoole, vaimuliku aga vaimuliku kohtu eesistujale.»

«Tänan teid, härra!»

***

«Oh, mu jumal!» hüüdis Fleur-de-Lys. «Vaene inimeselaps!»

Ta pilk, mis üle rahvahulga libises, oli täis kurbust. Kapten, kes enam oli huvitatud temast kui rahvamurrust, näppis tema selja taga ta kleidi vöö kallal. Neiu pöördus paluva naeratusega ümber.

«Palun, jätke ometi, Phoebus! Kui mu ema tagasi tuleks ja teie kätt näeks ...»

Sel hetkel lõi Jumalaema kiriku kell aegapidi kaksteistkümmend. Rahulolu sumin käis läbi rahva. Vaevalt oli kaheteistkümnenda löögi kaja kustunud, kui

333

peade meri liikuma hakkas nagu lained tuulehoost Platsilt, aknaist, katustelt tõusis pöörane kisa: «Tuleb, tuleb!»

Fleur-de-Lys tõstis käed silmade ette, et mitte näha mis all sünnib.

«Kallike,» ütles Phoebus, «kas me ei läheks tagasi tuppa?»

«Ei,» vastas ta ja avas uudishimus oma silmad, mis hirmuga olid sulgunud.

Parajasti tuli Saint-Pierre-aux-Boeufs' tänavast platsile häbivanker, millele oli ette rakendatud tugev normandia hobune ja mille ümber mehed ratsutasid, lilladel mundritel valged ristid. Vahtkonna seersandid tegid rahva seas kepihoopidega teed. Vankri kõrval ratsutasid mõned kohtuametnikud ja vahtkonna ohvitserid, keda ära võis tunda nende mustast mundrist ja kohmetust sadulasistumisest. Magister Jacques Char-molue oli nende eesotsas.

Vankris istus noor tütarlaps, käed seljale seotud. Preestrit ta kõrval polnud. Ta oli särgiväel, pikad mustad juuksed (sel ajal oli viisiks neid alles võlla juures ära lõigata) langesid lahtistena ta poolkaetud rinnale ja õlgadele.

Läbi lainetavate juuste, mis särasid nagu kaarna suled, võis näha halli jämedat karedat köit, mis ta haprad rangluud marraskile oli hõõrunud. Köis väänles ümber õnnetu tütarlapse veetleva kaela nagu vihmauss ümber lille. Köie alt vilkus väike roheliste klaashelmestega kaunistatud amulett, mis talle alles oli jäetud, küllap sellepärast, et surmaminejaile enam

midagi ei keelata. Kes aknast alla vaatas, võis vankri põhjas näha ta paljaid jalgu, mida ta naise häbitunde tõttu enese alla püüdis peita. Ta jalgade ees oli kinniseotud kitseke. Hukkamõistetu hoidis hammastega alla libisema kippuvat särki kinni. Nähtavasti kannatas ta oma viletsuses ja hädas kõige enam sellepärast, et tal kõigi silmade ees , tuli poolalasti olla. Ah, mitte sellesarnaste tunnete jaoks pole häbi loodud!

«Jeesus!» hüüdis Fleur-de-Lys äkki kaptenile. «Vaadake, armas Phoebus, see on ju see vastik mustlastüdruk oma kitsega.»

334

Ta pöördus Phoebuse poole. Kapten vahtis üksisilmi vankri poole. Ta oli väga kahvatu.

«Missugune mustlastüdruk oma kitsega?» küsis ta kogeldes.

«Kuidas!» vastas Fleur-de-Lys. «Kas te siis ei mäleta?...»

Phoebus katkestas teda:

«Ma ei tea, mis te sellega tahate öelda.»

Ta astus sammu tagasi, et tuppa minna, kuid Fleur-de-Lys, kelles oli ärganud armukadedus, mis kord varemgi sama mustlastüdruku puhul nii elavalt ennast tunda oli andnud, heitis temale läbitungiva ja umbuskliku pilgu. Talle tuli uduselt meelde, nagu oleks ta kuskilt kuulnud, et keegi kapten on segatud selle nõia-tüdruku protsessi.

«Mis teil on?» küsis ta Phoebuselt. «Kas selle naise nägemine teid kuidagi häiris?»

Phoebus katsus naerda.

«Ah mind? Mitte kõige vähemat! Minge ikka!»

«Jääge siis siia,» ütles ta käskivalt, «vaatame lõpuni.»

Õnnetul kaptenil tuli jääda. Mis teda veidi rahustas, oli see, et süüalune oma pilku vankri põhjast üles ei tõstnud. Jah, see oli tõesti Esmeralda! Sel häbistuse ja õnnetuse viimasel teekonnalgi oli ta ikka veel ilus. Ta suured mustad silmad näisid ta kõhnaksjäänud palge tõttu veelgi suuremad olevat; ta kahvatu nägu oli puhas ja ülev. Ta sarnanes endise Esmeraldaga nagu mõni Masaccio madonna Raffaeli madonnaga *: ta oli nõrgem, hapram, kõhnem.

Muide, kõik oli temas nii-öelda kõikuma hakanud, kõik oli temas tuimunud, välja arvatud ainult häbitunne: niivõrd murdunud oli ta meeleheite tõttu. Ta keha rappus vankri põrumisel nagu mõni elutu ja katkine asi. Ta pilk oli sünge ja meeletu. Uks pisar oli tal veel silma jäänud, aga see oli liikumatu, nagu jäätanud.

Vahepeal oli saatuslik rongkäik läbi rõõmust kisava ja uudishimutseva rahvamurru jõudnud. Tõtt armastava kroonikakirjutajana peame igatahes ütlema, et nähes Esmeraldat nii ilusana ja nii mahalööduna, tundsid paljud, isegi need, kel kõva süda oli, tema vastu kaastundmust.

335

Lõpuks jõudis vanker kiriku ette. Peasissekäigu ees jäi ta seisma. Saatesalk rivistus kahele poole. Rahvas jäi vait ja ses pidulikus ja pinge-lises vaikuses avanesid nagu iseenesest suure ukse mõlemad pooled hingedel, mis kriiskavalt kääksusid nagu flöödid. Hämarat leinavärvides kiriku sisemust, mida vaevaliselt valgustas mõni kaugel peaaltaril särav vahaküünal, võis nüüd näha kogu ta sügavuses. Oli, nagu oleks keset valguseküllast platsi koopasuu avanenud, üsna taga, altari hämaruses paistis ülalt võlvilt alla põrandani langeval mustal kangal hiiglasuur hõbe-rist. Kirik oli tühi. Ainult taamal, kooritoolidel, võis ebamääraselt näha mõne preestri pead, ja sel silmapilgul, mil uks avanes, kostis kirikust pühalikult tõsine, vali, ühetooniline laul, mis hooti hukkamõisteni pea peale paiskas pahaendeliste salmide katkeid:

«. . . Non timebo millia populi circumdantls me; ex-surge, Domine; salvum me fac, Deus!»

«. . . Salvum me fac, Deus, quoniam intraverunt aquae usque ad animam meam.»

«. . . fnfixus surn in limo profundi; et non est substan-tia.» 22

Samal ajal alustas üks teine hääl koorist eraldi, peaaltari astmelt, raskemeelset ofertooriumi:

«Qui verbum meum audit, et credit ei qui misit me, habet vitam aeternam et in judicium non uenit; sed tran-sit a morte in vitam.» 23

See laul, mida mõned raugad kaugel pimeduses laulsid selle ilusa, noorus- ja eluküllase olendi puhul, keda kevade soe õhk paitas ja keda päike oma kiirtega üle ujutas, oli surmamissa.

Rahvas kuulas hardalt.

Ehmunud ja õnnetu tütarlapse pilgud ja mõtted viibisid täielikult kiriku hämaras sisemuses. Ta veretud huuled liikusid nagu palves, ja kui timukasulane tuli

336

teda vankrist maha aitama, kuulis see, et ta tasakesi sõna «Phoebus» kordas.

Ta käed seoti lahti ja teda kästi vankrist maha tulla ühes kitsega, kes ka lahti seoti ja kes end vabana tundes aina rõõmsalt mökitas. Siis pidi ta paljajalu mööda kivist sillutist minema kuni portaali trepiastmeteni. Kaelas olev köis lohises tal ussina järel.

Siis lakkas kirikus laulmine. Suur kuldrist ja rida põlevaid küünlaid hakkasid hämaruses liikuma. Kuuldi kirjudes riietes kirikuteenrite hellebardide kolksatusi ja mõne aja pärast tuli pikk rong missariietes preestreid ja valgetes kirikukuubedes diakoneid aeglasel sammul salme lauldes süüaluse poole. Varsti nägi süüdistatu ja kogu rahvas seda rongkäiku enese ees. Tütarlapse pilk aga kiindus sellesse, kes otsekohe ristikandja järel eesotsas käis.

«Oo,» ütles ta tasakesi ja lõdises ise, «jälle tema, see preester!»

See oli tõepoolest ülemdiakon. Vasakut kätt oli tal alamkantor, paremal kantor, ametikepp käes. Ülemdiakonil endal oli pea kuklas, silmad liikumatud ja pärani avatud, ning ta laulis valju häälega:

«De ventre inferi clamavi, et exaudisti vocem meam, Et projecisti me in profundum in corde maris, et flumen circumdedit me.» [24]

Silmapilgul, mil ta kõrge teravkaarvõlvi alt päevavalgele ilmus, seljas lai hõbedane kirikukuub musta ristiga, oli ta näost lausa kaame, nii et mõnelgi rahva hulgas mõte tekkis, kas pole see mitte üks põlvitavaid marmorist piiskoppe koori hauakividelt, kes püsti on tõusnud ja nüüd siia tulnud, et haualävel surmaminejat vastu võtta.

Esmeralda, kes oli niisama kahvatu ja raidkujusar-nane, märkas vaevalt, kuidas talle raske kollasest vahast põlev küünal pihku pisteti. Ta ei kuulnud ka kohtu-kirjutaja kriiskavat häält, kui see avaliku patukahetsuse saatuslikku vormelit ette luges. Kui tal kästi öelda «aamen», siis ta ütles «aamen». Tas virgus pisut elujõudu

337

[22] Ei võta ma karta ümbritseva rahva hulkasid; tõuse, issand, päästa mind, jumal! . . . Päästa mind, jumal, sest veed on tunginud kuni mu hingeni. . . Olen vajunud sügavasse porisse ega ole jalgealust (lad. k.).

[23] Kes mu sõna kuuleb ja usub sellesse, kes mind saatnud, see pärib igavese elu ega lähe kohtujärje ette, vaid läheb surmast ellu (lad. k.).

[24] 1 Põrgu põhjast hüüdsin ma, ja sa kuulsid mu häält, ja sa heitsid mind mere kuristikku ning vood lõid mu ümber kokku (lad. k.).

alles siis, kui ta nägi preestrit valvuritele märku andvat ära minna ja teda üksinda enese poole tulevat.

Esmeralda tundis, kuidas veri talle pähe valgus. Ja ta juba tardunud ning külmas hinges lõi leegitsema pahameele viimne sädemeke.

ülemdiakon ligines talle aegapidi. Esmeralda nägi, kuidas isegi sel hirmsal minutil himurusest, armukadedusest ja ihast põlev pilk üle ta palja keha libiseb.

«Tütarlaps,» ütles ta valju häälega, «kas teie olete jumalalt andeks palunud kõik oma patud ja üleastumised?»

Siis kummardus ta tema kõrva juurde ja lisas (pealtvaatajad arvasid, et ta kuulab süüaluse viimast pihtimist) : «Kas sa tahad minu omaks saada? Ma võin sind veel päästa!»

Tütarlaps vaatas talle teravalt otsa ja ütles:

«Tagane minust, saatan! Või ma annan sind üles!»

Ülemdiakon naeris võikalt.

«Sind ei ustaks. Sa lisaksid oma roimale ainult häbi juurde. Vasta ruttu! Tahad sa minu omaks saada?»

«Mis sa tegid mu Phoebusega?»

«Ta on surnud!» vastas preester.

Sel silmapilgul tõstis ülemdiakon juhuslikult pea üles ja nägi platsi teises otsas Gondelaurier' maja palkonil kaptenit, kes seisis Fleur-de-Lysi kõrval. Preester vaarus, äigas käega üle silmade, vaatas veel kord ja pomises needimissõnu. Kõik ta näojooned virildusid tugevasti.

«Hea küll, sure siis!» pigistas ta hammaste vahelt. «Keegi ei pea sind saama!»

Ta sirutas oma käe mustlastüdruku kohale ja hüüdis valjult, surnumatja häälega:

«1 nunc, anima anceps, et sit tibi Deus misericors!» 1

Selle võika lausega lõpetati harilikult avaliku patukahetsemise tseremooniad. See oli preestri märguanne timukale.

Rahvas langes põlvili.

Mine nüüd, patune hing, ja jumal olgu sulle armuline (lad.k.).

338

«Kurie eleison,» 1 laulsid portaali võlvi alla seisma jäänud preestrid.

«Kürie eleison,» kordas rahvahulk ja see ümin kandus üle peade nagu mere kohin.

«Amen,» ütles ülemdiakon.

Ta käänas selja süüaluse poole, ta pea langes rinnale, ta pani käed kokku ja liitus teiste preestritega. Hetk hiljem kadus ta ühes risti, küünalde ja kirikukuu-bedega katedraali hämara võlvistiku alla. Koorile liginedes nõrgenes aegapidi ta hääl, mis laulis seda ahas-tuslaulu:

«Omnes gurgites tui et fluctus tui super me transie-runt.» 2

Samal ajal hääbusid peakiriku sammaste vahel vähehaaval ka kirikuteenrite hellebardide rautatud varte kolksatused vastu põrandat ja need olid nagu tornikella haamri viimsed löögid hukkamõistetule.

Läbi lahtijäänud uste võis rahvas näha tühja, mahajäetud, pimedat ja hääletut leinas kirikut.

Hukkamõistetu püsis liikumatult oma kohal, oodates, mis temaga edasi sünnib, üks keppidega seersantidest pööras sellele magister Charmolue tähelepanu, kes kogu kirjeldatud stseeni kestel uuris peaportaali bareljeefi, mis ühtede arvates pidi kujutama Aabrami

ohverdamist, teiste järgi aga tarkade kivi tegemist, kus ingel sümboliseerib päikest, haokubu tuld ja Aabram ise alkeemikut.

Polnud kerge teda sellest uurimisest lahti kiskuda. Lõpuks ometi pöördus ta ümber ja tema märguande peale astusid kaks kollases riides meest, timukasulased, mustlastüdruku juurde, et tal uuesti käsi kinni siduda.

Võib-olla haaras õnnetut sel silmapilgul, kus tal jälle tuli häbivankrisse ronida, et oma viimsele teekonnale asuda, mingi südantlõhestav haletsus, et ta peab surema. Ta lõi oma punetavad, kuivad silmad taevasse, päikese ja hõbedaste pilvede poole, mille vahelt siit-sealt laigud sinist taevast paistsid, siis langetas ta

1 Issand, halasta (kreeka k.).

2 Kõik su veed ja su vood hoovasid üle minu (lad. k.).

339

pilgu alla rahvahulga ja majade peate. Parajas kui üks kollases riides mees ta käsivarsi nööriga selja taha kokku tõmbas, karjatas ta järsku õudselt. Karjatuses oli aga ka midagi rõõmsat. Platsi nurgal palkonil nägi ta oma sõpra, oma isandat, Phoebust, oma elu teist palet.

Kohtunik oli valetanud! Preester oli valetanud! See seal oli ju tema, selles ei võinud mingit kahtlust olla. Seal ta seisis, ilus ja elus, seljas läikiv munder, sulg pea peal, mõõk puusal!

«Phoebus!» karjus Esmeralda. «Minu Phoebus!»

Armastusjoovastuses tahtis ta oma erutusest värise-vaid käsi tema poole sirutada, kuid need olid kinni seotud.

Siis nägi ta, kuidas kapten kulmu kortsutas, ta käele toetuv neiu aga talle põlglikult ja vihaselt otsa vaatas. Phoebus näis mõne sõna ütlevat, mida mustlastüdruk muidugi ei kuulnud, ja mõlemad kadusid kiiresti palkoni klaasukse taha, mis nende järel sulgus.

«Phoebus!» kisendas ta meeleheitlikult. «Kas siis kai sina seda usud?»

Kummaline mõte käis tal peast läbi. Talle tuli meelde, et ta mõisteti ju surma Phoebus de Chäteaupers'i tap mise pärast.

Siiamaani oli ta kõike talunud. Kuid see viimane hoop oli liiga ränk. Ta langes liikumatult maha täna-vakividele.

«Kähku!» ütles Charmolue. «Tõstke ta vankrisse, aeg on lõpetada!»

Keegi polnud veel märganud imelikku pealtvaatajat kuningate raidkujude galeriil üleval otse portaali terav-võlvi kohal. Too pealtvaataja oli kõike siit ülalt jälginud niisuguse ükskõiksusega, nii õieli kaelaga, nii inetu näoga, et kui ta poleks kandnud punast ja lillat värvi riietust, siis oleks võidud teda pidada üheks neist kivi koletistest, mille lõugade vahelt katedraali vihmavee torud juba kuuesaja aasta kestel vett välja paiskavad. Too vaatleja polnud silmist lasknud kõige vähematki sellest, mis keskpäevast peale Jumalaema kiriku por taali ees toimus. Kohe alguses sidus ta kellegi märkamata ühe galerii sambakese külge kõvasti kinni jämeda

340

köie, mille teine ots alla kirikutrepile ulatus. See tehtud, jäi ta rahulikult vaatama, aeg-ajalt vilistades, kui mõni rästas tema eest mööda lendas.

Kui timukasulased asusid Charmolue külmaverelist käsku täitma, hüppas too pealtvaataja järsku üle galerii ääre, hoides jalgade, põlvede ja kätega köiest kinni. Ta libises mööda kiriku esikülge alla nagu vihmatilk mööda ruutu, ja kiirelt nagu katuselt alla kukkunud kass jooksis ta kahe timukasulase juurde, lõi nad oma tugevate rusikatega jalust maha, haaras

mustlastüd-ruku kaenlasse nagu laps oma nuku ja oli ühe hüppega kirikutrepil. Seal tõstis ta tütarlapse kõrgele pea kohale ja karjus kirikusse tormates koleda häälega:

«Varjupaika!»

See kõik sündis sellise kiirusega, et kui oleks olnud öö, siis oleks seda kõike võidud näha üheainsa välgusähvatuse jooksul.

«Varjupaika, varjupaika!» kordas rahvas ja tuhandete inimeste käteplagin pani Quasimodo ainsa silma rõõmust ja uhkusest särama.

See ootamatus äratas hukkamõistetu üles. Ta avas silmalaud, nägi Quasimodot ja sulges nad uuesti, nagu ehmatades oma päästjat nähes.

Charmolue oli ühes timukate ja kogu saatesalgaga kohkunud ega teadnud, mis teha, sest Jumalaema kiriku piirkonnas oli hukkamõistetu puutumatu. Katedraal oli pelgupaik, mille lävel inimlik kohtumõistmine kaotas igasuguse võimu.

Quasimodo jäi suure portaali võlvi all seisma. Ta tugevad jalad seisid kiriku kivitahvlitel niisama kindlalt kui romaani sambad. Ta suur karvane pea kadus õlgade vahele nagu lõvi pea, kellel laka alt kaela ei näe. Noor üleni värisev tütarlaps rippus ta karedatel kätel valge linana, kuid Quasimodo hoidis teda nii ettevaatlikult, nagu oleks ta kartnud teda oma käte vahel purunevat või närtsivat. Arvatavasti tundis ta, et see orn, peen ja kallis asi pole tema käte jaoks loodud. Ta ei julgenud teda isegi hingeõhuga riivata. Siis aga pigistas ta teda äkki oma kaisus vastu oma nurgelist rinda nagu oma vara, oma aaret, nagu ema oma last. Ta kükloobisilm vaatas alla tema peale õrnuse, nukruse

341

ja haledusega ning tõusis siis jälle täis tuld üles. Naised naersid ja nutsid läbisegi, rahvahulk märatses vaimustusest, sest Quasimodo oli neil silmapilkudel tõesti kaunis. Jah, ta oli kaunis, see orb, see leidlaps, see inimjätis. Ta tundis end ülevana ja tugevana, vaatas näkku sellele ühiskonnale, kes ta ära oli tõuganud, kuid kelle asjadesse ta end nii julgelt oli seganud, sellele inimeste kohtumõistmisele, kelle küünte vahelt ta oli ohvri ära kiskunud, kõigile neile tiigritele, kel nüüd tuli tühjalt hambaid lõgistada, neile täituritele, kohtunikele, timukatele ja kogu sellele kuninglikule võimule, mida tema, nii väeti, nüüd jumala võimu abiga oli murdnud.

Oli midagi väga liigutavat selles, et nii inetu olend kui Quasimodo kaitseb nii õnnetut olendit kui surmamõistetud mustlastüdruk. Siin olid teineteist leidnud kaks hüljatut — üks looduse, teine ühiskonna poolt —, kes teineteist vastastikku aitasid.

Mõni minut oma võitu maitsnud, kadus Quasimodo ühes oma kandamiga äkki kirikusse. Rahvas, kes alati on vaimustatud vaprusest, püüdis teda veel silmadega hämarate kirikuvõlvide alt otsida, kahetsedes, et ta vai-mustuseobjekt nii ruttu kadus. Äkki nähti teda uuesti Prantsuse kuningate galerii ühes otsas. Ta jooksis galeriist läbi nagu meeletu, hoides kõrgel oma saaki ja kisades: «Varjupaika!» Rahvahulk hakkas uuesti plaksutama. Galeriist kadus Quasimodo uuesti kiriku sisemusse. Pilk hiljem nähti teda juba ülemisel platvormil endiselt edasi tormamas, mustlastüdruk ikka veel kätel. «Varjupaika!» karjus ta. Rahvahulk plaksutas jälle. Lõpuks ilmus ta kolmat korda nähtavale juba suure kellatorni tipus. Sealt näitas ta uhkusega kogu Pariisile tütarlast, kelle ta oli päästnud. Müriseva häälega, mida talt muidu nii harva kuuldi ja mida ta ise kunagi ei kuulnud, kisendas ta metsikult, nii et pilvedeni kostis: «Varjupaika, varjupaika, varjupaika!»

«Hurraa, hurraa!» karjus rahvas omapuhku. Need tormised hüüud ulatusid üle jõe Greve'i platsile kogunenud rahvani ja patukahetsejani, kes kogu aeg üksisilmi oodates võllast vahtis.

ÜHEKSAS RAAMAT

I. SONIMINE

Claude Frollo'd polnud enam kirikus, kui ta kasupoeg nii ootamatult katki lõikas saatusliku sõlme, millesse õnnetu ülemdiakon oli mähkinud mustlastüdruku ja ka iseenese. Käärkambrisse jõudes kiskus ta seljast koori-särgi, kirikukuue ja stoola, viskas need kõik kohkunud teenri kätte, väljus läbi kloostri salaukse, käskis paadimehel ennast Seine'i vasakule kaldale viia ja kadus siis ülikoolilinna kühmjatesse tänavatesse, teadmata kuhu minna, kohates igal sammul meeste ja naiste salku, kes rõõmsalt Saint-Micheli silla poole ruttasid lootuses «veel õigel ajal pärale jõuda» ja näha, kuidas nõida võlla tõmmatakse. Ta oli kahvatu, hajameelne, ärevil, pime ja endast ära, nagu lendu ehmatatud öölind päeva ajal, keda kari lapsi taga ajab. Ta ei teadnud, kus ta oli või mis ta mõtles, ja kas see on unes või ilmsi. Vahel ta kõndis, vahel jooksis juhuslikke tänavaid mööda, pöördudes kord paremale, kord vasakule. Teda kihutas takka mõte Greve'i platsist, sellest hirmsast Greve'i platsist, mida ta ebamäärasena oma selja taga tundis.

Nõnda läks ta piki Sainte-Genevieve’i mäge ja jõudis lõpuks Saint-Victori värava kaudu linnast välja. Ta põgenes seni, kuni ta taha vaadates veel ülikoolilinna torne ja eeslinna harvu maju näha võis; aga kui üks mäeküngas ta eest lõpuks ära varjas kogu selle vastiku Pariisi, kui ta arvas, et on linnast juba sada penikoormat kaugel, kuskil põldudevahelisel lagendikul, jäi ta seisma ning talle paistis, et alles siin võib ta jälle hingata.

343

Nüüd andis ta voli hirmsaile mõtteile, mis teda ahistasid. Ta nägi oma hinge läbi ja jahmatas. Talle meenus õnnetu tütarlaps, kes teda oli hukutanud ja kelle tema oli hukutanud. Ta vaatas rahutult tagasi mõlemale väänlevale teele, mida mööda saatus nende kahe elu oli juhtinud kuni ristteeni, kus ta nad halastamata teineteise vastu oli tõuganud ja purustanud. Ta mõtles veel igaveste tõotuste mõttetusele, kainuse, teaduse, usu, vooruse tühisusele ja jumala kasutusele. Ta süvenes südamerõõmuga neisse pahadesse mõtetesse, ja mida sügavamale ta sukeldus, seda enam tundis ta eneses saatana irvitust.

Nõndaviisi oma hinges kaeveldes nägi ta, kui palju ruumi loodus selles kirgedele on jätnud, ning ta naeris veel kibedamini. Oma südame põhjast raputas ta üles kogu oma viha, kogu oma tigeduse, ja haiget uuriva arsti külma pilguga nägi ta, et see viha ja tigedus polnud muud kui moondunud armastus, ning kuidas armastus, see inimlike vooruste allikas, on muutunud preestri südames mingiks jõleduseks ja kuidas tema temperamendiga inimene preestrina moondub saatanaks. Ta pahvatas võikalt naerma ja muutus äkki kahvatuks. Ta oli näinud süngemat poolt oma saatuslikust kirest, oma söövitavast, mürgisest, tigedast, halastamatust armastusest, mis viis ühe võlla, teise põrgusse: mustlastüdruk oli mõistetud surma, tema aga igavesse hukatusse.

Jälle pidi ta naerma, kui ta sellele mõtles, et Phoebus oli elus, et kapten ikkagi elas, oli lõbus ja rahul, hooples parema mundriga kui kunagi enne, oli endale muretsenud uue armukese, kellele tahtis näidata, kuidas endist puuakse. Ta metsik naer suurenes veelgi, kui ta mõtles, et maa peal elavate inimeste hulgas, kellele ta surma oli soovinud, oli mustlastüdruk ainus, keda ta ei vihanud, ja ometi ka ainus, kes surma küüsist ei pääse.

Kaptenilt siirdus ta mõte rahvahulgale. Ennekuulmatu kiivus haaras teda. Ta mõtles sellele, kuidas rahvas, kogu rahvahulk nägi oma silmade ees ta jumal; datud naist särgiväel,

peaaegu alasti. Ta väänas käsi mõtte juures, kuidas see naine, kelle kehakontuure hämaras enese ees nähes ta oleks ülimalt õnnelik olnud, seisab nüüd päise päeva ajal kogu rahva silmade ees

344

riietatuna nagu mõnel naudinguööl. Ta nuttis raevust selle üle, et kõik need armastuse saladused on porri tallatud, häbistatud, paljastatud, igavesti rüvetatud. Ta nuttis raevust, kujutledes, kui palju häbematuid pilke libiseb nüüd üle tüdruku halvasti kinnipandud särgi ja et see ilus tütarlaps, neitsilik liilia, häbelikkuse ja õndsuse karikas, mille äärt ta ise ainult värisevate hü"ul-tega oleks julgenud puudutada, on muutunud avalikuks astjaks, kust Pariisi kõige alam rahvakiht, vargad, sandid, hulgused ühiselt võivad juua ja rahuldada oma jultunud, kasimatut ning rikutud himurust.

Kui ta katsus kujutleda õnne, mida ta oleks võinud siin maa peal maitsta, kui tütarlaps poleks mustlastüdruk olnud ja ta ise mitte preester, kui Phoebust üldse olemas poleks olnud ja kui tütarlaps oleks armastanud teda, Claude'i; kui ta kujutles, et ka temal enesel oleks elu võinud olla täis päikesepaistelist armastust ja rahu, et ka praegusel hetkel leidub maailmas siin ja seal õnnelikke paare, kes kõike unustades vestlevad lõpmatult kuskil apelsinipuude vilus, jõe kaldal, veereva päikese kiirtes, tähistaeva all, ja et kui jumal oleks tahtnud, oleks ka tema selle tütarlapsega võinud õnnelik paar olla, — kui ta sellele kõigele mõtles, sulas ta süda õrnuses ja ahastuses.

Ah, see tütarlaps, tema, ikka tema! See mõte keerles vahetpidamata ta peas, piinas teda, näris ta aju ja südant. Tal polnud kahju- ega kahetsustunnet; kõike, mis ta teinud oli, oleks ta võinud uuesti teha, talle meeldis näha Esmeraldat pigemini timuka kätes kui kapteni süles. Kuid ta kannatas, ta kannatas nii, et ta vahetevahel oma peast juukseid rebis, et näha, kas nad halliks pole läinud.

_Ühel silmapilgul käis ülemdiakoni peast mõte läbi, et võib-olla just sel minutil tõmbab see koletu köis, mida ta hommikul nägi, oma raudse silmuse tütarlapse õrna ja peene kaela ümber kokku. Külm higi tuli tal sellest mõttest laubale.

Teisel silmapilgul aga nägi ta, ise saatanlikult enese üle naerdes, oma vaimusilma ees korraga kaht Esmeraldat: üht elavat, muretut ja rõõmsat, magu ta teda esimest korda nägi, kui neiu ehituna harmoonilises tantsus

345

keerles, ja teist särgiväel, köis kaelas, paljajalu oma viimasel elupäeval aegapidi mööda järsku võllaredelit üles ronivat. Need kaks pilti tekkisid nii elavalt ta silmade ette, et ta pidi hirmust karjatama.

Samal ajal, kui see meeletuseraju tema hinges kõik segi paiskas, murdis, painutas, lõhkus ja pahupidi keeras, heitis ta pilgu loodusele enese ümber. Ta ees võsas nokitsesid kanad, läikivad sitikad jooksid päikesepaistel, pea kohai sinises taevas ujusid väikesed hallid pil-vekesed, taevaserval ulatus Saint-Victori kloostri torni tahvlikivist obelisk üle kumera künka, Copeaux' nõlval silmitses mölder vilistades, kuidas ta usinad veskitiivad keerlevad. Kogu see tuhandes vormis tegutsev, korraldatud, rahulik elu ta ümber tegi talle haiget. Ta hakkas uuesti jooksma.

Nõnda jooksis ta üle väljade kuni õhtuni. See põgenemine looduse, elu, iseenese, inimese, jumala, üldse kõige eest kestis terve päeva. Vahel heitis ta näoli maha ja rebis küüntega maast oraselehti. Vahel jäi ta mõne tühja küla tänaval seisma, peas nii talumatud mõtted, et ta mõlema käega peast kinni haaras, et seda õlgade vahelt lahti kangutada ja vastu maad puruks lüüa.

Kui päike hakkas looja minema, heitis ta veel korra pilgu ensesse ja leidis, et ta on peaaegu hulluks läinud. Maru, mis tas mässama oli hakanud, kui ta oli kaotanud lootuse ja tahte mustlastüdrukut päästa, ei jätnud ta teadvusse ühtki tervet mõtet, ainustki kindlat mõistet. Ta mõistus lamas põrmus peaaegu täielikult purusta-tuna. Säilinud oli tal ainult kaks selget kujutelma: Esmeralda ja võllasammas. Kõik muu oli tume. Need kaks kõrvuolevat kujutelma sulasid üheks kohutavaks pildiks. Mida enam ta neid oma järelejäänud tähelepanu ja mõttega vaatas, seda enam kasvasid nad mingis fantastilises progressioonis: üks oma veetluses, hurmä-vuses, ilus, valgusesäras, teine oma õuduses. Lõpuks paistis Esmeralda talle tähena, võllas aga päratu suure kondise käena.

Imelik siiski, et kõigi nende piinade kestel ei tulnud talle kordagi mõtet surmast. Niisugune oli kord selle õnnetu loomus. Ta hoidis elust visalt kinni, võib-olla sellepärast, et ta teisel pool hauda nägi ilmselt põrgut.

346

Vahepeal hakkas juba hämarduma. Elunatuke, mis tal veel hinges oli, sundis teda ebamääraselt mõtlema tagasiminekule. Ta arvas enese Pariisist kaugel olevat, aga teravamalt vaadates nägi ta, et oli ainult ülikoolilinna müüri ümber ringi käinud. Paremat kätt paistsid Saint-Sulpice'i torn ja Saint-Germain-des-Pres' kolm teravat tippu. Ta läks sinnapole. Kui ta Saint-Germaini sakiliselt müürilt kuulis kloostri valvuri hüüdu: «Kes seal on?», pöördus ta abtkonna veski ja alevi pidali-maja vahelisele jalgrajale, ja natukese aja järel oli ta juba Pre-aux-Clercs'i ääres. See aas oli kuulus mürglite tõttu, mis siin ööd kui päevad juhtusid. See oli Saint-Germaini munkade «hüdraks»: quod monachis Sancti-Germani pratensis hydra fuit, clericis nõva semper dissi-diorum capita suscitantibus.1 ülemdiakon kartis, et ta seal kellegagi võib kokku puutuda. Tal oli hirm näha ükskõik mis inimese nägu. Ta möödus ülikoolilinnast ja Saint-Germaini eeslinnast, ta tahtis linna sisse minna võimalikult hiljem. Nii läks ta piki Pre-aux-Clercs'i, pöördus siis tühjale jalgrajale, mis seda aasa lahutab Dieu-Neufist, ja jõudis lõpuks jõe äärde. Seal leidis dom Claude ühe paadimehe, kes teda mõne Pariisi teenari eest mööda Seine'i ülespoole viis kuni Vanalinna sillani ja maha pani tollele tühjale neemele, kus lugeja kord juba unistavat Gringoire'i nägi ja mis teisel pool ku-ningaaedu paralleelselt Lehmade ülevedaja saarega vette küündis.

Paadi ühetooniline kiikumine ja vee sulin suigutas kuidagi õnnetut ClaudeM. Kui paadimees oli juba lahkunud, seisis ta ikka veel kaldal tuimalt enese ette vaadates ja kõike ainult läbi suurendava lainetuse tajudes, mis kõigest ümbritsevast talle mingi fantasmagooria lõi. Tihti mõjub suurest murest tekkinud väsimus nõndaviisi meie meeltele.

Päike oli juba kadunud Nesle'i kõrge torni taha. Oli videvik. Taevas oli kahvatu, samuti jõe vesi. Nende kahe valge laigu vahel lamas tumeda ribana Seine'i vasak kallas, kuhupoole ülemdiakon teravalt vaatas ja

1 See oli Saint-Germain-des-Pres' munkadele hüdraks, sest kleepud tõstsid siin ühtsoodu üles oma uusi tülisid (lad. k.).

347

mis perspektiivis ikka järjest kitsenedes musta noolena horisondi hämarusse tungis. Kallas oli täis maju, millest silm ainult tumedaid siluette nägi, mis selgesti taeva ja veepinna heledal taustal eraldusid. Paiguti olid aknad juba valgustatud, nagu hõõguvad söed. Kõik see kokku mõjus suure musta obeliskina taeva ja jõe valge liniku vahel, mis siinkohal oli väga lai, ja jättis dom Claude'isse imeliku mulje, nagu seda võiks tunda see, kes seliti Strassburgi kellatorni all maas lamaks ja üles vaadates näeks, kuidas määratu suure torni terav tipp ta

pea kohal õhtuhämarusse tungib. Vahe oli ainult selles, et siin oli Claude püsti ja obelisk maas. Kuid nagu taevast peegeldav jõgi tema all kuristikku süvendas, näis ka päratu neem niisama julgelt tühjusse tungivat nagu katedraali torngi. Mulje oli samasugune, ainult seda imelikum ja sügavam, et see Strassburgi kellatorn siin oli oma paar penikoormat kõrge ning see oli midagi ennekuulmatut, kole suurt, mõõtmatut. Sellist ehitust polnud ühegi inimese silm varem näinud — see oli Paabeli torn. Majade korstnad, müüride sakid, katuste nikerdatud viilud, augustiini kloostri tornitipp, NesleT torn, kõik need hiiglasuure obeliski-silueti tipud ja sakid suurendasid aina illusiooni, manades silmade ette fantastilise, vormirikka skulptuuri detaile.

Selle viirastuse mõju all kujutles Claude, et ta näeb ilmsi põrgu kellatorni. Tuhanded tuled sellel koledal kellatornil paistsid talle päratu suure põrgutule õhuaukudena. Hääled ja kumin, mis sealt kostsid, tundusid kisana ja korisemisena. Tal hakkas hirm, ta pani kõrvad kinni, et mitte midagi enam kuulda, pööras selja, et mitte midagi enam näha, ja läks suurte sam-mudega sest õudsest viirastusest eemale.

Kuid viirastus oli tas eneses.

Kui ta end linna tänavatelt leidis, paistsid poeakende valguses edasi-tagasi liikuvad inimesed tontidena, kes alatasa tema ümber tiirlesid. Ta kõrvus sumises imelikult, eriskummalised meelekujutused ajasid ta vaimu segi. Ta silm ei seletanud maju ega tänavakive, vankreid, mehi ega naisi, kõik see oli talle ainult ebamääraste esemete segu, millede piirjooned ühte sulasid

348

Püttsepa tänava nurgal oli üks pudukauplus, mille räästaalust juba igiammu ehtisid plekist rõngad nende küljes rippuva puust küünalde kimbuga, mis tuule käes üksteise vastu kastanjettidena klõbisesid. Claude arvas pimedas kuulvat, nagu taoksid Montfauconi poodute luukered üksteise vastu.

«Oh,» ütles ta sosinal, «öine tuul pillub neid üksteise vastu ja nende ahelate kõlinasse kostab kontide klõbin! Võib-olla on tema seal nende hulgas!»

Segi olles ei teadnud ta, kuhu ta läks. Mõne sammu järel leidis ta enese Saint-Micheli sillal olevat! ühe maja alumisel korral paistis aknast tuli. Lähemale astudes nägi ülemdiakon läbi katkise ruudu räpast tuba, mis tas ähmase mälestuse elustas. Ses toas, mida vilets lamp tuhmilt valgustas, istus blond, priske, rõõmsa näoga noormees, kes laialt naerdes väljakutsu-valt riietatud noort tüdrukut kallistas. Lambi ligidal ketras vanaeit ja laulis väriseva häälega mingit laulu. Kui noormees naerda ei lagistanud, jõudis vanamoori laul tükati preestri kõrva. Sellel olid mõttetud ja hirmsad sõnad:

Grève, sa haugu, Grève, sa kisa!
Keerle värten, anna lisa.
Ketra nööri timukale,
silmust võllatõmbajale!
Grève, sa haugu, Grève, sa kisa!

Kena köis sa kanepine!
Kuivatagu tihemini
kanepit ja mitte nisu!
Vargale ei tee vist isu
kena köis see kanepine.

Grève, sa haugu, Grève, sa kisa!
Vaatama, kas hing on visa
tüdrukul, kes võllas ripub,
aknast iga mees nüüd kipub.
Grève, sa haugu, Grève, sa kisa!

Noormees aga naeris ja kaisutas tüdrukut. Vanaeit oli Falourdel, tüdruk avalik naine, noormees ta vend Jehan.

Claude vaatas ja vaatas. Oli ju ükskõik, mida ta vaatas.

349

Ta nägi Jehan’i minevat toa tagaseinas oleva akna-juurde, seda avavat, pilku kaldapealsele heitvat, kus kauguses särasid tuhanded aknad, ja kuulis teda akent kinni tõmmates ütlevat:

«Tont võtku, juba pime! Kodanikud süütavad juba küünlaid ja armas jumal tähti.»

Siis tuli Jehan tagasi tüdruku juurde, lõi laual oleva • pudeli puruks ja hüüdis:

«Juba sunnik tühi ja raha pole ka enam! Kuule, kulla Isabeau, mina hakkan Jupiteri alles siis austama, kui ta su mõlemad valged rinnad muudab mustadeks pudeliteks, millest ma ööd -kui päeva võin Beaune'i veini imeda.»

See lõbus nali pani plika naerma ja Jehan väljus toast.

Dom Claude sai vaevalt end maha visata, et vend teda siin ei kohtaks, talle näkku ei vaataks ja teda ära ei tunneks. Õnneks oli tänav pime ja skolaar purjus. Ometi märkas ta tänava poris lamavat ülemdiakonit.

«Ohoo,» ütles ta. «On aga sellel täna lõbus päev olnud!»

Ta tõukas jalaga dom ClaudeM, kes hinge kinni hoidis.

«Täis kui tina,» jätkas Jehan. «On aga võtnud! Päris verekaan, viinavaadi küljest lahti kukkunud. Ah,» lisas ta alla kummardudes, «ja veel paljaspea! Rauk mis rauk. Fortunate seneXb> Dom Claude kuulis teda kaugenevat ja lausuvat: «Nii või teisiti, mõistlik olla on ikka kena asi. Mu ülemdiakonist vend on väga õnnelik, ta on vooruslik ja tal on raha.»

Ülemdiakon tõusis püsti ja jooksis ühe hingetõmbega Jumalaema kiriku poole, miile ilmatu suured tornid hämaras üle majade tõusid.

Kui ta hingeldades kirikuesisele jõudis, ehmus ta tagasi ega julgenud silmi üles saatusliku hoone poole tõsta.

«On see siis tõesti tõsi, et alles täna, täna hommikul siin kõik see toimus?» küsis ta eneselt tasakesi.

Õnnelik rauk (lad. k.).

350

Ta võttis julguse kirikule pilku heita. Fassaad oli tume, taevas selle taga säras tähtedest. Äsja tõusnud kuusirp seisis parajasti parempoolse torni tipus ja istus nagu valguselind üleval musta ristikulehelise balustraadi äärel.

Kloostriuks oli kinni, kuid ülemdiakonil oli alati kaasas torni võti, milles ta töötuba asus. Ta keeras ukse lahti ja astus kirikusse.

Seal valitses koopa pimedus ja vaikus. Suurtest varjudest, mis igalt poolt laiade ribadena alla langesid, järeldas ta, et hommikuse patukahetsusetseremoonia leinakatted polnud veel ära koristatud. Suur sädelevate täppidega hõberist läikis ses hauakambri pimeduses linnuteena. Ülal mustade katete kohal tõusid kõrgele kooriaknad oma teravkaarte tippudega,

läbi ruutude aga paistis kuuvalgus, mis neile ebakindla öise värvingu andis, mingi segu lillast, valgest ja sinisest, varjundid, mida võib näha ainult surnu näol. Need kaamed akende teravkaared paistsid ülemdiakonile hukkaläinud piiskoppide mitradena. Ta pigistas silmad kinni, ja kui ta nad uuesti avas, arvas ta enda ümber nägevat kahvatuid nägusid, mis talle otsa vaatasid.

Ta hakkas mööda kirikut jooksma, kuid talle paistis, et ka kirik hakkas kõikuma, liikuma, hingestuma, elama, et suured sambad olid koletu metslooma käpad, kes oma laiade kivilapitsatega vastu maad toetus, ja et hiigiakatedraal oli fantastiline elevant, kes ähkides edasi astus oma sammastest jalgadega, kahe tornist londiga ja mustast leinakattest seljatekiga.

Palavik või sonimine tõusis niisugusele astmele, et väline maailm muutus talle nähtavaks, kombatavaks jubedaks ilmutusraamatuks.

Hetkeks tundis ülemdiakon leevendust. Kui ta madalasse kõrvalkäiku astus, märkas ta sammastiku taga punakat valgust. Ta jooksis sinna nagu tähe poole. Seal oli vilets lambike, mis ööd ja päeva valgustas Jumalaema kiriku avalikku palveraamatut raudse võre all. Ahnelt sööstis ta püha raamatu kallale, lootes sealt lohutust või julgust saada. Palveraamat oli lahti Hiiobi loo kohalt, kust ülemdiakoni pingul pilk üle libises:

351

«Ja üks vaim laks mu paige eest mööda ja ma tundsin kerget tuuleõhku ning mu ihukarvad tõusid püsti.»

Lugedes seda pahaendelist kohta, tundis ta seda, mida tunneb pime, kui teda maast ülestõstetud kepi ots torkab. Ta põlved nõrkusid, ta langes kivitahvlile, mõeldes sellele, kes päeval hukati. Ta tundis, kuidas ta ajju tungib ja seda täidab mingi kole suits ja et ta pea on nagu põrgu korsten otsas.

Kaua oli ta sellesse asendisse tardunud, ta ei mõelnud enam midagi, ta oli murtud, tahtejõuetu, deemoni võimuses. Lõpuks toibus, ta veidi ja kavatses põgeneda üles torni oma ustava Quasimodo juurde. Ta tõusis püsti ja võttis palveraamatu juurest lambikese, et sellega teed valgustada, sest tal oli hirm. See oli patt, aga ta ei hoolinud enam nii tühistest asjadest.

Aegapidi läks ta mööda tornitreppi üles, tundes salajas hirmu, mis kahtlemata edasi kandus ka neile harvadele kirikust möödujaile, kes nägid läbi torniavade, kuidas nii hilisel tunnil salapärane tuluke ikka kõrgemale tornitipu poole tõuseb.

Äkki tundis ta jahedust näkku löövat: ta oli jõudnud ülemise galerii ukse ette. Õhk oli külm, taevas ujusid pilved, mille valged kuhjad üksteise otsa jooksid oma nurgelisi ääri purustades, mis meenutas varakevadist jääminekut. Kuusirp pilvede vahel oli nagu taevalaev, mis nende õhuliste jääkampade vahele kinni oli jäänud.

Claude laskis pilgul alla libiseda ja jäi hetkeks mõlemat torni ühendava sambakestest võre vahelt vaatama uduse ja suitsuse Pariisi kaugete vaikivate katuste rägastikku: neid oli arvutu hulk, nad olid teravad, üksteise vastu surutud ja väikesed nagu vaikse mere lained suvisel ööl.

Kuu heitis nõrka valgust, mis andis taevale ja maale tuhkja varjundi.

Sel silmapilgul lõi tornikell oma heleda ja mõrase häälega kaksteistkümmend. Preestrile tuli meelde keskpäev. Jälle kaksteistkümmend hoopi...

«Oh,» ütles ta tasa, «nüüd on ta keha juba külm.» .

Äkki kustutas tuulehoog ta lambi ja peaaegu samal ajal nägi ta torni teises nurgas üht varju, valget kogu, mingit kuju, üht naist. Ta väratas. Naise kõrval seisis

352

väike kits, kelle mökitamine liitus kella viimase löögiga.
Ta võttis südame rindu ja vaatas. See oli mustlastüdruk.
Tütarlaps oli kahvatu ja sünge. Juuksed langesid tal õlgadele nagu hommikulgi, kuid köit polnud tal enam kaelas, ka käed polnud seotud, ta oli vaba, ta oli surnud.
Ta oli valges riides ja peas kandis ta valget loori.
Ta astus aeglaselt ülemdiakoni poole, ise taeva poole vaadates. Nõiakits järgnes talle. Claude tundis end kivikambana, tal polnud jõudu põgeneda. Iga kord, kui vaim sammu edasi astus, astus ta sammu tagasi. Nõnda taganes ta trepi hämara võlvini. Ta tardus mõttest, et mustlastüdruk võib talle ka sinna järele tulla. Kui ta seda oleks teinud, oleks ta hirmust surnud.
Kummaline kuju tuligi trepiukseni, jäi seal pilguks seisma, vaatas teravalt pimedusse, kuid ei näinud preestrit ja läks mööda. Surnuna näis Esmeralda palju suurem olevat kui elusana. Kuu paistis läbi ta valge riietuse. Claude kuulis teda hingavat.
Kui ta mööda oli läinud, hakkas Claude treppi mööda alla minema samade aeglaste sammudega nagu äsja vaim. Ta arvas nüüd iseenesegi olevat vaimu: ta oli segane, juuksed peas püsti, kustunud lamp ikka veel käes. Keerdtrepi astmeid mööda alla laskudes kuulis ta oma kõrvus selgesti häält, mis naeris ja kordas:
«Ja üks vaim läks mu palge eest mööda ja ma tund* sin kerget tuuleõhku ning mu ihukarvad tõusid püsti.»

II. KÜÜRAKAS, ÜHESILMNE, LOMBAKAS

Igal keskaja linnal ja igal Prantsusmaa linnal olid kuni Louis XII valitsemiseni oma puutumatud varjupaigad. Need redupaigad olid keset linna üleujutavat nuhtlusseaduste ja barbaarsete kohtuotsuste uputust nagu saared, mis inimeste kohtumõistmise tasapinnast kõr-gemale tõusid. Iga kurjategija, kes sinna pääses, oli päästetud. Tarvitati kurjasti niihästi karistamata jäämist kui surmanuhtlustki. Mõlemad kuritarvitused püsisid kõrvuti. Nii korrigeerisid kaks pahet vastastikku
353
teineteist. Kuninga paleedel, vürstide lossidel ja kõigepealt kirikutel oli varjupaigaõigus. Vahel tehti ajutiselt kogu linn, mida taheti elanikkudega täita, niisuguseks pelgupaigaks. Nii kuulutas Louis XI Pariisi 1467-ndal aastal varjupaigaks.
Niipea kui roimar jalaga üle varjupaiga läve oli astunud, oli ta isik puutumatu, ja ta pidi hoiduma väljumast, sest kui ta sammu pühast paigast väljapoole astus, haaras teda kohe tuulekeeris. Ratas ja võllasammas olid hoolega redupaiga ligiduses valvel ja varitsesid alatasa saaki nagu haikalad ümber laeva. Juhtus, et hukka-mõistetud elasid kuskil kloostris, lossitrepil, abtkonna piirkonnas või kiriku portaali all, kuni nad halliks läksid, ja varjupaik muutus neile samasuguseks vanglaks. Oli ka juhtumeid, kus kohtupalat varjupaigaõiguse tühistas ja süüaluse jälle uuesti timuka kätte toimetas, kuid seda juhtus siiski harva. Kohtunikud kartsid piiskoppe, ja kui need kaks seisust kokku põrkasid, siis pidi ikka kohtunikukuub sutaani ees taganema. Siiski vahel, nagu Pariisi timuka Petit-Jeani tapjate protsessis või Jean Valleret' tapja Emery Rousseau omas, tegutses kohus üle kiriku pea ja viis oma otsused täide. Kuid häda sellele, kes ilma kohtupalati loata -julges relvadega varjupaigaõigust rikkuda! Selline rikkumine maksis Prantsusmaa marssali Robert de Clermonfi ja Champagne'i marssali Jean de Chalons'i elu, ja ornet' sündis see ainult ühe

armetu mõrtsuka Perrin Marci, vahetuskaupmehe selli pärast. Mõlemad marssalid olid Saint-Mery kiriku uksed sisse murdnud. Selles seisneski nende määratu süü.

Pelgupaik sisendas niisugust aukartust, et see päri muste järgi vahel isegi loomadeni küündis. Aymoi jutustab, et kui Dagobert’i * poolt tagaaetud hirv püh Denis' * haua juurde jooksis, jäid hagijad silmapil seisma ja lakkasid haukumast.

Kirikutel oli tavaliselt üks väike kambrike valmi varjupaika vajavate inimeste jaoks. Aastal 1407 ehita Nicolas Flamel nende jaoks Saint-Jacques-de-la-Bouche-rt’e kiriku võlvide peale ühe kambri, mis läks maksma neli naela kuus sol'i ja kuusteistkümmend Pariisi teenarit.

354

Jumalaema kirikus oli säärane kambrike ehitatud vastu kloostri ruume ühe kõrvalkäigu kohale tugikaarte alla katusele, sinna, kuhu nüüd tornivahi naine aia on asutanud, mis samavõrra sarnaneb Babüloni ripp-aedadega * kui salat palmiga või vahi naine ise Semi-ramisega.*

Sinna oli Quasimodo pärast oma püörast võidujooksu mööda torne ja galeriisid Esmeralda paigutanud. Selle jooksu kestel ei tulnud tütarlaps täiele meelemärkusele. Poolunes, poolärkvel tundis ta ainult, et ta kõrgemale tõuseb, õhus hõljub, lendab, et keegi teda maapinnast väga kõrgel hoiab. Vahetevahel kuulis ta naerulaginat ja Quasimodo mürisevat häält. Ta avas pooleldi silmad ja nägi siis all udusena Pariisi tuhandeid kilt- ja telliskivist katuseid kirendavat nagu punast ja sinist kirja mosaiiki, oma pea kohal aga Quasimodo koledat nägu, mis rõõmust säras. Ta silmalaud vajusid uuesti kinni. Ta arvas, et kõik on otsas, et teda hukati minestuse ajal ja et nüüd on teda haaranud inetu deemon, kes ta elu oli juhtinud ja teda nüüd ära viib. Ta ei söandanud enam tema poole vaadatagi, vaid laskis minna, kuidas läheb.

Aga kui sassis juustega kellalööja ta lõpuks lõõtsutades pelgupaigakambrisse viis, oma karedate kätega õrnalt ta käsivartelt soonivat köit hakkas vabastama, tundis ta seda laadi põrutust, nagu seda tunnevad reisijad, kui nende laev pimedal ööl vastu kallast jookseb. Nii ärkasid ka ta mälestused üksteise järel. Ta nägi, et ta on Jumalaema kirikus, talle meenus, et teda oli ära kistud timukate käte vahelt, et Phoebus oli elus ja et Phoebus. teda enam ei armastanud. Kui need kaks mõtet, millest üks tumestas teist, vaesele hukkamõiste-tule ühekorraga ilmusid, pöördus ta hirmuäratava Quasimodo poole, kes ta ees püsti seisis, ja küsis:

«Miks te mind päästsite?»

Quasimodo vaatas talle pingutatult otsa, nagu tahaks ta tema sõnadest aru saada. Mustlastüdruk kordas küsimust, mille peale Quasimodo tütarlapsele ülikurva Pilgu heitis ja siis kadus.

Esmeralda oli hämmastunud.

Veidikese aja pärast tuli kellalööja tagasi ühe pakikesega,

355

mille ta tüdruku jalgade ette asetas. Selles olid riided, mida helde südamega naised tema jaoks kiriku lävele olid pannud.

Esmeralda vaatas korraks enese peale, nägi, et ta on peaaegu alasti, ja punastas. Elu tuli temasse tagasi

Nähtavasti tundis ka Quasimodo häbi. Ta tõstis ora laia peo näo ette ja väljus uuesti, kuid aeglaste sammudega.

Tütarlaps riietas end kähku. Talle oli toodud valg kleit valge looriga, nagu seda kannavad Linna Haige maja nunnadest õed.

Vaevalt oli ta riietunud, kui Quasimodo tagasi tuli. ühes käes oli tal korv, teise kaenla all madrats. Korvis oli pudel, leiba ja muud toitu. Ta pani korvi maha ja ütles:

«Sööge.»

Siis laotas ta madratsi kivipõrandale ja ütles: «Magage.»

See oli ta enese eine ja ta enese magamisase.

Mustlastüdruk tõstis silmad üles, et teda tänada, kui ühtki sõna ei tulnud tal suust. Vaene küürakas näg tõesti kole välja. Hirmust võpatades langetas tütar laps pea.

Siis ütles Quasimodo:

«Ma ajan teile hirmu peale. Ma olen inetu, eks? Kui ärge mind vaadake, kuulake ainult. Päeval tuleb tei siin olla, öösiti võite terves kirikus ringi käia. Kui ärge kirikust lahkuge päeval ega öösel. Siis olete kadu nud. Teid tapetakse ära ja minagi sureksin.»

Liigutatult tõstis tütarlaps pea, et vastata. Quasimodo oli kadunud. Tütarlaps oli üksi ja hakkas järel mõtlema, mida see õudne olend talle lausus, ja oli löödud ta häälekõlast, mis oli nii kare ja ometi nii mahe.

Siis uuris ta kongi. See oli jalga kuus pikk ja lai väikese aknaava ja uksega, mis viis kergelt längus olevale õhukestest kiviplaatidest katusele. Mitu looma lõustaga vihmaveetoru kummardusid igast küljest tema poole ja ajasid oma kaelad õieli, et teda läbi akna ava silmitseda. Katuseräästa taga nägi ta tuhandei korstnaotsi, mis kõigist Pariisi kolletest suitsu välja ajasid. Kurb väljavaade vaesele mustlastüdrukute, leidlapsele,

356

surmamõistetule, õnnetule olendile, kel polnud isamaad, vanemaid ega kodukollet.

Kui ta nii ülinukralt oma üksinduse peale mõtles, tundis ta oma käte alla ja põlvedele libisevat karvast ja habemikku pead. Ta võpatas (kõik tekitas talle nüüd hirmu) ja vaatas. See oli ta vaene kitseke, elavaloomuline Djali, kes oli oma käskijannale järele jooksnud, kui Quasimodo Charmolue valvesalga laiali ajas. Vaene loomake oli tütarlapse jalgade juures juba peaaegu tund aega lipitsenud, ilma et talle tähelepanu oleks osutatud. Mustlastüdruk kattis teda suudlustega. «Ah, Djali, kuidas ma sind ometi unustada võisin! Sina aga mõtled ikka minule! Oh, sina pole nii tänamatu kui mina!»

Nagu mingi nähtamatu käsi oleks ta südamelt ära võtnud koorma ja kaua tagasihoitud pisarad hakkasid ta silmist voolama. Need pisarad uhtusid minema kõige kibedama valu.

Kui saabus õhtu, leidis ta öö nii ilusa, kuu nii maheda olevat, et ta läks kõndima ülemisele galeriile, mis kirikut vööna ümbritses. Ülalt vaadatuna tundus maa nii rahulikuna, et ta siit oma hingele isegi leevendust sai.

III. KURT

Järgmisel hommikul ärgates tundis ta, et oli välja maganud. See hämmastas teda, sest juba ammu polnud ta und silma saanud. Tõusva päikese rõõmsad kiired tungisid läbi aknaava otse talle näkku. Ühes päikesega nägi ta aga aknast ka muud, mis talle hirmu peale ajas, see oli Quasimodo kole nägu. Tahtmatult sulges ta silmad, kuid asjata. Läbi roosade silmalau-gudegi arvas ta veel näha võivat selle ühesilmse ja katkiste hammastega kääbuse maski. Silmad ikka veel suletud, kuulis ta kähedat häält, mis talle väga õrnalt ütles:

«Ärge kartke. Ma olen teie sõber. Tulin vaatama, kuidas te magate. Ega see ju teile halba tee, et tulen vaatama, kuidas te magate? Mis see teile teeb, et ma siin olen, kui teil silmad kinni on? Nüüd aga lähen ma jälle

357

minema. Noh, olengi juba seina taga. Võite silmad jälle avada.»

Hääles, millega need sõnad öeldud, oli midagi veel haledamat kui sõnades enestes. Liigutatult avas mustlastüdruk silmad. Tõepoolest, aknaavas polnud enam kedagi. Ta astus aknale lähemale ja nägi vaest küürakat müürinurgas kössis istuvat saatusele alistunu asendis. Tütarlaps katsus võitu saada vastikusest tema vastu.

«Tulge siia,» ütles ta õrnalt. Kuid mustlastüdruku huulte liikumisest luges Quasimodo välja, et teda minema aetakse. Ta tõusis püsti ja kööberdas, pea maas, aegapidi eemale, julgemata isegi oma meeleheitlikku pilku tütarlapse poole tõsta.

«Tulge ometi siia,» karjus tüdruk.

Kuid ta taganes veelgi. Siis jooksis tütarlaps kambrist välja küüraka juurde ning võttis tal käest kinni.; Tema puudutust tundes hakkas Quasimodo kõigest kehast värisema. Ta lõi oma anuva pilgu üles ja nähes, et tütarlaps teda kinni hoiab, hakkas kogu ta nägu rõõmust ja hellusest särama. Tütarlaps tahtis, et ta kambrisse astuks, küürakas aga tõrkus ja jäi lävele seisma.

«Ei, ei,» ütles ta, «öökull ei lähe lõokese pessa.»

Siis istus tüdruk kergelt oma asemele, kus ta jalgade ees kitseke magas. Quasimodo ja Esmeralda jäid het-. keks liikumatuks ja vaatlesid vaikides teineteist. Uks silmitses teise ilu, teine inetust. Tüdruk leidis Quasimodos järjest uusi inetusi. Pilk rändas ta kõverailt põl- vedelt küürus seljale, küürus seljalt ta ainsale silmale. Ta ei saanud kuidagi uskuda, et maailmas võib olemas olla niisugune värdjas. Ometi oli kõigele sellele inetusele omane niisugune nukrus ja hellus, et Esmeralda sellega vähehaaval harjuma hakkas.

Quasimodo katkestas esimesena vaikuse.

«Te ütlesite, et ma tagasi peaksin tulema?»

Esmeralda noogutas peaga ja ütles: «Jah.»

Ta sai peanoogutusest aru. «Ah,» ütles ta kõheldes, «ma olen ju ... kurt.»

«Vaeseke!» hüüdis mustlastüdruk heasüdamlikult ja kaastundmusega.

358

Küürakas naeratas kurvalt.

«Te arvate nüüd, et see veel puudus, eks? Jah, ma olen kurt. Olen juba kord niisugune. See on hirmus, eks ole? Teie aga, teie olete nii ilus!»

Õnnetu hääles kajas nii sügav viletsustunne, et Esmeraldal enam jõudu polnud talle vastata. Pealegi poleks ta niikuinii teda kuulnud. Quasimodo jätkas:

«Kunagi pole ma oma inetust nõnda tundnud kui praegu. Kui ma end teiega võrdlen, siis hakkab mul enesest nii hale, olen ju õnnetu värdjas! Olen vist teie silmis mingi metsloom, kas pole tõsi? Teie, teie olete päikesekiir, kastetilk, linnulaul! Mina aga midagi koledat, vastikut, ma pole inimene ega loom, vaid midagi kivikalki, inetut, põlastusväärset.»

Ta hakkas naerma ja polnud maailmas vist midagi südantlõhestavamat kui see naer. Ta jätkas:

«Jah, olen kurt; kuid te võite minuga kõnelda käeliigutustega, märkidega. Mul on isand, kellega me niiviisi juttu ajame. Ja küllap ma varsti ka teie tahtmist teie huulte liikumisest, teie pilgust tundma õpin.»

«Öelge siis,» vastas mustlastüdruk naeratades, «miks te mind ära päästsite?»

Küürakas vaatas tähelepanelikult tüdrukule otsa, kui see rääkis.
«Mõistan,» vastas ta. «Te küsite mult, miks ma teid päästsin. Teie olete vist unustanud selle õnnetu, kes teid kord öösel tahtis ära viia, selle õnnetu, kellele te järgmisel päeval appi tulite, kui ta jõledas häbipostis seisis. Tilk vett ja veidike kaastundmust — seda on rohkem, kui et ma seda oma eluga suudaksin tasuda. Teie olete selle õnnetu unustanud. Temal aga on kõik meeles.»
Tütarlaps kuulas küürakat sügavalt liigutatuna. Kellalööja silma ilmus pisar, kuid alla see ei veerenud. Nähtavasti oli talle auasjaks seda tagasi hoida.
«Kuulge,» jätkas ta, kui ta enam ei kartnud, et see pisar võiks palgele jõuda, «meil on siin väga kõrged tornid. Kui üks inimene siit alla kukuks, oleks ta surnud juba enne allajõudmist. Kui te kord tahaksite, et ma alla hüppaksin, siis poleks teil tarvis ühtki sona öelda, jätkuks ühest pilgustki.»
359
Ta tõusis püsti. Nii õnnetu kui mustlastüdruk ise ka oli, äratas see veider olend temas siiski mõnevõrra kaastundmust. Ta andis märku, et küürakas paigale jääks.
«Ei, ei,» vastas Quasimodo, «ma ei tohi kauaks siia jääda. Ma ei tunne ennast kõige paremini, kui te mulle otsa vaatate. Ainult haledusest ei pööra te minult oma silmi kõrvale. Ma lähen niisugusesse kohta, kust ma teid küll näha võin, teie aga mind mitte. Nii oleks parem.»
Ta tõmbas taskust välja väikese metallist vile.
«Sähke,» ütles ta, «kui te mind vajate, kui te tahate, et ma siia tuleksin, kui teil mitte liiga vastik pole mind vaadata, siis vilistage. Seda häält ma kuulen.»
Ta pani vile maha ja jooksis ise minema.

IV. SAVI JA KRISTALL

Päevad kadusid üksteise järel.
Vähehaaval tuli Esmeralda hinge rahu tagasi. Liigne kannatus nagu liigne rõõmgi ei kesta kaua. Inimese süda ei saa kaua püsida äärmises pinges. Mustlastüdruk oli nii palju kannatanud, et tal läbielatust oli järele jäänud ainult veel hämmastus. Julgeolekuga oli tagasi tulnud ka lootus. Ta oli väljaspool ühiskonda, väljaspool elu, kuid ta tundis ebamääraselt, et vahest polegi päris võimatu sinna jälle tagasi pöörduda. Ta oli kui surnu, kelle kätte hauakambri võti oli jäänud.
Ta tundis, kuidas tast vähehaaval kaugenevad hirmsad kujud, mis teda nii kaua olid piinanud. Kõik koletud tondikujud, nagu Pierrat Torterue, Jacques Char-molue, isegi preester, kustusid ta meeltest.
Ja Phoebus oli elus: ta oli selles kindel, ta oli ju-teda ise näinud. Phoebuse elu oli talle kõik. Pärast pikka saatuslike vapustuste rida, mis tas kõik oli purustanud, oli ta südames ellu jäänud ainult üks tundmus, armastus kapteni vastu. Armastus on ju nagu puu: kasvab iseenesest, ajab juured sügavale meie olemusse ja on isegi tihti veel laastatud südame kohal roheline.
Kuid seletamatu on see, et mida pimedam kirg, seda visam ta on. Kõige sitkem on ta siis, kui ta on mõttetu.
360
Tõsi küll, Esmeralda ei saanud kaptenile mõelda ilma kibeduseta. Hirmus oli ka see, et isegi kapten langes pettuse ohvriks ja pidas võimalikuks võimatut — seda, et mustlastüdruk

teda noaga lõi, tema, kes kapteni eest oleks tuhat korda elu andnud. Kuid mustlastüdruk ei tohtinud temale siiski liiga pahane olla: ta ise ju tunnistas «oma süü» üles, tema, nõrk naine, ei kannatanud ju piinapinki välja. Ta ise oli kõiges süüdi. Ta oleks pidanud pigemini laskma oma küüned sõrmedelt ära kiskuda, kui et nii tunnistada. Kui ta ainult üks kord, üks minutki Phoebusega kokku saaks, siis piisaks ühest sõnast, ühest pilgustki, et talle eksitust selgeks teha ja teda tagasi võita. Ta ei kahelnud selles vähematki. Ta katsus oma mälestustest kustutada ka palju imelikke asju, nii seda, et Phoebus avaliku patukahetsuse päeval juhtumisi palkonil viibis, pealegi noore preili seltsis. Viimane oli kahtlemata ta õde. Seletus oli küll mõttetu, aga ta leppis sellega, sest tal oli tarvidus uskuda, et Phoebus teda alati armastab ja ainult teda. Eks ta ju vandunud talle seda? Mis tunnistust talle, naiivsele, usaldavale tütarlapsele veel enam vaja oli? Ja kas polnud kogu ses loos asjaolud enam tema kui Phoebuse vastu? Nii jäi ta siis ootama ja lootma.

Lisaks sellele oli avar kirik, mis Esmeraldat igast küljest ümbritses, tema elu päästis, varjas ja hoidis, ise kõige tugevam rahustaja. Selle ehituse pühalik-pidulikud jooned, tütarlast ümbritsevate asjade usuline ilme, hardad ja helged mõtted, mis otsekui igast selle kivimassi urbest välja hoovasid, mõjusid tahtmatult temasse. Peale selle rahustasid haiget hinge kirikust kostvad õndsalikud ja majesteetlikud hääled. Preestrite ühetooniline laul, koguduse vastused sellele, vahel vaevalt kuuldavad, vahel mürisevad, aknaruutude harmoo-niline värisemine, sadade trompetitena kajav orel, kolm kellatorni, mis sumisesid suurte mesilaste tarudena, kogu see orkester oma vahetpidamata alt rahva juurest üles tornini lendava ja allalaskuva päratu heliredeliga uinutas ta mälu, kujutlusvõimet ja nukrust. Eriti hälli-tasid teda kellad. Neist hiiglariistadest hoovas tema peale otsekui võimsa magnetismi suuri laineid.

Igal koidikul oli ta endisest rahulikum, hingas vabamalt,

361

paistis vähem kahvatuna. Sedamööda kuidas ta hingehaavad kinni kasvasid, lõi ta näol uuesti õitsema veetlus ja ilu, kuid endisest tõsisemalt ja rahulikumalt. Ka ta endine iseloom tuli tagasi, osalt isegi ta lusti-likkus, ta armas huulte mossitamine, ta armastus oma kitse vastu, laulmislust ja häbitunne. Ta püüdis hommikuti ennast riietada kambri nurgas, et keegi seda läbi aknaava naaberpööninguilt pealt ei näeks.

Kui Phoebusele mõtlemisest aega veel üle jäi, mõtles mustlastüdruk vahel ka Quasimodole. Too oli ju ainus side, ainus ühendus, ainus lüli inimeste, kõige elava ja tema vahel. Tema vaeseke oli ju veelgi enam eraldatud välismaailmast kui Quasimodo. Ta ei saanud aru oma imelikust saatuse saadetud sõbrast. Tihti heitis ta enesele ette, et tal pole tema vastu nii suurt tänumeelt, et ta silmad inetust ei märkaks. Vaese kellalööjaga ei saanud ta ikka kuidagi harjuda, too oli liiga inetu.

Vilet, mis see talle andis, ei tõstnudki ta maast üles Sellest hoolimata ilmus Quasimodo esimestel päevadel vahetevahel tema juurde. Mustlastüdruk katsus kõigest jõust mitte välja näidata oma vastikust küüraka vastu, kui see talle toidukorvi või veekruusi tuli tooma, kuid küürakas sai aru, kui suurt pingutust see tüdrukult nõuab, ja läks kurvalt minema.

Kord ilmus ta siis, kui Esmeralda parajasti Djalit kallistas. Vähe aega vaatas ta seda kaunist pilti mõtlikult pealt, siis aga ütles "ta oma rasket ja kohmakat pead raputades:

«Kui kahju, et ma ikkagi veel liiga palju inimese .moodi olen. Tahaksin olla lihtsalt loom, nagu see kits seal.»

Esmeralda heitis tema poole hämmastunud pilgu. Selle pilgu peale vastas küürakas: «Teadagi miks!» Ja lahkus.

Teinekord ilmus ta kambri lävele (kuhu ta kunagi sisse ei astunud), kui Esmeralda parajasti üht vana hispaania ballaadi laulis, mille sõnadest ta ise aru ei saanud, mis aga ta kõrvu oli jäänud, sest mustlas-naised olid teda lapsepõlves sellega äiutanud. Nähes koletist, kes laulmise ajal nii ootamatult ilmus, jättis

362

tütarlaps tahtmatult kohkudes laulmise pooleli. Õnnetu kellamees langes lävele põlvili, pani oma suured näotud käed paludes kokku ja ütles kurvalt:

«Oo, jumala pärast, jätkake, ärge ajage mind minema!»

Esmeralda ei tahtnud teda ka kurvastada ja hakkas värisedes uuesti laulma. Vähehaaval hajus ta hirm ja ta andus täiesti oma laulu kurvameelsele ja venivale viisile. Quasimodo aga oli põlvili, käed koos nagu palvetades, ja kuulas tähelepanelikult, vaevalt hingates pealt, pilk kiindunud mustlastüdruku säravaisse silmadesse. Näis, nagu oleks ta võinud laulmist ta silmadest kuulda.

Veel üks teine kord tuli ta tema juurde aralt ja kohmetult.

«Kuulake mind,» ütles ta suure pingutusega, «mul on teile midagi öelda.»

Mustlastüdruk andis märku, et ta kuulab. Quasimodo ohkas, avas huuled, tahtis nagu midagi kõnelda, kuid tütarlapsele otsa vaadates raputas ta pead ja läks, nägu kätega kattes, pikkamisi jälle minema. Mustlastüdruk jäi hämmastunult seisma.

Müüril välja raiutud veidrate kujude hulgas oli üks, mis Quasimodole eriti meeldis; tihti näis ta sellega vennalikke pilke vahetavat. Kord kuulis mustlastüdruk teda lausuvat:

«Ah, miks pole ma kivist nagu sina!»

Kord ühel hommikul ligines Esmeralda kiriku katusse servani ja vaatas üle Saint-Jean-le-Rond'i terava katuseharja alla platsile. Quasimodo seisis tema taga. Ta asus tahtmatult ikka niisugusele kohale, et võimalikult hoiduda tütarlapse pilgu eest, kes teda ju näha ei tahtnud. Äkki mustlastüdruk võpatas, pisarad ühes rõõmuvälgatusega ilmusid ta silmadesse, ta põlvitas katuse servale, sirutas käed igatsusega alla platsi poole ja hüüdis:

«Phoebus! Tule, tule! üks sõna, ainult üks sõna sinult, taeva nimel! Phoebus! Phoebus!»

Ta hääl, nägu, käeliigutus, kogu ta isik väljendas hädalise ahastust, kes kaugel taevapiiril rõõmsais päikesekiirtes sõitvat laeva oma hädas appi hüüab.

363

Ka Quasimodo vaatas alla platsile ja nägi, et selle õrna ja kirgliku palve põhjuseks oli üks noormees, kapten, uhke kavaler, kes säravas mundris, suletutt kiivril, teisel pool platsi ratsutas ja üht palkonil naeratavat daami tervitas. Muidugi ei kuulnud ohvitser õnnetu hädakisa, sest ta oli liiga kaugel.

Kurt aga kuulis küll. Ta rinnust tõusis sügav ohe. Ta pöördus ümber. Allasurutud pisarad tahtsid teda lämmatada. Ta kramplikult kokkupigistatud rusikad tõusid pea kohale, ja kui ta käed langetas, oli ta kummaski peos punaseid juukseid.

Mustlanna ei hoolinud temast kõige vähematki. Quasimodo kiristas hambaid ja ütles tasakesi:

«Neetud! Vaat missugune peaks olema! Piisab ilusast välimusest!»

Mustlastüdruk oli ikka veel põlvili ja karjus kirjeldamatus ärevuses:

«Ah, nüüd hüppab ta hobuse seljast! Nüüd läheb ta sinna majja! Phoebus! Ta ei kuule mind! Phoebus! Kui paha see naine seal on, räägib temaga nimme, et ta mind ei kuuleks! Phoebus! Phoebus!»

Kurt vaatles teda. Ta sai aru sest pantomiimist. Vaese kellalööja silm valgus täis pisaraid, kuid ta hoidis neid tagasi. Järsku tõmbas ta mustlastüdrukut ettevaatlikult varrukast. Esmeralda pöördus ümber. Quasimodol oli juba rahulik nägu. Ta ütles:

«Kas tahate, ma lähen_toon ta teile üles?»

Esmeralda karjatas rõõmust.

«Ah, minge, minge, jookske! Ruttu! Tooge see kapten siia! Siis ma armastan sind!»

Esmeralda haaras ta põlvede ümbert kinni. Quasimodo vangutas kurvalt pead.

«Ma lähen toon ta siia,» ütles ta nõrga häälega. Siis pööras ta pea kõrvale ja läks nutust lämbudes kiirete sammudega trepist alla.

Platsile jõudes nägi ta ainult Gondelaurier' maja ees kinniseotud ilusat hobust. Kapten oli sisse läinud.

Quasimodo vaatas üles kiriku katusele. Esmeralda seisis ikka veel endises kohas ja endises poosis. Ta andis talle alt peaga kurvalt märku, siis aga nõjatus ühele

364

kivipostile Gondelaurier' läve ees, kavatsedes kaptenit oodata.

Gondelaurier' majas peeti üht pidupäeva enne pulmi. Quasimodo nägi, et palju inimesi küll sisse läks, aga välja ei tulnud kedagi. Aeg-ajalt vaatas ta üles katusele. Mustlanna seisis liikumatult paigal nagu temagi. Ilmus tallipoiss, sidus hobuse lahti ja viis ta ära talli.

Nii möödus terve päev: Quasimodo ukse ees, Esmeralda katusel, Phoebus arvatavasti Fleur-de-Lysi jalge ees.

Lõpuks saabus öö, täitsa pime kuuvalguseta öö. Asjata katsus Quasimodo oma pilguga Esmeraldat tabada. Varsti paistis videvikust vastu ainult valge täpp, siis kadus seegi. Kõik kustus, kõike kattis pimedus.

Quasimodo nägi, kuidas kõik Gondelaurier' maja aknad valgeks läksid; nägi, kuidas teisedki aknad ümber platsi üksteise järel süttisid; nägi ka seda, kuidas nad viimseni kustusid, sest ta seisis kogu öö oma kohal. Ohvitseri välja ei tulnud. Hilised kõndijad olid ammu juba koju jõudnud, teiste majade aknad juba ammu kõik kustunud. Quasimodo aga seisis ikka veel üksi pimedas. Jumalaema kiriku esist tol ajal ei valgustatud.

Gondelaurier' maja aknad aga helendasid veel pärast kesköödki. Liikumatu ja tähelepanelik Quasimodo nägi tuhandevärvilistel akendel suurt hulka liikuvaid, tantsivaid varje vilkuvat. Poleks ta kurt olnud, oleks ta uinuva Pariisi lärmi hääbumisega ikka selgemini Gon-delaurier' majast kuulda võinud pidukära, naeru ja muusikat.

Kella ühe paiku hakkasid pidulised lahkuma. Quasimodo nägi pimedas, kuidas kõik läbi tõrvikutega valgustatud portikuse välja tulid. Kuid kaptenit nende hulgas polnud.

Kurvad mõtted ründasid teda, aeg-ajalt vahtis ta nagu igavust tundes tühjusse. Suured mustad, rasked, lõhkirebenenud pilved rippusid leinakrepist hällidena tähise taeva võlvi all. Nad tundusid taevavõlvile kootud ämblikuvõrguna.

Äkki nägi ta, et ülal palkonil, mille kivist balustraadi all ta seisis, avanes hilju klaasuks, andes teed kahele

365

inimesele, ja sulgus siis uuesti. Üks oli mees, teine naine. Suure vaevaga läks Quasimodol korda mehes ära tunda ilusat kaptenit, naises aga noort daami, kes hommikul samalt palkonilt ohvitseri oli tervitanud. Plats oli päris pime ja ka toa valgust polnud näha läbi kahekordse purpurpunase eesriide, mis ukse sulgudes kohe kinni vajus.

Niipalju kui otsustada võis meie kurt, kes nende sõnu ju ei kuulnud, ajasid nad kahekesi väga armsalt juttu. Neiu lubas nähtavasti ohvitseril käe ümber piha panna ja tõrjus suudluse õrnalt tagasi.

Quasimodo nägi alt kogu seda stseeni pealt, mis oli seda võluvam, et ta polnud pealtvaatajaile määratud. Ta jälgis seda õnne ja rõõmu meelekibedusega. Ega siis tol vaesel kuradilgi suu sarvest polnud, ja ta armetult kõverdunud selgroog oli niisama tundeline kui teistelgi. Ta mõtles kurvale elule, mida saatus talle oli määranud, sellele, et ta silmade eest alatasa möödusid naised, armastus ja kirg, kuid tal endal tuli leppida ainult teiste õnne pealtvaatamisega. Kõige valusamini aga riivas teda mõte, kuidas küll Esmeralda kannataks, kui ta seda kõike ise pealt näeks. Ja see muutis ta pahameele vihaks. Öö oli aga pime, ja kui Esmeralda ikka alles oma kohal seisis (ta ei kahelnud selles), siis oli ta liiga kaugel, et armastajaid palkonil näha; ta ise nägi neid ka ainult uduselt. See lohutas teda.

Vahepeal oli paarikese kõnelus ülal elavamaks muutunud. Noor daam näis ohvitseri paluvat, et see mitte liiga kaugele ei läheks. Quasimodo nägi ainult ilusaid kokkupandud käsi, naeratust läbi pisarate, noore neiu tähtede poole tõstetud silmi ning kapteni temasse kiindunud kirglikku pilku.

Noore neiu vastupanu lõdvenes ikka enam ja enam, kuid õnneks avanes järsku palkoni uks ja lävele ilmus elatanud proua. Kaunitar näis kohmetust tundvat, ohvitseri näkku ilmus pahameel ja kõik kolm kadusid tuppa.

Hetk hiljem trampis hobune maja ees ja musta mantlisse mähitud uhke ohvitser ratsutas kiiresti Quasimodo eest mööda.

Kellalööja laskis tal tänavanurga taha pöörata ja hakkas siis ahvi väledusega talle järele jooksma, kisades:

366

«Hei, kapten!» Kapten jäi seisma.

«Mis see kööbard minust tahab?» küsis ta, kui nägi pimedas kummalist kohmardit enda poole jooksvat.

Quasimodo sai kaptenile järele ja haaras julgesti ta hobuse valjaist kinni:

«Tulge mulle järele, kapten; keegi tahab teiega rääkida.»

«Muhamedi sarvede nimel,» urises Phoebus, «kus ma ometi seda rässakat metslindu varem olen näinud? Hei, isand, lase valjad lahti!»

«Kapten,» vastas kurt, «kas te pole huvitatud, kes see on?»

«Ütlen sulle, lase valjad lahti,» ütles Phoebus kärsitult. «Mis sa seal mu ratsu päitsete otsas ripud? Arvad, et see on võllas või mis?»

Quasimodo ei mõtelnudki hobuse päitseid lahti lasta, vaid püüdis hobust ümber pöörata. Et ta kapteni vastupanust aru ei saanud, siis ütles ta kähku:

«Lähme, kapten, üks naine ootab teid.» Ning lisas pingutusega: «Naine, kes teid armastab.»

«Vaat mul tobu!» hüüdis kapten. «Arvab, et pean minema iga naise juurde, kes mind armastab või ütleb, et armastab. Vahest on sel naisel isegi sinu nägu, sa öökull? ütle sellele, kes sind siia saatis, et ma abiellun ja ta võib põrgu sõita!»

«Kuulge,» hüüdis Quasimodo, arvates, et saab ühe sõnaga jagu kapteni kõhklusest, «lähme, härra! Teid kutsub mustlastüdruk, te tunnete teda!»

See sõna jättis Phoebusesse tõesti sügava mulje, kuid mitte selle, mida kurt oli lootnud. Tuletagem meelde, et meie galantne ohvitser kadus Fleur-de-Lysiga tuppa mõni minut enne seda, kui Quasimodo hukkamõistetu Charmolue käte vahelt ära päästis. Sellest ajast peale

püüdis ta Gondelaurier' majas käies vältida selle tüdruku nime mainimast, keda tal piinlik oli meelde tuletada. Omalt poolt pidas ka Fleur-de-Lys paremaks mitte öelda, et mustlastüdruk on elus. Phoebus uskus, et «Similar» on surnud juba kuu või paar tagasi. Lisame veel, et sel silmapilgul mõtles kapten kottpimedale ööle, imeliku käskjala üleloomulikule inetusele ja hauatagusele

367

häälele, sellele, et kesköö on juba ammu möödas, et tänav on tühi nagu tol õhtulgi, mil munklummutis teda kõnetas. Ka ta hobune korskas Quasimodot nähes.

«Mustlastüdruk!» hüüdis ta peaaegu ehmatades. «Sa tuled siia teisest maailmast?»

Ja ta käsi haaras mõõgapärast kinni.

«Ruttu, ruttu!» ütles kurt, katsudes hobust sikutada. «Siia!»

Phoebus virutas talle tugeva jalahoobi vastu rinda. Quasimodo silm välgatas. Ta tegi juba liigutuse, et kaptenile kallale tormata, hoidus aga tagasi ja ütles: «Küll võite õnnelik olla, et teid keegi armastab!» Ta rõhutas sõna «keegi», laskis päitsed lahti ja ütles: «Käige minema!»

Phoebus vandus ja andis hobusele kannuseid. Quasimodo vaatas talle järele, kuni ta pimedusse kadus.

«Oo,» ütles vaene kurt iseendale, «sellest loobuda!»

Ta läks tagasi kirikusse, pani lambi põlema ja ronis üles torni. Nagu ta oli arvanud, seisis mustlastüdruk ikka veel endisel kohal.

Quasimodot kaugelt nähes jooksis ta temale vastu.

«üksinda!» hüüdis ta oma käsi nukralt kokku pannes.

«Ma ei leidnud teda,» vastas Quasimodo külmalt.

«Oleks pidanud terve öö ootama,» vastas ta kärsitult.

Quasimodo nägi, et Esmeralda vihastas, ja sai ta etteheitest aru.

«Teine kord katsun teda paremini valvata,» ütles ta pead langetades.

«Mine ära!» vastas mustlastüdruk.

Ta lahkus. Esmeralda polnud temaga rahul, kuid kergem oli kanda ta rahulolematust kui teda kurvastada. Quasimodo võttis kogu mure enda peale.

Sellest päevast peale ei näinud mustlastüdruk teda enam. Ta ei tulnud enam ta kambri juurde. Ainult mõnikord nägi ta kellalööjat kurvameelse näoga kuskil torni otsas tema poole vaatavat. Kuid niipea kui tütarlaps teda märkas, oli ta kadunud.

Peab ütlema, et Esmeralda polnudki eriti puudutatud vaese küüraka vabatahtlikust puudumisest. Hinge põhjas oli ta temale isegi tänulik. Aga ka Quasimodo ei teinud endale ses suhtes mingisuguseid illusioone.

368

Esmeralda ei näinud teda enam, kuid tundis oma ligiduses head vaimu. Nähtamatu käsi tõi talle une ajal toitu, ühel hommikul nägi ta oma aknal puuri lindudega. Tema kambri kohal oli üks raidkuju, mis talle hirmu tegi. Mitu korda oli ta seda hirmu Quasimodo juuresolekul ilmutanud. Ühel hommikul (kõik säärased asjad toimusid öösiti) ei näinud ta raidkuju enam, see oli puruks löödud. Kes sinna kujuni üles ronis, pidi oma

elu kaalule panema.

Vahel õhtul kuulis ta kellatorni räästa alt kurba ja ühtlasi kentsakat laulu, nagu uinutamiseks. Värsid olid riimita, nagu neid võib teha kurt:

Ära vaata näo peale,

tütarlaps, sa vaata südant.
Kaunil poisil tihti inetu on süda.
On ka südameid, kus armastus ei püsi.

Tütarlaps, ei ole kuusk küll ilus,
nõnda ilus kui üks paplipuu,
kuid ka talvel on ta roheline.

Ah, mis kasu on mul sellest laulda?
Inetul on raske olla, elada.
Ilule on ainult ilu armas.
Aprill pöörab näärikuule selja.

Täiuslik on ainult ilu,
ilul võim on kõike teha,
ainult ilu elab täielikku elu.

Ainult päeval lendab vares,
ainult öösel lendab öökull,
luik kuid lendab ööl kui päeval.

Ühel hommikul ärgates nägi ta aknal kaht vaasi lilledega. Üks neist oli õige ilus ja särav kristallist vaas, kuid mõraga, mille läbi vesi maha oli jooksnud, nii et lilled olid närbunud. Teine oli üsna lihtne savipott, kuid selles oli vesi alles ja lilled värsked ning erepunased.

Ei tea kas kogemata või meelega võttis Esmeralda närbunud kimbu ja kandis seda kogu päeva rinnal. Sel päeval ei kuulnud ta laulmist ülalt tornist. Mustlastüdruk sellest suurt ei hoolinud. Ta veetis kogu päeva Djalit kallistades, Gondelaurier' maja sisse-
369
käiku valvates, omaette tasakesi Phoebusega vesteldes ja pääsukestele leivaraasukesi poetades.

Ta polnud enam ammu Quasimodot kuulnud ega näinud. Vaene kellalööja näis kirikust kadunud olevat. Kuid ühel ööl, kui tal und polnud ja kui ta oma kaptenist unistas, kuulis ta oma kambri ligidal ohkamist. Hirmunult tõusis ta üles ja nägi kuuvalgel vormitut kogu põiki ukse ees maas lamavat. See oli Quasimodo, kes seal paljal kivil magas.

V. PUNASE VÄRAVA VÕTI

Vahepeal oli Esmeralda imelik pääsemislugu ülemdiakoni kõrvu ulatunud. Seda kuuldes ei saanud ta ise aru, mida ta tundis. Esmeralda surmaga oli ta juba leppinud. Ta oli rahulik, sest oli tunda saanud äärmiselt sügavat kannatust. Inimese süda (dom Claude oli mõtisklenud selle üle) võib meeleheidet taluda ainult teatud piirini. Kui käsn on vett täis, võib tast terve meri üle lainetada, ilma et talle ühtki tilka juurde tuleks.

Esmeralda surmaga oli käsn täis. Dom Claude'ile oli kõik maailmas juba lõppenud. Kuid teadmine, et tütarlaps on elus, samuti ka Phoebus, tähendas seda, et tuleb uuesti tunda piinu, vapustusi, kaksipidi mõtlemisi, elu. Claude oli sellest kõigest juba tüdinenud.

Kuuldes seda uudist, sulgus ta oma kloostrikongi, kust ta välja ei tulnud ei kapiitliistungitele ega jumalateenistustele. Ta uks oli kõigile suletud, isegi piiskopile. Nii püsis ta nagu kinnimüürituna mitu nädalat. Arvati, et ta on haige. Ta oli seda ka tõesti.

Mis tegi ta siis suluksis? Millised küsimused vaevasid õnnetut? Kas astus ta oma kohutava kirega viimasesse võitlusse? Kas haudus ta lõplikku kava, kuidas mustlastüdrukute surma ja endale igavest hukatust tuua?

Ta armas vend Jehan, see hellitatud poiss, tuli kord ta ukse taha, koputas, vandus, mangus, nimetas kümme korda oma nime. Kuid Claude ei avanud ust.

Terved päevad läbi seisis ta akna juures, nägu vastu ruutu. Siit kloostri aknast nägi ta Esmeralda kambrikest.

370

Vahel nägi ta teda ennastki kitsega, vahel ka Quasimodoga. Ta pani tähele inetu kurdi hoolitsust, ta kuulekust, ta viisakat ja alandlikku käitumist mustlastüd-ruku suhtes. Claude'il oli hea mälu, mälu aga on armu-kadedaile piinaks; nii tuli talle meelde, kuidas kellalööja ühel õhtul imeliku pilguga tantsijannat vaatas. Ta küsis eneselt, mis sundis Quasimodot tütarlast päästma. Ta oli tunnistajaks paljudele väikestele stseenidele mustlastüdruku ja kurdi vahel ja nende liigutused paistsid talle kaugusest ja ta kire prisma läbi vaadatuna väga õrnad olevat. Ta vaatas umbusaldusega naiste tujudele. Nüüd tundis ta hämaralt, kuidas tas täiesti ootamatult ärkab armukadedus ja see pani teda häbist ja pahameelest punastama. «Kaptenist saab veel aru, aga tema!» See mõte vapustas teda.

Ööd olid talle vastikud. Sellest ajast peale, kui ta teada sai, et mustlastüdruk on elus, kadusid tal küll mõtted vaimudest ja hauast, mis kunagi teda terve päeva olid vaevanud, aga selle asemel hakkas teda uuesti himurus kiusama. Ta vähkres rahutult oma asemel, tundes tõmmut tütarlast enesele nii lähedal olevat.

Igal ööl maalis soniv kujutlus ta silmade ette Esmeralda kuju kõigis asendites, mis ta vere soontes keema ajas. Ta nägi, kuidas mustlastüdruk haavatud kapteni peal lamas, silmad kinni, ilus paljas rind Phoebuse veres, sel õndsuse hetkel, kui ülemdiakon ta kahvatutele huultele surus suudluse, mille leeki õnnetu isegi pool-minestanult tundis. Siis nägi ta teda jälle piinajate tooreste käte vahel poolpaljana, nägi, kuidas ta väike jalakene paljastati ja raudvintidega hispaania saapasse klammerdati, nägi ta väikest ümmargust säärt, nõtket, valget põlve. Nägi eriti seda elevandiluust põlve Torte-rue hirmsast riistapuust välja ulatuvat. Kujutles lõpuks noort tütarlast särgiväel, köis kaelas, paljaste õlgadega, paljajalu, peaaegu alasti, nagu ta teda viimasel korral oli näinud. Nende iharate kujutelmade mõjul tõmbusid ta käed rusikasse ja värin käis läbi selgroo.

Ühel ööl kütsid need pildid neitsiliku preestrivere ta soontes nii kuumaks, et ta oma hambad patja lõi, voodist välja hüppas, kirikukuue särgi peale tõmbas, lambi

371

võttis ja kongist poolpaljana, peast segasena, silma täis tuld, välja jooksis.

Ta teadis, kus on Punase värava võti, mille abi kloostrist kirikusse pääseb, ja teatavasti oli tal ala kaasas tornitrepi võti.

VI. PUNASE VÄRAVA VÕTME LOO JÄRG

Tol ööl oli Esmeralda oma kambris uinunud, kõik unustades, täis lootusi ja magusaid mõtteid. Ta oli jub tükk aega maganud, nähes nagu ikka und Phoebusest kui ta äkki mingist

kobinast virgus. Ta oli kerge j erga unega nagu lind; pisimast kobinast võis ta ärgata Ta avas silmad. Oli kottpime öö, siiski nägi ta, et akna avast keegi tema poole vaatab. Lamp valgustas sed nägemust. Niipea kui see kuju märkas, et Esmerald teda näeb, kustutas ta lambi. Ometi oli tütarlaps maht saanud teda näha. Ta silmalaud sulgusid hirmust.
«Oh,» ütles ta jõuetult, «jälle see preester!»
Kõik endised õnnetused kerkisid välgukiirusel t silme ette. Hirmust kangena langes ta tagasi oma ase meie.
Hetk hiljem tundis ta kogu kehaga, kuidas keegi ted puudutab: see pani teda nõnda värisema, et ta täielikul ärkas ja raevunult istukile tõusis.
Preester oli tema kõrvale voodisse tulnud ja haaras mõlema käega tema ümbert kinni.
Tütarlaps tahtis karjuda, kuid ei saanud.
«Kasi minema, koletis! Kasi siit, mõrtsukas!» hüüdi ta vihast ja hirmust väriseva häälega.
«Halasta! halasta!» sosistas preester, surudes oma huuled ta õla vastu.
Mustlanna võttis kätega ta paljale pealaele jäänu juustenatukesest kinni ja katsus ta suudluste eest kõr vale põigelda, nagu oleksid need teda hammustada tahtnud.
«Halasta!» kordas õnnetu preester. «Kui sa teaksid, kuidas ma sind armastan! See on nagu leek, sulatina, tuhat nuga mu südames!»
372
Claude hoidis ta käsi üleinimliku jõuga kinni. Meeletult kisas tütarlaps: «Lase mind lahti, või ma sülitan sulle näkku!» Claude laskis ta lahti.
«Alanda mind, löö mind, ole kuri mu vastu! Tee, mis ise tahad! Ainult halasta mu peale! Armasta mind!»
Mustlastüdruk hakkas teda lapse ägedusega kolkima. Ta võttis kogu oma jõu kokku, et oma ilusate kätega preestri nägu peksta.
«Kasi minema, saatan!»
«Armasta mind! Armasta mind! Halasta mu peale!» karjus vaene preester talle peale vajudes ja hoopidele kallistustega vastates.
Äkki tundis mustlastüdruk, et preester on temast tugevam.
«Küllalt sest jändamisest!» ütles preester hambaid kiristades.
Võidetuna, murtuna vabises tütarlaps ta käte vahel, täiesti tema võimuses. Juba tundis ta himurat kätt oma kehal kobavat. Ta tegi viimase pingutuse ja hakkas kisendama: «Appi, appi! Vampiir, vampiir!»
Keegi ei tulnud appi. Ainult Djali oli ärganud ja mökitas haledalt.
«Vaiki!» ütles preester hingeldades.
Preestri embuse eest rabeldes puutus mustlastüdruku käsi põrandal äkki mingi külma metallasja külge. See oli Quasimodo vile. Tütarlaps haaras sellest nagu viimsest lootusest kinni, tõstis vile huultele ja puhus kõigest jõust. Vile kõlas heledalt, teravalt, läbilõikavalt.
«Mis see tähendab?» küsis preester.
Peaaegu samal hetkel tundis ta, kuidas tugev käsi teda üles tõstab. Kamber oli pime ja preester ei näinud, kes teda niiviisi kinni haaras, kuid ta kuulis, kuidas kellegi hambad metsikus raevus üksteise vastu lõgisesid, ja märkas hämaras oma pea kohal laia pussnoatera läigatust.
Preestrile paistis, et see on Quasimodo. Ta oletas, et see ainult tema võis olla. Tal tuli meelde, et siia sisse astudes oli ta komistanud mingi tombu otsa, mis väljas risti läve ees lamas. Et aga tundmatu ühtki sõna ei lausunud, siis ei teadnud ta, mida mõtelda. Ta haaras
373

käest kinni, milles puss oli, ja karjus: «Quasimodo!» Sel ohtlikul silmapilgul oli ta unustanud, et Quasimodo on kurt.

Ühe viivuga oli preester maas ja tundis tinarasket põlve oma rinnal. Teravast põlvest tundis preester Quasimodo ära. Kuid mis teha, et Quasimodo ka teda ära tunneks? Öö tegi kurdi pimedaks.

Temaga oli asi läbi. Tütarlaps oli armutu kui ärritatud ematiiger ega astunud vahele, et teda päästa. Juba rippus nuga ta pea kohal, silmapilk oli kriitiline. Äkki aga lõi kellalööja kõhklema.

«Mitte verd tema lähedal!» pomises ta.

See oli tõesti Quasimodo hääl.

Preester tundis, kuidas mehine käsi teda jalgupidi kambrist välja vedas. Nüüd peab ta siis surema! Temale õnneks oli kuu natukese aja eest tõusnud. Selle kahvatud kiired langesid kambri läve taga preestrile otse näkku. Quasimodo vaatas teravalt talle otsa, jahmatas, laskis preestri lahti ja taganes.

Kambri lävele tulnud tütarlaps nägi üllatunult äkilist osade vahetust. Nüüd oli preester see, kes ähvardas, ja Quasimodo, kes palus.

Preester oli viha ja etteheite žestiga kurdile kõva käsu andnud silmapilk siit lahkuda.

Kurt laskis pea longu ja langes mustlastüdruku läve ette põlvili.

«Härra,» ütles ta tõsiselt ja alandlikult, «teie võite teha mis tahate, ennem aga täpike mind ära.»

Nõndaviisi öeldes pakkus ta preestrile oma pussi. Meeletu preester tahtis seda juba haarata, kuid noor tütarlaps oli väledam. Ta tõmbas noa Quasimodo käest ära ja puhkes metsikult naerma.

«Katsu sa!» ütles ta preestrile.

Ta tõstis pussi kõrgele. Preester kõhkles. Tüdruk oleks tingimata löönud, selles polnud kahtlust.

«Sa ei julge ligidale tulla, argpüks!» karjus ta.

Teades väga hästi, et ta sõnad tuhande hõõguva nõelana preestri südamesse tungivad, lisas ta armutult:

«Ma tean, et Phoebus pole surnud!»

Preester lõi Quasimodo ühe jalahoobiga maha ja kadus vihast värisedes trepivõlvi alla.

474

Kui ta läinud oli, kahmas Quasimodo maast vile, mis mustlastüdruku oli päästnud.

«See hakkas peaaegu roostetama,» ütles ta seda tagasi andes. Siis läks ta ja jättis tütarlapse üksi.

Tormilisest vahejuhtumist vapustatud Esmeralda langes jõuetuna voodile ja hakkas nuuksuma. Ta silmapiir oli uuesti tumedaks muutunud.

Preester omakorda jõudis kobades oma kambrini.

Nii kaugele oli siis asi arenenud! Dom Claude oli Quasimodole armukade!

Mõtliku näoga kordas ta oma saatuslikku lauset: «Keegi ei pea teda saama!»

KÜMNES RAAMAT

1. BERNARDINS'I TÄNAVAS TULEB GRINGOIRETLE PÄHE MITU HEAD MÕTET

Kui Pierre Gringoire nägi, kuhu poole asi hakkab kalduma, ja veendus, et selle draama peaosalisi ootab kindlasti köis, võllasammas või muud ebameeldivused, pidas ta paremaks mitte vahele segada. Hulgused, kelle keskele ta elama oli jäänud ja keda ta lõpuks siiski kõige paremaks Pariisi seltskonnaks pidas, polnud lakanud huvi tundmast mustlastüdruku vastu. Gringoire leidis selle väga loomuliku olevat inimeste poolt, keda nagu Esmeraldatki Charmolue ja Torterue ootasid ning kes mitte tema kombel peegasuse tiibadel fantaasiavalda ei lennanud. Nende jutust oli ta kuulnud, et tema katkilöödud kruusi juures laulatatud abikaasa oli Jumalaema kirikusse pagenud. Selle üle oli ta üsna rõõmus, kuigi tal kiusatustki polnud teda sinna vaatama minna. Vahel mõtles ta küll kitsekesele, aga see oli ka kõik. Päeval pidi ta akrobaatilisi trikke tegema, et endal elu sees hoida, öösel aga higistas ta ühe märgukirja kallal Pariisi piiskopi vastu, sest tal oli ikka veel meeles, et piiskopi veski rattad teda kord märjaks pritsisid, ja sestsaadik kandis ta tema vastu vimma. Peale selle koostas ta hoolega kommentaare Noyoni ja Tournay piiskopi Baudry-le-Rouge'i * kaunile teosele «De cupa petrarum» mis temas õige tugevat huvi äratas arhitektuuri vastu. See kalduvus tõrjus ta südamest välja hermeetikaharrastuse, kuigi arhitektuur oli ainult her-meetika loomulik jätk, on ju hermeetika ja ehituskunsti vahel olemas sisemine seos. Gringoire, kes varem oli

Kivide tahumisest (lad. k.).

376

armastanud ideed, oli hakanud armastama idee välist vormi.

Ühel päeval seisatas ta Saint-Germain-1'Auxerrois' kiriku ligidal maja nurgal, mille nimi oli Piiskopi-vangla, kuna üle tänava oli teine maja, Kuninga-vangla. Piiskopi-vanglal oli tore kabel neljateistkümnendast sajandist, mille altariruum oli tänava poole. Gringoire uuris hardusega selle kabeli välimisi skulptuure. Ta oli parajasti andunud egoistlikule, kõikeunustavale naudingule, kus kunstnik maailmast näeb ainult kunsti ja maailma ainult kunstis, kui ta äkki tundis oma õlal kellegi kätt. Umber pöördudes nägi ta oma vana sõpra, endist õpetajat, ülemdiakonit.

Ta oli hämmastunud. Ammu polnud ta enam ülemdiakonit näinud, dom Claude oli aga üks neid tähtsaid ja kirglikke inimesi, kellega kohtudes skeptiline filosoof alati tasakaalu kaotas.

Ülemdiakon oli mõne silmapilgu vait ja Gringoire'il oli mahti teda silmitseda. Ta leidis dom Claude'i muutunud olevat: see oli kahvatanud nagu talvehommik, aukuvajunud silmadega, peaaegu hallide juustega. Preester katkestas vaikuse esimesena ja ütles rahuliku, kuid jääkülma häälega:

«Kuidas käsi käib, meister Pierre?» «Tervisega või?» vastas Gringoire. «Noh, kuidas öelda, nii ja teisiti, üldiselt öeldes, läheb korda. Ma olen ju alati äärmuste vastane. Teie, õpetaja, teate ju saladust, kuidas Hippokratese järgi alati hea tervise juures olla «id est: cibi, potus, sotnni, Venus, otnnia moderata sint.» '»

«Teil polegi siis muresid, meister Pierre?» küsis ülemdiakon uuesti teravalt Gringoire'ile otsa vaadates. «Tõepoolest ei ole.» «Mis te siis nüüd teete?»

«Näete isegi, õpetaja. Uurin, kuidas need kivid on tahutud ja bareljeefid välja raiutud.»

Preester naeratas mõrkjalt, ainult ühe suunurgaga ja küsis:

«Ja see teeb teile lõbu?»

> See on: sööki, jooki, und, armastust, kõike mõõdukalt (lad. k.).
377
«See on paradiis ise!» hüüdis Gringoire.
Raidkuju poole kummardudes jätkas ta vaimustusega nagu inimene, kes elavaid haruldusi näitab ja seletab:
«Kas te ei leia näiteks, et see bareljeef on tehtud haruldase osavuse, maitse ja kannatlikkusega? Vaadake ometi seda sambakest! Kas olete kuskil kapiteelil leidnud nii õrnu, niisuguse armastusega nikerdatud lehti? Vaadake, siin on kolm Jean Maillevini kõrgreljeefi. Nad pole küll selle suurvaimu parimad teosed, siiski näoilme naiivsus ja õrnus, pooside ja riidevoltide rõõmus graatsia, kogu see sõnulseletamatu sulnidus isegi kõigis puudustes teevad need kujukesed õige elavaks ja peeneks, vahest liigagi. Kas te ei leia, et see on ääretult huvitav?»
«Muidugi huvitav!» ütles preester.
«Kui te veel kabeli sisemust näeksite!» jätkas poeet sõnaohtra innuga. «Igal pool raidkujud! Ja nii palju kui lehti kapsapeas! Apsiid on aga nii jumala meelepärane ja imeväärne, et ma kuskil midagi sarnast pole näinud!»
Dom Claude ütles vahele:
«Teie olete siis päris õnnelik?»
Gringoire vastas tuliselt:
«Ausõna, jah! Algul armastasin ma naisi, siis loomi. Nüüd armastan kive. Nad teevad niisama palju lõbu kui naised ja loomad, seejuures pole nad nii truudusetud.»
Preester pani käe laubale. See liigutus oli tal juba harjumuseks saanud. «Kas tõesti?»
«Muidugi,» ütles Gringoire, «vaadake ise, milline nauding!» -
Ta võttis preestril käest kinni, mida see ka vabalt laskis sündida, ja viis ta Piiskopi-vangla trepitorni-kesse.
«Vaadake, kus on trepp! Iga kord, kui seda vaatan, olen õnnelik. See trepp on Pariisis üks lihtsamaid ja haruldasemaid. Kõik astmed on alt viltuseks tahutud. Nad on oma jalg maad laiad. Trepi ilu ja lihtsus on kõigi ta astmete ühendusviisis. Nad on üksteisega ühte põimitud, üksteisesse vuugitud, punnitud, raamitud, lii-
376
detud, üksteise sisse lõigatud ja on üksteisest kõvasti, aga armsasti kinni haaranud.»
«Ja teie ei soovigi midagi?»
«Ei.»
«Ei kahetse ka midagi?»
«Ei ole mul kahetsusi ega soove. Olen oma elu hästi korraldanud.»
«Inimene korraldab küll, aga saatus lõhub laiali.»
«Mina olen pürroonik *,» vastas Gringoire, «katsun kõiges tasakaalu hoida.»
«Kust te ülalpidamist saate?»
«Kirjutan vahetevahel mõne eepose või tragöödia; kuid mis mulle kõige rohkem sissetulekuid annab, seda teate isegi, õpetaja: ma kannan hammastega tervet toolide püramiidi.»
«Filosoofi jaoks siiski labane amet.»
«Ka siin on tegemist tasakaaluga,» vastas Gringoire. «Kui inimesel on üks kindel põhimõte, siis leiab ta seda igalt poolt.»
«Täitsa õige,» vastas ülemdiakon.

Pärast lühikest vaikust jätkas preester:
«Olete siiski armetu.»
«Armetu küll, aga mitte õnnetu.»
Sel hetkel kuuldi kapjade klõbinat. Meie vestlejad nägid tänava teises otsas toredat püsti piikidega kuninglike ammuküttide salka, ohvitser eesotsas. Nad ratsutasid nii, et tänav vastu kajas.
«Kui teravalt te seda ohvitseri vaatate!» ütles Grin-goire ülemdiakonile.
«Mul tuleb ette, et ma teda tunnen.»
«Kes see on?»
«Vist ön ta nimi Phoebus de Chäteaupers,» vastas preester.
«Phoebus! Imelik nimi! On veel teine Phoebus olemas, krahv de Foix. Tean üht tüdrukut, kes alati ainult Phoebuse nimel vandus.»
«Lähme siit ära,» ütles preester. «Mul on teile midagi öelda.»
Ratsasalga möödaminekust saadik võis ülemdiakoni jäise kesta all märgata ming it ärevust. Ta hakkas minema, Gringoire järgnes talle, sest oli harjunud tema
379
sõna kuulma nagu teisedki, kes kord selle mõjuka inimesega kokku olid puutunud. Nad jõudsid vaikides Bernardins'i tänavani, mis oli kaunis tühi. Siin jäi dorri Claude seisma.
«Mis te tahtsite mulle öelda, õpetaja?» küsis Grin-goire.
«Kas te ei leia,» vastas ülemdiakon sügavalt järele mõeldes, «et neil ratsameestel, keda me nägime, on ilusamad riided kui teil ja minul?»
Gringoire raputas pead.
«Jumala eest, mulle meeldib mu kollane ja punane vatt rohkem kui nende rauast ja terasest soomusriided. Mis lõbu see teeb kõndides koliseda nagu rauakauplus maavärisemise ajal!»
«Tähendab, teie, Gringoire, pole kunagi kadedust tundnud nende sõjamehemundris noormeeste vastu?»
«Mis kadedust, ülemdiakonihärra? Kas nende jõu, nende soomusrüü, nende distsipliini pärast? Filosoofia ja isegi räbalates sõltumatus väärib rohkem. Meelsamini oleksin kärbse pea kui lõvi saba.»
«Imelik!» vastas preester mõtlikult. «Ometi on tore' munder väga ahvatlev.»
Nähes, et kaaslane on mõtetes, lahkus Gringoire tema juurest, et minna imetlema naabermaja portaali. Varsti tuli ta tagasi ja ütles käsi kokku lüües:
«Kui te nii palju ei tegeleks sõjameeste mundritega, siis paluksin ma teid, ülemdiakonihärra, tulla seda ust vaatama. Olen alati öelnud, et Aubry maja esitrepp on kõige toredam maailmas.»
«Pierre Gringoire,» ütles ülemdiakon, «kuhu te selle väikese tantsiva mustlastüdruku olete jätnud?»
«Ah Esmeralda? Te pöörate jutu nii järsku teisale.» «Kas ta polnud teie naine?»
«Oli küll, meid pandi paari katkise kruusi juures neljaks aastaks. Muuseas,» lisas Gringoire, vaadates kavalalt preestri otsa, «kas te siis ikka veel temale mõtlete?»
«Kas teie ei mõtle?
«Ah, harva. Mul on nii palju tegemist!... Mu jumal, küll oli ta kitsekene ilus!»
«Kas see mustlastüdruk kord teie elu ei päästnud?»
380
«Jah, kurat võtku, nii see oli küll.»
«Kuhu ta ometi on jäänud? Mis te temaga olete teinud?»

«Tõesti, ma ei tea. Vist poodi ta üles.» «Arvate?»

«Kindel ma just pole. Kui ma nägin, et asi poomiseks läks, lasksin ma jalga.»

«Nii palju siis teategi temast?»

«Oodake. Olen kuulnud, et ta olevat Jumalaema kirikusse varju pagenud ja seal olevat ta kindlas kohas. Olen päris rõõmus selle üle, ainult ma pole kuidagi teada saanud, kas ka kitsekene temaga koos ära pääses. See on kõik, mis ma temast tean.»

«Täiendan omalt poolt teie teadmisi,» hüüdis dom Claude, kelle seni tasane, aeglane ja peaaegu kõlatu kõne mürisevaks muutus. «Jah, ta on tõepoolest Jumalaema kirikus paos. Kuid kolme päeva pärast saab teda sealt kohus kätte ja ta puuakse Greve'i platsil üles. Selle kohta on kohtupalati otsus olemas.»

«Narr lugu!» ütles Gringoire.

ühe pilguga oli preester tagasi saanud oma külma rahu.

«Kellele kuradile see küll lõbu tegi teda teistkordselt areteerida lasta?» lausus poeet. «Kas poleks kohus teda võinud rahule jätta? Kellele see kurja teeb, et üks õnnetu tüdruk on varjus Jumalaema kiriku võlvide all — pääsukesepesade ligidal?»

«Ilmas on saatanaid,» vastas ülemdiakon.

«Kuradi sant nali,» arvas Gringoire.

Ülemdiakon ütles natukese aja järel:

«Ta päästis teil siis elu?»

«Jah, mu hulgustest sõprade juures. Peaaegu oleks mind üles poodud. Praegu vahest oleksid nad seda küll kahetsenud.»

«Kas te midagi tema heaks ei taha ette võtta?»

«Vägagi tahaksin, dom Claude. Aga järsku mässin ma ennast jälle sisse?»

«Mis siis?»

«Ah mis siis? Hea on nõnda öelda, aga mul on kaks suurt teost pooleli.» Preester lõi käega vastijsilaupa. Hoolimata tehtud

381

rahust näitas aeg-ajalt mõni äge liigutus ta sisemist rahutust.

«Kuidas teda päästa?»

Gringoire vastas:

«Aulik õpetaja, ütlen teile: «" padelt», mis türgi keeles tähendab: «Jumal on meie lootus.»»

«Kuidas teda päästa?» kordas Claude mõtlikult.

«Kuulge, õpetaja, mul on fantaasiat. Küll mina juba mõne tee ja abinõu leian. Mis oleks, kui kuningalt armu paluda?»

«Louis Xl-lt? Armu?» .

«Miks mitte?»

«Katsu tiigri suust konti kiskuda.»

Gringoire hakkas uusi abinõusid otsima.

«Hüva! Olgu. Tahate, ma pöördun ämmamooride poole palvekirjaga, et tüdruk on rase?»

Preestri aukuvajunud silmad lõid sädelema.

«Rase? Häbematu! Kas sul on siis midagi teada?»

Preestri nägu nähes kohkus Gringoire ja ütles kähku:

«Ah ei, igatahes mitte minul! Meie abielu oli fiktiivne, foris-maritagium. Minusse see ei puutu. Kuid asja saaks niiviisi edasi lükata.»

«Lollus! Häbi! Pea suu!»

«Asjata vihastute,» pomises Gringoire. «Asja edasilükkamine ei tooks kellelegi kahju ja vaesed ämmamoorid teeniksid ka oma nelikümmend Pariisi teenarit.»

Preester ei kuulanud teda.

«Ometi peab ta sealt välja tulema!» sosistas ta. «Kohtupalati otsus tuleb kolme päeva jooksul täita! Ja kui polekski otsust olnud . . . aga see Quasimodo! Naistel on nii rikutud maitse!» Ja häält tõstes jätkas ta: «Meister Pierre, olen põhjalikult järele mõelnud. On ainult üks abinõu olemas, kuidas teda päästa.»

«Missugune siis? Mina ei näe enam ühtki.»

«Kuulge, meister Pierre, tuletage meelde, ta päästis teie elu. Ma seletan teile päris avameelselt oma pääst-miskava. Kirikut valvatakse ööd kui päeva. Kirikust lastakse ainult neid välja, keda nähakse sinna sisse minevat. Teie tulete. Ma viin teid mustlastüdruku juurde. Te vahetate temaga riided. Annate talle oma vammuse, saate vastu tema seeliku.»

382

«Siiamaani on kõik kena,» tähendas filosoof. «Aga edasi?»

«Edasi? Tema väljub teie riietes, teie jääte tema riietes sinna. Võib-olla puuakse teid üles. Tema aga on pääsnud.»

Gringoire sügas tõsise näoga kõrvatagust. «Teate, säärane mõte poleks mul enesel kunagi pähe tulnud.»

Dom Claude'i ootamatust ettepanekust läks poeedi otsekohene ja heasüdamlik nägu äkki pilve, nagu Itaalia naeratav maastik, kui kuri tuuleiil päikese ette pilve

ajab.

«Noh, Gringoire, kuidas teile mu plaan meeldib?»

«Ütlen, mu õpetaja, et mind mitte «võib-olla» üles ei pooda, vaid kindlasti puuakse.»

«Mis see asjasse puutub?»

«Pagana pihta!» ütles Gringoire.

«Ta päästis ju teil elu. Teie tasute talle ainult oma võla.»

«Mul teisigi võlgu küllalt, mida ma ei tasu!» «Meister Pierre, nüüd peate seda siiski tegema!» ülemdiakon kõneles käskivalt.

«Kuulge, dom Claude,» vastas poeet kohkunult. «Asjata peate oma plaanist nii kõvasti kinni. Ma ei saa aru, miks mina teise asemel pean ennast üles puua laskma.»

«Mis teid siis nõnda elu küljes kinni hoiab?» «Ah, palju asju!»

«Missugused need on, kui küsida tohib?»

«Missugused? Õhk, taevas, hommik, õhtu, kuuvalgus, mu head sõbrad hulgused, lõõpimine plikadega, Pariisi ilusate ehituste uurimine, kolm paksu raamatut, mida pean kirjutama, üks neist on piiskopi ja ta veskite vastu sihitud. Jumal teab, mis veel kõik. Anaksagoras * ütles, et elab maailmas selleks, et päikest imetleda. Peale selle on mul õnn kõik oma päevad hommikust õhtuni veeta ühe geniaalse inimesega, nimelt iseenesega, ja see on väga meeldiv.»

«Sõnakõlksutaja!» pomises ülemdiakon. «Ütle parem, kes päästis su elu, mis sulle nüüd nii meeldiv näib olevat? Kellele võlgned sa tänu selle eest, et sa seda õhku

383

sisse hingad, seda taevast vaatad, et võid oma lõokese-hinge lõbustada jampsi ja jaburusega? Kus sa nüüd ilma Esmeraldata oleksid olnud? Ja sina tahad, et tema sureks, tema, kelle läbi sina ellu oled jäänud? Et tema sureks, see ilus, õrn, võluv olend, ilma kelleta maailmas valgust poleks, kes jumalikum on kui jumal ise. Sina aga, pool tarka, pool hullu, ainult mingi poolik visand, mingi taim, kes arvab end liikuda ja mõelda võivat, sina tahad

oma elu jätkata, elu, mida sa temalt oled varastanud ja mis niisama kasutu ning mõttetu on kui küünlatuli keskpäeval? Küllalt, Gringoire, tunne pisutki halastust! Ole sinagi suuremeelne, nagu tema seda oli.»

Preester rääkis ägedalt. Gringoire kuulas teda algul ükskõikselt, siis heldis ta ja lõpuks virildus ta nägu traagiliseks, muutudes vastsündinud lapse näo sarnaseks, kellel kõht kangesti valutab.

«Teie olete väga pateetiline!» ütles ta pisarat pühkides. «Hea küll, ma mõtlen järele. Veider mõte, mis teil pähe tuli. Aga lõpuks, kes teab? Vahest ei poogi nad .mind üles?» ütles ta pärast vaikust. «Egas igale kihlusele pulm järgne. Kui nad mind nii kentsakas riietuses, undruku ja tanuga sealt ülevalt kambrist kätte saavad, hakkavad nad vahest pööraselt naerma. Ja kui nad mind üles poovad, noh, mis siis? Köiesurm on samasugune surm kui iga teinegi, ehk õigemini, pole ühegi teisega sarnane. Selline surm on targa väärt, kes elu aeg on kõikunud; see pole kala ega liha, nagu kunagi õige skeptiku vaim; selline surm kehastab pürronismi ja kõhklust, asub taeva ja maa vahel ja jätab teidki sinna kõlkuma. See on õige filosoofi surm, ja vahest olengi mina selleks määratud. Tore on surra nii, kuidas on elatud.»

Preester katkestas teda:

«Oled siis nõus?»

Gringoire aga jätkas vaimustatult:

«Mis õieti ongi surm? Ebameeldiv silmapilk, sulamaks, siirdumine tühisusest mittemillessegi. Keegi küsis kord Megolopolise elanikult Kerkidaselt *, kas ta tahaks surra. «Miks mitte?» vastas see. «Pärast surrna saan ma ju näha suuri mehi, nii Pütagorast filosoofide

384

hulgast, Hekataiost * ajaloolaste, Homerost poeetide, Olümpost * muusikute seas.»

Ülemdiakon pakkus talle kätt. «Niisiis olete nõus? Tulete siis homme.»

See žest tõi Gringoire! tagasi tegelikkusse.

«Oh, pagana pihta, ei!» hüüdis ta unest ärkava inimese häälega. «Liiga suur totrus on ennast puua lasta. Ala ei taha.»

«Siis jumalaga!»

Ja lahkudes lisas preester läbi hammaste pomisedes: «Küll ma su kätte saan!»

«Mulle ei tee suurt lõbu, et see neetud mees mu uuesti kätte saab,» mõtles Gringoire ja jooksis dom Claude'ile järele.

«Kuulge, ülemdiakonihärra, vanad sõbrad ei tohi tülli minna! Te tunnete huvi selle tütarlapse, tahtsin öelda, mu naise vastu, hüva! Te mõtlesite välja hea sõjaplaani, et teda tervelt Jumalaema kirikust välja tuua, kuid teie plaan on minule, Gringoire'ile, väga ebameeldiv. Mis oleks, kui ma teile teise plaani esitaksin! Teate, mul käis praegu peast läbi väga tore mõte. Mis te ütlete, kui ma teile sobiva päästmisplaani ette panen, ilma et minu enese kaelal pisematki kokkupuutumist tuleks silmusega? Kas see teid rahuldaks? On siis tingimata vaja mind üles puua, et teie rahule jääksite?»

Preester kiskus karistuses oma sutaani nööpe.

«Sõnade mulin! Mis plaan see sul on?»

«Jah,» jätkas Gringoire omaette arutamist ja pani nimetissõrme sügavamõtteliselt vastu oma nina, «just nii! Hulgused on vahvad poisid. Kogu mustlastepere armastab teda! Ühest sõnast aitab, ja nad tõusevad. Pole midagi kergemat! Äkiline rünnak. Segadust kasutades võib teda hõlpsasti ära viia. Juba homme õhtul. Paremat ei või tahta.»

«Mis plaan see on, räägi!» ütles preester teda üles raputades.

Gringoire pöördus uhkelt tema poole:
«Jätke mind ometi rahule! Kas te ei näe, et ma midagi kombineerin!»
Ta mõtiskles veel veidikese ja hakkas siis oma mõtte juures käsi plaksutama ning hüüdis:
385
«Suurepärane! Tagajärg on kindel!»
«Mis plaan?» küsis Claude uuesti vihaselt.
Gringoire säras rõõmust.
«Tulge, ma ütlen teile õige tasakesi kõrva sisse. See tõeliselt uljas vastulöök viib meid hädast välja. Jumala eest, te peate tunnistama, et ma pole loll.»
Äkki jahmatas ta:
«Ah jaa, kas kitseke on tüdruku juures?» «On küll, kurat võtku!» «Nad oleksid ju ka tema üles poonud?» «Mis see minusse puutub!»
«Jah, oleksid üles poonud. Läinud kuul poodi üks emis üles. Timukas teeb seda hea meelega. Ta saab looma pärast endale. Minu ilusat Djalit üles puua! Vaest väikest kitsetallekest!»
«Neetud!» hüüdis dom Claude. «Sina ise oled timukas. Noh, ütle, mis päästeplaan sul, lontrusel, siis on? Või peab seda mõtet sul tangidega peast välja kiskuma?»
«Oodake, õpetaja, kohe!»
Gringoire kummardus ülemdiakoni kõrva juurde ja sosistas midagi, ise rahutult ringi vaadates, kuigi tänaval kedagi näha polnud. Kui ta lõpetas, surus dom Claude ta kätt ja ütles külmalt:
«Hea küll, homseni siis.»
«Homseni,» vastas Gringoire. ülemdiakon kadus ühele poole, tema teisele poole tasakesi pomisedes:
«See on uhke üritus, härra Pierre Gringoire. Pole viga! Suured üritused ei tarvitse väikest meest veel ära hirmutada. Biton kandis tervet härga oma õlgadel! * Linavästrikud, põõsalinnud ja pääsukesed lendavad ka üle mere.»

II. HAKKA PEALEGI HULGUSEKS!

Kloostrisse tagasi tulles leidis ülemdiakon kambri ukse eest oma venna Jehan du Moulini, kes teda ootas ja oma ootamisigavust katsus sellega eemale peletada, et joonistas seinale oma vanema venna profiili hiiglasuure ninaga.
Claude vaatas vaevalt vennale otsa. Tal olid teised
386
mõtted peas. Võrukaela lustlik nägu, mille naeratused nii sageli preestri palgelt pilvi eemale olid peletanud, oli nüüd võimetu hajutama udu, mis selles rikutud, lehkavas, manduvas hinges iga päev tihenes.
«Vend,» ütles Jehan pelglikult, «tulin teid vaatama.»
ülemdiakon ei tõstnud silmigi tema poole.
«Mis siis?»
«Vend,» vastas Jehan silmakirjaks, «teie olete minu vastu nii hea, teie annate mulle alati nii head nõu, et ma ikka jälle teie juurde tagasi tulen.»
«Ja edasi?»
«Ah, mu vend, teil oli täitsa õigus mulle öelda: Jehan, Jehan! Cessat doctorum doctrina, discipulorum disciplina.' Jehan, ole mõistlik, Jehan, võta õpetust, Jehan, ära jää koolist

ööseks ära ilma vabandava põhjuseta ja õpetaja loata. Ära peksa pikardlasi, noli, Joannes, verberare Picardos. Ära kodune nagu mõni kirja-oskamtu eesel, quasi asinus illiteratus, kooli põhul. Jehan, lase ennast karistada õpetajate tahtmist mööda. Jehan, mine iga õhtu kabelisse ja laula seal psalme, laule ja palveid neitsi Mariale. Ah, kui head nõuanded need olid!»

«Noh, ja edasi?»

«Armas vend, teie ees seisab vaene patune, kurjategija, liiderlik, õudne inimene! Kallis vend, Jehan on teie nõuanded pahmaks tallanud ja sõnnikuks teinud, kuhu jalgadega võib otsa minna. Olen selle eest karistada saanud, armas jumal on mind väga õiglaselt kohelnud. Kuni mul raha oli, prassisin ma ja elasin meeletut, lustlikku elu. Oo kui inetu ja jälk on liiderlik elu pahupoolelt, kuigi ta pealt võlub! Nüüd pole mul enam krossigi; müüsin maha oma lina, särgi ja käterätiku. Otsas on lõbus elu! Ilus küünal on kustunud, nüüd ajab ainult inetu rasvaküünla taht mulle suitsu ninna. Tüdrukud heidavad minu üle nalja. Joon ainult vett. Mind närivad südametunnistuse piinad ja võlauskujad.»

«Ja lõpuks?»

«Ah, kullakallis vennas, tahaksin nüüd puhtast südamest hakata paremat elu elama. Tulen teie juurde ka-

1 Lakkab õpetlaste õpetlaslikkus, õpilaste kuulekus (lad. k.).

387

hetseva südamega. Pihin teile, kahetsen pattu. Taon endale rusikatega vastu rinda. Teil oli täielik õigus, kui tahtsite, et ma kord litsentsiaadiks ja Torchi kolledžis repetiitoriks saaksin. Nüüd tunnen ma ka ise, et selles ametis on mu õige kutsumus. Kuid mul pole tinti, tarvis seda osta; mul pole sulge, tarvis seda osta; mul pole paberit, mul pole enam raamatuid, kõike tarvis jälle osta. Kõige selle jaoks vajan ma hädasti pisut raha ja nüüd pöördun ma teie poole, armas vend, orna kahetseva südamega.»

«Kas see on kõik?»

«Jah,» vastas skolaar. «Pisut raha.»

«Mul ei ole.»

Skolaar ütles seejärel tõsise, ühtlasi otsustava häälega:

«Hea küll, vend, siis pean ma teile kahjuks ütlema, et mulle on teiselt poolt tehtud väga kasulikke ettepanekuid ja pakkumisi. Teie ei taha siis mulle raha anda? Ei? Siis hakkan ma hulguseks.»

Seda hirmsat sõna öeldes võttis ta Aiase * poosi, kes ootab, et välk teda sealsamas tabab.

«Ülemdiakon aga ütles külmalt:

«Hakka pealegi hulguseks!»

Jehan kummardus sügavalt ja astus kloostri trepist vilistades alla.

Kui ta kloostriõuest oma venna kambri akna alt mööda läks, kuulis ta seda avatavat. Ta tõstis pea üles ja nägi, kuidas ülemdiakon oma range näo aknast välja pistis.

«Käi kus kurat!» ütles dom Claude. «Siin on sulle minult viimane raha.»

Ja preester viskas Jehanile oma kukru, mis talle suure muhu otsa ette lõi. Jehan läks minema pahasena, aga ühtlasi ka rahuldatuna nagu peni, keda pilluti üdiste kontidega.

III. ELAGU LÕBU!

Lugejal pole vahest veel meelest läinud, et Imede õue ühe jao ümber oli vana müür, mis linna ümbritses

388

ja mille tornid juba tol ajal hakkasid varemeteks muutuma, ühe neist tornidest olid hulgused oma lõbustus-paigaks teinud. All saalis asus kõrts, kõik muu ülemistel korrustel. See torn oli sulikonna kõige kihavam, teistele seega kõige vastikum pesa. See oli nagu koletu mesipuu, mis ööd kui päeva sumises. Öösiti, kui enamik kerjuskonda magas, kui platsiäärsetel räpastel fassaadidel enam ühtki valgustatud akent polnud, kui enam ühtki häält kuulda polnud neist arvutuist majalobudikest, mis kubisesid varastest, lõbütüdrukuist, varastatud või vallaslastest, tunti lõbutsev torn ikkagi ära ta lakkamatust lärmist, punasest valgusest, mida luukidest, akendest, müürilõhedest ja piludest nagu pooridest immitses.

Alumisel korrusel, keldris, asus niisiis kõrts. Sinna mindi madalast uksest ja järsust trepist, mis oli jäik nagu klassikaline aleksandriin. Ukse kohal sildi asemel oli mingi plätserdis, mis kujutas vastsete müntide kuhja ja tapetud kanapoegi ja kus seisis naljatav kiri: «Hingekellalööjate kõrts.»

ühel õhtul, kui Pariisi kellatornidest oli juba helisenud tulede kustutamise signaal, oleksid vahiseersandid jubedassse Imede öue sattudes võinud märgata, et hulguste juures käis elavam askeldus kui muidu ja et seal rohkem joodi ning kõvemini vannuti kui tavaliselt. Ka väljas platsil oli hulguseid salgalkaupa koos, nad sosistasid isekeskis, nagu seisaks neil ees midagi tähtsat; siin-seal kükitas maas mõni suli ja ihus tänavakivil oma raudnuga.

Kõrtsis endas viis viin ja mäng mõtted kõrvale sellelt, mis tol õhtul kõigi hulguste peas mõlkus, nii et raske oli nende jutust aru saada, milles asi seisis. Siiski olid nende näod rõõmsamad kui muidu ja kõigil läikis põlvede vahel mõni relv: kõvernuga, kirves, suur nui või mõne vana arkebuusi laad.

Ümmargune saal oli väga avar, lauad aga olid nii tihedalt üksteise ligi, joodikuid nii palju, et kõik, mis kõrtsiruumis leidus, mehed, naised, pingid, õllepotid, joojad, magajad, mängijad, terved ja sandid, kõik näis olevat segamini paisatud, kõiges oli niisama palju korda nagu tühjade austrikarpide hunnikus. Laudadel

389

põlesid mõned rasvaküünlad, kuid õieti valgustas kogu ruumi koldetuli, täites kõrtsis sama ülesannet mis lühter ooperisaalis. Kelder oli nii rõske, et koldest kunagi tuld ei lastud kustuda, isegi suvel mitte. Päratu suures väljanikerdatud kummiga koldes igasuguste raskete raudvõrede ja köögiriistadega põles suur puu- ja turbatuli niisuguse lõõmaga, nagu seda vahel öösel näeb kumavat majaseintel vastu sepikoja aknaid. Kolde ees tuhahunnikul istus tähtsalt suur koer ja keerutas lõkke ees lihatükke täislükitud praevarrast.

Hoolimata segadusest võis ringi vaadates ses inimestekogus eraldada kolme peamist salka kolme isiku ümber, keda lugejad juba tunnevad. Uks neist, kentsakalt Idamaa hilpudesse mukitud, oli mustlaste hertsog Mathias Hungadi Spicali. See suli istus, jalad risti laua peal, sõrm püsti, ja jagas kõva häälega valge ja musta maagia tarkust ammuli sui kuulajatele enda ümber.

Teine salk inimesi oli kogunenud meie vana sõbra, Argoo riigi vahva kuninga ümber, kes oli hambuni relvis. Tasa>se häälega käskusid jagades juhtis Trouille-fou väga tõsise näoga päratu suure, põhjatu vaadi tühjendamist, mis oli täis relvi: kirveid, mõõku, püssirohu-panne, kiivreid, soomussärke, kilpe, piigi- ja odaotsi, nooli ja muud sellist kraami, nagu küllusesarv õunu ja' viinamarju. Igaüks võttis hunnikust midagi, kes kiivri, kes rapiiri, kes

ristipidemega pussi. Isegi lapsed relvas'] tusid, oli isegi jalutuid, kes soomussärgis või raud-rüüs roomasid joomarite vahel nagu suured sitikad.

Lõpuks, kõige kärarikkam, lõbusam ja suurearvulisem rühm asus pinkidel ja laudadel ühe mehe ümber, kes kõnet pidas ja vandus kilava häälega, mis tuli teda pealaest jalatallani katva raske sõjarüü alt. Isik, kes nõnda kogu rüütlivarustuse endale selga oli laadinud, kadus täiesti selle mundri alla ära, näha võis ainult ta ülbet punast kikkis nina, salka valvakaid juukseid, roo-*sat suud ja julgeid silmi. Vöö oli tal täis pusse ja nuge, ühel puusal kõlkus suur mõõk, teisel roostetanud amb, ees oli tal suur kann veini, kõrval aga istus lihav, loha-kalt riietatud tüdruk. Kõik ta ümber naersid, vandusid ja jõid.

Lisage siia juurde veel paarkümmend väiksemat

390

rühma, siis ettekandjaid tüdrukuid ja poisse, kes pea peal kannusid hoides edasi-tagasi saalisid, mängijaid kummargil oma kuulide, täringute, kabekivide, luude kohal, tülisid ühes nurgas, suudlusi teises, — ja teie saate umbkaudu pildi kogu sellest kupatusest, millele langes suure leegitseva tule helk, pannes kõrtsi seinal tantsima hulga hiiglasuuri veidraid varjusid.

Kõik sumises ja kumises nagu suure kirikukella õõnsuses, mida kõigest jõust lüüakse.

Praevarda all olev pann, millele ladinal sularasva tilkus, täitis oma särisemisega nende tuhandete kahekõnede vaheaega, mis ühest kõrtsitoa otsast teise rist-lesid.

Kõrtsi tagaotsas kolde kõrval oleval pingil istus keset seda lärmi üks filosoof sügavais mõtteis, jalad tuhas ja silm tukkidel. See oli Pierre Gringoire.

«Kiiremini! Relvad kätte! Tunni aja pärast peame liikuma!» ütles Clopin Trouillefou oma alamatele.

Üks tüdruk kõõrutas:

Nüüd jumalaga, isa, ema!
Ja kustumas on viimsed tuled.

Kaks kaardimängijat läksid tülli.

«Lurjus!» karjus punasema näoga mees teisele rusikat näidates. «Ma sulle alles panen sihukese risti, et mäletad oma ristisoldatit!»

«Puh!» hüüdis keegi normandlane, keda võis ära tunda ta ninahäälest. «Küll on aga rahvast, justkui Caillouville'is pühakuid!»

«Kuulge, lapsed!» hüüdis mustlaste hertsog falsetiga. «Prantsuse nõiad sõidavad sabatile ilma luuata, salvimata ja mitte ratsa, vaid ainult mõne maagilise sõna abil. Itaalia nõianaistel aga ootab läve ees sikk. Kuid kõigil tuleb korstna kaudu välja lennata.»

Noore, pealaest jalatallani relvastatud võrukaela hääl ületas lärmi:

«Hõissa! Hõissa! Täna on mul esimest korda mõõk vööl. Hulgus? Jah, olen hulgus, kurat võtaks! Valage mulle viina! Sõbrad, minu nimi on Jehan Frollo du Moulin, mina olen aadlimees. Mina ütlen teile, et kui

391

jumal oleks sõjamees, hakkaks ta riisujaks. Vennad, meid ootab see tore sõjakäik! Me oleme kõik vaprad mehed. Kirik ümber piirata, uksed sisse murda, noor tüdruk ära päästa kohtunike küüsist, pappide käest klooster maha kiskuda, piiskop ühes ta lossiga ära põ-letada, see kõik on meil kiiremini tehtud, kui pürjer-meister saab lusikatäie leent alla neelata. Meie asi on õiglane, riisume kiriku tühjaks ja loril lõpp. Quasimodo poome üles. Kas te, mu

preilid, Quasimodot tunnete? Kas te olete näinud, kuidas ta nelipühil suure kella seljas ratsutab ja lõõtsutab? Saatana sarvede nimel, on see alles tore! Nagu kurat ratsa põrguaugu kohal! Sõbrad, kuulake mind, ma kuulun teie hulka naha ja karvadega. Olen hingelt argoolane, loomult santlaager. Olin kord väga rikas, aga lasksin kõik lendu. Ema tahtis mind ohvitseriks teha, isa diakoniks, tädi kohtunõuni-kuks, vanaema kuninglikuks protonotariks, vanatädi sõjaväe varahoidjaks. Ma ise aga hakkasin hulguseks. Seda ütlesin ma isale, see paiskas mulle needusi näkku, emale, see hakkas eidekesena töinama ja visi-sema nagu see puuhalg seal restil. Elagu lõbu! Olen päris jabur! Kulla kõrtsitüdruk, too teist veini! Mul on veel raha. Suresne'i vein ei kõlba enam. See kratsib kurku. Jumala eest, ennem kuristan kurku korvi-vitstega!»

Rahvahulk plaksutas naeru lagistades. Nähes, et lärm ümber suureneb, hüüdis skolaar:

«Kui tore müra ja kära! Populi debacchantis populosa debacchatio!» 1 Siis hakkas ta laulma kanooniku häälega, kes õhtuteenistust peab, silmad üles tõstetud nagu ekstaasis: «Quae cantlca! quae organa! quae can-tilenae! quae melodiae hic sine fine decantantur! sõnani melliflua hymnorum organa, suavissima angelorum me-lodia, cantica canticorum mira. . J2» Ta peatus ja lisas:

«Kuradi mamsel, too midagi suhu pista!»

Pilguks tekkis peaaegu täielik vaikus, mille kestel

1 Märatseva rahva määratu prassing (lad. k.).

2 Millised laulud! Millised pasunad! Millised viisid! Milliseid lõpmatuid meloodiaid siin lauldakse! Helisevad kiidulaulude magusad helid, inglite mahedaimad viisid, imeline ülemlaul (lad. k.).

392

omapuhku kuuldavale tuli mustlaste hertsogi kriiskav hääl, kes oma alamaile õpetas:

«Nirgi nimi on Aduine, rebase nimi Sinijalg ehk jHetsahulkur, hundi oma Halljalg ehk Kuldjalg, karu Vanamees ehk Vanaisa. Härjapõlvlase kaabu teeb nähtamatuks ja laseb näha muidu nähtamatuid asju. Kui kärnkonna ristida, tuleb ta punasesse ja musta sametisse riietada, üks kelluke kaela riputada ja teine jalgade külge. Ristiisa peab tal pead hoidma, ristiema tagupoolt. Sidragasum on selle kuradi nimi, kellel võim on tüdrukuid alasti tantsima panna.»

«Kurat võtku,» lõi Jehan vahele, «oleksin mina see Sidragasum.»

Hulgused kõrtsi teises otsas jätkasid relvastumist, seejuures isekeskis sosistades:

«Vaene Esmeralda!» ütles üks mustlane. «Ta on meie õde. Me peame ta sealt välja tooma.»

«Kas ta ikka veel Jumalaema kirikus on?» küsis üks juudi näoga kerjus.

«Jah muidugi.»

«Noh, sõbrad, nüüd kiriku juurde! Seda enam, et seal pühakute Fereoli ja Ferrutioni kabelis on kaks kuju, üks püha Ristija Johannese, teine püha Antoniuse oma, mõlemad kullast, kaaluvad kokku seitse kuldmarka ja viisteist estelliini, alused aga kullatud hõbedast ja kaaluvad seitseteist marka ja viis untsi. Tean täpselt, olen kullassepp.»

Nüüd toodi Jehanile õhtueine. Kõrvaloleva tüdruku rinna najale toetudes hüüdis Jehan:

«Püha Voult-de-Lucques'i nimel, keda rahvas pühaks Gogueluks kutsub, ma olen õnnelik. Mu ees seisab üks tohman, kes mulle otsa vaatab ja ülemhertsogi paljast nägu meelde tuletab. Ja siin vasakul minust on teine nii pikkade hammastega, et need üle lõua ulatuvad. Ma ise olen marssal de Gie sarnane Pontoise'i piiramise ajal, mu parem külg toetub vastu

mäenõlva ... Muhamedi naba nimel, sõber — sul on pudukaupmehe nägu, kuidas sa julged minu kõrvale istuda! Mina olen aadlisoost, sõber! Kauplemine ei sobi aadli kõrvale. Kasi minema! Ehei, teie seal, ärge kakelge! Sul, Baptiste Linnukrõmpsutaja, on nii suurepärane nina, kuidas sa

393

julged seda tolle tohmani tugevate rusikate lähedale ajada! Loll! Non cuiquam datum est habere nasutny Sa, Jacqueline Kõrvanärija, oled tõepoolest jumalik! Kahju, et sul enam juukseid peas pole. Hei, sõbrad minu nimi on Jehan Frollo, mu vend on ülemdiakon' Aga kurat temaga! Kõik, mis ma ütlen, on sula tõsi. Hulguseks hakates loobusin ma kerge südamega sellest poolesit majast paradiisis, mida mu vend mulle tõotas. Dimidiam domum in paradiso.2 Nii kõlab alguskirjas. Ma olen lääni peremees Tirechappe'i tänavas ja kõik naised armastavad mind, see on niisama tõsi kui see, et püha Eloy oli tubli kullassepp, ja kui see, et Pariisi linnas on viis käsitöötsunfti: pruuninahaparkijad, valge-nahaparkijad, rihmategijad, rahakotitegijad ja naha-hautajad, ja lõpuks tõsi kui see, et püha Laurentius põletati munakoortest tuleriidal. Vannun teile, sõbrad,

Kui valetan ja tõsi pole too,
ma pipraviina aasta siis ei joo!

Kulla tüdruk, täna paistab kuu. Vaata siis luugiaugust, kuidas tuul pilvi mudib, nõnda teen ma sinu pihikuga. Tüdrukud! Pühkige laste! ja küünlail ninad puhtaks! Kristus ja Muhamed! Jupiter, tule appi! Mis söök see on! Ohoo, peremammi, su tüdrukutel pole juukseid peas, need kõik on siin su munaroa sees! Kuule, vanamoor, mina armastan juusteta munarooga. Saatan näsigu sul nina otsast! Mis Peltsebuli trahter see õige on, kus lirvad ennast kahvlitega kammivad!»

Seda kõike öelnud, virutas ta taldriku vastu maad ja hakkas kõigest kõrist jorutama:

Ei tunne usku ma,
ei taeva headust.
Ei tunnusta
ma kuningat,
ei jumalat,
ei valju seadust.

Clopin Trouillefou oli vahepeal relvade jagamise lõ-

' Mitte igaühele pole antud nina omada (köögilad k) Pool maja paradiisis (köögilad. k.).

394

petanud. Ta tuli Gringoire'i juurde, kes, jalad kolderestile tõstetud, sügavates mõtetes näis olevat. «Sõber Pierre,» ütles Argoo kuningas, «mis kurat sa

siin muned?» Gringoire pöördus tema poole nukra naeratusega. «Armastan tuld, mu kallis senjöör. Mitte sel labasel põhjusel, et ta meie jalgu soojendab või et ta supi keema ajab, vaid sellepärast, et tal on sädemed. Vahel vaatlen neid tundide kaupa. Avastan tuhandeid asju neis tähekestes, mis kolde mustal põhjal sädelevad. Need tähed on ka omaette maailmad.»

«Löö mind või maha, aga aru ma sinust ei saa. Tead sa, mis kell on?» «Ei tea,» vastas Gringoire. Clopin läks mustlaste hertsogi juurde. «Sõber Mathias, oleme halva aja valinud. Kuulu järgi olevat kuningas Louis üheteistkümnes Pariisis.»

«Seda enam on põhjust meie õde ta küünte vahelt ära kiskuda,» vastas vana mustlane.

«Sa kõneled nagu mees kunagi, Mathias,» ütles Argoo kuningas. «Õieti saame me tööga kergesti hakkama. Kirikus pole vastupanu karta. Kanoonikud on jänesed ja meil on ülekaal. Kohtupalati mehed saavad pika nina, kui nad homme tüdruku järele tulevad! Paavsti soolikate nimel, ma ei tahaks, et tüdruk üles poodaks!» Clopin väljus kõrtsist. Jehan kisas kähiseva häälega:

«Ma söön, joon ja olen purjus, olen Jupiter! Hei, Pierre Mahanottija, kui sa veel kord nõnda mulle otsa vaatad, lasen ma sulle nipsu, nii et nina tolmab.»

Mis Gringoire'isse puutub, siis kisti ta mõtisklustest välja ja' ta hakkas käratsevat ja märatsevat stseeni silmitsema ning pomises siis endamisi:

«Luxuriosa res vinum et tumultuosa ebrietas} Kui hea, et ma ei joo, ja nagu tabavalt ütleb püha Benedictas: «Vinum apostatare facit etiam sapientes!»»2

Sel silmapilgul tuli Clopin tagasi ja karjus müriseva häälega:

' Viin tekitab liiderlikkust ja purjus märatsemist (lad. k.).

2 Viin viib isegi targad pattudeni (lad. k.).

395

«Kesköö!»

Sel sõnal oli samasugune mõju kui sõnal «Sadulasse!» puhkepeatusel oleva ratsaväe juures: kõik hulgused — mehed, naised, lapsed — ruttasid relvadega kolistades rüsinal kõrtsist välja.

Kuu oli pilve taha kadunud. Imede Ou oli kottpime, ühtki tuld polnud kuskil näha, kuid plats oli täis rahvast, mehi ja naisi, kes sosinal kõnelesid. Kostis häälte-suminat ja pimedas võis näha, kuidas relvad läigatasid. Clopin astus suure kivi otsa.

«Rivistu, Argoo!» karjus ta. «Rivistu, Egiptus! Ri-vistu, Galilea!»

Pimeduses tekkis liikumine. Määratu rahvahulk hakkas ennast kolonnidesse korraldama. Veidikese aja pärast kärgatas jällegi Argoo kuningas:

«Täielikku vaikust läbi Pariisi minnes! Parooliks olgu: «Noad välguvad!» Tunglad läita alles Jumalaema kiriku juures. Edasi, marss!»

Kümme minutit hiljem pani ratsavalve ehmatades plagama, nähes seda pikka mustade vaikivate inimeste rongkäiku, mis liikus alla Vahetajate silla poole läbi kõverate, Turgude linnajagu igas suunas läbilõikavate tänavate.

IV. KARUTEENE

Sel ööl polnud Quasimodol und. Ta oli parajasti lõpetanud oma viimase ringkäigu kirikus. Kiriku uksi kinni pannes ei märganud ta ülemdiakonit, kes temast mööda läks ja pisut pahameelt ilmutas, nähes, et Quasimodo ustele hoolega tohutuid raudriive ette lükkas ja tabalukke kinni keeras, mis muutsid laiad uksepooled tugevateks müürideks. Dom Claude'il oli palju murelikum nägu kui muidu. Tollest öisest juhtumisest saadik kohtles ta Quasimodot halvasti, kuid mõttetu oli tema vastu karmust näidata, vahel teda isegi lüüa: miski ei kõigutanud ustava kellalööja alistumust, kannatlikkust ega nurisematut leplikkust, ülemdiakoni poolt talus ta kõike: sõimu, ähvardusi, hoope, ilma et oleks midagi vastu pomisenud või vähematki kaevanud. Ainult vahel

396

saatis ta dom Claude’ile rahutu pilgu järele, kui see trepist üles torni läks, kuid ülemdiakon hoidus ka ise gsrneralda silme ette ilmumast.

Niisiis sellel ööl heitis Quasimodo pilgu oma vaestele mahajäetud kelladele Jacqueline'ile, Marie'le, Thi-bauld'le ja ronis üles põhjapoolse torni tippu, pani oma hästisuletud tormilaterna katusele ja hakkas Pariisi silmitsema. Öö oli, nagu juba öeldud, väga pime. Pariis, mida tol ajal ei valgustatud, pakkus silmadele mustade massiivide ebamäärast kogumikku, millest siit-sealt Seine'i valkjas kõverik läbi lõikas. Quasimodo nägi tuld ainult ühes kaugemas hoones, mille ähmane ja tume siluett Saint-Antoine'i värava pool küljes üle katuste ulatus. Seal oli keegi nähtavasti veel üleval.

Lastes oma ainsat silma üle selle öise hämara horisondi käia, tundis kellalööja eneses mingit seletamatut rahutust. Juba mõnda päeva oli ta erkvel olnud, sest ta nägi kiriku ümber alatasa pahaendelise ilmega inimesi liikumas, kes üksisilmi üles noore mustlastüdruku redu poole piilusid. Ta mõtles, et vahest on õnnetu peidus-olija vastu teoksil mõni vandenõu. Ta kujutles, et must-lastüdruku vastu üldist viha tunti nagu tema enese vastu ja et niiviisi võis kergesti midagi juhtuda. Sellepärast valvaski ta üleval kellatornis, «unistades oma unelmas», nagu ütleb Rabelais, heites vaheldumisi pilku kambrile ja Pariisile, valvates mustlastüdrukut hoolsasti nagu koer, hinges tuhat kahtlust.

Uurides suurt linna oma ainsa silmaga, mida loodus nagu kahjutasuks nii teraseks oli teinud, et see peaaegu täiesti korvas Quasimodo puuduvaid organeid, märkas ta äkki, et Vieille-Pelleterie kaldapealse siluetis oli midagi eriskummalist: seal nagu liikus midagi, valkja vee taustal polnud mustalt eralduv käsipuujoon enam sirge ega liikumatu nagu teistel kaidel, vaid seal hõljusid nagu jõe lained või nagu edasiliikuva rahvahulga pead.

See paistis talle imelik. Ta teritas oma tähelepanu. Näis, nagu oleks seal Vanalinna poole liigutud. Kuskil polnud mingit valgust näha. Liikumine kaldapealsel kestis mõnda aega, siis ta nagu suundus sealt vähehaaval Vanalinna saarele ning kadus seejärel täitsa ära ja kai piirjoon muutus uuesti sirgeks ja liikumatuks.

397

Kui Quasimodo veel selle kallal juurdles, mida sel kõik peab tähendama, tekkis liikumine uuesti Kiriku, esise tänavas, mis Vanalinnas otsejoones Jumalaema kiriku fassaadi poole kulgeb. Kui suur ka pimedus poi-nud, nägi Quasimodo siiski kolonni otsa tänavast juba platsile suubuvat. Pilk hiljem oli plats juba täis rahvast, mille kohta pimeduses ainult seda võis öelda, & seda rahvast on palju.

Ses vaatepildis peitus midagi õudset. Eriskummalises rongkäigus, mis katsus end sügava pimedusega varjata, oldi huvitatud ka sama sügava vaikuse säilitamisest. Ometi pidi sealt siiski midagi kuulma, kas või jalgade astumist. Kuid see ei ulatunud meie kurdi kõrvu, ja rahvamurd, millest ta vaevalt midagi suutis eraldada ja mida ta üldse ei kuulnud, kuigi see üsna ligidal liikus, jättis temasse hääletu, udusse mähitud, viirastusliku kooljaterongi mulje. Ta nagu nägi enese poole tulevat udukogu sellesse uppunud inimestega, nägi varjus varjusid liikuvat.

Ta mured ja kartused tulid tagasi, tal tekkis uuesti mõte salasepitsustest mustlastüdruku vastu. Tumedalt tundis ta katastroofi lähenemist. Sel otsustaval silmapilgul pidas ta enesega paremini ja kiiremini nõu, kui seda kohmakalt vaimult oleks võinud oodata. Kas pidi ta mustlastüdruku üles äratama? Lasta tal ära põgeneda? Aga kuidas? Tänavad olid rahvast täis, kiriku tagaküljel voolas jõgi. Paati polnud, polnud siis ka pääsu! Jäi üle ainult üks tee: lasta ennast kiriku lävel surmata, kuid vähemalt senikaua vastu panna, kuni kuskilt abi tuleb,

kui seda üldse tuleb, Esmeralda und aga mitte häirida. Vaeseke ärkab niikuinii küllalt vara, et surra. Sellele otsusele tulles hakkas ta suurema rahuga oma «vaenlast» uurima.

Inimesi näis iga minutiga kirikuesisele juurde voolavat. Arvatavasti tegi rahvas siiski väga vähe lärmi, sest majade aknad tänavatel ja kirikuväljaku ääres olid ikka veel suletud. Äkki välgatas kuskil valgus ja ühe viivuga hakkasid rahva kohal liikuma seitse-kaheksa põlevat tungalt, mille tulekeeled pimeduses üles-alla hõljusid. Quasimodo nägi nüüd kirikuesisel selgesti hiiglasuurt kaltsudes meeste ja naiste summa kihavat,

398

kes olid relvastatud vikatite, piikide, kõvernugade ja hellebardidega, mille tuhanded otsad läiklesid. Siinseal paistsid mustad hangud inetute nägude kohal nagu sarved. Hämaralt meenus talle, et on seda rahvahulka varem näinud. Kas polnud siin needsamad näod, kes mõni kuu tagasi teda olid narride paavstiks ülendanud?

Ühes käes tõrvik, teises madjakas, astus keegi mees kivi otsa ja hakkas nähtavasti kõnet pidama. Samal ajal tegi imelik malev mõningaid ümberpaigutusi, nagu seaks ta end kiriku ümber korda. Quasimodo haaras maast laterna ja läks alla tornidevahelisele platvormile, et kõike ligemalt silmitseda ja siis aru pidada kaitsevahendite üle.

Clopin Trouillefou, kes Jumalaema kiriku peaportaali ette oli saabunud, seadis tõepoolest oma salga lahinguvalmis. Kuigi ta vastupanu ei oodanud, tahtis ta targa väepealikuna siiski korda säilitada, et tarbe korral välja astuda öövalvurite või patrullide äkilise rünnaku vastu. Ta oli oma väesalga niiviisi üles seadnud, et ülevalt või kaugemalt vaadates oleks võinud seda pidada kas roomlaste kolmnurgaks Ecnomuse lahingus, Aleksander Suure «seapeaks» või Gustav Adolfi kuulsaks kiiluks.* Selle kolmnurga tagumine külg ulatus kiriku-väljaku tagasopini, nii et see sulges Kirikuesise tänava, ühel pool küljes oli Linna Haigemaja, teisel pool küljes Saint-Pierre-aux-Boeufs' tänav. Kolmnurga tipus asus Clopin Trouillefou ühes Egiptuse hetsorgiga, meie sõbra Jehaniga ja julgemate poistega santlaagrite hulgast.

Keskaja linnades polnud selline üritus nagu see hulguste sõjakäik Jumalaema kiriku vastu sugugi haruldane. See, mida*me nüüd politseiks kutsume, puudus tol ajal üldse. Rahvarikkais linnades, ennekõike pealinnades polnud ühtset korra säilitamise keskvõimu. Feodaalne kord oli suured linnakogukonnad õige imelikuks kujundanud. Linn oli tuhandete läänkondade kogu, mis teda igasugusteks ja erisuurusteks osadeks jaotasid. Siit siis tuhanded üksteisele vastukäivad korraldused, teiste sõnadega, korda polnudki. Nii oli Pariisis peale saja neljakümne ühe lääniomaniku, kel õigus

399

oli maamaksusid nõuda, veel kakskümmend viis omanikku, kel lisaks oli veel õigus kohut mõista, alates Pariisi piiskopiga, kelle päralt oli sada viis tänavat, ja lõpetades Notre-Dame-des-Champs'i kloostriprioriga kel neid oli neli. Kõik need feodaalsed seadusvõimud tunnustasid kuninga ülemvalitsust ainult nimepidi. Kõigil oli õigus teeraha nõuda. Igaüks oli oma piirkonnas peremees. Louis XI, see väsimatu töömees, kes nii laialt alustas feodalismihoone lõhkumist, mida jätkasid Richelieu * ja Louis XIV kuningriigi huvides ning mille lõpule viis Mirabeau rahva huvides, see Louis XI katsus küll seda Pariisi läänkondade võrku lõhkuda, avaldades vihuti kaks-kolm kõigile üldkohustuslikku seadlust. Nõnda andis ta 1465-ndal aastal kõigile elanikele käsu öö tulekul aknaid küünaldega valgustada ja koerad keti otsa kinni panna, samal aastal veel teise korralduse õhtul tänavad raudkettidega sulgeda, peale selle keelas ta ära öösiti tänaval kaasas kanda puss-nuge ja muid relvi. Kuid õige pea jäid need esimesed kogukondliku seadusandluse katsed paberile.

Kodanikud lasksid tuulel küünlad akendel ära puhuda ja koertel ümber joosta. Raudketid tõmmati ainult kaitseseisukorra ajal ette ja pussnugade kandmise keelul oli ainult niipalju tagajärgi, et Kõrilõikajate tänav Kaelalõikajatc tänavaks ümber nimetati, mis ju suur edusamm oli. Feodaalse seadusandluse vana hoone jäi püsima, sellega koos kõik need arvutud kohturingkonnad ja lään-konnad, mis linnas läbisegi ristlesid, üksteisel ees seisid, segamini läksid, risti-rästi üksteise peale kuhjusid, üksteisesse lõikusid; tihe võrk öövahtkondi, patrulle, vahiposte oli täiesti asjata, sest nende vahelt pääsesid relvastatud vargad, röövlid ja mässajad ilusasti läbi. Selles korratuses polnud siis ka midagi kuulmatut, kui mõni jõuk mingile lossile, paleele või majale kõige rahvarikkamas kohas kallale tungis. Enamasti tulid naabrid alles siis appi, kui riisumine juba nende enes-teni ulatus. Tulistamist kuuldes toppisid nad kõrvad kinni, sulgesid aknaluugid, barrikadeerisid uksed, jättes löömingu saatuse hooleks, tulgu siis valvesalgad appi või mitte. Järgmisel päeval kõneldi Pariisis: «Täna öösel tungiti Etienne Barbette'i majja. Marssal de Cler-

400

mont sai nahatäie» jne. Sellepärast polnud üksnes kuninglikel residentsidel, nagu Louvre'il, Justiitspaleel, Bastille'l, Tornikeste lossil, vaid ka lihtsalt läänihärrade asukohtadel, nagu Petit-Bourboni, Sensi, Angoule-me'i lossil jne., laskeavad müürides ja laskeluugid väravate kohal. Kirikuid kaitses nende pühadus. Siiski olid mõned neist ka kindlustatud, Jumalaema kirik küll mitte. Saint-Germain-des-Pres' kloostrit ümbritses saki-line müür nagu mõne paruni lossi ja ta suurtükkideks oli vaske rohkem raisatud kui ta tornikelladeks. Seda kindlust võis veel 1610. aastal näha. Praegu on kirikki vaevalt säilinud. Tuleme tagasi Jumalaema kiriku juurde. Kui esimesed korraldused tehtud (olgu öeldud hul-guste maleva distsipliini auks, et Clopini käskusid täideti vaikuses ja imestusväärse täpsusega), astus varga-jõugu auväärt ülem kirikuesise rinnatise otsa, pööras näo kiriku poole, vehkis tunglaga, mille tuule käes hõljuv suitsune leek kiriku punakat fassaadi kord valgustas, kord varjas, ja hakkas kareda ning tusase häälega seletama:

«Sulle, Louis de Beaumont, Pariisi piiskop, kohtupalati nõunik, ütlen mina, Glopin Trouillefou, Argoo kuningas, suur tseesar, hulguste vürst, narride piiskop, järgmist: «Meie õde, kes nõiduse pärast ülekohtuselt hukka on mõistetud, on sinu kirikusse varjule läinud. Sa oled kohustatud talle ulualustja kaitset andma, kuid kohus tahab teda sealt välja saada ja sina olid sellega nõus. Nõnda võidaks teda homme Greve'i platsil võlla tõmmata, kui jumal ja hulgused vahele ei astuks. Nüüd siis tuleme meie sinu juurde, piiskop. Kui sinu kirik on puutumatu, siis peab seda olema ka meie õde. Kui meie õde aga seda pole, siis pole puutumatu ka sinu kirik. Sellepärast nõuame sinult, kui sa tahad oma kirikut päästa, et sa meile tüdruku tagasi annaksid. Või me vabastame ta sealt vägivallaga ja riisume kiriku paljaks. Ja see on õiglane. Selle tõenduseks püstitan ma siia oma lipu ja ütlen sulle, Pariisi piiskop, jumal kaitsku sind!»»

Kahjuks ei võinud Quasimodo kuulda neid nii sünge ja metsiku majesteetlikkusega lausutud sõnu. Üks hul-

401

gus pakkus Clopinile oma lippu, mille see vastu võtti ja pidulikult kahe tänavakivi vahele püstitas. See oli nimelt hang, mille harudel rippus vänts verist raibet.

See tehtud, pöördus Argoo kuningas ümber ja laskis pilgul käia üle oma malevast, sellest metsikust rahvakogust, kelle silmad peaaegu niisama teravalt välkusid kui piikide otsad. Pärast väikest vaheaega kisas ta:

«Edasi, poisid! Tööle, sissemurdjad!»

Kolmkümmend tugevat laiarinnalist sepanägudega meest astusid ette, haamrid, pihid ja raudtuurad õlal. Nad läiksid mööda astmeid üles kiriku peaportaali poole ja juba nähti neid võlvi all ukse kallal pihtide ja kangidega kühmus töötamas. Neile läks teisi hulguseid järele, et neid aidata või neid vahtida. Kõik üksteistkümmend trepiastet olid rahvast täis.

Uks aga pidas hästi vastu.

«Kuradi kõva ja kange teine!» ütles üks.

«Ta on ju vana ja ta krõmpsluud on kondiks muutunud!» ütles teine.

«Julgemini, sõbrad!» sõnas Clopin.

«Vahetan oma pea tuhvli vastu, kui te ei ava ust, ei vabasta tüdrukut ja ei tee peaaltarit paljaks enne veel, kui ükski kirikuteener üles ärkab. Kuulge! Juba lukk praksub!»

Clopini sõnu katkestas kõle mürts selja taga. Ta pöördus ümber. Päratu suur palk oli taevast alla kukkunud, tosinavõrra hulguseid kirikutrepile maha lüües kargas see suurtükipauguna mürtsudes tagasi ja lõi all tänaval veel hulga kaltsakaid jalust maha, kes hirmsa kisaga püüdsid kõrvale hüpata. Uhe viivuga oli osa kirikuesisest platsist tühi. Lõhkujad jätsid ukse kus seda ja teist, kuigi neil ukse sügava võlvi all midagi karta polnud, ja isegi Clopin taganes kirikust aupaklikku kaugusse.

«Pääsesin veel terve nahaga!» karjus Jehan. «Ma kuulsin ainult vihisemist, kuradi pärast! Aga Pierre Materdaja materdas palk siiski surnuks!»

Raske on kirjeldada seda hirmu ja ehmatust, mida see palk hulgustesse sisendas. Nad vahtisid tükk aega üles õhku, see puutükk kohutas neid enam kui kakskümmend tuhat kuninglikku ammukütti.

402

«Saatan! See lõhnab nõidusest!» urises mustlaste hertsog.

«Kas tõesti kuu selle halu alla viskas?» tähendas Andry Punane.

«Kes teab,» arvas Fran^ois Chanteprune, «öeldakse, kuu olevat jumalaema sõber!»

«Tuhat paavsti, teie olete kõik tolvanid!» hüüdis Clopin, ei osanud aga puujõmaka prantsatust millegagi seletada.

Et tõrvikute valgus kõrgele ei ulatunud, ei võidud kiriku fassaadil mitte midagi näha. Raske palk lamas kirikuesisel platsil. Kuuldi ainult vaeste õnnetute oigamist, kes esimese hoobi vastu olid võtnud ja kivi-astmete teravate nurkade vastu oma sisikonna lömas-tanud.

Kui esimene ehmatus möödas oli, leidis Argoo kuningas lõpuks seletuse, mis oli ta kaaslastele vastuvõetav.

«Kurat ja põrgu! Papid mõtlevad veel vastu panna! Uuesti kallale! Kallale!»

«Kallale! Hurraa!» karjus rahvahulk meeletult ja vastu kiriku fassaadi käis kogupauk ambudest ja arke-buusidest.

Pauk äratas ümberkaudsed rahulikud elanikud unest. Aknad tehti lahti ja sinna ilmusid öömütsid ja käed põlevate küünaldega.

«Laske akende pihta!» karjus Clopin.

Jalamaid plaksatasid aknad kinni ja vaesed linnakodanikud, kes vaevalt mahti olid saanud ehmatanud pilku heita lärmakale kirikuplatsile täis tõrvikuid, läksid hirmust üleni higistena tagasi vooditesse oma naiste kõrvale, eneselt küsides, kas on Jumalaema kiriku ees mõni nõiasabat lahti või on burgundlased Pariisi tunginud nagu 1464-ndal aastal. Mehed kartsid juba riisumist, naised vägistamist, ja kõik lõdisesid.

«Kallale!» kisendasid uuesti argoolased, kuid lähemale minna nad ei julgenud. Nad vahtisid kord kiriku, kord palgi poole. Palk ei liigatanud, kirik aga oli endiselt vaikne ja tühi. Kuid miski jahutas siiski

hulguste indu.
«Tööle, sissemurdjad!» karjus Trouillefou. «Uks sisse!»
Keegi ei astunud sammugi edasi.
403
«Kuradi habeme ja kõhu nimel, vaadake memmi, ke palgijupi ees lõdisema hakkavad!»
Üks vanem sissemurdja vastas:
«Pealik, mitte palgijupp ei hoia meid tagasi, vaid uk ise, see on raudlattidega läbi põimitud. Pihtidega poi midagi peale hakata.»
«Mida te siis tagumiseks vajate?» küsis Clopin.
«Vajaksime müürilõhkujat.»
Argoo kuningas ruttas julgelt koleda palgi juurde, pani jala selle peale ja kisas:
«Siin on teil müürilõhkuja, papid on selle ise teil saatnud. Täname teid, kirikhärrad!»
Sel hooplemisel oli mõju. Palgi salavõim oli otsas Hulgused said julgust juurde; peagi tõstsid paarsad tugevat kätt palgi udusulena üles ning tormasid sel lega vastu suurt ust, mida enne oli katsutud sisse lüüa See, kuidas rahvahulk harvade, laialipillatud tõrvikut poolhämaras valguses pikka palki kandis ja selleg kiriku poole jooksis, tekitas mulje, nagu tormaks koletu tuhandejalgne elukas põrnitsedes vastu kivist hiiglast.
Palgi hoopidest põras pooleldi metallist tehtud uks määratu trummina. Järele ta ei andnud, kuid kogu kirik vabises ning seest kõmasid vastu kõrged võlvid.
Samal ajal hakkas ülevalt ründajate peale suurte kivide rahet sadama.
«Kurat!» karjus Jehan. «Kas tõesti tornide balustraadid meie peale pudenevad?»
Kuid hoog oli sees. Argoo kuningas oli ju ise eeskuju näidanud. Muidugi on see piiskop, kes end kaitseb, ja ründajad hakkasid veel ägedamalt ust lõhkuma, hoolimata kividest, mis paremat ja pahemat kätt päid purustasid.
Imelik, et kivid kõik ükshaaval alla kukkusid, selle eest tuli neid aga tihedalt. Argoolased tundsid ikka kaht kivi korraga, üht vastu jalgu, teist vastu pead. Oli vähe neid, kes pihta ei saanud, ja juba lamas palju veriseid surnuid ja vintsklevaid haavatuid tormijooksjate jalgade all, kes üha ägedamalt lõhkusid, kuna neile järjest uusi mehi appi tuli. Pikk palk tagus vahetpidamata kindlas taktis vastu ust nagu kella tila. Kivisadu jätkus, kuid ka ukse kõma.
404
Lugeja on muidugi taibanud, et ootamatu vastupanu, friis hulguseid ärritas, tuli Quasimodo poolt. Juhus oli kahjuks vahvat kurti soodustanud. Kui ta tornidevahelisele platvormile oli jõudnud, valitses ta peas täielik segadus. Vaadates ülalt alla tihedale hulguste parvele, kes valmis olid kiriku kallale sööstma, jooksis ta galeriil mõne minuti meeletuna edasi-tagasi, paludes kuradit ja jumalat   mustlastüdrukut   päästa. Tärkas juba mõte minna üles lõunapoolsesse torni häda-kella lööma; kuid enne kui ta kella käima saab panna, enne kui Marie helisema hakkab, võib kiriku uks juba ammu sisse löödud olla. See oli just parajasti sel silmapilgul, kui sissemurdjad oma riistadega ukse kallale asusid. Mis teha?
Äkki tuli talle meelde, et müürissepad olid kogu päeva parandanud lõunapoolse torni müüri, talasid ja katust. See oli talle nagu valguskiireks. Müür oli kivist, katus tinast, talad puust. (Need päratu suured talad moodustasid nii tiheda rägastiku, et neid «metsaks» kutsuti.)
Quasimodo jooksis selle torni juurde. Alumised korrused olid tõepoolest täis igasugust ehitusmaterjali. Seal leidis ta eest ehituskivide riitu, tinalehtede rulle, lattide virnu, jämedaid, saega parajaks lõigatud ja tahutud palke ning prahihunnikuid, ühesõnaga, terve arsenali.

Aeg oli kasin. All töötasid pihid ja haamrid. Oma suure jõuga, mida hädaoht veel kümnekordseks tegi, tõstis ta üles kõige raskema, kõige pikema palgi, ajas ta ühest torniaugust välja, haaras tal siis väljaspool teisest otsast kinni ning sikutas ta platvormi balustraadile ja paiskas sealt alla. Kukkudes saja kuuekümne jala kõrguselt, põrkas määratu suur palgikolask mitu korda vastu müüri, purustas raidkujusid, tegi mitu tiiru enese ümber nagu veskitiib, mis lendu on läinud, ja langes viimaks maha. Tõusis hirmus kisa, sest must palk sarnanes tänaval tagasi põrgates hiiglamaoga.

Quasimodo nägi, kuidas hulgused palgi kukkumisel laiali lendasid nagu tuhk lapse puhumisel. Ta kasutas nende kohkumise ära ja sellal, kui nad ebausklikult taevast alla langenud madjaka poole vahtisid ja portaali kivist pühamehi noolte ja haavlite sajuga purustasid, tassis Quasimodo vaikselt kiviprügi, suuri ja väikesi

405

kive, isegi müürisseppade riistakotte balustraadi äärel kust ta juba ennem palgi oli alla virutanud.

Niipea kui nad all hakkasid vastu kiriku ust tagum lendas ülevalt alla kivirahet; neile paistis, nagu oleks kirik ise neile pähe varisenud.

Kes sel silmapilgul Quasimodot oleks näinud, oleks kohkunud. Peale viskematerjali balustraadi ääres oli ta platvormile kokku tassinud terve kuhja kive. Niipea kui üks kivihunnik balustraadi juures otsa lõppes, asus ta teise juurde. Ta kummardus ja tõusis, kummardus ja tõusis jälle uskumatu väledusega. Ta küünitas oma suure kääbusepea üle balustraadi ja kohe lendas üks kivijurakas teise järel alla. Vahel jälgis ta mõne tubli kivikamaka lendu ja kui see hästi märki läks, röögatas ta: «Hoo!»

Hulgused ei kaotanud veel julgust. Juba paarikümnel korral oli paks uks, mille kallale sajad inimesed raskele tammepuust müürilõhkujale hoogu andes tormasid, võpatanud. Uksetiivad praksusid, nikerdused lendasid tükkideks, uksehinged hüplesid iga tõuke ajal, lauad tulid lahti, puuosad pihunesid raudraamikantide vahel. Quasimodo õnneks oli uksel rohkem rauda kui puud.

Ta tundis, et peauks all hakkab juba järele andma. Kuigi ta midagi ei kuulnud, ometi põras iga hoop nii kiriku võlvistikus kui ka temas ühtviisi vastu. Ta nägi all võiduhimulisi ja märatsevaid hulguseid rusikaid hämara fassaadi poole tõstvat. Ta kahetses, et tal ega mustlastüdrukul tiibu polnud, nagu öökullidel, kes parvedena ta pea kohal lendu tõusid.

Kivirahest ei piisanud ründajate tagasitõrjumiseks.

Sel äreval silmapilgul märkas ta veidi allpool balustraadi, kust ta hulguseid materdas, kaht pikka kivist vihmaveetoru, mille otsad asusid otse peaukse kohal, kuna nende teine ots algas platvormi põrandalt, üks mõte sähvatas tal peast läbi. Ta jooksis ja tõi oma kambrist haokoo, pani sellele rohkesti latte ja sinna otsa rullis tinalehti, mida ta kaitseriistana veel polnud tarvitanud. Kui ta selle tuleriida oli mõlema vihmaveetoru ühise avause kohal valmis seadnud, süütas ta selle oma laternast põlema.

Vahepeal lakkas kivisadu ja hulgused ei vahtinud

406

enam üles. Lõõtsutades nagu hagijad, kes metsseale ta urkas kallale on asunud, tunglesid riisujad hulgana peaukse ümber, mida tõukepoom juba üsna lömmi oli löönud, mis aga siiski veel vastu pidas. Kärsitult ootasid nad viimast, otsustavat hoopi, mis ta lõpuni sisse oleks löönud. Igaüks tahtis ligemale pääseda, et esimesena sisse tormata rikkalikku kirikusse, avarasse varakambrisse, kuhu olid kokku kuhjatud kolme sajandi varandused. Rõõmust ja ahnusest rõkates tuletasid nad üksteisele meelde toredaid hõberiste, suurepäraseid bro-

kaatkuubi, kullatud hõbedast hauaehiseid, koori ohtraid kaunistusi, siis säravaid pühi, tuledest sätendavaid jõulusid, päikesest sädelevaid lihavõtteid, kõiki neid hiilgavaid pidupäevi, kus kirstud pühakusäilmetega, lühtrid, sakramendiastjad, tabernaaklid, reliikvialae-kad kulla- ja teemantmägedena altaritele kuhjusid. Kahtlemata oli sel silmapilgul igal vargapoisil ja sandil, võllaroal ja logardil palju vähem meeles mustlas-tüdruku vabastamine kui kiriku riisumine. Usume koguni meeleldi, et suurele hulgale neist oli Esmeralda ainult ettekäändeks, kui vargad üldse ettekäändeid vajavad.

Samal silmapilgul, kui nad hinge kinni pidades ja lihaseid pingutades tõukepoomi ümber viimseks katseks kogunesid, et kõike jõudu kokku võttes otsustavat hoopi anda, tõusis äkki nende keskel hirmus kisa, veelgi koledam kui palgi allalangemisest lömastatud inimestelt. Kes ei karjunud ja kes ellu olid jäänud, vaatasid üles. Kaks sulatina juga langesid ülalt alla ja otse tihedasse rahvahulka. Inimeste meri vajus nagu lohku keeva metalli all, mis seal, kuhu ta langes, jättis järele kaks musta auravat auku, nagu seda teeb kuum vesi lumme langedes. Poolsöestunud surijad vingerdasid ja kisendasid valust. Kahe peamise joa kõrvalt lendasid koledad vihmapiisad laiali teiste ründajate peale, tungides tuliste puuridena nende pealuudesse. See raske tuli tärkis rahvast tuhandete rahetükkidena.

Südantlõhestava kisaga jooksid hulgused laiali, visates palgi laipadele. Polnud vahet julgete ega argade vahel, kõik panid plagama ja teistkordselt tühjenes kirikuesine.

Kõigi silmad pöördusid kiriku fassaadi ülaosa poole,

407

kus tõepoolest midagi eriskummalist sündis, ülemisel galeriil, fassaadi keskmise roseti kohal põles kahe kellatorni vahel suur lõke, sädemeid üles keerutades. Vahetevahel viis tuul sellest korratust ja mässavast leegit-susest mõne tulekeele koos suitsuga kõrgele üles. Tulest allpool sülitasid balustraadi alt, mille võre läbi lõke paistis, kaks vihmaveetoru nagu mingi koletise suud vahetpidamata hõõguvat vihma, mis hõbedase joana mööda fassaadi mustendavat alumist osa alla voolas. Mida enam need vedela tina joad maale liginesid, seda enam hargnesid nad vihkudeks, nagu vesi, mis läbi pii-suti tuhande augukese purskab. Tulehelgist kõrgemal eraldusid teineteisest järsult kaiks määratut torni, üks täitsa must, teine täitsa punane. Oma päratuid varjusid üles taevasse heites, paistsid nad veelgi kõrgemad ole-vat. Nende arvutud kuradite ja lohede kujud omandasid pahaendelise ilme. Leegi heitlik valgus pani nad silmade ees liikuma. Paistis, et seal on rästikud, kes irvitavad, avatud renniotsad, mis hauguvad, salamandrid, kes tuld puhuvad, peletised, kes suitsu sees aevastavad. Leegis ja lärmis kiviunest ärganud koletiste seas oli üks, kes kõndis ja keda alt mõnikord nähti lõkke taustal vilkuvat nagu nahlkhiirt põleva küünla ümber.

Kahtlemata pidi see kummaline tuletorn kaugel Bicetre'i küngastel äratama puuraiujaid, kes ehmatasid, nähes oma nõmmedel Jumalaema kiriku tornide hiiglavarju tantsivat.

Hulgused tundsid suurt hirmu ja olid üsna vait. Kuuldi ainult kloostrisse suletud kanoonikute hädakisa, kes olid paanikas nagu hobused põlevas tallis, akende kiiret avamist ja veel kiiremat sulgemist, segadust ja rabelemist elamutes ja Linna Haigemajas, tuule ulu-mist leegis, surijate viimast rögisemist ja tinavihma pidevat pladisemist vastu tänavakive.

Vahepeal olid hulguste peamehed taandunud Gonde-laurier' maja trepile, kus nad aru pidasid. Mustlaste hertsog istus kivipostil ja vaatas ebauskliku hirmuga üles fantastilise lõkke poole, mis paarisaja jala kõrgusel lõõmas. Clopin Trouillefou näris raevus oma suuri rusikaid.

«Kuidagi ei saa sisse!» pomises ta.

408

«Vana nõid, aga mitte kirik!» torises vana mustlane jVlathias Hungadi Spicali.
«Paavsti vurrude nimel,» ütles üks vana hallijuukse-line irvhammas, endine sõjamees, «need kiriku vihmaveetorud sülitavad sulatina paremini kui Lectoure'i * laskeavad.»
«Kas näete seda kuradit, kes seal tule juures edasi-tagasi kõnnib?» hüüdis mustlaste hertsog.
«Pagana pihta, see on ju neetud kellamees, Quasi-modo!» tähendas Clopin.
Mustlane raputas pead.
«Mina ütlen teile, see on kurivaim Sabnac, suur markii, kindluste deemon. Ta on relvastatud sõduri sarnane, ainult lõvi peaga. Vahel ratsutab ta inetu hobuse seljas. Ta muudab inimesed kiviks, millest siis torne ehitab. Ta on viiekümne leegioni ülem. See on tõesti tema! Tunnen ta ära. Vahel on tal seljas türgi laadi kuldkirja riided.»
«Kus siis meie Bellevigne-de-1'Etoile on?» küsis Clopin.
«Surnud,» vastas üks naine.
Andry Punane hakkas idiootlikult naerma.
«Jumalaema annab Haigemajale tööd,» ütles ta.
«Kas siis seda ust kuidagi ei saa sisse lüüa?» hüüdis Argoo kuningas jalga vastu maad põrutades.
Mustlaste hertsog osutas kurvalt kahele keeva tina valangule, mis ikka veel mööda musta fassaadi pikkade fosforheietena alla nirisesid.
«On varemgi juhtunud, et kirikud ise vastu panevad,» seletas ta õhates. «Sellest on nelikümmend aastat tagasi, kui Hagia Sophia kirik Konstantinoopolis * kolm korda järjest Muhamedi kuu eneselt maha virutas, raputades oma kupleid nagu pead. Guillaume de Paris, kes selle kiriku siin ehitas, oli ju nõid.»
«Kas me siis peame tühjade kätega ära minema nagu sandid maanteelt?» küsis Clopin. «Ja oma õe sinnapaika jätma, et need kirikumütsikestes hundid ta homme saaksid üles puua?»
«Ja ka varakambri, kus on kulda koormate viisi!» lisas üks hulgus, kelle nime ma kahjuks ei tea.
«Muhamedi habeme nimel!» karjus Trouillefou.
«Katsume veel kord õnne!» soovitas hulgus.
409
Mathias Hungadi raputas pead.
«Uksest me sisse ei saa. Tarvis on vana nõia soomuses välja otsida mõni vigane koht, mõni auk, mõni tagauks või mõni pragu.»
«Kes on nõus?» küsis Clopin. «Mina lähen kiriku juurde. Aga kuhu meie väike Jehan on jäänud, kes ennast nii üleni rautanud oli?»
«Küllap surma saanud,» vastas keegi. «Ei ole tema naeru kuskil kuulda.»
Argoo kuningas kortsutas kulmu ja ütles:
«Kahju, väga kahju. Tal oli selle rauarämpsu all vahva süda. Kus on meister Pierre Gringoire?»
«Pealik Clopin,» ütles Andry Punane, «see pani plehku, kui me veel Vahetajate sillalgi polnud.»
Clopin põrutas jalaga vastu maad.
«Kurat võtku! Ise õhutas meid siia ja nüüd jätab meid lagedale! Arg lobamokk, vana tuhvel!»
«Pealik Clopin,» ütles Andry Punane Kirikuesise tänava poole vaadates, «seal ongi väike skolaar.»

«Kiidetud olgu Pluton!» hüüdis Clopin. «Aga mida kuradit ta seal järel veab?»
See oli tõepoolest Jehan. Ta jooksis nii ruttu, kui talle seda lubasid ta rasked rüütliriided ja pikk redel, mida ta vahvalt järel lohistas, ise väsinud kui sipelgas, kes veab kõrt, mis on kakskümmend korda pikem kui ta ise.
«Võit! Te Deumh karjus skolaar. «See on Saint-Landry sadama laadijate redel.» Clopin tuli ta juurde ja küsis:
«Pagana pihta, mis sa, jõmpsikas, selle redeliga peale hakkad?»
«Käes,» vastas Jehan lõõtsutades. «Teadsin, kus ta on. Asefoogti maja kuuri all. Seal elab üks mu tuttav tüdruk, kes arvab, et ma ilus olen nagu Cupido. Tema abiga sain redeli kätte ja nüüd on ta siin, Muhamedi nimel! Plika tuli päris särgiväel mulle ust avama.»
«Hüva,» vastas Clopin, «aga milleks sulle see redel?»
Jehan vaatas talle kavalalt ja enesekindlalt otsa ning lõi sõrmedega kastanjettidena nipsu. Ta oli sel minutil suurepärane. Peas oli tal kiiver viieteistkümnendast
410
sajandist, mis vaenlast juba oma kimäärliku harjaga v5is hirmutada. Kümme raudnokka oli selle küljes, nii et Jehan oli pälvinud õudset nime «σεke μβολοζ» l, nagu Homerose lugulaulus Nestori * laev.
«Mis ma sellega peale hakkan, kõrge Argoo kuningas? Kas te näete seda lollide nägudega raidkujude rida seal üleval kolme ukse kohal?»
«Näen, mis siis?»
«See on Prantsuse kuningate galerii.»
«Mis see minusse puutub?» küsis Clopin.
«Oodake! Selle galerii otsas on uks, mis ainult riivis käib. Selle redeliga ronin ma üles ja olengi kirikus.»
«Kuule, poiss, las mina ronin esimesena.»
«Ei, kulla mees, see on minu redel. Hüva, teie olete teine.»
«Et sind Peltsebul kägistaks!» ütles Clopin pahaselt. «Ma ei taha teine olla.»
«Noh, Clopin, siis otsi endale teine redel!»
Jehan hakkas redelit järele lohistades platsi poole jooksma ja karjus: «Tulge järele, poisid!»
Ühe hetkega oli redel püsti vastu alumise galerii balustraadi ühe kõrvalukse kohal. Hulguste kari tungis rüsinal ja kõvasti kisades redeli juurde, et ka üles ronida. Kuid Jehan kaitses oma eesõigust ja pani esimesena jala redelipulgale. Tee üles oli üsna pikk. Prantsuse kuningate galerii on praegu maast umbes kuuekümne jala kõrgusel. Kiriku trepi üksteistkümmend astet tegid selle tookord veel. kõrgemaks. Jehan läks üles pikkamisi, sest raske raudrüü takistas teda. ühe käega hoidis ta redelist kinni, teises oli amb. Poole maad ära roninud, heitis ta kurbliku pilgu alla vaestele surmasaanutele, kellest kirikuesine kubises.
«Ah,» ütles ita, «see laipade kuhi vääriks «liiase» viiendat laulu!» *
'Seejärel astus ta edasi. Hulgused järgnesid talle. Igal redelipulgal vähemalt üks. Pimedas õõtsuvalt üles liikuv soomusselgade joon meenutas terassoomustega madu, kes tahab kirikut vallutada. Jehan, kui selle mao pea, täiendas oma vilistamisega seda illusiooni.

Kümneninane (kreeka k.).
411
Skolaar jõudis lõpuks galerii palkonile ja hüppas hulguste kamba käteplagina saatel kaunis väledalt üle balustraadi. Tsitadelli vallutades hõiskas ta juba, kuid jäi siiski äkki vait nagu

kivisammas. Ühe kuningakuju taga silmas ta Quasimodot, kes oli end hämarusse peitnud ja kelle ainus silm sealt vaikus.

Enne kui teine piiraja oma jala galeriile sai panna hüppas koletu küürakas redeli otsa juurde, haaras oma tugevate kätega sõna lausumata mõlemast peelest kinni, lükkas need müürist veidi eemale, vibutas pikka nõtket redelit, mis ülevalt kuni alla hulguseid täis oli, nii et kõik ehmatusest kisama panid, ja raputas siis äkki üleinimliku jõuga selle inimkobara alla platsile. See oli silmapilk, kus julgemategi süda seisma jäi. Eemale-lükatud redel jäi hetkeks seisma, nagu kõheldes, kuhupoole kukkuda, siis aga vajus ta edasi, lõikas õhus hirmsa kaare, raadiusega kaheksakümmend jalga, ning prantsatas kogu oma koormaga maha nagu tõstesild, millel ketid on rebenenud. Tõusis tohutu needmine, siis jäi kõik vaikseks, ainult mõned vigastatud ronisid surnute kuhja alt kaugemale.

Piirajate võiduhõisete asemel kuuldi nüüd ainult veel hädakisa ja vihast vandumist. Quasimodo toetus küünarnukkidega balustraadile ja vaatas külmavereliselt alla. Ta oli nagu vana pikajuukseline kuningas, kes aknast alla vaatab.

See oli Jehan Frollole väga ohtlik silmapilk. Ta seisis galeriil silm silma vastu hirmuäratava kellalööjaga, olles oma seltsimeestest eraldatud kaheksakümne jala kõrguse müüriga. Kuni Quasimodo redeliga askeldas, jooksis Jehan salaukse juurde, mille arvas lahti olevat. ‚Võta näpust! Kurt oli galeriile tulles selle enda järel sulgenud. Jehan peitis enese ühe kivist kuninga taha ega julgenud hingatagi ning vaatas koleda küüraka poole hirmunud näoga nagu noormees, kes kord looma-"aia vahi naisega lipitses ja ühel õhtul kohtamisele min-, nes üle vale müüri ronis ja leidis end äkki silm silma vastu jääkaruga.

"Alguses ei pööranud kurt temale tähelepanu, kuid pöördus viimaks ümber ja ajas end järsku sirgeks. Ta oli Jehani märganud. See seadis ennast juba valmis

412

hirmsaks rabeluseks, kuid kurt jäi paigale seisma ja vaatas ainult teraselt skolaari otsa.

«Nonoh!» ütles Jehan. «Mis sa mulle nii nukralt otsa vahid oma ainsa silmaga?»

Samas tõmbas noor võrukael oma ambu tasahilju vinna.

«Quasimodo!» karjus ta. «Ma mõtlen su nime muuta. Nüüdsest peale oled sa pime!»

Skolaar laskis. Sulgne nool vihises ja tungis küürakale vasakusse käsivarde. Quasimodo pööras sellele niisama vähe tähelepanu kui kuningas Pharamond'i kuju väikesele kriimustusele. Ta tõmbas noole külmavereliselt käsivarrest välja ja murdis selle põlve otsas rahulikult pooleks. Siis viskas ta või õigemini poetas tükid maha. Jehanil polnud mahti enam teist korda lasta. Quasimodo ähkis korra, hüppas siis rohutirtsuna skolaari kallale, kelle raudriided hoobist vastu müüri laperguseks läksid.

Hämaras, ainult tõrvikute kumas järgnes sellele midagi jubedat.

Quasimodo haaras vasaku käega Jehani kätest kinni. Jehan ei pannud vastu, tundes, et ta niikuinii on kadunud. Parema käega kooris kurt teda vaikselt, pahaendelise aeglusega paljaks, võttis talt ükshaaval ära mõõga, pussnoad, soomussärgi ja käsivarrekaitsed. Nõnda lüdib ahv pähklit. Tükk tüki järel viskas Quasimodo skolaari raudkooriku oma jalgade ette.

Kui Jehan oli lagedaks tehtud, paljaks võetud ja armetuks jäänud nende hirmsate käte vahel, ei katsunudki ta enam kurdiga rääkima hakata, vaid irvitas talle jultunult näkku ja hakkas talle kuueteistkümneaastase' lapse kartmatu muretusega laulma üht tolleaegset üldtuntud laulu:

Hästi on riides
see linn Cambrai.
Marafin ta riisus ...

Ta ei saanud lõpetada. Quasimodo hüppas üles galerii äärele, haaras ühe käega skolaari jalgadest ja hakkas teda linguna kuristiku kohal keerutama. Siis kuuldi raksatust, nagu oleks luust laegas vastu müüri lennanud, nähti ülalt midagi alla lendavat, mis aga umbes

413

kolmandiku maa peal kuhugi ehituse eendi otsa kinni jäi. See oli juba elutu keha, mis nõnda sinna pooleks-murtult, purustatud kontidega ja lõhkise pealuuga rippu jäi.

All hulguste seas kostis hirmukarjatusi.

«Tasume kätte!» karjus Clopin.

«Kallale! Läki kallale, tasume kätte!» vastas rahvas.

Tõusis kole ulgumine, kus segunesid kõik keeled, murded ja hääldamised. Õnnetu skolaari surm sütitas rahvahulgas vihalõõma. Tunti häbi ja viha, et üks küürakas neid nii kaua tegevusetult kiriku ees tule all hoiab. Raev aitas leida redeleid ja uusi tõrvikuid ja mõne minuti järel nägi ehmunud Quasimodo, kuidas see kole sipelgapesa igalt poolt hakkas kirikut ründama ja üles ronima. Kel redeleid polnud, võtsid appi sõlmilised köied, kellel köisi polnud, ronisid raidkujudest kinni hoides ülespoole. Mõni riputas ennast teise kaltsude külge. Polnud mingit võimalust seda meeletuse kasvavat tõusu seisma panna. Vihased näod põlesid metsikult, mullakarva laupadel voolas higi, silmad välkusid. Kõik need vastikud ja inetud lõustad piirasid Quasimodot igast küljest. Paistis, nagu oleks mõni teine kirik Jumalaema kiriku vastu välja saatnud oma gorgod, penid, oma lõustad, deemonid, oma kõige fantastilisemad raidkujud. See oli nagu elavate koletiste kiht fassaadi kivist koletistel.

Vahepeal süttisid tuhanded tõrvikud kiriku ees väljakul. Seni pimeduse katte all sündinud kaootilisele rünnakule langes äkki hele valgus. Kirikuesine säras tuledes, heites taevasse nende kuma. ülal platvormil põles ikka veel lõke kaugele üle linna paistes. Tornide päratu siluett heitis oma varju üle Pariisi katuste, paistes valguse taustal suure tumeda väljalõikena. Linn näis virgunud olevat. Hädakellad hakkasid eemal kaebama. Hulgused ulusid, hingeldasid, vandusid ja ronisid üles, kuna Quasimodo, nähes metsikuid nägusid galeriile järjest ligemale tulevat, võimetu nii hulga vaenlaste vastu ja mustlastüdruku saatuse pärast hirmul, ahastades käsi ringutas ja taevalt imetegu palus.

414

V.REDUPAIK, KUS PRANTSUSMAA KUNINGAS LOUIS OMA PALVERAAMATUT LOEB

Lugejad mäletavad vahest, et enne kui Quasimodo öösel hulguste jõuku märkas, nägi ta oma kõrgest kellatornist Pariisi silmitsedes Saint-Antoine'i värava pool küljes ainult üht tulukest. Seal oli nimelt kõrge, sünge jioone ülemise korruse aken veel valge. See hoone oli Bastille. Valgus aga Louis XI küünal.

Kuningas Louis XI viibis tõepoolest juba paar päeva Pariisis. Kahe päeva pärast pidi ta oma Montilz-lés-Tours'i tsitadelli jälle tagasi sõitma. Ta näitas end õige harva ja lühikest aega oma heas Pariisis, sest siin tundus talle olevat liiga vähe salakäike, võllaid ja šoti ammukütte.

Seekord oli ta Bastille'sse ööbima tulnud. Talle ei meeldinud Louvre'i suur tuba, mis oli viis sülda pikk ja viis lai, oma suure kaminaga, mida ehtis kaksteistkümmend hiiglalooma ja kolmteistkümmend suure prohveti kuju, ja suure voodiga, mis oli üksteistkümmend jalga lai ja kaksteistkümmend pikk. Neisse suurtesse mõõtmeisse kadus ta ise ära. See korraliku linnakodaniku hingega kuningas eelistas Bastille' väikest tuba väikese voodiga. Pealegi oli Bastille Louvre'ist tugevamini kindlustatud.

See «kambrike», mida kuningas kuulsas riiklikus vanglas enesele oli reserveerinud, oli siiski suur küllalt, võttes enda alla peatorni otsa ehitatud tornikese pealmise korruse. See oli ümmargune ruum, mille põrand oli vaipade asemel kaetud läikivate õlgmattidega, laetalad pealistatud kullatud tinast liiliatega, talade vahed aga värviliseks maalitud ja paneelid kaunistatud valgete tinaglasuurrosettidega kuldkollase ja peene indigo-seguga heleroheliseks värvitud pinnal.

Aknaid oli ainult üks. See oli teravakaareline ja selle ruudud olid võretatud vasktraatvõrgu ja raudpulkadega. Aken oli kaunis pime ka oma värviliste ruutude tõttu, millele olid maalitud kuninga ja kuninganna vapid ja millest igaüks oli kakskümmend kaks sol'i maksma läinud.

Ka sissekäike polnud rohkem kui üks. See oli tol ajal

414

moodne uks lameda võlviga, seestpoolt vaibaga kaetud, väljastpoolt aga ehtis teda iiri kuusepuust piirlaud, huvitavalt töödeldud habras puutöö, nagu neid saja viiekümne aasta eest veel küllalt võis näha vanades majades. «Kuigi nad elamuid rikuvad ja koormavad,» kaebab Sauval ahastades, «siiski ei taha meie tudikesed neist loobuda ja säilitavad neid kõige kiuste.»

Ses toas polnud midagi, mis muidu harilikes tubades leidus: ei pinke, taburette, polsterdatud või kastitaolisi pinke ega neid ilusaid jalgade ja sambakestega pingikesi, mille tükk neli sol'i maksab. Ainult üks väga tore kokkupandav tool oli toas: puuosade punasele taustale olid maalitud roosid, tumepunasest kordova nahast pikkade siidnarmastega iste oli põhja külge kinni löödud hulga kuldnaeltega. üksik tool tunnistas, et ainult ühel inimesel oli ses toas õigus istuda. Tooli kõrval akna juures seisis laud, mida kattis lindudega väljaõmmeldud linik. Laual oli kirjutuslaua garnituur täis tindilaike, mõned pärgamendipoognad, suled ja suur peenelt väljatöötatud hõbekarikas. Vähe eemal seisis kantav ahi ja tumepunasest sametist palvepult, mida elustasid kuld-tupsud. Ja lõpuks võis toa teises otsas näha lihtsat voodit kollasest ja roosakaspunasest damastist kattega ilma kassikulla ja tressideta, ainult vähenõudlike narmastega. See oli see kuulus voodi, milles Louis XI oma une- ja unetuseöid mööda saatis ja mida veel paarisaja aasta eest näha võis ühe riiginõuniku juures, kus teda imetles vana proua Pilou, kes Arricidia ehk Kehastatud Moraali nime all kuulsaks sai romaanis «Küros» *.

Niisugune oli see kamber, mida nimetati «redupai-gaks, kus Prantsusmaa kuningas Louis oma palveraamatut loeb».

Hetkel, kui meie oma lugeja sinna viisime, oli tuba päris pime. Juba tund aega tagasi oli kellatornidest märku antud tuled ära kustutada. Oli juba öö ja laual põles ainult üks vilkuv vahaküünal, mis valgustas viit isikut selles toas.

Kõige selgemini valgustas küünal uhkelt riietatud läänihärrat, kes kandis puhvpükse ja veripunast hõbedaste vöötidega riidest vammust ja selle üle laiade mustakirjaliste brokaadist varrukatega hõlmikkuube.

416

paistis, nagu mängleks tuluke selle toreda kostüümi igas voldis. Seda kandval mehel oli rinnal elavate värvidega tikitud vapp: ülal teravnurga tipus hüppav põder. Vapisildi paremal pool oli õlipuuoks, vasakul põdrasarv. Vööl kandis see mees uhket pistoda, mille kullatud peal oli vürstikrooniga varustatud kiivriharja kuju. Tal oli tige ja upsakas ilme ning pead hoidis ta uhkelt püsti. Esimese pilguga võis ta näost välja lugeda ülbust, teravamal vaatlemisel aga kavalust.

Käes pikk aktirull, seisis ta palja peaga tugitooli taga, kus istus kaunis halvasti riietatud kössis mees, üks jalg teise üle visatud ja küünarnukk laual. Kujutletagu toredal kordova nahast istmel kondiseid põlveotsi, mustades villastes sukkades kõhnu sääri, kulunud karus-nahaga ääristatud lihtlabast parhkuube, ja et kõigele krooni pähe panna, vana võidunud kõige odavamast mustast kalevist kübarat, mille rummu ümber kõikusid nööri otsa lükitud tinakujukesed. See oli, kui juurde arvata veel räpane pigimüts, mis vaevalt mõnda juust nähtavale laskis tulla, ka kõik, mis istujast silma torkas. Ta hoidis pead nii kummargil, et ta varjatud näost võis näha ainult pika nina otsa, millele valgus langes. Ta kõhnadest kortsus kätest võis arvata, et see on rauk. See oli Louis XI.

Nendest pisut tagapool sosistasid teineteisega kaks flaami riietes meest. Nad polnud varjus ja see, kes nägi GringoireM müsteeriumi ettekannet, võis neis ära tunda kaht tähtsamat Flaami saadikut: Genti nupukat riigitegelast Willem Rym'i ja populaarset sukakudujat Jacqües Coppenole'i. Tuletame meelde, et mõlemad olid Loius XI salajaste poliitiliste plaanide kaassepitsejad.

Lõpuks, üsna taga, ukse ligidal seisis pimedas, liikumatu nagu raidkuju, tugev jässakas mees sõjamehe rak-mes ja vappidega tikitud hõlmikkuues. Ta kandiline, madala otsmikuga nägu, punnis silmad, määratu lai suu, kõrvad kahe lidus juuksesalgu varjus tuletasid meelde koera ja samal ajal tiigrit. Kõik peale kuninga olid katmata peaga. Kuninga kõrval seisev läänihärra luges ette mingit aruannet, mida majesteet nähtavasti teraselt kuulas. Kaks flaamlast sosistasid omavahel.

417

«Pagan võtaks!» pomises Coppenole. «Mul on seismisest villand. Kas siin siis ühtki tooli pole?»

Rym vastas pearaputusega, mida saatis rahutu n ratus.

«Pagan võtaks!» alustas Coppenole uuesti, olles õnnetu, et pidi tasemini rääkima. «Mul on himu maha istuda ja jalad risti panna, nagu ma sukakudujana oma töötoas istun.»

«Hoidke selle eest, meister Jacques!»

«Mis tonti! Kas siin siis ainult jalgadel tuleb seista?»

«Või põlvedel,» vastas Rym.

Siin jäid mõlemad vait, sest kuningas tõstis häält:

«Viiskümmend sol'i meie teenrite riided ja kaksteistkümmend naela meie kuninglike kirjutajate mantlid! Nii, nii! Pillake aga kulda tündrite kaupa! Kas te hull olete, Olivier?»

Seda kõneldes 'tõstis rauk pea. Ta kaelal särasid püha Miikaeli ordukee kuldlülid. Küünal valgustas üleni ta kondist ja pahurat profiili. Ta tõmbas OlivierT paberid käest ja oma aukulangenud silmi neist üle joosta lastes karjus ta:

«Teie laostate meid! Mis see on? Kas meil on vaja nii uhket majapidamist? Kaks kaplanit, kummalegi kümme naela palka kuus, ja kabeliteenrile sada sol'i! Kammerteener ja üheksakümmend naela aastas! Neli köögiülemat, igaühele sada kakskümmend naela aastas! Kubjas, aednik, koka abiline, vanem kokk, relva-laohoidja, kaks arvepidajat, ja igaühele kümme naela kuus! Kaks kokapoissi, igale kaheksa naela! Tallmeister kahe abilisega, kakskümmend neli naela igaühele kuus! Jooksupoiss, pagar, leivategija, kaks moonavedajat, igaühele kuuskümmend naela aastas! Ja vanem sepp sada kakskümmend naela! Laekur kakssada naela! Kontrolör viissada! Tont teab, mis see on! Püsti hullumeelsus! Meie majapidamise kulud laostavad kogu Prantsusmaa! Kõik Louvre'i varad sulavad niisuguses raiskamisõhinas kokku! Nii tuleb meil lõpuks

veel lauanõud maha müüa! Ja kui tuleval aastal jumal ja püha Neitsi (siin kergitas tä kübarat), meile elupäevi kingivad, tuleb meil arstirohtu tinakruusist
juua!»
418
Seda öeldes heitis ta pilgu hõbedasele karikale, mis laual sädeles. Ta köhis ja jätkas siis:
«Meister Olivier, suurte maade valitsejad, nagu kuningad ja keisrid, ei tohi lubada luksuse tekkimist oma majapidamises, sest sealt levib ta kulutulena üle maa. Kirjuta see endale kõrva taha, meister Olivier! Meie väljaminekud kasvavad iga aastaga. Ja see ei meeldi meile. Kuidas, heldene taevas! Kuni 79-nda aastani ei ulatunud üldised kulud üle kolmekümne kuue tuhande naela; 80-ndal aastal tõusid nad neljakümne kolme tuhande kuuesaja üheksateistkümne naelani. Mul on need arvud peas. 81-sel aastal oli neid kuuskümmend kuus tuhat kuussada kaheksakümmend naela. Ja tänavu, vannun seda, ulatuvad nad juba kaheksakümne tuhande naelani! Nelja aastaga kahekordseks tõusnud! Õudne!»
Ta peatus raskelt hingates, siis alustas ta uuesti ärritatult:
«Minu ümber on inimesed, kes minu kõhnusest rasva lähevad! Te imete mult eküüsid igast mu poorist!»
Kõik olid vait. See oli üks ta vihatujusid ja tuli oodata, kuni see üle läheb. Ta jätkas:
«See tuletab meelde Prantsusmaa aadlimeeste ladinakeelset palvekirja, kus meid palutakse neid «koormata» õukonna auteenistusega! See on tõesti koorem! Koorem, mille all selgroog murdub! Teie, mu härrad, ütlete, et meie pole päriselt kuningas, sest me valitseme dapifero nullo, buticulario nullo!1 Me alles näitame teile, kas me oleme kuningas või mitte!»
Siis naeratas ta oma võimu tundes. Ta pahurus pehmenes ja ta pöördus flaamlaste poole:
«Te teate ju, vader Willem, kõik need lauaülemad, keldriülemad, kammerhärrad ja intendandid ei vääri viimast sulastki. Pange tähele, armas Coppenole, neist pole mingit kasu. Kui nad nii kasutult kuninga ümber tõlgendavad, tuletavad nad meelde nelja evangelisti kuju Palee suure tunnikella numbrilaual, mida Philippe Brille äsja parandas. Nad on ülekullatud, aga aega nad ei näita; osutid võivad ka ilma nendeta läbi saada.»

Ilma lauaülemata, ilma viinavalajata (lad. k.).
419
Pilguks jäi ta mõttesse ja lisas siis oma halli peaj vangutades:
«Ei, jumalaema nimel, ma pole Philippe Brille, mina ei hakka oma vägevaid vasalle uuesti üle kuldama. Edasi, Olivier.»
Isik, keda ta selle nimega nimetas, võttis vihiku enda kätte ja hakkas uuesti ette lugema:
«Adam Tenonile, Pariisi prevotee pitsatite hoidjale mainitud pitsatite hõbeda, vormi ja graveerimise eest, mida tuli uuesti teha, sest endised ei kõlvanud enam oma iganemise ja kulumise tõttu — kaksteistkümmend Pariisi naela.
Guillaume Frere'ile ikokku neli naela ja neli Pariisi sol'i vaevatasuna ja palgana. Tornikeste lossi kahes tuvikongis olevate tuvide toitmise ja ülalpidamise eest käesoleva aasta nääri-, küünla- ja paastukuu jooksul; sellesama jaoks talle seitse mõõtu otri antud.
Ühele frantsiskaani mungale kurjategija pihilevõt-mise eest neli Pariisi sol'i.»
Kuningas kuulas vaikselt pealt. Vahetevahel köhis ta. Siis tõstis ta karika huultele ja jõi mõru nägu tehes lonksu.
«Tänavu Pariisi tänavanurkadel kohtu korraldusel trompetite puhumisega rahvale teadaandeid tehtud, üldse viiskümmend kuus korda. Arve tasumata.

Pariisis ja mujal ettevõetud kaevamised ja otsimised, et leida raha, mida kuulu järgi sinna olevat maha maetud, mida aga ei leitud, — nelikümmend viis Pariisi naela.»

«üks eküü maha matta, et üks sol välja kaevata, nii, nii!» ütles kuningas.

«... Kuue valge klaasruudu sissepanemine aknale Tornikeste lossi toas, kus seisab raudpuur, kolmteist-kümmend sol'i. Koleftiste peoks kuninga käsul teha lastud ja kohale toimetatud ülalmainitud läänihärra neli vapisilti, mida ümbritsevad roosipärjad, kuus naela. Kaks uut varrukat kuninga vanale kuuele, kakskümmend sol'i. Karp rasva kuninga saabaste määrimiseks, viisteistkümmend teenarit. Lauda ehitamine kuninga mustade sigade jaoks, kolmkümmend Pariisi naela. Hulga latrite, laudade, tõsteuste kordaseadmise eest

420

Saint-Pauli lossi lõvideruumis, kakskümmend kaks naela.»

«Need elukad pole just odavad,» ütles LouisXI. «ükskõik, säärane luksus kõlbab kuningale! Seal on üks suur ruske lõvi, keda ma armastan ta toredate maneeride pärast. Kas te, meister Willem, olete teda näinud? Valitsejail peab niisuguseid imetlemisväärseid loomi olema. Meil, kuningail, peavad koerteks olema lõvid, kassideks tiigrid. Suurus sobib kroomitud peadele. Kui Jupiteri-aegsed paganad oma templites sada härga ja sada lammast ohvriks tõid, kinkisid keisrid selleks sada lõvi ja sada kotkast. See oli metsik, aga ilus komme. Prantsuse kuningate trooni ümber on nende loomade möirgamist alati kuulda olnud. Kuid tõele au andes kulutan ma selleks vähem raha kui mu eelkäijad. Ma lepin väiksema arvu lõvide, karude, elevantide ja leopardidega. Noh, edasi, Olivier. Oleme oma sõpradele, flaamlasetele, seletanud, mida tahtsime.»

Willem Rym tegi sügava kummarduse, kuna Coppe-nole'i tusane nägu meelde tuletas karusid, kellest majesteet oli kõnelnud. Kuningas ei pannud seda tähelegi. Ta niisutas jälle oma huuli karikast, sülitas ja ütles:

«Päh, kui vastik jook!» Ettelugeja jätkas:

«ühe logardi toitmiseks, kes juba kuus kuud riisujate kongis vangis istub edaspidist korraldust oodates, kuus naela neli sol'i.»

«Mis see peab tähendama?» ütles kuningas vahele. «Toita seda, keda üles tuleb puua! Jumala nimel, ma ei anna enam ühtki sol'i ta toitmiseks. Olivier rääkige härra d'Estouteville'iga läbi ja veel täna õhtul olgu kõik valmis selle noorhärra võllapulmaks. Edasi.»

Olivier 'tegi pöidlaga märkuse sõna «logardi» juurde ja läks edasi.

«Henriet Cousinile, Pariisi kohtu kõige rängemate otsuste täitjale, kuuskümmend Pariisi sol'i linna prevoo määramisel ja korraldusel, et ta ostis mainitud härra prevoo käsul laia teraga mõõga kohtu poolt süütegude eest hukkamõistetute karistamiseks ja pea otsast maha-raiumiseks ja nõndasamuti ühe tupe ning kõik, mis

421

sinna juurde kuulub; peale selle veel vana mõõga parandamise ja teritamise eest, mis hambuliseks ja nüriks läks kõrgestisündinud Louis de Luxembourg'i hukkamisel, nagu selgesti näha . ..» Kuningas katkestas teda:

«Küllalt. Selle summaga olen meeleldi nõus. Niisugustest kuludest ma ei hooli. Mul pole sellisel korral rahast kunagi kahju. Edasi.» «Uhe suure puuri ehitamise eest...» «Ah!» ütles kuningas kahe käega tooli tugedest kinni võttes. «Ma teadsin, et ma siia Bastille'sse mitte asjata ei tulnud. Pidage natuke, meister Olivier. Ma tahan ise seda puuri näha. Kuni ma teda uurin ja vaatlen, võite mulle kulude arvet ette lugeda. Härrad flaamlased, lähme vaatama. See on huvitav.»

Ta tõusis püsti, toetus ettelugeja käsivarrele, andis tummalt ukse kõrval seisjale märku ees minna, flaam-lastele aga järele tulla, ja väljus toast.

Ukse taga täienes kuninga kaaskond raskes raudrii-des relvastatud meeste ja väikeste paažidega, kes tõrvikuid kandsid. Kõik nad liikusid mõnda aega pimeda torni treppe ja koridore mööda, mis suurelt osalt päris müüri sisse olid ehitatud. Kõige ees käis Bastille' ülem ja laskis kõik madalad ja kitsad uksed avada haiglase ja kühmus kuninga ees, kes Iteel köhis.

Iga ukse juures pidid kõik peale vanadusest kühmus rauga päid kummardama.

«Hm!» ümises ta läbi igemete (hambaid polnud tal enam). «Meie oleme juba päris küpsed, et sisse astuda hauakambri uksest. Küürus teekäijale kõlbab madal uks.»

Kui selja taha jäi ka viimane uks, mis oli nii arvukalt lukkudega varustatud, et kulus veerand tundi nende avamiseks, sisenesid nad lõpuks suurde, kõrgesse gooti ,saali, mille keskel tungalde valgusel võis näha suurt massiivset kivist, rauast ja puust kuupi. Seest oli see | õõnes. See oli üks neid kuulsaid puure riiklike kurjategijate jaoks, mida nimetati «kuningatütrekesteks». Puuri seintes oli kaks-kolm väikest akent, mis nii tihedasti olid jämedate raudpulkadega võretatud, et klaas-ruute nähagi polnud. Ukseks oli suur lame kiviplaat

422

nagu haudadel. Selletaolistest ustest minnakse ainult sjSse. Käesoleval korral oli siin laibaks elav inimene.

Kuningas käis aegapidi ümber selle väikese ehituse seda hoolega uurides, kuna meister Olivier, kes ta kannul kõndis, talle kõvasti oma arveid ette luges.

«Uue suure puust puuri ehitamise eest jämedaist palkidest, kõigi raamide ja põhiplankudega, mis on põrandast laeni üheksa jalga pikk, kaheksa lai ja seitse kõrge ja mis suurte lihvitud raudplaatidega üle on löödud ning ehitatud Saint-Antoine'i ühte tornituppa, millises puuris nüüd istub meie armulise kuninga käsul vang, kes enne kinni istus vanas, kõdunenud, poollagunenud puuris. Mainitud puuri ehitamiseks on kulunud üheksakümmend kuus aluspalki, viiskümmend kaks püstpalki ja kümme kolmesüllalist planku; et kõiki mainitud puuosi tahuda, välja töötada ja kokku panna, on Bastille' hoovis kahekümne päeva jooksul tööl olnud üheksa-teistkümmend puuseppa .. .»

«üsna hea tamm,» ütles kuningas, koputades rusikaga vastu palki.

«... Selle puuri jaoks,» jätkas Olivier, «on kulunud kakssada kakskümmend suurt raudplaati, igaüks üheksa korda kaheksa jalga, selle kõrval veel väiksemaid plaate koos võrude, riiskade ja kinnistitega, mis mainitud raudplaatide juures tarvilikud, kusjuures kogu see raud kaalub kolm tuhat seitsesada kolmkümmend viis naela; peale selle kaheksa suurt nurgarauda nimetatud puuri kooshoidmiseks, siis veel klambrid ja naelad; mis kaaluvad kokku kakssada kaheksateistkümmend naela; peale selle raudtrellid toa aknal, kuhu puur asetatud, selle toa ukse raudriivid ja veel muud asjad ...»

«Kui palju rauda, et kergemeelset vaimu vaos hoida!» tähendas kuningas.

«... Kõik kokku kolmsada seitseteistkümmend naela viis sol'i seitse teenarit.»

«Paastu jumala nimel!» hüüdis kuningas.

Selle Louis XI lemmiksõna juures kuuldi kedagi puuris ärkavat; kostis ahelate kolin vastu põrandat ja nõrk hääl, mis tuli otsekui hauast:

«Kuningas! Kuningahärra! Armu!» Seda, kes nõnda hüüdis, polnud ennast näha.

423

«Kolmsada seitseteistkümmend naela viis sol’i seitse teenarit!» kordas Louis XI.

Puurist tulev kaeblik hääl ajas kõigil kohalviibijal] külmajudinad üle ihu, kaasa arvatud isegi meister Oli-vier. Ainult kuningas näis seda mitte kuulvat. Ta käsu peale jätkas Olivier oma lugemist, kuna majesteet jätkas ükskõikselt puuri vaatlemist.

«... Peale selle müürissepale, kes puuris augud akna-võrede sissepanemiseks ja tegi toale, kus puur asub, uue põranda, sest endine põrand poleks puuri ta raskuse tõttu kandnud, makstud kakskümmend seitse naela neliteistkümmend Pariisi sol’i...»

Uuesti kostis halisev hääl:

«Armu, kuningahärra! Ma vannun teile, mitte mina pole äraandja, vaid Angers' kardinal.»

«Müürissepp on jultunud!» ütles kuningas. «Jätkake, Olivier.»

Olivier jätkas:

«Puusepale akende, naride, istme ja muude asjade eest kakskümmend naela kaks Pariisi sol'i.» Hääl jätkas endiselt:

«Oh kuningahärra, kas te mind ei kuule? Ma vannun teile, see polnud mina, kes asjast härra de Guyenne'ile kirjutas, vaid kardinal Balue!»

«Puusepp on kallis,» tähendas kuningas. «Ja see on kõik?»

«Ei, sire... Klaasissepale mainitud toa aknaruutude ettepanemise eest nelikümmend kuus soPi kaheksa Pariisi teenarit.»

«Armu, majesteet! Kas sellest küllalt pole, et kõik mu varandus anti kohtunikele, mu lauanõud härra de Torcyle, mu raamaitukogu magister Doriolle'ile, mu vai-bad Roussilloni haldurile? Ma olen süütu. Juba neliteistkümmend aastat lõdisen ma külmas raudpuuris. Heitke armu, majesteet, halastage mu peale! Teile tasutakse selle eest taevas.»

«Ja üldsumma, meister Olivier?» ütles kuningas.

«Kolmsada kuuskümmend seitse naela kaheksa soPi kolm Pariisi teenarit.»

«Püha Neitsi!» hüüdis kuningas. «On see aga jultunud puur!»

424

Ta tõmbas vihu Olivier' käest ja hakkas ise sõrmedel arvutama, vaadates kord paberisse, kord puuri poole. Kogu selle aja oli kuulda vangi nuuksumist! See avaldas pimeduses nii ränka muljet, et kuninga saatjad kähvatades üksteise otsa vaatasid.

«Neliteistkümmend aastat, majesteet! Juba neliteistkümmend aastat 1469-nda aasta aprillist saadik. Püha jumalaema nimel, kuninglik majesteet, kuulake mind! Teie olete kogu selle aja päikese valgust ja soojust maitsnud. Kas siis mina, õnnetu, enam kunagi päeva-valgust näha ei saa? Halastage, kuningahärra! Olge mulle armuline! Halastus on kuninga kõrge voorus, mis ta viha kõrvale juhib. Kas teie, majesteet, usute, et kuningal on surmatunnil heaks lohutuseks teadmine, et ta pole ühtki kuritegu jätnud karistamata? Pealegi pole mina teie majesteedi reetja, vaid Angers' kardinal. Ja ometi on mu jalgade küljes raske ahel suure raudpom-miga, mis palju raskem on, kui ma olen ära teeninud. Ah, kuninglik kõrgus, halastage minu peale!»

«Olivier,» ütles kuningas pead raputades, «ma näen, mulle on mõõdu kipsi eest arvestatud kakskümmend soPi, muidu maksab see kaksteistkümmend soPi. Vaadake arve uuesti läbi.»

Ta pööras puurile selja ja tahtis lahkuda. Tungalde ja häälte kaugenemisest taipas vang, et kuningas ära läheb.

«Majesteet, kuninglik kõrgus!» karjus ta lootusetult.

Uks sulgus. Vang ei näinud enam kedagi, ta kuulis ainult vangivahi kähedat häält, kes ta kõrva lähedal laulis:

Piiskop Jean Balue —

see ta enda süü —
kaotas oma maad.
Ka Verduni isand
ennast talle lisand:
pandi kinni nad.

Kuningas sammus vaikides tagasi oma kambri poole, kuna kogu ta kaaskond, kes hukkamõistetu halisemistest hirmunud oli, talle järgnes. Äkki pöördus majesteet Bastille' komandandi poole:

425

«Ah jaa, kas ses puuris oli ka keegi?»

«Oli, majesteet!» vastas küsimusest üllatunud komandant.

«Kes?»

«Härra Verduni piiskop.»

Kuningas teadis seda ise paremini kui teised. Kuid see oli kord ta viis.

«Ah!» ütles ta naiivselt, nagu meenuks see talle esmakordselt. «Seal istub siis kardinal Balue sõber Guillaume de Harancourt. Oli aga piiskop, seda peab ütlema!»

Natukese aja pärast avanes jällegi kambri uks ning sulgus uuesti, jättes tuppa selle peatüki alguses lugejale tuttavaks saanud viis isikut, kes endistele kohtadele asudes endised asendid võtsid ning oma vestlust tasakesi jätkasid.

Kuninga äraoleku ajal olid lauale pandud mõned kiirsõnumikud, mille pitserid ta ise lahti murdis. Ta hakkas neid ise kohe järgemööda lugema, andis siis meister Olivier'le, kes tal nähtavasti ministri kohuseid täitis, märku sulg kätte võtta ja hakkas sõnumike sisu teatamata tasase häälega vastuseid dikteerima, mida see ka väga ebamugavalt laua ees põlvili olles kirja pani.

Willem Rym jälgis teda tähelepanelikult.

Kuningas rääkis nii tasa, et flaamlaste kõrva ainult vahel sekka mõni poolik ja vähe arusaadav katke kostis.

«...Viljakandvaid paiku toetada kaubandusega, viljatuid manufaktuuriga ... Näidata inglise härradele meie nelja bombardi *: «Londonit», «Brabanti», «Bourg-en-Bresse'i» ja «Saint-Omeri» ... Kahurväe tõttu peetakse nüüd sõda ettevaatlikumalt. .. Meie sõbrale härra de Bressuire'ile... Sõjaväge ei saa pidada, kui makse peale ei panda ...» jne.

Kord kõvendas ta häält:

«Paastu jumala nimel! Sitsiilia kuningas suleb oma kirjad kollase vahapitsatiga nagu mõni Prantsusmaa kuningas. Võib-olla on ülekohus seda talle lubada. Mu onupoeg, Burgundia hertsog, ei lubanud kellelegi vappe punase põhjaga. Valitseja võim rajaneb ta eesõiguste puutumatusel. Märgi see üles, vader Olivier.»

426

Teine kord hüüdis ta:

«Oi, oi, kui tüse läkitus! Mis siis meie keisrist vend meilt tahab?»

Silmi üle kirja libiseda lastes hüüdis ta sekka:

«Ja muidugi, sakslased on nii suured ja tugevad, et see on peaaegu uskumatu ... Kuid me ei unusta vanasõna: «Kõige ilusam krahvkond on Flandria; kõige ilusam hertsogiriik Milaano; kõige ilusam kuningriik Prantsusmaa.» Kas pole tõsi, härrad flaamlased?»

Seekord kummardasid mõlemad flaamlased. Suka-kuduja patriotismi oli meeldivalt puudutatud.

Viimane kiirsõnumik pani Louis XI kulme kortsutama.
«Mis see tähendab?» hüüdis ta. «Kaebused ja palvekirjad meie Pikardias asuvate sõjavägede kohta? Oli-vier, kirjutage jalamaid härra marssal Rouaulfle. Et distsipliin sõjaväes on nõrgenenud. Et käskjalad, aadlikest sõjaväelased, vaba/kütid ja šveitsi ased kohtlevad elanikke äärmiselt halvasti. Et sõjamehed ei lepi sellega, mis nad talupoegade majadest eest leiavad, vaid sunnivad neid kepi- ja odahoopidega linna minema ja sealt hankima viina, kalu, maiustusi ja muud ülearust kraami. Kirjutage, et ikuningahärra teab seda. Et meie soovime kaitsta oma rahvast ebameeldivuste, röövimiste ja riisumiste eest. Et see on meie tahtmine, vannun püha Neitsi nimel! Et peale selle ei meeldi meile, kui mõni sõjamoosekant, habemeajaja või sõjasulane riietab end nagu mõni vürst siidi ja sametisse ja ehib oma sõrmi kuldsõrmustega. Et see alpus pole issanda meele pärast... Et meie ise, kuigi me .aadlik oleme, kanname ainult lihtsat kalevist kuube, mille küünar maksab kuusteistkümmend sol'i... Et ka nemad, need härrad sõjasulcsed, võivad selleni alanduda. Kirjutage ja korraldage nii meie sõbrale härra Rouaulfle. Nii.»
Ta dikteeris oma läkitust kõvasti, kindla häälega, hookaupa. Parajasti kui ta lõpetas, avanes uks ja tuppa tormas hirmunult isik, kes hüüdis:
«Majesteet! Majesteet! Rahvas mässab!»
Louis XI tõsine nägu tõmbus kortsu, kuid see, mis ta hingeliigutusest nähtavale tuli, kadus välgukiirusel. Enese üle valitsedes ütles ta rahuliku rangusega:
427
«Vader Jacques, teie tulete sisse, liiga omapead!» «Majesteet, väljas on mäss!» kostis hingeldav «vader Jacques» uuesti.
Kuningas, kes vahepeal püsti oli tõusnud, võttis tal käsivarrest kõvasti kinni ja sosistas nii, et teised ei kuulnud, vaoshoitud vihaga talle kõrva, ise kõõrdi flaamlaste poole vaadates:
«Vait! Või kõnele tasa!»
Vasttulnu taipas ja hakkas kuningale ärritatult, kuid tasa midagi jutustama. Kuningas kuulas rahulikult. Willem Rym pööras Coppenole'i tähelepanu vasttulnu näole, riietele, ta nahaga vooderdatud mütsikesele (ca-putia fourrata), ta lühikesele ametmantlile (epitogia curta), ta mustale sametkuuele, mis näitasid, et on tegemist arvekoja juhatajaga.
Vaevalt sai see mõne sõna seletada, kui Louis XI naerma puhkes:
«Kas tõesti? Kõnelge kõvemini, vader Coictier! Milleks nii tasakesi? Püha Neitsi teab ise, et meil pole flaamlastest sõprade eest midagi varjata.»
«Aga majesteet...»
«Rääkige kõvemini!»
«Vader Coictier» jäi üllatusest päris sõnatuks. «Rääkige, härra, rääkige, meil vanas Pariisis on nii siis elanike hulgas rahutus tekkinud?»
«Jah, majesteet!»
«Ja see on sihitud, ütlete teie, Justiitspalee foogti vastu?»
«Näib nii, jah,» vastas «vader» kogeldes, olles ikka veel kuninga mõtete äkilisest ja seletamatust muutusest hämmastunud.
Louis XI küsis:
«Ja kus öövahtkond selle salgaga kokku puutus?»
«Teel Grande-Truanderie tänavast Vahetajate sillale. Ma ise kohtasin neid seal, kui teie majesteedi käsul siia tulin. Ma kuulsin, kuidas mõned karjusid: «Maha palee-foogt!»»
«Ja mis neil tema vastu on?»
«Ah,» ütles Jacques, «lihtsalt sellepärast, et ta nende üle valitseb.»

«Kas tõesti?»
428
«Jah, majesteet! Need on ju Imede Õue kaabakad. Juba ammugi kaebavad nad paleefoogti peale, kelle vasallid nad on. Nad ei taha teda tunnustada kohtunikuna ega maksunõudjana.»
«Ah tõesti?» jätkas kuningas rahuldusmuigega, mida ta asjatult katsus varjata.
«Kõigis oma kaebekirjades kohtupalatile,» jätkas Jacques, «tunnustavad nad ainult kaht isandat: teie majesteeti ja oma jumalat, kes arvatavasti pole keegi muu kui kurat ise.»
«Noh, mis sa ütled!» vastas kuningas.
Ta hõõrus käsi ja naeris seda endamisi naeru, mis kogu ta näo hiilgama pani. Ta ei suutnud oma rõõmu varjata, kuigi ta vahel katsus ennast kokku võtta. Keegi ei saanud midagi aru, isegi mitte meister Olivier. Kuningas vaikis silmapilgu mõtlikult, kuid rahuldatud ilmega.
«Kas neid on palju?» küsis ta äkki. «Jah, majesteet,» vastas vader Jacques. «Kui palju?» «Vähemalt kuus tuhat!»
Kuningas ei suutnud end pidada ja hüüdis: «Kena!» Siis aga päris ta edasi: «On nad relvastatud?»
«Jah, neil on kaasas vikatid, piigid, ammud, labidad ja muudki ohtlikud relvad.»
See loetlus ei tekitanud kuningas mingisugust ärevust. Jacques arvas tarvilikuks lisada:
«Kui teie majasteet otsekohe paleefoogtile abi ei saada, on ta kadunud.»
«Eks me siis saada,» vastas kuningas teeseldud tõsidusega. «Hüva. Muidugi me saadame talle abi. Paleefoogt on meie sõber. Kuus tuhat! On aga uljaspead! See uljus on kuulmatu ja see vihastab meid väga. Aga täna öösel on meil käepärast väga vähe mehi... Enne homme hommikut ei saa midagi teha.»
Jacques hüüdis:
«Abi on otsekohe tarvis, majesteet! Selle aja sees võidakse Palee kakskümmend korda ära rüüstata, süserääni õigused jalge alla tallata ja paleefoogt üles puua. Jumala pärast, majesteet, saatke abi enne hommikut!»
429
Kuningas vaatas talle otsa:
«Ma ütlesin teile, homme hommikul.»
See oli üks neist pilkudest, mis vasturääkimist ei salli.
Louis XI vaikis hetke ja ütles siis:
«Vader Jacques, teie peate ju teadma . . . Kui kaugele ulatus . . . see on, ulatub Justiitspalee foogti võimupiir?»
«Majesteet, tema võimu alla käib Calandre'i tänav kuni Herberie tänavani, Saint-Micheli plats ja kolmteist hoonet nn. Toru piirkonnas Notre-Dame-des-Champs' kiriku kõrval (siin kergitas Louis XI oma kübara äärt), edasi ImedeÖu, Pidalimaja, mida Aguliks nimetatakse, kogu maantee sellest Pidalimajast kuni Saint-Jacques'i väravani. Neis laialipillatud linnaosades on tal õigus maksusid sisse nõuda, ülemas, keskmises ja alamas instantsis kohut mõista, üldse on ta seal täielik peremees.»
«Vaata mul asjameest!» ütles kuningas parema käega vasakut kõrva sügades. «Ta on mu linnast parema pala endale valinud! Niisiis oli foogt seal täielik kuningas!»
Seekord ei parandanud ta enam, vaid jätkas mõttesse vajunult ja nagu endamisi kõneldes:
«Kena, kena, härra foogt, meie Pariisist oli teil kaunis kena tükk hammaste vahel.»
Äkki pahvatas ta välja:
«Paastu jumala nimel! Mis inimesed need on, kes meie kuningriigis arvavad endil õiguse olevat maksusid nõuda, kohut mõista, valitseda ja isandat mängida? Kel on oma

teerahanõudjad igas linnaväravas? Kel on igal tänavanurgal rahva jaoks oma kohus ja timukas? Nagu kreeklane nii paljudesse jumalatesse uskus, j kui palju ta maal allikaid nägi, või nagu pärslane, kel nii palju jumalaid oli, kui palju ta taevas tähti nägi, nii arvab prantslane endal nii palju kuningaid olevat, kui palju ta võllaid näeb! Kurat võtku, see ei kõlba kuhugi ja selline segadus mulle ei meeldi. Tahaksin teada, kas see tõesti on jumala tahtmine, et Pariisis on olemas veel teisi maksunõudjaid peale kuninga, teisi kohtuvõime peale meie kohtupalati, teisi valitsejaid meie riigis peale meie! Vannun oma hingeõnnistuse nimel, on juba aeg, et Prantsusmaal oleks ainult üks kunin-

430

gas, üks valitseja, üks kohtumõistja, üks timukas, nagu paradiisis valitseb ainult üks jumal!»

Jälle kergitas ta kübarat ning jätkas, ikka veel mõttes olles, häälega, mis jahimehel, kes hagijaid ässitab ja lahti laseb:

«Hüva, mu rahvas! Suurepärane! Hävita need väär-peremehed! Lase aga käia! Võta, võta! Riisu, poo, röövi neid!... Ah, teie, mu härrad, tahate kuningad olla? Võta, mu rahvas, võta neid!»

Äkki jäi ta vait, hammustas huulde, nagu tahtes tagasi hoida mõtteid, mis poolenisti juba lendu olid läinud, vaatas puuriva pilguga järjest kõiki viit, kes teda ümbritsesid, võttis siis kahe käega kübara peast, vaatas seda ja ütles:

«Oo, kui sa teaksid, mis mõtted mul peas on, põletaksin su kohe ära!»

Siis aga, vaadeldes uuesti kõiki kohalviibijaid tähelepaneliku ja rahutu pilguga, nagu rebane, kes salamahti oma urgu tagasi hiilib, lisas ta:

«Pole viga! Meie abistame härra foogti! Kahjuks pole meil siin käepärast kuigi palju mehi, keda suure rahvahulga vastu saata. Tuleb hommikuni oodata. Siis seatakse Vanalinnas kord jalule ja tõmmatakse viivitamata kõik võlla, keda kätte saadakse.»

«Muide, majesteet,» ütles Coictier, «ma unustasin esimeses ärevuses ütlemata, öövahtkond tabas kaks jõugust mahajäänut. Kui teie majesteet neid näha soovib, palun, nad on siin.»

«Kas ma neid näha soovin?» karjus kuningas. «Kuidas sa, paastu jumala nimel, sääraseid asju võid unustada? Jookse, Olivier, ja too nad siia!»

Meister Olivier väljus ja tuli kohe jälle tagasi kahe vangiga, keda kuningliku vahtkonna ammukütid ümbritsesid, ühel vangil oli suur idiootlik nägu, ta oli purjus ja ehmunud. Ta oli kaltsudes ja kõndis longates, vedades teist jalga järel. Teise mehe kahvatu ja naeratav nägu on lugejale juba tuttav.

Kuningas silmitses neid hetke sõna lausumata, siis pöördus ta järsku esimese poole:

«Kuidas su nimi on?»

«Gieffroy Pincebourde.»

431

«Mis amet?»

«Hulgus.»

«Mis sa sest neetud mässust tahtsid saada?»

Hulgus vaatas kuningale käsi kõlgutades lollakalt otsa. See oli üks neid kõlupäid, kelles niisama palju mõistust leidub kui leegikustutaja all valgust.

«Ma ei tea,» vastas ta.

«Teised läksid, mina läksin ka.»

«Te tahtsite jultunud kombel oma peremehe, foogti kallale tungida ja teda paljaks riisuda?»

«Mina tean ainult nii palju, et teised läksid kuhugi midagi võtma. See on kõik.»
Üks ammuküttidest näitas kuningale kõverat nuga, mis hulguselt ära oli võetud.
«Kas sa tunned seda riista?» küsis kuningas.
«Jah, see on mu aianuga. Ma töötan viinamäel.»
«Kas see mees on su kaaslane?» jätkas Louis XI, viibates teise vangi poole.
«Ei, ma ei tunne teda.»
«Küllalt,» ütles kuningas. Ja andes märku liikumatult ukse kõrval seisvale tummale mehele, keda lugeja juba tunneb, lisas ta:
«Vader Tristan, see mees on teie jaoks.»
Tristan 1'Hermite tegi kummarduse. Ta andis tasase häälega käsu kahele ammukütile, kes vaese hulguse ära viisid.
Kuningas ligines nüüd teisele vangile, kel suured higipisarad näol olid. «Sinu nimi?» «Pierre Gringoire, majesteet.» «Ja amet?» «Filosoof.»
«Kuidas sa, lontrus, julged minna meie sõbra palee-foogti kallale? Ja mis sul on öelda rahva rahutuse kohta?»
«Ma ei võtnud sellest osa, majesteet.»
«Kuidas nii, va logard? Kas öövahtkond sind siis sellest pahast seltskonnast kinni ei nabinud?»
«Ei, majesteet, tegemist on arusaamatusega, mu õnnetu saatusega. Ma kirjutan tragöödiaid. Majesteet, ma palun, kuulake mind. Ma olen poeet. Meietaolisi ajab melanhoolia öösiti tänavale hulkuma. Nii sattusin mina õhtul sinna. See on täielik juhus, mind on täitsa asjata
432
kinni võetud. Olen süütu ses rahva mässupuhangus. Teie majesteet nägi ju, et hulgus mind isegi ära ei tundnud. Ma vannun teie majesteedile...»
«Vait!» hüüdis kuningas kahe ravimtee sõõmu vahel. «Su lorist huugab mul juba pea.»
Tristan l'Hermite astus juba ettepoole ja lausus Grin-goire'i poole viibates:
«Majesteet, kas tohib ka teda üles tõmmata?»
Need olid ta esimesed sõnad.
«Päh!» vastas kuningas ükskõikselt. «Mul pole selle vastu midagi.»
«Mul aga küll,» ütles Gringoire. Meie filosoof oli sel silmapilgul oliivist rohelisem. Ta sai kuninga külmast ja ükskõiksest näost aru, et siin enam midagi ei aita peale vahest mõne väga pateetilise kõne. Ja ta langes Louis XI jalgade ette ning hüüdis ahastavalt käsi ringutades:
«Kuninglik kõrgus! Majesteet! Suvatsege- mind kuulda võtta! Ärge kärgatage kõuena minu väeti üle. Jumala suur välkki ei põruta salatipea pihta. Teie olete vägev ja kõrge monarh, halastage ühe vaese ausa inimese peale, kes sama vähe suudab rahvast mässule õhutada kui jäätükk tulesädet anda! Helde ja armuline kuningas, halastaja süda on lõvide ja kuningate voorus. Ah, halastamatus ainult hirmutab meeli. Põhjatuule tormised iilid ei suuda rändajal mantlit seljast kiskuda, kiirgav päike aga soojendab teda vähehaaval sellevõrra, et ta peab ennast särgiväele võtma. Majesteet, teie olete päike. Kinnitan teile, mu kõrge isand ja valitseja, ma pole seltsimees hulgustele, varastele ega logarditele. Mäss ja röövimine ei sobi Apolloni jüngritele. Ma pole niisugune inimene, kes tormab äikesepilvedesse, mis puhkevad mässukärgatusteks. Olen teie majesteedi ustav vasall. Hea vasall peab oma kuninga au sama kõrgeks pidama nagu mees oma naise au, nagu poeg oma isa armastust. Ta peab end kuningale ohvriks tooma ja unustama kõik, et teda kogu oma innuga teenida. Iga teine kirg,

mis teda haaraks, oleks jõledus. Niisugused on, majesteet, mu poliitilised põhimõtted. Ärge siis mind mu katkiste küünarnukkidega kuue pärast mässajaks ja riisujaks pidage. Kui teie, majesteet,

433

mulle armu annate, siis tahan ma õhtul ja hommikul oma põlved rakku paluda, et jumal teid kaitseks! Ah, paraku pole ma eriti rikas! Ma olen isegi vaene. Kuid sellepärast pole ma veel kurjategija. Vaesus pole minu süü. Igaüks teab, et kirjanduslikust tööst keegi rikkaks ei saa ja et heade raamatute kõige osavamadki autorid ei saa niigi palju, et neil talvel alati tuli kaminas leegitseks. Ainult juristid nopivad teri, jättes teistele teadusaladele vaid põhu. Võiks nelikümmend väga head vanasõna ette tuua filosoofide katkiste mantlite kohta. Oh, majesteet, halastus on ainus valgus, mis võib paista suure hinge kõigisse sügavustesse. Halastus näitab valgust kõigile teistele voorustele. Ilma temata ainult kobatakse ringi, nagu pimedad jumalat otsides. Halastus, mis samane on suuremeelsusega, tekitab armastust alamates ja see on valitsejale kõige tugevam ihukaitsja. Mis on teile, teie majesteedile, kelle sära kõiki pimestab, see, et siin maa peal on rohkem ühe vaese inimese võrra, ühe vaese süütu filosoofi võrra, kes häda ja viletsuse sombus ümber hulgub oma tühja tasku ja niisama tühja kõhuga? Majesteet, ma olen õpetlane. Suured kuningad, kes õpetlaste eest hoolitsesid, lisasid oma krooni veel ühe pärli. Herkuleski ei põlanud Musagetese * aunime. Matthias Corvinus * soosis Jean de Monroyali, seda matemaatikute ehet. Kuid mis teaduste soosimine see oleks õpetlasi üles puua? Milline häbiplekk oleks Aleksandrile külge jäänud, kui ta Aristotelese oleks üles poonud! Säärane tegu poleks olnud ta kuulsuse palgel ilutäpikeseks, vaid pahaloomuliseks paiseks, mis teda inetuks oleks teinud. Majesteet, ma olen väga sündsa pulmaluuletuse teinud Flandria printsessi ja kõrgeauliku dofääni auks. See pole ometi ühe mässuleõhutaja tegu. Teie majesteet näeb, et ma pole mõni kirjasolkija, vaid inimene, kes hoolega on õppinud ja kellel on loomulikku ilukõne annet. Heitke armu minu peale, majesteet! Sellega teete teie midagi jumalaema meelepärast. Ja pealegi, uskuge mind, ma kardan väga ülespoomist!»

Nende sõnade juures hakkas õnnetu Gringoire kuninga tuhvleid suudlema, ja Willem Rym ütles tasakesi Coppenole’ile:

434

«See on kena, et ta maas roomab! Kuningad on sarnased Kreeta Jupiteriga: neil on kõrvad ainult jalgade küljes.»

Sukakuduja ei hoolinud Kreeta Jupiterist, vaid üksisilmi GringoireM poole vaadates vastas ta kohmaka naeratusega:

«Ah, kui kena see on! Paistab, nagu kuuleksin ma kantsler Hugonefd minult armu palumas.»

Kui Gringoire lõpuks hingeldades peatus, tõstis ta üleni värisedes oma silmad üles kuninga poole, kes küünega oma püksipõlvelt plekki kratsis. Siis võttis majesteet oma rohukarika ja hakkas jooma. Selle juures ei lausunud ta sõnagi ja see vaikus piinas Gringoire'i kõige enam. Viimaks vaatas kuningas talle otsa ja ütles: «On aga hirmus larask!» Siis pöördus ta Tristan l'Hermite'i poole: «Tühja kah! Laske tal minna!» Gringoire kukkus rõõmujahmatusest istukile. «Vabaks lasta?» urises Tristan. «Kas teie majesteet ei tahaks teda veidi puuris kinni hoida?»

«Kuulge, vader,» vastas Louis XI, «kas me sääraste lindude jaoks oleme lasknud puurid teha, mis maksavad kolmsada kuuskümmend seitse naela kaheksa sol'i kolm teenarit? Laske silmapilk see logard lahti (Louis Xl-le meeldis see sõna, nagu «paastu jumalgi», mis

mõlemad ammendasid kogu ta naljatagavara), andke talle võmm kuklasse ja visake ta siit välja.»

«Oo,» hüüdis Gringoire, «tõesti suur kuningas!» Kartes, et kuningas oma otsust muudab, tormas ta ukse poole, mille Tristan üpris vastumeelselt avas. ühes temaga väljusid ka vahid, tõugates teda takka rusikatega,' mida Gringoire kannatlikult talus nagu kunagi tõeline filosoof.

Kuninga hea tuju, mis sai alguse mässuteatest pa-leefoogti vastu, avaldus kõiges. Haruldane armulikkus oli üks selle tunnuseid ja mitte väike. Tristan 1'Hermite vaatas oma nurgast pahura näoga nagu koer, kellele konti näidati, aga kätte ei antud.

Vahepeal trummeldas kuningas rõõmsalt vastu tooli käetuge Pont-Audemeri marssi. Ta oli kinnise loomuga, kuid muret oskas ta palju paremini varjata kui rõõmu.

435

Vahel läksid ta rõõmu välised avaldused hea teate puhul väga kaugele: nii lubas ta Charles Südi surma puhul annetada hõbedase eesvõre Saint-Martin-de-Tours'i kloostri altarile ja oma troonileastumisel unustas ta anda korraldusi oma isa matmiseks.

«Aga majesteet!» hüüdis äkki Jacques Coictier. «Kuidas on lugu selle ägeda haigusehooga, mille pärast teie mind siia kutsusite?»

«Oo!» vastas kuningas. «Ma kannatan tõesti väga, vader Jacques. Kõrvad kumisevad, ja rinda kraabivad mul tulised rehad.»

Coictier võttis kuninga käe ja katsus asjatundliku näoga ta pulssi.

«Vaadake, Coppenole!» ütles Rym tasakesi. «Seal ta nüüd istub Coiotier' ja Tristani vahel. See on kogu ta õukond. Arst enda jaoks ja timukas teiste jaoks.»

Kuninga pulssi katsudes ilmus Coictier' näkku järjest suurem rahutus. Louis XI vaatas talle veidi kartlikult otsa. Coictier muutus silmanähtavalt süngemaks. Sel mehel oli ainsaks sissetulekuallikaks kuninga paha tervis, mida ta siis ka hästi ära kasutas.

«Oi, oi!» pomises ta lõpuks. «Asi on tõepoolest tõsine.»

«Tõesti?» hüüdis kuningas rahutult. «Puisus creber, anhelans, crepitans, irregularis,»1 jätkas arst.

«Paastu jumala nimel!»

«See võib inimese kolme päevaga hauda viia.» «Püha Neitsi!» hüüdis kuningas. «Mis rohtu siis, vader Jacques, võtta?»

«Pean järele mõtlema, majesteet.»

Ta laskis Louis XI-1 keelt näidata, vangutas pead, virildas nägu ja ütles siis seda kometit mängides ootamatult:

«Ah, majesteet, pean teile ütlema, teil on parajasti üks kroonumaksude nõudja koht vaba ja mul on üks vennapoeg.»

«Annan selle koha su vennapojale, vader Jacques, vabasta ainult mind tulistest valudest rinnas.»

Pulss on sagedane, vahedega, nõrk, korratu (lad. k.).

436

«Kui majesteet nii heldemeelne on,» jätkas arst, «siis ei lükka ta mu palvet tagasi mind veidikese aidata mu maja ehitamisel Saint-Andre-des-Arcs'i tänavas.»

«Hm!» tegi kuningas.

«Mul hakkab raha otsa lõppema,» jätkas arst, «ja oleks tõesti kahju, kui maja katuse alla ei saaks: mitte maja pärast, see on lihtne, tavaline linnakodaniku maja, vaid Jehan Fourbault'

poolt maalitud lae pärast. Seal on muuseas üks õhus lendav Diana *, nii tore, nii õrn, nii peen, nii lihtsameelse olekuga, nii toreda soenguga, mida kroonib kuusirp, nii valge ihuga, et ta kõiki, kes teda liiga teraselt silmitsevad, kiusatusse saadab. Seal on veel üks Ceres *. Ka see on väga ilus jumalanna. Ta istub viljavihkudel ja tal on peas kaunis viljapeadest pärg, millesse on põimitud mustjuuri ja muidki lilli. Pole midagi ahvatlevamat kui ta silmad, ümarjamat kui ta sääred, üllamat kui ta nägu, pole peenemat lõiget kui ta seelikul. See on kõige süütumaid, kõige täiuslikumaid kaunitare, milliseid kunagi kunstniku pintsel on maalinud.»

«Timukas!» torises Louis XI. «Kuhu sa tüürid?»

«Vajaksin, majesteet, katust nende maalide peale, see on küll tühine asi, kuid mul on raha otsas.»

«Kui palju sulle katuseks kulub?»

«See katus kullatud ja kaunistatud vasest maksaks, noh, kõige rohkem paar tuhat naela.»

«Ah sa mõrtsukas!» hüüdis kuningas. «Iga väljatõm-matud hamba eest tuleb talle tasuda teemandiga.»

«Kas saan katuse?» küsis Coictier.

«Saad, ja kasi kus kurat, tee mind ainult terveks!»

Jacques Coictier tegi sügava kummarduse ja ütles:

«Majesteet, ainult imendav rohi võib teid päästa. Me paneme teie ristluudele suure plaastri punasest savist, munavalgest, oliiviõlist ja äädikast, ühtlasi tuleb teil oma jooki edasi juua ja meie vastutame teie majesteedi tervise eest.»

Põlev küünal ei ahvatle ainult ühte sääske. Nähes kuningat nii heldes tujus ja pidades silmapilku soodsaks, ligines meister Olivier talle omakorda:

«Teie kõrgus ...»

«Mis siis veel?» küsis Louis XI.

437

«Kas majesteet teab, et meister Simon Radin on su nud?»

«Mis siis?»

«Ta oli kuninglik nõunik maiksuameti kohtuasjus.»

«Ja mis sellest?»

«Kuninglik kõrgus, tema kohta on vaba.»

Nende sõnade juures ilmus meister Olivier' ülbesse näkku alandlikkus. Õieti on ainult need kaks ilmet õukondlase näole omased. Kuningas vaatas talle teraselt otsa ja lausus kuivalt:

«Ma mõistan.»

Siis jätkas ta:

«Meister Olivier, marssal de Boucicaut * ütles alati: «Kalu tuleb püüda merest, heldust oodata kuningalt.» Nähtavasti olete samal arvamisel kui härra Boucicaut. Nüüd aga kuulake meid, meil on hea mälu. Aastal 68 me nimetasime teid oma kammerteenriks; 69-ndal aastal Saint-Cloud' silla kantsi kastellaaniks, palgaga sada Tours'i naela (te tahtsite küll Pariisi naelu). 73-ndal aastal nimetasime teid Georgeole'is antud käsu põhjal Vincennes'i metsaülemaks aadlik Gilbert Acle'i asemele; 75-ndal aasital metsahärraks Rouvray-les-Sant-Cloud' metsa üle Jacques Le Maire'i asemele; 78-ndal aastal kindlustasime kõige armulisema käsuga, mille all oli kaks rohelist vahapitsatit, teile ja teie naisele õiguse igal aastal sisse nõuda maksusid kümne Pariisi naela suuruses Saint-Germaini kooli ligidal olevalt kauba-platsilt; 79-ndal aastal tegime teid metsahärraks Senart'i metsa üle tolle vaese

Jehan Daiz' asemel; siis Loches'i lossi komandandiks; siis Saint-Quentini valitsejaks; siis Meulani silla komandandiks, mis ajast peale te krahvi nime kannate. Igast viiest sol'ist, millega habemeajajaid itrahvitakse, kes pühapäeval habet ajavad, saate te kolm endale, ülejäägi saame meie. Edasi oleme meie nõus olnud muutma teie perekonnanime le Mauvais mis teie näole nii hästi sobis. Aastal 74 anneta-sime teile aadli suureks meelepahaks mitmevärvilise vapi, mis teie rinna paabulinnu rinna sarnaseks teeb. Paastu jumala nimel! Kas teile ikka veel küllalt pole?

Paha, kuri (prants. k.).

438

Kas teie ei karda, et üleliigne pragu paadi võib põhja ajada? Uhkus saadab, teid hukka, vader Olivier. Uhkusel käib alati kannul laostus ja häbi. Mõelge järele ja olge vait!»

Need rangelt lausutud sõnad tõid meister Olivier' näkku tagasi endise ülbuse.

«Hea küll!» pomises ta peaaegu kuuldavalt. «On näha, et kuningas on täna haige: ta annab kõik arstile.»

Louis XI, kaugel sellest, et vihastada, jätkas üsna mahedalt:

«Pidage, ma unustasin ühe asja ütlemata, et ma teid veel printsess Marie juurde Genti saadikuks määrasin. Jah, mu härrad,» lisas ta flaamlaste poole pöördudes, «ta on saadik olnud. Noh, vader,» ütles ta meister Oli-vier'le, «meil ei maksa tülli minna, oleme ju vanad sõbrad. On juba väga hilja. Oleme oma töö lõpetanud. Ajage mu habe ära!»

Lugejad on muidugi meister 01ivier's juba ammu ära tundnud selle hirmsa Figaro *, kes saatuse, selle suurte draamade tegija poolt oli nii osavalt põimitud Louis XI pikka ja verisesse komöödiasse. Ei ole siin koht selle imeliku kuju juures pikemalt peatuda. Sel kuninga habemeajajal oli kolm nime. Õueringkonnas nimetati teda viisakalt Olivier le Daimiksrahva suus Olivier le Diable'iks2, ta õige nimi aga oli Olivier le Mauvais.

Olivier le Mauvais seisis liikumatult paigal, olles tusane kuningale ja vaadates kõõrdi Jacques Coictier' poole.

«Jajah! Kõik arstile!» pigistas ta hammaste vahelt.

«Ja muidugi arstile!» vastas Louis haruldase heasüdamlikkusega. «Arsti vastu on meil suurem usaldus kui sinu vastu. Arusaadav: tema käes on kogu meie keha, sinu käes aga ainult lõug. Pole viga, mu vaene habemeajaja, küll sinagi saad. Mis sa siis ütleksid ja mida hakkaksid tegema, kui ma oleksin nagu kuningas Chilperic *, kellel kombeks oli käega oma habemest kinni hoida? Nüüd aga, vader, tee oma tööd ja aja mul habe ära. Mine too, mis vaja.»

1 Hirvpõder (prants. k.).

2 Kurat (prants. k).

440

Nähes, et kuningas kõik naeruks käänab ja teda kui. dagi ei saa vihale ajada, väljus Olivier torisedes, et kuninga käsku täita.

Kuningas tõusis püsti, ligines aknale, avas selle järsu liigutusega, lõi käed kokku ja hüüdis:

«Oo, vaadake, taevas on Vanalinna kohalt päris punane. Vist põleb seal foogti maja. Muud see ei või olla. Oo, mu kena rahvas, sa aitad mind lõpuks ise aadliga arveid õiendada!»

Ja flaamlaste poole pöördudes ütles ta:

«Mu härrad, tulge vaatama. Kas see seal pole tulekahju?»

Mõlemad Genti kodanikud tulid tema juurde.
«Suur tuli,» ütles Willem Rym.
«Ohoo!» lisas Coppenole, kelle silmad äkki särama lõid. «See tuletab mulle meelde härra Hymbercourfi maja põlemist. Seal on vist kaunis suur mäss lahti.»
«Arvate, meister Coppenole?» Ja Louis XI pilk oli peaaegu niisama rõõmus kui sukakuduja oma. «Seda on kindlasti raske alla suruda?»
«Jumala eest, teie majesteedil tuleb sinna paisata kaunikesti sõjamehi.»
«Ah minul! See on teine asi,» arvas kuningas. «KuIj ma ainult tahaksin ...» Sukakuduja vastas julgelt:
«Kui see mäss selline on, nagu ma arvan, siis ei tee teie ainult oma hea tahtmisega midagi, majesteet.»
«Vader,» vastas Louis XI, «kahest mu ihuväe kompaniist ja ühest suurtükipaugust oleks küllalt, et seda matside kupatust laiali puistata.»
Hoolimata Willem Rymi märguandest, ei mõelnud sukakuduja kuningale järele anda, vaid ütles:
«Majesteet, šveitslased olid ka matsid. Burgundia hertsog oli suur aadlimees ja vilistas nende jätiste peale. Grandsoni lahingus * karjus ta: «Suurtükimehed! Tuld neile lurjustele!» Ja ta vandus püha Jüri nimel. Kuid linnavanem Scharnachtal tormas oma malaka ja meestega selle toreda hertsogi peale ja sellel kokkupõrkel sõnninahkades matsidega purunes burgundlaste hiilgav sõjavägi nagu klaasruut kivi hoobist. Nende meeste poolt tapetute hulgas polnud vähe rüütleid. Château-
440
Guyoni härra, Burgundia tähtsaim ülik, leiti surnult koos oma suure tuhkru hobusega väikesest soolaukast.»
«Sõber,» vastas kuningas, «teie kõnelete lahingust. Siin on aga tegemist ainult mässuga. Mul tarvitseb ainult kulmu kortsutada ja kõik on läbi.»
Coppenole vastas ükskõikselt:
«Võib-olla, majesteet. See tähendaks ainult, et rahva tund pole veel tulnud.»
Willem Rym arvas tarviliku olevat vahele segada:
«Meister Coppenole, teie kõnelete vägeva kuningaga.»
«Ma tean,» vastas sukakuduja tähtsalt.
«Laske tal kõnelda, armas härra Rym,» ütles kuningas. «Mulle meeldib niisugune otsekohesus. Mu isa Charles Seitsmes ütles alati, et tõde on haige. Omalt poolt arvasin, et tõde on surnud ja pealegi ilma pihiisata. Meister Coppenole tõestab mulle, et ma eksisin.»
Ja ta pani oma käe koduselt Coppenole'i õlale:
«Te ütlete siis, meister Jacques, et...»
«Ma ütlen, armuline kuningas, teil võib õigus olla, et rahva tund pole siin veel tulnud.»
Louis XI vaatas talle puuriva pilguga otsa.
«Ja kunas see tund siis tuleb, meister?»
«Küll kuulete, kui ta lööma hakkab.»
«Kus kellatornis, kui küsida tohib?»
Coppenole viis kuninga oma maameheliku rahuga akna juurde.
«Kuulge, majesteet! Siin on teil kindlus, vaatetorn, suurtükid, linnakodanikud, soldatid. Kui see tornikell siin lööma hakkab, kui suurtükid mürisema ja kindlus-müürid kolinal varisema hakkavad, kui linnakodanikud soldatitega tülli ja võitlusse astuvad, siis ongi see tund käes.»

Louis XI nägu muutus süngeks ja mõtlikuks. Ta vaikis silmapilgu, siis patsutas ta tasakesi paksu kind-lusemüüri, nagu patsutatakse sõjaratsu laudjat, ja ütles:

«Ah ei! Sina, mu hea Bastille, nii kergesti juba kokku ei varise.»

Ja äkki julge flaamlase poole pöördudes küsis ta:

«Kas te kunagi olete mässu näinud, meister Jacques?»

441

«Olen neid ise korraldanud,» ütles sukakuduja.

«Kuidas te seda tegite?»

«Ah!» vastas Coppenole. «See pole nii raske asi. Seda võib sadat moodi teha. Kõigepealt on vaja, et linnas oleks rahulolematust. Ja see pole kes teab mis haruldus. Siis tuleb arvestada elanike laadi. Gentlased näiteks on mässule väga vastuvõtlikud. Nad armastavad alati pärijat, valitsejat ennast aga mitte kunagi. Heakene küll! ühel hommikul, ütleme, astutakse minu poole sisse ja öeldakse, et nii ja naa, Flandria hertsoginna soovib oma ministreid päästa, ülemkohtunik on viljamaksud kahekordseks tõstnud või muud sellesarnast, ükskõik mida. Jätan oma töö kus seda ja teist, tulen poest välja tänavale ja karjun: «Läheb lahti!» Ikka leidub kuskil lähedal mõni põhjata vaat. Ronin sinna otsa ja karjun kõvasti mõned sõnad, mis südame peal on olnud ja parajasti keelele tulevad. Kui ise rahva seas oled, siis, majesteet, on ikka midagi südame pealt ära öelda. Varsti koguneb rahvast kokku. Karjutakse, taotakse kella, soldatitelt võetakse relvad ja varustatakse nendega maamehi, kilda löövad veel turukaupmehed ja asi muudkui läheb. Ja nii juhtub see alati, kuni feodaal-härrad istuvad oma lossides, linnakodanikud oma linnades ja maamehed maal.»

«Ja kelle vastu te niiviisi mässate?» küsis kuningas. «Kas oma kohtunike vastu või feodaalhärrade vastu?»

«Vahel nii, vahel naa. Vahel isegi hertsogi vastu.»

Louis XI istus tagasi toolile ja ütles naeratades:

«Ah nii! Aga siin on neil tegemist ainult kohtunikega.»

Sel silmapilgul astus Olivier le Daim uuesti sisse. Talle järgnesid kaks paaži, kes kandsid habemeajamis-riistu. Louis XI-t üllatas see, et Olivier'1 olid kaasas veel Pariisi prevoo ja öövahtkonna ülem, mõlemad kohkunud nägudega. Isegi vimmas habemeajajal oli kohkunud nägu, kuigi selle alt paistis sisemine rahulolu. Tema alustas esimesena:

«Aulik kuningas, palun vabandust teie majesteedilt kurva sõnumi eest, mida ma teile toon.»

Kuningas pöördus nii kähku ümber, et ta maasoleva õlgmati toolijalaga puruks tõmbas.

442

«Mis see on?»

«Majesteet,» vastas Olivier kahjurõõmsalt nagu see, kellele lõbu teeb tugevat hoopi anda, «rahva mäss pole sugugi sihitud foogti vastu.»

«Kelle vastu siis?»

«Teie vastu, majesteet!»

Elatanud kuningas hüppas püsti ja ajas enese sirgu nagu mõni noormees:

«Anna seletust, Olivier! Seleta! Aga ära unusta, et su pea on kaalul, sest ma vannun Saint-Lõ risti juures, et kui sa peaksid meile valetama, siis pole mõõk, mis Luxembourg'i hertsogil pea otsast lõi, mitte veel nii nüri, et ta sinu oma maha ei lööks!»

Vanne oli kohutav. Saint-Lõ risti juures oli Louis XI oma elus ainult kaks korda vandunud.

Olivier avas suu, et vastata.

«Majesteet...»
«Põlvili!» hüüdis kuningas vihaselt. «Tristan, valvake selle inimese järele!»
Olivier langes põlvili ja ütles külmalt:
«Majesteet, teie kuninglik kohus mõistis ühe nõia surma. Ta põgenes Jumalaema kirikusse. Rahvas tahab teda sealt väevõimuga kätte saada. Härra prevoo ja öövahtkonna ülem, kes praegu siin teie ees seisavad, võivad mu sõnad ümber lükata, kui ma tõtt ei räägi. Rahvas piirab Jumalaema kirikut!»
«Ah nii!» ütles kuningas tasa, üleni kahvatades ja. vihast värisedes. «Jumalaema kirikut! Nad piiravad siis minu kaitsjat Neitsit ennast ta enese kirikus! Tõuse püsti, Olivier. Sul on õigus. Annan sulle Simon Radini koha. Sul on õigus. Nad on siis minu vastu mässu tõstnud. Nõid on kiriku kaitse all, kirik aga minu kaitse all. Ja mina arvasin, et mäss on sihitud foogti vastu! Niisiis minu vastu!»
Raevust noorenedes hakkas ita pikkade sammudega tuba mõõtma. Ta ei naernud enam, ta oli hirmuäratav, ta kõndis ainult edasi-tagasi. Rebane oli muutunud hüääniks. Ta otse lämbus vihast ega saanud kõneldagi. Ta huuled liikusid ja kondised käed tõmbusid rusikasse. Äkki ajas ta pea selga, aukulangenud silmadest paistis tuluke ning ta hääl põras pasunana:
443
«Käed külge, Tristan! Kallale neile lurjustele! Jookse mu sõber Tristan! Tapa nad, tapa!»
Kui see vihasoost mööda oli läinud, võttis ta istet ja ütles külma ja keskendatud vihaga:
«Siia, Tristan! Siin Bastille's on meil vikont de Gifi viiskümmend rüütlit, koos relvakandjatega 'kolmsada hobust. Võtke need. Siis on veel meie ihukaitseväe ammuküttide kompanii härra de Chateaupers'i juhatusel: võtke ka need. Teie olete ise seppade tsunfti vanem, teil on omad mehed: võtke need. Saint-Poli lossist saate härra dofääni uue kaardiväe nelikümmend kütti: võtike ka need. Ja kõige sellega minge jalamaid Jumalaema kiriku juurde. Ah, teie, Pariisi matsid, või tungite Prantsuse krooni, Jumalaema kirilku ja meie riigi rahu kallale! Hävita nad, Tristan, hävita nad ära! Keegi neist ei tohi pääseda. Kes ellu jääb, viidagu Montfau-conile.»
Tristan tegi kummarduse.
«Kuulan teid, majesteet!»
Natukese aja järel lisas ta:
«Aga mis teha selle nõiaga?»
Küsimus pani kuninga mõtlema.
«Ah nõiaga? Härra d'Estouteville, mis rahvas temaga tahtis teha?»
«Majesteet,» vastas Pariisi prevoo, «ma arvan, kui rahvas teda ta varjupaigast, kirikust, välja tahab tuua, siis nähtavasti sellepärast, et rahvas tunneb ennast solvatud olevat ta karistamatusest ja tahab teda üles puua.»
Kuningas näis sügavatesse mõtetesse vajuvat. Siis pöördus ta Tristan 1'Hermite'i poole:
«Olgu siis, vader, hävita rahvas ia tõmba nõid võlla!»
«Nii, nii,» ütles Rym tasakesi Coppenole'ile. «Karistada rahvast ta-tahtmise pärast ja teha siiski seda, mida rahvas tahtis.»
«Kuulan teid, majesteet!» vastas Tristan. «Aga kui nõid veel kirikus on, kas võib teda siis kinni võtta, hoolimata varjupaiga õigusest?»
«Paastu jumala nimel, jah, varjupaik?» ütles kuningas kõrvatagust sügades. «Ometi peame selle naise üles pooma.»
444

Nagu äkilisest mõttest rahatuna langes kuningas oma tooli ette põlvili, võttis kübara peast, pani selle istmele, vaatas härdalt ühele tinast amuletile oma kübara äärel ja ütles siis käsi kokku pannes:

«Oh, Pariisi jumalaema, mu armuline kaitsja, andke mulle andeks! Teen seda ainult seekord. Seda roimarit tuleb karistada. Kinnitan teile, püha Neitsi, mu hea käskija, see nõid ei vääri teie kõrget kaitset. Teie, jumalaema, teate, et paljud jumalakartlikud valitsejad on rikkunud kiriku eesõigust jumala auks ja riiklikul kaalutlusel. Püha Hugues, Inglismaa piiskop, lubas kuningas Edwardile oma kirikust ühe nõia kinni võtta. Prantsusmaa Louis Püha, mu õpetaja, astus samal põhjusel üle püha Pauluse kiriku läve, Jeruusalemma kuninga poeg Alfons isegi üle Issanda Haua kiriku läve. Andke mulle seekord andeks, Pariisi jumalaema. Ma ei tee seda edaspidi enam ja ma annetan teile samasuguse hõbedast kuju nagu mullu Ecouys' jumalaema kirikule. Aamen.»

Ta tegi ristimärgi, tõusis püsti, pani kübara pähe ja ütles Tristanile:

«Kiirustage, vader! Võtke kaasa härra de Château-pers. Laske häirekella lüüa. Purustage rahvamass. Nõid pooge üles. Nii. Ja ma tahan, et te karistuse ise täide viite. Annate mulle hiljem aru... Noh, Olivier, sel ööl ei saa ma und. Aja mul habe ära.»

Tristan kummardas ja väljus. Kuningas saatis käeliigutusega minema ka Rymi ja Coppenole'i.

«Jumal hoidku teid, mu armsad sõbrad flaamlased. Minge veidi puhkama. Öö edeneb ja hommik on juba ligemal kui õhtu.»

Flaamlased läksid oma ruumidesse Bastille' komandandi saatel. Coppenole ütles Willem Rymile:

«Hm! Mulle on kõrini sellest köhivast kuningast! Olen näinud Burgundia Charles'i joobnult, ta polnud nõnda kuri kui see haige Louis XI.»

«Meister Jacques,» vastas Rym, «see tuleb sellest, et kuninglik viin on magusam kui arstirohi.»

445

VI. NOAD VÄLGUVAD

Bastille’ist välja tulles ruttas Gringoire lahtipääsenud hobuse kiirusega Saint-Antoine'i tänavast, alla. Bau-doyer' värava juurde jõudes läks ta otse kiviristi poole platsi keskel, nagu oleks ta võinud seal pimeduses märgata ristikuju aluse astmeil istuvat üleni mustas riides meest.

«See olete teie, õpetaja?» küsis Gringoire. Must kuju tõusis püsti.

«Surm ja põrgu! Ma otse põlen kannatamatusest, Gringoire. Saint-Gervais' tornivaht kisas juba, et kell on pool kaks.»

«Oh!» vastas Gringoire. «Selles pole mina süüdi, vaid öövahtkond ja kuningas. Hea, et ma terve nahaga nende käest pääsesin. Ikka nurjub minu ülespoomine. Niisugune on juba kord mu saatus.»

«Sul äpardub kõigega,» vastas teine. «Kuid läki ruttu. Kas sa parooli tead?»

«Kujutlege, ma nägin kuningat ennast. Tulen otse tema juurest.* Ta põlvpüksid on parhist. Oli aga seiklus.»

«Ah, jäta lora! Mis puutub su seiklus minusse? Kas sa hulguste parooli tead?»

«Tean. Olge rahulik. «Noad välguvad!»»

«Hea küll. Muidu ei pääseks me kirikuni. Hulgused • on kõik tänavad sulgenud. Õnneks näib asi nii olevat, et neile vastu pannakse. Võib-olla jõuame veel parajaks ajaks kohale.»

«Jah, õpetaja. Aga kuidas pääseme Jumalaema kirikusse?»

«Mul on tornide võti.»
«Ja kuidas sealt välja saame?»
«Kloostri taga on väike salavärav, kust pääseb jõeäärsele maaribale. Mul on ka selle värava võti, ja jõel ootab paat juba hommikust saadik.»
«Mul läks õnnelikult korda võllast pääseda!» sõnas jälle Gringoire.
«Läki kohe!» vastas teine.
Ja mõlemad ruttasid kiirel sammul alla Vanalinna poole.
446
VII. CHATEAUPERS, APPI!
Lugejal on vahest veel meeles, kui kriitilisse olukorda me Quasimodo jätsime? Vahva kellamees, kellele igast küljest kallale tungiti, oli kaotanud kui mitte julguse, siis vähemalt lootuse päästa mitte küll ennast (enesest hoolis ta vähe), kuid Esmeraldat. Meeletult jooksis ta mööda galeriid edasi-tagasi, teades, et kirik varsti hulguste kätte langeb. Äkki kostis kõrvaltänavatest kapjade plagin. Järgmisel silmapilgul ilmus sealt nähtavale pikk rodu tõrvikuid ja tihe ratsameeste salk võitlusvalmis piikidega, tormates täie hoo ja hirmsa kisaga kirfkuväljakule.
«Prantsusmaa! Prantsusmaa eest! Virutage matsidele! Chäteaupers, appi! Prevoo eest! Prevoo eest!»
Hirmunud hulgused pöördusid ümber.
Quasimodo ei kuulnud midagi, nägi ainult paljaid mõõku, tunglaid, piigiotsi, kogu seda ratsasalka, mille eesotsas ta ära tundis kapten Phoebuse. Ta nägi hulguste segadust, ühed olid kohkunud, teised ähmi täis, ja ta ammendas sellest ootamatust abist nii palju jõudu, et ta esimesed sissetungijad, kes juba kiriku galeriile olid pääsenud, tagasi paiskas.
Need olid tõepoolest kuninga väesalgad, kes siia ratsutasid.
Hulgused võitlesid vahvasti. Nad kaitsesid endid meeletult. Küljelt tungiti neile Saint-Pierre-aux-Boeufs tänavast peale, selja tagant Kirikuesise tänavast ja eest olid nad surutud vastu Jumalaema kirikut, mida nad piirasid ja mida Quasimodo kaitses, ja nõnda olid nad ühtlasi piirajad ja piiratavad. Nad olid samas imelikus olukorras, nagu see juhtus hiljem 1640-ndal aastal Turini kurikuulsa piiramise ajal krahv Henri d'Harcourt'iga, kes Savoia hertsog Thomas'd piirates ise oli markii de Leganezi rõngas. «Taurinum obsessor idetn et obsessus» nagu ta hauakivile on kirjutatud.
Taplus oli kole. «Hundi ihu jaoks koera hambad,» nagu ütleb P. Mathieu *. Kuninga ratsurid, kelle keskel vaprana välja paistis Phoebus de Chäteaupers, ei and-

1 Turini piirates ühtlasi ise ümber piiratud (lad. k.).
447
nud armu. Kes torkest pääses, seda tabas mõõk. Halvasti relvastatud hulgused vahutasid vihast ja läksid vastastele hammastega kallale. Mehed, naised ja lapsed hüppasid hobuste laudjaile ja kaeltele, lõid kassidena neisse oma hambad ja küüned. Mõned virutasid küttidele tõrvikud vastu vahtimist. Mõned viskasid raudkonksud ratsutajate kaela taha, sikutasid nad sadulast maha ning kiskusid nad maas lõhki.
Eriti paistis nende hulgas silma üks hulgus, kes laia läikiva vikatiga tükk aega hobuste jalgu niitis. Ta oli hirmuäratav. Ise inises ta laulda ja võttis vahetpidamata oma vikatiga hoogu. Iga hoobiga langes ta ümber maha purustatud jäsemeid. Nõnda astus ta samm-sammult edasi kõige tihedamasse ratsasalka peaaegu takti lüües ja jõudsalt hinge tõmmates,

nagu kunagi niitja, kes oma viljapõldu kokku paneb. See oli Clopin Trouillefou. Uks arkebuusilask murdis ta maha.

Vahepeal avanesid uuesti aknad. Kuuldes kuninga ratsameeste sõjakisa, segasid ka elanikud ennast asja sekka ja kõigist aknaist hakkas alla hulguste pihta kuulirahet langema. Kirikuesine oli täis paksu suitsu, mille keskelt musketite tuld vilksatles. Vaevalt võis veel näha Jumalaema kiriku fassaadi ja vana Haigemaja, mille katuse luugiaukudest kurnatud näoga haiged alla vaatasid.

Lõpuks pidid hulgused järele andma. Väsimus, heade relvade puudumine, hirm, kuningaväe äkiline kallaletung, musketituli akendest — kõik see mõjus rusuvalt. Pealetungijate ridadest läbi lüües panid nad plagama iga ilmakaare poole, jättes kirikuesisele terved kuhjad laipu.

Kui Quasimodo, kes kogu aeg kaasa võitles, seda põgenemist nägi, langes ta põlvili ja tõstis käed taeva poole. Siis aga jooksis ta rõõmust joobnuna, linnu tiivul üles tornikambrisse, mille juurdepääsu ta nii mehiselt oli kaitsnud. Ainult üks mõte oli tal veel peas: põlvitada selle ees, kelle ta teist korda oli päästnud.

Kui ta kambrisse astus, oli see tühi.

ÜHETEISTKÜMNES RAAMAT

1. VAIKE SUSSIKE

Sellal kui hulgused kirikut ründama asusid, magas Esmeralda,

Varsti aga äratas teda unest kiriku ümber alatasa kasvav sumin ja kitsekese mökitamine, kes enne teda oli virgunud. Ta tõusis istukile, kuulatas, vaatas ringi, siis, hirmunud valgusest ja lärmist, jooksis ta kambrist välja, et järele vaadata, mis lahti on. Platsil askeldavad viirastuslikud kujud, öise tormijooksu segadus, pimeduses ähmaselt nähtav vastik rahvamurd nagu mingi karglev konnakari, selle rahvahulga krooksumine, üksikud punased pimedas edasi-tagasi liikuvad tõrvikud nagu virvatulukesed uduse soo kohal — kogu see vaatepilt jättis Esmeraldasse nõiasabati tondi-kujude ja kiriku kivikoletiste vahelise salapärase lahingu mulje. Et talle lapsepõlvest saadik oli sisse juurdunud mustlaste ebausk, siis arvas ta kõigepealt öövaimude nõiatalitust nägevat. Hirmunult jooksis ta tagasi oma kambrisse, lootes, et ta siin oma koikul saab lahti hirmsast painajalikust unest.

Vähehaaval hajusid kartuse esimesed pilved. Järjest suurenevast suminast ja muudestki tegeliku elu märkidest taipas ta, et teda ei piiranud mitte vaimud, vaid inimesed. Siis võttis ta kartus teise kuju. Ta mõtles, et võib-olla on see rahva mäss, millega teda siit varjupaigast tahetakse välja saada. Teist korda tundis ta hirmu oma elu pärast, aga ka lootust tagasi saada oma Phoebust, keda ta ikka veel oma tulevikuga sidus, siis veel suurt nõrkust ja abitust, mahajäetust ja üksindust ning põgenemise täielikku lootusetust. Kõik need ja tuhat muudki mõtet rususid teda. Ta langes põlvili,

449

pani pea voodile ja käed pea peale kokku ning värises hirmust. Kuigi ta oli mustlane, pagan ja ebajumala-kummardaja, siiski hakkas ta pisarsilmil abi ja armu paluma ristiusu jumalalt ja ta enese praeguselt kaitsjalt, jumalaemalt. On silmapilke elus, ka uskmatute juures, kus valmis ollakse selle pühakoja usku tunnustama, mille ligiduses ollakse.

Nõnda lamas ta kaua, rohkem küll värisedes kui pai-vetades, tundes õudust järjest ligineva metsiku rahvahulga hingamisest, ilma et ta selle ägedusest midagi aru oleks saanud või teadnud, mis seal sünnib, mida seal tehakse või tahetakse. Ta aimas ainult koledat lõppu.

Surmahirmu tundes kuulis ta enese ligidal sammusid. Ta pöördus ümber. Kambrisse astusid kaks meest, ühel neist latern käes. Esmeralda karjatas nõrgalt.

«Ärge kartke midagi,» ütles üks hääl, mis talle tuttav paistis olevat, «see olen mina.»

«Kes «mina»?» küsis ta.

«Pierre Gringoire.»

See nimi rahustas teda. Ta lõi silmad üles ja nägi tõesti enda ees poeeti. Kuid tema kõrval oli veel mingi teine, must, pealaest jalatallani varjatud kuju, kes teda oma vaikimisega hämmastas.

«Noh!» ütles Gringoire etteheitvalt. «Djali 'tundis mind ennem ära kui teie.»

Kitseke muidugi ei mõelnudki oodata, kuni Gringoire oma nime hakkab nimetama. Vaevalt oli ta sisse astunud, kui Djali ennast õrnusega tema põlvede vastu hakkas hõõruma, sinna oma valget villa jättes, sest ta ajas karva. Gringoire vastas talle silitamisega.

«Kes see teiega kaasas on?» küsis mustlastüdruk tasa.

«Olge rahulik,» vastas Gringoire, «see mees on minu sõber.»

Filosoof pani laterna põrandale, kükitas maha, ja Djalit oma käte vahele võttes hüüdis la vaimustusega:

«Oo, kui armas loomake! Tõsi küll, ta paistab enam silma oma puhtuse kui kasvuga, kuid ta on terane, osav ja tark nagu mõni grammatik! Vaatame järele, Djalikene, kas sa mõnd oma vigurit pole ära unustanud. Kuidas teeb meister Jacques Charmolue? ...»

450

Mees mustas ei lasknud aga lõpetada. Ta tuli Gringoire'i juurde ja müksas teda tugevasti õlast. Gringoire tõusis püsti.

«Ah jah!» ütles ta. «Unustasin, meil on ju rutt. Aga, õpetaja, see pole veel põhjuseks, et minuga sel viisil käituda. Armas laps, teie elu on hädaohus ja ka Djali oma. Teid tahetakse jälle üles puua. Meie oleme teie sõbrad ja tulime teid päästma. Tulge meile järele.» «Kas see on tõsi?» hüüdis Esmeralda ärevalt. «Jah, sula tõsi. Tulge ruttu!»

«Tulen kohe,» kogeles tüdruk, «aga miks teie sõber

sõnagi ei lausu?»

«Ah,» ütles Gringoire, «ta vanemad olid natuke imelikud ja pärandasid talle vaikse iseloomu.»

Tütarlapsel tuli selle seletusega leppida. Gringoire võttis tal käest kinni, kaaslane kahmas laterna ja läks ees. Hirmust oli tütarlaps päris kangestunud. Ta laskis end ära viia. Kits järgnes neile kareldes, olles rõõmus, et nägi jälle GringoireM, kes küll igal sammul tahtis komistada, sest kits müksis teda alatasa vastu põlvi.

«Niisugune on elu,» ütles filosoof iga kord, kui kits teda jalust maha pidi rabama. «Pahatihti kukutavad meid just parimad sõbrad!»

Nad läksid tornitrepist kiiresti alla, kõndisid läbi kiriku, mis oli pime ja tühi, kuid kumises välisest lärmist — see oli õudseks kontrastiks sees valitsevale vaikusele —, ja astusid läbi Punase värava kloostri õue. Klooster oli tühi, mungad olid põgenenud piiskopilossi, et seal koos palvetada; ka õu oli tühi, ainult mõni hirmunud teener oli end kuhugi pimedamasse nurka peitnud. Nad läksid jalgvärava poole, mis jõeäärsele maaribale viis. Mees mustas avas võtmega värava. Lugejad teavad, et seal asus Vanalinna poolt müüridega piiratud neem, mis Jumalaema kiriku kapiitli alla kuulus ja saare kirikutagusc idapoolse otsa moodustas. Nee-

mel polnud hingegi. Siia oli ka kisa ja kära vähem kuulda. Kirikut ründavate hulguste lärm kostis siia summutatumalt, mitte enam nii kriiskavalt. Jõe poolt tulevas värskes tuules võis kuulda neeme tipule istutatud ainsa puu lehtede kahinat. Siiski oli siin veel

451

ohtlik. Kõige lähemateks hooneteks olid piiskopiloss ja kirik. Nähtavasti valitses piiskopilossis täielik segadus. Hoone tumedal fassaadil vilkusid akendes tuled edasi-tagasi nagu eredad sädemed, mis mööda põlenud paberihunniku tuhka veel imelikult edasi jooksevad. Selle kõrval asus Jumalaema kirik, mis tagantpoolt vaadatuna platsi suurel punasel taustal oma pikast korpusest üles ajas kahe hiiglatorni mustad siluetid.

See, mis muust Pariisist siia näha oli, virvendas silme ees valguse ja varju loori taga. Rembrandti piltidel on vahel säärane tagapõhi.

Laternaga mees sammus neeme tipuni, üsna vee ligidalt paistsid varbadega läbipõimitud pistandaia kõdunenud jäänused, millest madala viinapuu nõrgad oksad olid kinni haaranud nagu sirguaetud sõrmed. Selle aia-võre taha varju oli peidetud väike paat. Mees mustas andis GringoireMle ja tütarlapsele märku paati astuda. Kits hüppas neile järele. Mees ise astus viimasena paati. Seejärel lõikas ta köie katki, tõukas pika pootshaagiga paadi minema, haaras mõlad, istus ninasse ja hakkas kõigest jõust jõe keskpaiga poole sõudma. Seine'i vool oli siin väga kiire ja tal tuli kaunis palju vaeva näha, et saare tipust eemale jõuda.

Paati astudes oli Gringoire'i esimeseks mureks kits oma põlvedele võtta. Ta istus paadi pärasse. Tütarlaps, kellele tundmatu mees kirjeldamatut hirmu sisendas, istus poeedi kõrvale ja surus end tema ligi.

Kui meie filosoof tundis, et paat liigub, lõi ta käsi kokku ja suudles Djalit sarvede vahele.

«Noh, nüüd oleme kõik neljakesi pääsenud!» hüüdis ta ja lisas sügavamõtteliselt juurde: «Suurte ürituste õnnelik lõpp sõltub vahel õnnest, vahel kavalusest.»

Paat liikus aeglaselt parema kalda poole. Tütarlaps tuuris võõrast salajase kartusega. See aga oli tormilaterna hoolikalt kinni katnud. Pimedas paistis ta paadi ninas mingi tondikujuna. Ta allalastud torp oli talle nagu näokatteks. Ja kui ta iga aerutõmbega välja sirutas oma käed, mille küljes rippusid mustad varrukad, siis olid need kui nahkhiire suured tiivad. Kogu aeg

452

polnud ta ühtki sõna lausunud, ühtki häält teinud, paadis oli kuulda ainult mõlade ühetasast sõudmist ja laineviirgude laksumist vastu paadi külgi.

«Vannun oma hingeõnnistuse juures!» hüüdis äkki Gringoire. «Meie oleme ergad ja rõõmsad nagu linnukesed! Ja ometi me vaikime nagu pütaagorlased * või kalad! Paastu jumala nimel! Armsad sõbrad, rääkige ometi mõni sõna. Inimese hääl on inimese kõrvale muusika. Mitte mina ei ütle seda, vaid Didümos Aleksandriast*, ja need on hiilgavad sõnad. Ka muidu pole Didümos Aleksandriast mõni keskpärane filosoof... Öelge ainult üks sõna, mu armas lapsuke! Palun, üksainus sõnagi! Ah jaa, teie oskasite oma huultega nii toredasti mossitada. Kas te seda veel oskate? Teate, mu kulla, et kohtupalatil on täielik õigus ka varjupaikadele ja et teil oli väga ohtlik Jumalaema kirikusse varjule jääda? Väike koolibri oli oma pesakese krokodilli suhu ehitanud! Õpetaja, kuu on jälle välja tulnud. Kui meid ainult ei märgataks! Preilit päästa on iseenesest kiiduväärt tegu, aga kui meid peaks tabatama, poodaks meid kuninga käsul kohe üles. Paraku on inimeste teod kahe otsaga, üks inimene mõistetakse hukka selle pärast, mille pärast teine loorbereid saab. Kes Caesarit imetleb, mõistab hukka Catilinat *. Kas pole tõsi, õpetaja? Mis te ütlete niisuguse filosoofia kohta? Minu filosoofia tuleb instinktist, loomust, ut apes geomet-riam '. Noh, keegi ei vasta

mulle. Mõlemal teil on paha tuju! Mul tuleb siis üksi rääkida. Tragöödias kutsutakse seda monoloogiks. Paastu jumala nimel! Teate, ma nägin äsja Louis Xl-t ja mulle on ta vandesõna külge jäänud. Niisiis, paastu jumala nimel, Vanalinnas teevad nad ikka veel hirmsat lärmi. On aga tige ja kuri vanamees see meie kuningas. Ta on üleni nahkades. Ta on ikka veel mulle võlgu pulmalaulu eest ja täna tegi ta mulle ainult nii palju head, et ta mind üles ei «poonud, mis polekski mulle kõige meelepärasem olnud. Ta on kitsi ega tasu neile, kes seda ära on teeninud. Ta peaks lugema Kölni Salvianuse * nelja raamatut

i Nagu mesilaste! geomeetria* (lad. k.).

«Adversus avaritiam» '. Tõepoolest, ta on väga kitsarinnaline literaatide suhtes ja ta võib metsiku julmusega hakkama saada. Ta on nagu käsn, mis rahvalt raha imeb, ta rahalaegas on haige põrn, mis paisub kõigi teiste elundite arvel. Sellepärast muutuvad kaebused raske aja üle nurinaks kuninga vastu. Selle vaga, jumalakartliku valitseja all praksuvad võllad poodutest, tapapakud maanduvad verest, vanglad aga on lõhkemas nagu liiga täissöönud kõhud. Uhe käega kuningas võtab, teisega pooma tõttab. Ta on emand Soolamaksule ja isand Võllale eestkostjaks. Suurtelt sakstelt võetakse eesõigused, väikestele veeretatakse alatasa uusi koormaid selga. See valitseja ei tunne milleski mõõtu. Mulle ei meeldi see monarh. Aga teile, õpetaja?»

Mees mustas laskis lobisejal poeedil laterdada, ise aga võitles ta tugeva voolu vastu ses ahenenud jõe-harus, mis Vanalinna kallast eraldab Jumalaema kiriku saarest, nüüdsest Saint-Louis' saarest.

«Muide, õpetaja!» ütles Gringoire äkki. «Mäletate, kui me metsikuks läinud hulguste vahelt kirikuesisele jõudsime, kas teie ei näinud siis üht vaest vennikest, kellel teie kurt kellamees vastu kuningate galerii äärt tahtis pea puruks lüüa? Ma olen lühinägelik ega võinud teda ära tunda. Kes see võis olla?»

Tundmatu ei vastanud sõnagi, kuid jättis äkki sõud-.mise seisma, ta käed langesid elutult alla, ta pea langes rinnale ja Esmeralda kuulis kramplikku ohkamist. Tütarlaps väratas: ta oli neid ohkeid varem kuskil kuulnud.

Omaette jäetud paat läks mõnda aega pärivett. Kuid mees mustas ajas end sirgu, haaras uuesti mõlad ja hakkas vastuvett sõudma. Teist korda möödus ta Jumalaema kiriku saare ninast ja juhtis paadi Heinasadama valgmasse.

«Vaadake,» ütles Gringoire, «seal on Barbeau loss. 'Oodake, õpetaja, vaadake neid imelikult nurgelisi musti katuseid, näete, seal nende madalate, narmaliste, räpaste, määrdunud pilvede all, kus kuu on laiaks rud-

1 Kitsiduse vaslu (lad. k.).

jutud ja laiali valgunud nagu katkilöödud munarebu. . See on tore loss. Seal on üks kabel, mille väike võiv 0n täis kaunilt voolitud kujusid ja mille kellatorn on õrnalt läbipaistvaks nikerdatud. Seal on veel iluaed tiigi, lindla, kajapaiga, pallimänguplatsi, labürindi, metsloomade maja ja hulga varjuliste alleedega, mis on Venusele nii. meelepärased. Seal on ka üks huvitav puu, mida «himuraks» kutsutakse, sest et ta varju andis kuulsa printsessi lõbutsemisele ühe prantsuse galantse ja vaimuka konnetaabliga. Ah, vahe meiesuguste vaeste filosoofide ja konnetaabli vahel on niisama suur kui kapsa- või redisepeenra ja LouvreM aia vahel. Aga lõpuks ükskõik! Niihästi suurte isandate kui ka meiesuguste elu on

ikka hea ja kurja segu. Kannatused vahelduvad alati rõõmuga nagu spondeus daktüliga. Õpetaja, kas tahate, ma jutustan teile loo sellest Barbeau lossist? See lõpeb nii traagiliselt. See sündis aastal 1319, Philippe V valitsemise ajal, kes Prantsuse kuningatest oli kõige pikem. Kogu loo moraal on see, et ihu kiusatused on jõledad ja viivad hukatusse. Ei maksa heita pilku naabri naisele, kui palju selle ilu meid ka ei koditaks. Ihupatt on väga riivatu asi. Abielurikkumine aga on uudishimu teise armuelu vastu. Kuulake, kära läheb seal suuremaks.»

Kära Jumalaema kiriku ümbruses kasvas tõepoolest. Küllalt selgesti võis kuulda võiduhüüdeid. Sajad tunglad, mis sõjameeste kiivreid sädelema panid, levisid äkki kiriku kohal ülevalt alla, paistes tornidelt, galeriidelt, alussammastelt. Need tunglad nagu otsisid kedagi; peagi jõudsid kaugemadki hüüded selgesti põgenejateni: «Mustlastüdruk! Nõid! Võlla!»

Õnnetu tütarlaps langetas pea kätele, tundmatu mees aga hakkas hirmsa hooga kalda poole sõudma. Filosoof aga andus mõtisklustele. Ta surus kitse enda vastu ja nihkus mustlastüdrukust tasakesi eemale, kes talle ikka ligemale liibus nagu ainsale järelejäänud kaitsjale.

Ilmselt vaevas Gringoire'i nõutus. Ta arvas, et «kehtiva seaduse põhjal» ka kits üles puuakse, kui mustlastüdruk tabataks, ja vaesest Djalist oleks nii kahju! Kaks hukkamõistetut enese külge siduda on ikkagi ühele inimesele liig, ja lõpuks, ta kaaslane sooviks

455

meeleldi mustlastüdrukut oma hoole alla võtta. Ta mõtetes käis äge heitlus, milles ta nagu Jupiter «liiases» kaalus * kord mustlastüdruku, kord kitse saatust; ta vaatas kord ühe, kord teise otsa pisarsilmil ja pigistas hammaste vahelt:

«Ma ei saa ju teid mõlemaid päästa.» Järsk tõuge teatas, et paat oli kaldale jõudnud. Hirmuäratav lärm täitis ikka veel Vanalinna. Tundmatu tõusis püsti, tuli mustlastüdruku juurde ja tahtis tal käsivarrest kinni võtta, et teda kaldale aidata. Tütarlaps tõukas ta eemale ja haaras GringoireMl varrukast kinni, kes aga oli nii ametis kitsega, et peaaegu tüdruku eemale tõukas. Too hüppas paadist üksinda välja. Ta oli nii erutatud, et ei teadnud, mis peale hakata, kuhu minna. Ta jäi pilguks tuimalt seisma, vaadates voolavale veele. Toibudes leidis ta end võõraga üksinda olevat. Nähtavasti oli Gringoire maabumise silmapilku kasutanud, et ühes kitsega Grenier-sur-1'eau tänava majade rägastikku kaduda.

Vaene mustlastüdruk värises hirmust, nähes, et ta selle mehega üksi on jäänud. Ta tahtis rääkida, karjuda, Gringoire'i hüüda, aga keel ei liikunud suus ja ühtki häält ei tulnud ta huultelt. Äkki tundis ta, kuidas tundmatu mees ta käest kinni haarab. See oli külm ja tugev. Hambad hakkasid tal logisema, ta muutus kahvatuks nagu teda valgustava kuu kiired. Võõras ei lausunud sõnagi, vaid hakkas tütarlapsel käest kinni hoides kiirete sammudega Greve'i platsi poole minema. Sel silmapilgul tundis Esmeralda ebamääraselt, et saatuse jõule ei saa vastu panna. Ta oli nõrk, laskis ennast .vedada, tal tuli joosta, et võõra mehega sammu pidada. .Kuigi kaldapealne mäkke tõusis, paistis mustlastüdru-kule ometi, et ta mööda kallakut alla läheb.

Ta vaatas ringi. Ei ühtki inimest. Kaldaäär oli täitsa tühi. Ta kuulis kisa ja inimeste lärmi ainult punetava Vanalinna poolt, millest teda ainult SeineM haru lahutas. Sealt kuuldi ta nime hüütavat koos surma-ähvardusega. Muu Pariis paistis ta ümber suurte udu-ränlkadena.

Võõras viis teda ikka veel edasi sõnatult ja endise kiirusega. Kohad, kus nad kõndisid, olid talle tundmatud.

456

Ühest valgustatud aknast mööda minnes tegi ta pingutuse, pani järsku vastu ja kisendas: «Appi!»

Aken avati ja nähtavale ilmus särgiväel kodanikuisand oma lambiga, vaatas tuima pilguga kaldapeal-sele, lausus mõne sõna, mida polnud kuulda, ja lükkas aknaluugi seest kinni. Ka see viimane lootusetäht kustus.

Must mees ei lausunud ainustki sõna. Ta hoidis tütarlapse käest kõvasti kinni ja hakkas veel rutemini käima. Esmeralda ei pannud enam vastu, vaid järgnes talle kuulekalt.

Vahetevahel katsus ta oma jõudu kokku võtta ja küsis siis, lõõtsutades kiirest jooksmisest ebatasasel

sillutisel: «Kes te olete? Kes te olete?» Küsitav ei vastanud sõnagi.

Nõnda jõudsid nad lõpuks mööda kaldapealset rutates kaunis suurele väljakule. Kuu paistis vähekese. See oli Grève plats. Keset platsi seisis mingi tume rist. See oli võllas. Esmeralda tundis selle ära ja taipas, kus ta oli.

Mees jäi seisma, pöördus tema poole ja tõstis oma peakoti üles.

«Ah, ma teadsin, jälle tema!» kogeles hirmust rabatud Esmeralda.

Preestril oli tondikuju ilme, aga see tuli kuuvalgusest, mis kõik asjad varjukujudeks kipub tegema.

«Kuule,» ütles ta. Esmeralda hakkas värisema, kuuldes seda õudset häält, mida ta enam ammu polnud kuulnud, ülemdiakon kõneles katkendlikult ja lõõtsutades, mis reetis ta sügavat sisemist erutust. «Kuule! Oleme nüüd siin. Ma räägin sulle kohe. See on Grève'i plats. Kaugemale me enam ei lähe. Saatus on meid teineteisele andnud. Minu kätes on sinu elu, sinu kätes minu hing. Siin on plats ja mis pärast seda tuleb, on pime öö. Kuula mind ometi. Ma tahan sulle öelda... Kõigepealt ära räägi mulle oma Phoebusest!» (Seda öeldes hakkas ta edasi-tagasi käima, nagu inimene, kes paigal seista ei saa, ja tõmbas ka tütarlapse enesega kaasa.) «Ära räägi mulle temast. Sest kui sa seda teed, siis ei tea ma, mis ma teen, igatahes midagi hirmsat.»

457

Seda öelnud, jäi ta liikumatuks nagu jälle tasakaalu saanud keha, kuid ta sõnad reetsid endiselt ta erutust Ta hääl muutus järjest tasemaks.

«Ära pööra oma pead nõnda kõrvale. Kuula mind Asi on tõsine. Kõigepealt, tead sa ka, kuidas kõik see juhtus? Naerda pole siin midagi, vannun sulle. Mis ma nüüd rääkisin? Aita meelde tuletada! Ah jaa! Kohtupalat on oma otsuse teinud, mis sind uuesti võlla saadab. Mina päästsin sind praegu nende küüsist, kuid nemad otsivad sind taga. Vaata ise!»

Ta viipas käega Vanajinna poole, kus otsimised ilmselt jätkusid. Kära ja müra ligines. Asefoogti maja torn vastu Greve'i platsi oli täis lärmi ja valgust, vastaspoolsel kaldapealsel jooksis soldateid tungaldega, kes karjusid: «Kus on mustlastüdruk? Surma! Surma!»

«Näed nüüd, et nad sind jälitavad ja et ma ei valeta. Ma armastan sind. Parem vaiki ja ära räägi minuga, kui sa tahad öelda, et sa mind vihkad. Ma ei taha seda enam kuulda. Ma päästsin su ära... Lase mind lõpuni kõnelda. Ma võin sind lõplikult ära päästa. Mul on kõik valmis seatud. Tarvitseb sul ainult tahta, ainult sinust oleneb kõik.»

Ta jäi äkki vait.

«Ei, ei, ma räägin midagi muud...»

Joostes ning ka teda jooksutades, sest tütarlapse kätt ta lahti ei lasknud, jõudis ta võlla juurde, osutas sellele ja ütles külmalt:

«Vali nüüd ise: kas see või mina!»

Tütarlaps rabeles ta käte vahelt lahti, langes võlla jalamile ja haaras kätega sellest viimasest jubedast toest kinni. Siis pööras ta pisut oma ilusat pead ja vaatas üle õla preestri otsa. Ta oli nagu püha Neitsi ise risti jalamil. Preester seisis ikka veel liikumatult, sõrm võlla poole tõstetud, nagu raidkuju.

Lõpuks ütles mustlastüdruk:

«Kardan seda vähem kui teid.»

Preester laskis käe aeglaselt alla, lõi pilgu lootusetult maha ja sosistas:

«Kui need kivid siin kõnelda võiksid, siis ütleksid nad, — vaadake inimest, kes on tõesti õnnetu!

458

Ta hakkas uuesti kõnelema. Võlla jalamil põlvitav pikkadesse juustesse mähitud Esmeralda ei katkestanud teda. Preestri hääl oli nüüd kaeblik ja pehme, mis oli nii valusas vastuolus ta näojoonte kõrgi rangusega.

«Jah, ma armastan teid. Oo, see on siiski tõsi. Tulest, mis mu südames põleb, ei löö nähtavasti ühtki sädet välja. Ah, tütarlaps, ööd kui päeva, ööd kui päeva hõõgub ta. Kas see mingit halastust ei tekita? Armastus põleb ööd kui päeva, see on piin. Oo, ma kannatan liiga palju, mu vaene laps! See peaks kaastunnet äratama. Te näete, ma kõnelen teiega õrnalt. Ma tahaksin, et teie minu vastu enam vastumeelsust ei tunneks. Kui mees naist armastab, kas see on siis tema süü? Oh, mu jumal! Kuidas? Teie ei anna mulle siis iialgi andeks? Kas te mind igavesti mõtlete vihata? Tähendab, lõpp kõigele? See teebki mind halvaks, iseeneselegi vastikuks! Te ei vaata mulle otsagi! Teie mõtlete võib-olla sellal hoopis millestki muust, kui mina siin teie ees püsti seisan ja värisen meie kahe igaviku piiril! Kõigepealt ärge mulle ohvitserist kõnelge! Ma langeksin teie ette põrmu, suudleksin mitte teie jalgu, sest seda teie ei lubaks, vaid maad teie jalge all; nuuksuksin kui laps, kisuksin oma rinnast välja mitte sõnu, vaid oma südame, oma hinge, et teile öelda, ma armastan teid; kõik aga oleks asjata, kõik asjata! Ja ometi on teie hing täis õrnust ja headust. Teist hoovab kõige kaunimat mahedust; te olete üleni sulnis, hea, kaastundlik ja veetlev. Ainult minu vastu olete kuri! Oh, milline saatus!»

Ta peitis pea käte vahele. Tütarlaps kuulis teda nutvat. Seda nägi ta esimest korda. Püsti seistes ja nuuksetest vappudes oli preester haletsusväärseni kui põlvili. Nõnda nuttis ta tükk aega. Esimesed pisarad möödas, jätkas ta:

«Ei, ma ei leia enam sõnu. Ja ometi olin ma hästi läbi mõelnud, mida teile öelda. Nüüd aga värisen ja lõdisen ma, olen nõrk otsustaval silmapilgul, tunnen midagi kõrgemat meie ümber ja ma kogelen. Oh, ma langen kohe maha kividele, kui te minule ja endale ei halasta. Ärge saatke meid mõlemaid hukka! Kui te teaksite, kuidas ma teid armastan! Kellel veel võiks niisugune süda olla kui minul! Sinu pärast olen ma

459

minetanud kõik voorused, olen täielikult lahti ütelnud iseendast! Teadlasena olen ma teadust mõnitanud, aadlimehena oma nime häbistanud, preestrina olen palveraamatust teinud padja himurusunistustele, näkku sülitanud oma jumalale! Ja kõike seda sinu pärast, sa võluja! Et väärida sinu põrgut! Sina aga ei taha minust patusest 'kuuldagi! Ah, sulle pean ma kõik ära ütlema! Veelgi enam, midagi hirmsat, jah, midagi veel hirmsamat ...»

Viimaste sõnadega võitis ta nägu hoopis meeletu ilme. Ta vaikis viivu ja alustas siis uuesti kõva häälega nagu iseenesele kõneldes:

«Kain, mis oled sa oma vennaga teinud?» * Jälle tekkis vaikus. Siis jätkas ta: «Mis olen ma temaga teinud, issand? Ma võtsin ta kasvatamise enda -peale, toitsin ja katsin, armastasin

ja jumaldasin teda ja tapsin ta lõpuks! Jah, issand, alles praegu löödi ta pea minu nähes sinu koja kivide vastu puruks, ja seda kõik minu pärast, selle naise pärast, tema pärast...»

Ta silmad ekslesid ringi. Ta hääl muutus järjest nõrgemaks, ta kordas veel mõned korrad masinlikult ja pikkade vaheaegade järel, nagu kell, mille viimane helin järele kajab: «Tema pärast... Tema pärast...» Siis ei suutnud ta keel enam ühtki arusaadavat sõna lausuda, kuigi ta huuled ikka veel liikusid. Äkki varises ta kokku ja jäi, pea põlvedele vajunud, liikumatult tänavatolmu istuma.

Tütarlaps tõmbas oma jala tema alt ära ja see kerge liigutus tõi mehe ärkvele. Ta äigas käega aeglaselt üle oma lohkuvajunud põskede ja vaatas veidi aega imestusega oma niiskeid sõrmi:

«Mis see on?» sosistas ta. «Ma olen nutnud!»

Siis pöördus ta ootamatult mustlastüdruku poole, näol sõnulseletamatu piin:

«Ja teie vaatasite külmalt pealt, kui ma nutsin! Laps, kas sa ka tead, et need pisarad on tuline laava? Kas siis tõesti on õige, et kui inimene teist vihkab, on ta süda täitsa kalk? Kui ma ka suremas oleksin, naeraksid sina. Aga mina ei tahaks sind suremas näha! Üks sõna sinu

460

suust! Ainult üks andeksandmise sõna! Ära mulle ütlegi, et sa mind armastad, ütle ainult, et oled nõus, sellest oleks küllalt, ma päästaksin su ära. Muidu aga... Oo, aeg ruttab. Palun sind kõige juures, mis püha, ära oota, kuni ma jälle kiviks muutun, nagu see võllas, mis sind samuti kutsub! Mõtle, et minu käes on meie mõlema saatus, et ma pööraseks muutun, ja see oleks hirmus. Ma võin kõik lasta alla põhjatusse kuristikku langeda, mis meie jalgade all avaneb ja kuhu ma sulle õnnetule igaveseks järgnen. Ainult üks hea sõna! ütle üks sõnagi! Ainult üks sõna!»

Esmeralda avas suu, et vastata. Preester langes ta ette põlvili, et harduses lugeda ta huultelt vastust, milles vahest pisutki õrnust leiduks. Tütarlaps lausus:

«Teie olete mõrtsukas!»

Preester haaras ta tormiliselt oma kaissu ja hakkas

võikalt naerma.

«Jah, olen mõrtsukas!» ütles ta. «Aga sina saad minu omaks. Sa ei tahtnud mind endale orjaks saada, olgu, siis saab minust su isand. Sa saad minu omaks! Ma tassin su oma urkasse. Sa tuled mulle järele, sa pead mulle järgnema või ma annan sind timukate kätte! Emba-kumba, mu kallim, kas surra või minu omaks saada! Preestri omaks! Usuttaganeja omaks! Mõrtsuka omaks! Ja seda juba täna öösel, kuuled sa? Lähme! Noh, rõõmsamalt! Suudle mind, narrike! Vali ise: kas haud või minu voodi!»

Ta silmis vilkus iharus ja raev. Ta himukas suu jättis punased jäljed tütarlapse kaelale. Esmeralda rabeles ta käte vahel. Preester lämmatas teda oma pööraste suudlustega.

«Ära hammusta mind, peletis!» karjus Esmeralda. «Jäta mind, jõle, vastik munk, lase mind lahti! Ma kisun sul jälgid hallid juuksed peast ja viskan nad sulle näkku!»

Preester punastas, kahvatas, laskis siis mustlastüdruku lahti ja vaatas talle süngelt otsa. Tütarlaps arvas, et ta preestri üle võidu on saanud, ja ütles:

«Ütlen sulle, mina kuulun oma Phoebusele, armastan ainult Phoebust ja ainult Phoebus on ilus! Sina, preester, oled vana! Oled inetu! Kasi minema!»

461

Preester karjatas nagu õnnetu, keda tulise rauaga puudutatakse. Siis aga ütles ta hambaid kiristades:

«Sure siis!»

Mustlastüdruk nägi ta hirmsat pilku ja tahtis minema joosta, kuid preester püüdis ta kinni, raputas teda paiskas ta maha ja hakkas siis, lohistades teda käsi' pidi mööda tänavat enese järel, kiirel sammul Roland'i torni poole minema.

Torni juurde jõudes küsis ta ümber pöördudes:

«Viimast korda, kas sa tahad minu omaks saada?»

Tütarlaps vastas kindlalt:

«Ei.»

Siis karjus ta kõva häälega:

«Gudule! Gudule! Siin on mustlastüdruk! Tasu talle kätte!»

Tütarlaps tundis, et keegi teda järsult küünarnukist haaras. Ta vaatas ümber. Luine käsi tuli müüriaugust ja hoidis teda nagu raudpihtide vahel.

«Hoia teda kinni!» ütles preester. «See on äraputkanud mustlastüdruk. Ära aga lahti lase. Ma lähen seersantide järele. Varsti näed, kuidas teda üles puuakse.»

«Hahaha!» tuli neile verejanulistele sõnadele müüri tagant korisev naer vastuseks. Mustlastüdruk nägi preestrit Jumalaema kiriku silla poole jooksvat. Sealtpoolt oli kuulda kabjaplaginat.

Tütarlaps tundis ära tigeda sulgunu. Hirmust hingeldades katsus ta lahti rabelda. Ta väänles, katsus surmahirmus ja meeleheites kramplikult vabaneda, kuid teda hoiti kinni ennenägematu jõuga. Kõhnad, kondised sõrmed, mis teda pigistasid, surusid end ta ihhu ja hoidsid tast kõvasti kinni. Paistis, nagu oleks too käsi ta randme külge needitud. Need sõrmed hoidsid teda kõvemini kinni kui ahelad, kui klambrid, kui raud-rõngad. Müüri seest tulid välja teadlikud, elavad pihid.

Jõuetuna vajus ta vastu seina ja nüüd haaras teda surmahirm. Ta peast vilksatasid läbi elu võlud, noorus, taevas, loodusepildid, Phoebuse armastus, kõik see, mis tast kaugenes, ja kõik see, mis talle ligines, preester, kes ta reetis, timukas, kes varsti tuleb, võllasammas siinsamas. Siis tundis ta, kuidas tal hirmust juuksekarvad

462

püsti tõusid. Ta kuulis müüri tagant sulgunu julma naeru ja sosinat:

«Hahahä! Sind puuakse üles!»

Surmväsinult pöördus ta müüriava poole ja nägi läbi trellide patukahetseja metsikut nägu.

«Mis ma teile olen teinud?» küsis ta peaaegu kokku

varisedes.

Sulgunu ei vastanud, vaid hakkas laulva, erutatud ja pilkava häälega omaette ümisema: «Egiptuse tütar! Egiptuse tütar! Egiptuse tütar!»

Õnnetu Esmeralda langetas nukralt pea, taibates, et tal on tegemist olendiga, kelles enam midagi inimlikku pole säilinud.

Äkki hüüdis sulgunu, nagu oleks ta mustlastüdruku küsimusest alles nüüd aru saanud:

«Mis sa mulle oled teinud? Seda küsid sa veel! Ah mis sina, mustlastüdruk, mulle oled teinud? Noh, kuula siis. Mul oli laps, saad sa aru! Mul oli laps, laps, ütlen ma! Ilus väike lapsuke! Minu Agnes,» jätkas ta erutatult ja midagi pimedas suudeldes. «Saad sa aru, Egiptuse tütar, mult võeti see laps ära, mult varastati ta ära, mu laps söödi ära! Vaat mis sa oled mulle teinud!»

Tütarlaps vastas aralt nagu talleke:

«Mind polnud ju veel sellal olemaski!»

«Siiski, siiski, sa pidid juba sündinud olema. Sa olid olemas. Ta oli sinuealine! Ja nüüd ma olen siin juba viisteistkümmend aastat; juba viisteistkümmend aastat kannatan ma, juba viisteistkümmend aastat palvetan ma, viisteistkümmend aastat taon pead vastu seina... ütlen, sulle, mustlased varastasid ta minult, kuuled sa? Sõid teda oma hammastega... Kas sul on südant? Kujutle ise, mis tähendab laps, kui ta mängib, laps, kui ta rinda imeb, laps, kui ta magab. See on süütus ise! Ja vaata, just tema, temap see oli, (kes mult ära võeti ja ära tapeti! Jumal ise teab seda paremini! Nüüd on aga kord minu käes, nüüd tahan mina mustlastüdrukut süüa... kuidas ma sind näriksin, kui trellid ei takistaks! Mu pea ei mahu neist läbi. Vaene lapsuke, ta varastati une pealt! Ja kui nad riisudes teda äratasid, karjus ta asjata: mind polnud lähedal! Ah, mustlasnai-

463

sed, teie olete mu lapse ära söönud! Tulge nüüd vaatama, kuidas teie laps sureb!»

Võimatu oli aru saada, kas ta naeris või kiristas hambaid, sest mõlemat tegi ta ühesuguse vihase ilmega. Juba hakkas koitma. Kogu vaatepilti kattis tuhkjas loor ja võlla siluett platsil hakkas üha selgemini paistma. Teisest suunast aga, Jumalaema kiriku silla poolt, arvas õnnetu tütarlaps ratsanike liginemist kuulvat.

«Armuline proua!» kisendas sassis juustega Esme-ralda täis ahastust ja koledat hirmu, langes põlvili ja pani käed anuvalt kokku. «Halastage! Nad tulevad. Ma pole teile midagi teinud. Kas te tõesti tahate, et ma teie silmade ees nii hirmsal viisil surema pean? Teie süda-mes on kindlasti halastust. See on liiga kole. Laske mind lahti. Laske mind minna. Halastage! Ma ei taha surra!»

«Anna mulle tagasi mu laps!» vastas sulgunu. «Heitke armu! Halastage!» «Anna laps tagasi!» «Laske mind, taeva nimel, lahti!» «Anna laps tagasi!»

Tütarlaps langes uuesti jõuetuna ja murtuna maha, silmis klaasine pilk nagu hauaslamajal.

«Oh mu jumal,» kogeles ta, «teie otsite oma last, mina oma vanemaid.»

«Anna mulle väike Agnes tagasi!» jätkas Gudule. «Sa ei tea siis, kus ta on? Siis sure! Seletan sulle kõik ära. Ma olin lõbunaine, mul oli laps, mult võeti ta ära. Võtjad olid mustlasnaised. Nüüd sa näed, miks sa pead surema. Kui su mustlasest ema tuleb sind tagasi nõudma, ütlen talle: Ema, vaata seda võllast! Või annad sa mulle lapse tagasi! Kas sina ehk tead, kus on mu lapsuke? Oota, ma näitan sulle midagi. Näe, siin on ta sussike, see on kõik, mis tast järele on jäänud. Tead sa vahest, kus teine niisugune on? Kui jah, siis ütle mulle, olgu see kas või teises maailma otsas, ma lähen sinna kas või põlvili järele.»

Seda öeldes sirutas ta teise käe august välja ja näitas mustlastüdrukute väikest tikitud sussi.

Oli juba nii valge, et võis näha selle vormi ja värvi.

464

«Näidake mulle seda sussikest,» ütles mustlastüdruk võpatades. «Mu jumal, mu jumal!»

Oma vaba käega avas ta kähku väikese roheliste klaashelmestega kaunistatud kotikese, mis tal kaelas rippus.

«Sori aga sori oma kuratlikus amuletis!» pomises Gudule.

Äkki katkes ta hääl, ta hakkas kõigest kehast värisema ja kisendas siis häälega, mis ta sügavamast hingepõhjast tuli:

«Mu tütar!»

Mustlastüdruk tõmbas kotikesest välja väikese sussi-kese, mis oli karvapealt teise sarnane. Selle sussikese küljes rippus pärgamendiriba, millel seisis:

Sarnase kui leiad üles,
oled õige ema süles.

Välgukiirusel võrdles sulgunu kaht sussi, luges pärgamendilt värssi, surus siis taevalikus rõõmus oma kiirgava näo vastu kongiava trelle ja kisendas:

«Mu tütar! Mu tütar!»

«Mu ema!» vastas mustlastüdruk.

Loobume seda stseeni edasi maalimast.

Müür ja raudvarvad olid nende mõlema vahel.

«Ah, see müür!» karjus sulgunu. «Oo, sind ainult eemalt näha ja mitte kallistada! Anna oma käsi! Oma käsi!»

Tütarlaps pistis käsivarre läbi trellide. Ema haaras käe, surus sellele oma huuled ja jäi nõnda suudlusse süvenenult kummargile, ainsaks elumärgiks nuuksed, mis aeg-ajalt kogu keha võpatama panid. Pisaraid voolas pimedas ojana nagu öist vihma, üle selle jumaldatud käe lainetas õnnetu ema pisarate tume, põhjatu läte, mis tema hingest üles kees ja kus kõik ta kannatused viieteistkümne aasta jooksul tilkhaaval olid kokku kogunenud.

Äkki ajas ta end uuesti püsti, lükkas pikad hallid juuksed laubalt kõrvale ja hakkas sõnagi lausumata vihasena nagu emalõvi mõlema käega kongiava varbu raputama. Varvad ei nõtkunud. Siis läks ta ja võttis kongi nurgast suure kivi, mis talle peaaluseks oli olnud,

465

ja virutas selle vastu varbu nii tugevasti, et üks neist sädemeid külides purunes. Teine hoop purustas täielikult ava keskel oleva vana raudristi. Siis murdis ja kõrvaldas ta paljaste kätega ülejäänud varbade roostetanud tükid. On silmapilke, kus naise kätel on üleinim-lik jõud.

Ei möödunud minutitki, kui sissepääs kongi oli vaba. Gudule haaras tütrel keha ümbert kinni ja tõmbas ta kongi, sosistades:

«Tule! Ma saan su tagasi!»

Kongis pani ema oma tütre õrnalt maha, võttis ta uuesti sülle, kandis teda* kätel nagu kunagi oma väikest lapsukest. Ta käis oma kitsas kongis edasi-tagasi joobnuna, meeletuna rõõmust. Ta karjus, laulis, suudles teda, kõneles temaga, rõkkas naerust, valas pisaraid — kõike seda samaaegselt ja pöörase kirega.

«Mu tütar, mu tütreke! Ta on mul siin! Helde jumal andis ta mulle tagasi. Teie kõik seal, tulge siia! Nähku igaüks, et ma oma tütre kätte sain! Issand Jeesus, kui ilus ta on! Sina, helde jumal, lasksid mind oodata viisteistkümmend aastat, kõik ainult selleks, et teda mulle kaunitarina tagasi anda. Mustlased pole teda siiski ära söönud! Kes seda ütles? Oo, mu tütreke, mu tütreke, suudle mind! Mustlased on head, ma armastan mustlasi... Jah, see oled sina! Sellepärast hüppaski mul süda sees iga kord, kui sa siit mööda läksid. Arvasin, et see tuleb vihkamisest. Anna andeks, Agnes, anna mulle andeks! Sa arvasid, et ma olen väga kuri, eks? Aga ma armastan sind. Näita, kas märgike su kaelal veel alles on? Jah, seal ta on. Ah, kui ilus sa oled! Mina olen sulle need suured silmad andnud. Suudle mind! Ma armastan sind. Mul on nüüd ükskõik, kas on teistel emadel lapsi või mitte. Mis puutuvad nad nüüd minusse? Tulgu nad siia. Minu oma on siin. Siin on ta kaelake, silmakesed, juuksed, ta käeke. Kas te olete kunagi midagi nii ilusat näinud! Oo, ma ütlen teile, austajatest ei tule tal puudus! Viisteistkümmend aastat olen ma nutnud. Kõik mu ilu on läinud, nüüd on tema selle enesele saanud. Suudle mind!»

Ta sosistas talle tuhandeid muidki sõnu, mille võlu kätkes nende väljendusrikkuses, ajas oma tütre riided

466

nii segamini, et pani tütarlapse punastama, paitas ta siidjuukseid, suudles ta jalga, põlve, laupa, silmi, tundis äärmist vaimustust kõigest. Tütarlaps laskis kõigel sündida ja kordas ainult tasa suurima õrnusega: «Mu emake!»

«Näed sa, mu tütreke,» alustas jälle ema, poetades suudlusi sõnade vahele, «näed ise, kui kallis sa mulle oled. Me läheme siit ära. Hakkame õnnelikku elu elama. Oma kodulinnast, Reimsist, saan ma midagi päranduseks. Mäletad ReimsM? Ah, ei, sa ei tea seda, olid veel liiga pisike! Kui sa teaksid, kui kena sa olid neljakuisena! Su väikesed jalakesed olid nii ilusad, et neid tuldi Epernay'st seitsme kilomeetri tagant uudishimust vaatama. Meil saab olema maa ja maja. Ma panen sind oma voodisse magama. Mu jumal, mu jumal! Kes seda ometi võis mõelda! Olen oma tütre kätte saanud!»

«Oo, emake,» ütles tütarlaps, viimaks ometi oma mee-leliigutuses sõnu leides, «seda kõike ennustas mulle mustlasnaine. See oli hea mustlasnaine, ta hoolitses minu eest nagu amm, ta -suri mullu. Tema oligi see, kes mulle selle kotikese kaela pani. Ta ütles mulle alati: «Väikene, hoia seda asjakest. See on aare. Selle abil leiad sa oma ema. Sa kannad kaelas oma ema.» Ta ennustas õieti.»

Sulgunu kallistas uuesti oma tütart.

«Tule, ma suudlen sind! Sa jutustasid seda nii armsalt. Kui me oma koju jõuame, siis läheme kirikusse ja paneme need kingakesed väikesele Jeesus-lapsele jalga. Seda peame tegema helde püha Neitsi heaks. Mu jumal! Kui ilus hääl sul on! Kui sa praegu minuga kõnelesid, siis kõlas see nagu muusika! Issand jumal! Mul on laps käes! Kes võiks seda uskuda? Ime, et ma rõõmust pole ära surnud!»

Ja jälle hakkas ta käsi plaksutama, naerma ja hüüdma: «Kui õnnelikuks me saame!»

Sel silmapilgul kostis kongi Seine’i kaldalt siitpoolt Jumalaema kiriku silda järjest liginev relvade tarin ja hobuste kappamine. Mustlastüdruk tormas meeleheites oma ema kaenlasse.

«Päästa mind, päästa mind, emake! Nad tulevad juba!»

467

Sulgunu kahvatas.

«Oo taevas! Mis sa ütlesid? Ma unustasin selle hoopis ära! Sind aetakse ju taga! Mis sa siis oled teinud?»

«Ma ei tea,» vastas õnnetu laps, «aga ma olen surma mõistetud.»

«Surma!» ütles Gudule taarudes, nagu oleks teda pikne rabanud.

«Surma!» kordas ta aegapidi ja vaatas uurivalt oma tütre otsa.

«Jah, ema,» vastas tütarlaps segasena, «nad tahavad mind ära tappa. Nüüd tullakse mulle järele. See võllas ootab mind! Päästa mind! Päästa mind! Nad tulevad juba! Päästa mind!»

Sulgunu seisis mõned silmapilgud liikumatult nagu kivikuju, siis raputas ta nagu kaheldes pead ja pahvatas õudselt naerma nagu ennegi:

«Hohoho! Ei! Sa 'sonid! Mina peaksin olema sind viisteistkümmend aastat kaotsis lasknud olla ja nüüd, kus ma sind olen leidnud, ühe minutiga sind jälle käest andma! Ja nemad peaksid su minult ära viima? Nüüd, kus sa oled ilus, suur, kus sa minuga kõneled, mind armastad? Nüüd peaksid nad tulema sind ära sööma, pealegi minu, sinu ema silme ees? Ei, ei! See pole võimalik! Helde jumal ei luba seda.»

Ratsanikud jäid nähtavasti seisma ja kaugelt kuuldi häält:

«Siia, härra Tristan! Preester ütles, et me ta Roti-augu juurest leiame.»

Kostis uuesti kapjade plagin.

Sulgunu ajas end püsti meeletult kisades:

«Päästa end, päästa end, mu laps! Mulle tuli kõik jälle meelde! Sul on õigus. Ligineb sinu surm. Oo koledust, olgu nad neetud! Päästa end!»

Ta pistis pea müüdavasse ja tõmbas selle ruttu jälle tagasi.

«Jää siia,» ütles ta tasa, lühidalt ja nukralt, surudes kramplikult Esmeralda peaaegu elutut kätt. «Jää siia ja ole vait! Igal pool on soldateid. Sa ei saa välja minna. On juba liiga valge.»

Ta silmad põlesid. Ta oli veidikese aega vait ning käis pikkade sammudega mööda kongi, seisatas vahel,

468

kiskudes oma peast halle juukseid ja rebides neid hammastega puruks. Äkki ütles ta:

«Nad tulevad. Ma lähen räägin nendega. Peida ennast nurka. Seal nad sind ei märka. Ma ütlen neiie, et sa jooksid ära, et ma sind kinni hoida ei suutnud!»

Ta pani oma tütre, keda ta kogu aeg süles oli kandnud, kongi kaugemasse nurka maha, nii et teda väljast näha polnud. Ta pani ta sinna istuma, hoolitses selle eest, et ta käed ja jalad pimedast välja ei paistaks, päästis ta mustad juuksed lahti ja laotas nad ta valgetele riietele katteks, pani talle ette kruusi ja kivitüki, oma ainsad toariistad, olles veendunud, et ta niiviisi oma tütre täielikult ära varjab. See tehtud, muutus ta palju rahulikumaks ja hakkas põlvili palvetama. Et alles koidik algas, oli Rotiaugus kaunis pime.

Sel silmapilgul kostis preestri hääl, see põrgulik hääl üsna kongi ligidal:

«Siia, kapten Phoebus de Châteaupers!»

Seda nime, seda häält kuuldes liigutas end nurgas

kükitav Esmeralda.

«Ära liiguta ennast!» ütles Gudule. Vaevalt sai ta seda öelda, kui kongi ligidal kuuldi peatuvat inimesi, kelle mõõgad tärisesid, ja hobuseid. Ema hüppas üles ja seadis end aknaava ette, et seda kinni katta. Ta nägi Greve'i platsile rivistatud suurt relvastatud jala- ja ratsaväesalka. See, kes neid seal käsutas, hüppas sadulast ja tuli Gudule'i juurde.

«Vanaeit!» ütles see julma näoga mees. «Me otsime üht nõiatüdrukut taga, et teda üles puua, meile öeldi, et ta on siin.»

Vaene ema tegi end võimalikult ükskõikseks ja vastas: «Ma ei saa aru, mida te tahate öelda.» «Kuradi pihta, mis see ogaraks läinud ülemdiakon meile ette laulis? Kus ta on?» hüüti väljast.

«Härra,» vastas seepeale üks soldateid, «ta on kadunud.»

«Vaata ette, sa hull eit,» sõnas ülemus, «et sa ei valeta. Sulle anti üks nõiatüdruk hoida. Kuhu sa ta panid?»

469

Kartes kahtlustusi äratada, ei tahtnud Gudule kõik eitada ja vastas lihtsameelselt tusase näoga:

«Kui te mõtlete seda noort tüdrukut, keda mul äsja siin kinni hoida kästi, siis hammustas ta mind ja ma pidin ta lahti laskma. See on kõik. Jätke mind rahule.»

Olem tegi pettunud näo ja ütles siis:

«Ära valeta, vana hirmutis! Minu nimi on Tristan 1'Hermite, ma olen kuninga vader. Kuuled sa, Tristan 1'Hermite!»

Ja üle Greve'i platsi pilku heites lisas ta: «See on nimi, millel siin tugev kaja peaks olema!» «Kui teie nimi ka Saatan 1'Hermite oleks,» vastas Gudule, kel juba väike

lootusesäde oli tekkinud, «poleks mul ikkagi teile midagi muud öelda ega ka põhjust teid karta.»
«On aga, pagana pihta, vanamoor! Tähendab, nõia-tüdruk pani plehku? Ja kuhu siis?» Gudule vastas ükskõikselt: «Vist Moutoni tänavasse!»
Tristan pöördus ümber ja andis oma meestele märku valmis olla edasimarsiks. Sulgunu hingas kergendatult.
«Härra,» ütles äkki üks ammukütt, «küsige vanalt nõialt, miks tal aknavarvad nõnda välja on murtud.»
See küsimus tekitas õnnetu ema südames uuesti hirmu. Kuid ta ei kaotanud külma verd.
«Nad on alati niisugused olnud,» kogeles ta vastuseks.
«Vale,» vastas ammukütt, «veel eile moodustasid need varvad musta risti ja see mõjus nii pühalikult.»
Tristan heitis sulgunu poole kõõrdi pilgu.
«Ära meile siin puru silma hakka puistama!»
Õnnetu mõistis, et kõik sõltub nüüd ta enesevalitsemisest, ja südames surmahirmu tundes hakkas ta pööraselt naerma. Emadel leidub selleks jõudu.
«Päh,» ütles ta, «see mees on vist purjus. Juba üle aasta tagasi vajus üks kividega täislaaditud vanker vastu aknaava ja purustas selle võre. Kuidas ma selle vankrimehe veel läbi sõimasin!»
«See on tõsi,» ütles üks teine ammukütt, «ma ise nägin.»
Alati ja kõikjal leidub inimesi, kes kõike on näinud.
470
Ammuküti ootamatu tunnistus julgustas Gudule'i, kellele kogu see järelpärimine oli nagu kõndimine noateral kuristiku kohal.
Kuid temale oli määratud alati kõikuda lootuse ja meeleheite vahel.
«Kui seda vanker oleks teinud,» tähendas esimene soldat, «siis oleksid varbade otsad sissepoole pööratud, nüüd on nad aga väljapoole.»
«Sul on päris Châtelet' kohtu-uurija nina!» ütles Tristan soldatile. «Noh, vanamoor, mis sa selle peale ütled?»
«Armas jumal!» hüüdis ta kitsikuses pisaraist väriseva häälega. «Vannun teile, härra, need varvad ajas vanker katki. Te kuulsite ju, et too mees seal ise seda pealt nägi. Ja mis puutub see üldse teie mustlastüd-rukusse?»
«Hm,» mühatas Tristan.
«Kuradi pihta!» ütles jälle soldat, meelitatud oma ülema kiitusest. «Raua murrukohad on õige värsked!»
Tristan vangutas pead ja Gudule kahvatas.
«Millal see vankrilugu siin juhtus?»
«Kuu või paar nädalat tagasi, mu härra. Ma ei mäleta enam.»
«Ennist ütles ta, et aasta tagasi,» tähendas soldat.
«Asi on kahtlane!» ütles Tristan.
«Mu härra,» karjus Gudule ja surus end aknaavasse, kartes, et kahtlused sunnivad mõnda neist pead sisse pistma ja kongi vaatama. «Härra, vannun teile, et vanker selle kõige purustas. Vannun seda kõigi paradiisi inglite nimel. Kui ma valetan, siis olgu ma igavesti hukka mõistetud ja jumalast põlatud!»
«Sa lähed oma vandumises liiga ägedaks!» tähendas Tristan inkvisiitori pilguga.

Vaene naine tundis ikka enam ja enam jalgealust enda all kõikuma löövat. Ta käitus kohmakalt ja sai hirmuga aru, et räägib seda, mida poleks tarvis olnud rääkida.

Nüüd ruttas ammukütt lähemale ja hüüdis:

«Mu härra, vanamoor valetab. Nõiatüdruk pole Moutoni tänavasse põgenenud. Valve oli meil kogu öö väljas ja aheliku vahelt pole kedagi nähtud läbi minevat.»

471

Tristan, kelle nägu iga minutiga süngemaks muutus, küsis Gudule'ilt:

«Noh, mis sa nüüd ütled?»

Ka sellest uuest raskusest katsus ta veel kord välja pääseda.

«Jah, härra, selgesti ma ju ei tea. Ma võin eksida. Võib-olla läks ta koguni üle jõe.»

«Siis oleks ta pidanud hoopis teise külge minema,» ütles Tristan. «Aga pole kuigi tõenäoline, et ta oleks tagasi läinud Vanalinna, kus teda taga otsitakse. Sa valetad, vanamoor!»

«Pealegi pole ühtki paati siin- ega sealpool kaldal,» lisas esimene soldat.

«Ta võis üle ujuda,» vastas eit, kaitstes iga jalatäit maad.

«Kas naised ka siis ujuda oskavad?» küsis soldat.

«Kurat võtku! Vanamoor, sa valetad, valetad!» hüüdis Tristan vihaselt. «Vaat kui ma selle tüdruku veel joosta lasen ja su enese kinni nabin. Veerand tunnikest piinapingil teeb sul keelepaelad lahti. Noh, tule kaasa!»

Gudule võttis need sõnad aplalt vastu.

«Nagu tahate, härra. Olgu, olgu siis piinapink. Olen nõus. Viige mind ära. Ruttu, ruttu, lähme minema.»

Ta arvas, et selle vahe sees ta tütar ära pääseb.

«Pagana pihta!» ütles Tristan. «On aga lust piinapingile minna! Ma ei saa sellest hullust eidest lihtsalt aru!»

üks vana halli peaga vahiseersant astus rivist välja ja ütles Tristanile.

«Ta ongi hull, mu härra. Kui ta mustlastüdruku laskis ära minna, siis pole see tema süü, tema ei salli ju mustlasi. Juba viisteist aastat kuulen ma öövalve käikudel igal õhtul teda mustlasnaisi armutult sajatavat. Kui see tüdruk, keda me taga otsime, on väike tantsijanna kitsega, siis vihkab ta teda veel iseäranis.»

Gudule ütles õhinaga:

«Jah, teda veel iseäranis.»

Vahiseersantide üksmeelsed tunnistused kinnitasid prevoole vana seersandi sõnu. Tristan 1'Hermite kaotas

472

igasuguse lootuse eidelt midagi välja pinnida ja keeras talle selja. Gudule nägi värisedes, kuidas ta aegapidi oma hobuse juurde läks.

«Noh,» pigistas komandör hammaste vahelt, «läki minema! Tuleb otsimist jätkata. Ma ei saa enne magada, kui mustlastüdruk pole üles poodud.»

Ta viivitas veel veidikese, enne kui ratsu selga hüppas. Gudule värises elu ja surma vahel, nähes, kuidas prevoo oma rahutul pilgul üle platsi laskis rännata, nagu oleks ta hagijas, kes ligidal looma asukohta haistab ega taha paigast lahkuda. Lõpuks raputas mees pead ja hüppas sadulasse. Gudule'i hingelt langes nagu raske koorem, ja pilku oma tütrele heites, keda ta seni, kui mehed seal olid, ei julgenud kordagi vaadata, lausus ta tasakesi:

«Päästetud!»

Vaene lapsuke oli kogu aeg hinge kinni pidades liikumatult oma kurus istunud, peas ainult surmamõtted. Ta oli teraselt kogu stseeni Gudule'i ja Tristani vahel pealt kuulanud ja ema surmahirm ning hingeliigutused olid tema südames vastu kajanud. Ta oli kuulnud kuristiku kohal rippuva nööri naksatusi, mille küljes ta kõlkus. Juba paarkümmend korda oli paistnud, et nöör katkeb, ja alles nüüd viimaks hakkas ta jälle hingama ja jalge all kindlat maad tundma. Sel silmapilgul kuulis ta, kuidas keegi prevoole ütles:

«Kurat võtku, härra prevoo, pole minu kui sõjamehe ülesanne nõidu võlla tõmmata. Pööbel on rahustatud. Muuga katsuge ise toime tulla. Kui lubate, lähen tagasi oma väesalga juurde, mis ilma ülemata jäi.»

See oli Phoebus de Châteaupers'i hääl. Mis nüüd tütarlapse hinges sündis, on raske kirjeldada. Niisiis tema sõber, ta kaitsja, ta tugi ja vari, ta Phoebus oli siin! Esmeralda hüppas püsti, ja enne kui ema teda takistada sai, oli ta juba aknaavas ja hüüdis: «Phoebus! Kallis Phoebus! Tulge, mina olen siin!» Phoebust aga polnud enam seal. Ta oli juba Coutel-lerie tänava nurga taha kadunud. Küll aga oli Tristan veel seal.

Gudule tormas vihakisaga tütre kallale. Ta kiskus teda järsult tagasi, oma küüsi ta kaela surudes. Tiigriema

473

ei hooli palju niisugusel silmapilgul. Kuid oli juba hilja. Tristan oli teda näinud.

«Hehehe!» itsitas ta irevil hammastega, mis ta näo tegi hundi lõusta sarnaseks. «Niisiis kaks hiirt lõksus!»

«Arvasin juba,» ütles soldat. Tristan koputas talle õlale:

«Sul on kassi haistmine!» Ja lisas: «Noh, kus on Hen-riet Cousin?»

Reast astus välja üks mees, kel polnud soldati mundrit ega välimust. Ta kandis pooleldi halle, pooleldi pruune riideid nahast varrukatega ja siledaks kammitud juukseid. Käes hoidis ta köiekimpu. See mees käis alati Tristaniga kaasas, nagu too omakorda alati Louis Xl-ga kaasas käis.

«Sõber,» ütles Tristan 1'Hermite, «ma arvan, et nõia-tüdruk on meil nüüd käes. Sinul tuleb ta kohe üles puua. On sul redel kaasas?»

«Uks redel on seal Sammasmaja kuuri all,» vastas see. «Kas ta seal tuleb üles tõmmata?» jätkas ta kivist võlla poole viibates.

«Jah.»

«Hahaha!» vastas mees veel elajalikuma naeruga, kui see oli omane ta ülemale. «Tee pole siis kuigi pikk.»

«Tee kähku!» ütles Tristan. «Pärast aega naerda küllalt.»

Kui Tristan tüdrukut oli märganud ja kui kõik Gu-dule'i lootused kadunud olid, ei lausunud viimane enam ainustki sõna. Ta tõukas vaese Esmeralda poolelutult keldri nurka, ise aga seadis enese aknaava ette, haarates oma kätega nagu kulliküüntega aknalauast kinni. Ses asendis vaatas ta soldatite poole hullumeelse, vihase pilguga. Kui Henriet Cousin kongi juurde tuli, oli Gudule'il nii metsik nägu, et see taganes.

«Härra,» küsis ta tagasi tulles Tristanilt, «kumma ma pean üles pooma?»

«Noore.»

«Seda parem, vanaeidega ei saa nii hõlpsasti hakkama.»

«Vaene väike tantsijanna kitsekesega!» ütles vana vahisoldat.

474

Henriet Cousin tuli uuesti aknaava juurde, kuid ema pilk sundis ta silmi maha lööma. Ta ütles aralt: «Proua...»

Gudule katkestas teda väga tasase, kuid vihase häälega: «Mis sa tahad?» «Mitte teid, vaid seda teist.» «Missugust teist?» «Nooremat.»

Gudule hakkas pead raputades karjuma: «Siin pole kedagi! Siin pole kedagi! Siin pole kedagi!»

«On!» vastas timukas. «Teate ise väga hästi. Laske ma võtan noore. Teile ma paha ei tee.» Gudule vastas õudselt irvitades: «Ah sina ei taha mulle paha teha!» «Andke see teine sealt minu hoolde, proua! Niisugune on härra ülema käsk.» Metsiku näoga hüüdis Gudule vastu: «Siin pole kedagi.»

«Ütlen, et on!» vastas timukas. «Me kõik nägime, et teie olite siin kahekesi.» «Noh, vaata ise!» ütles Gudule naerdes. «Pista pea

müüriavast sisse!» Timukas vaatas naise küüsi ega julgenud seda teha. «Kähku!» hüüdis Tristan, kes oma salga oli poolsõõ-rina ümber Rotiaugu rivistanud ja ise võlla juurde ratsutanud.

Henriet läks teist korda täiesti nõutult oma ülema juurde. Köiekimbu maha pannud, hakkas ta kohmetult oma mütsi servapidi peos veeretama. «Härra, kuidas ma sinna sisse pääsen?» «Uksest.» «Ust polegi.» «Aknast.»

«Aken on liiga kitsas.»

«Tee ta laiemaks,» ütles Tristan vihaselt. «Kas sul kirkat pole?»

Ema silmitses neid ikka veel oma kongi sügavusest ja ootas. Tal olid lootused otsas, ta ei teadnud enam,

475

mis teha, ta teadis ainult üht — ta ei tahtnud, et talt tütar võetakse.

Henriet Cousin läks oma riistade järele, mis asetsesid Sammasmaja kuuri all kastis. Ühtlasi tõmbas ta sealt välja kahepoolega redeli, mille ta kohe võlla juu. res püsti seadis. Viis-kuus prevotee soldatit võtsid kaasa kirkad ja kangid ja Tristan ise läks nendega koos aknaava juurde.

«Kuule, vanaeit,» ütles ta rangelt, «anna tüdruk meile heaga kätte.»

Gudule vaatas talle võõrastavalt otsa.

«Saatana pihta!» ütles Tristan. «Miks sa takistad seda nõiatüdrukut üles poomast, nagu seda kuningas ise tahab?»

Õnnetu naine hakkas uuesti oma pöörast naeru naerma.

«Miks ma takistan? Ta on ju mu tütar.» Hääl, millega ta seda ütles, pani värisema isegi Henriet Cousini.

«Väga kahju,» vastas Tristan, «aga niisugune on kuninga tahtmine.»

Gudule karjus vastu, veelgi kõvemini oma võigast naeru naerdes:

«Mis puutub minusse su kuningas? Ütlen sulle, see on minu tütar!»

«Lõhkuge müür maha!» ütles Tristan.

Et aknaava laiendada, oli vaja ainult akna alt välja kangutada üks rida kive. Kui ema kuulis, et kirkad ja kangid juba ta kindlust lõhuvad, hakkas ta koledasti kisendama ja mööda kongi hirmsa kiirusega ringi käima nagu metsloom puuris. Ta ei lausunud enam sõnagi, kuid ta silmad põlesid nii, et soldatite süda tardus.

Äkki haaras ta maast oma kivitüki, pahvatas naerma ja virutas selle kõigest jõust töötegijate poole. Halvasti visatud kivi (ta käed värisesid) ei tabanud kedagi ja see langes Tristani hobuse jalgade ette maha. Gudule kiristas hambaid.

Vahepeal oli juba valgeks läinud, kuigi päike polnud veel tõusnud. Õrn roosakas valgus levis rõõmsalt üle Sammasmaja vanade murenenud korstnate. Oli tund,

476

mil ülal katusekambrites kõige varasemad ärkajad oma aknad rõõmsalt avasid. Mõned maainimesed, mõned juurviljamüüjad eeslite seljas hakkasid juba üle Greve'i platsi turu poole minema. Nad seisatasid pilguks Roti-augu ümber koondunud sõjameeste rühma juures, silmitsesid neid hämmastunult ja liikusid edasi.

Ema läks ja istus oma tütre kõrvale, varjates teda oma kehaga, jälgides liikumatu pilguga oma last, kes ei liigatanudki, vaid tasakesi sosistas: «Phoebus! Phoe-bus!»

Mida kaugemale müürilõhkujate töö edenes, seda kaugemale taganes tahtmatult ema ja seda rohkem surus ta oma tütart vastu seina. Ta piilus kogu aja ega lasknud kivi silmist. Viimaks nägi ta, kuidas kivi lõn-kuma hakkas ja kuulis Tristani häält, kes töötegijaid ergutas. Nüüd ärkas ta tardumusest ja hakkas karjuma. Seejuures oli ta hääl vahel nii kriiskav, nagu oleks saega lõigatud, vahel aga muutus see kokutu-seks, nagu oleksid kõik sajatused ta huultel tungel-nud, et sealt siis korraga välja paiskuda.

«Hohoho! See on ju hirmus! Röövlid! Kas te tõesti tahate mu tütart käest ära võtta? Kas kuulete, see on minu tütar! Oh, te nurjatud! Oh, teie timukaorjad! Alatud, viletsad mõrtsukad! Appi, appi! Tulekahju! Kas nad siis tõesti mu tütre ära võtavad? Kus on siis helde jumala arm?»

Raevukalt pöördus ta Tristani poole, silmades metsik ilme, olles ise neljakäpakil maas nagu turritõmbu-nud panter:

«Katsu mul ligineda ja mu tütart puudutada! Kas sa aru ei saa, kui mina, naine, sulle ütlen, see on minu tütar? Kas sa tead, mis tähendab oma laps? Hei, sa isane hunt, kas sa pole kunagi oma emasega maganud? Kas sul pole kunagj poegi olnud? Ja kui nad sul uluvad, kas nad sul siis tõesti hinge pahupidi ei pööra?»

«Tõstke kivi maha,» ütles Tristan. «See on juba päris lahti.»

Kangidega tõsteti raske kiviplaat üles. See oli, nagu teada, vaesele emale viimaseks kaitseks. Ta tormas selle juurde, tahtis seda tagasi hoida, tema küüned

477

kraapisid kivi, kuid raske mürakas, mida kuus meest paigast olid nihutanud, läks tal käe alt ära ja libises tasakesi mööda raudkange alla maa peale.

Kui ema nägi, et sissekäik on vaba, langes ta risti ava ette maha, barrikadeerides seda oma kehaga, ringutades käsi, tagudes peaga vastu põrandat ja karjudes väsimusest kähiseva häälega vaevalt kuuldavalt:

«Appi! Appi! Tulekahju!»

«Nüüd võtke tüdruk,» ütles Tristan ikka veel osavõtmatult.

Ema vaatas soldatitele nii õudse pilguga otsa, et nad meelsamini oleksid taganenud kui edasi astunud.

«Noh, mis te ootate!» ütles Tristan. «Ja mis sina vahid, Henriet Cousin!»

Keegi ei liikunud paigast.

Tristan hakkas vanduma.

«Kurat võtaks, ise sõjamehed, aga kardavad naist!»

«Härra,» ütles Henriet, «kas see ongi naine?»

«Tal on lõvi lakk!» lisas üks soldat.

«Edasi!» käsutas ülem uuesti. «Auk on suur küllalt. Võite kolmekesi kõrvu sisse minna nagu PontoiseM rünnakul. Tehke asjale kord lõpp peale, pagana pihta! Kes tagasi põrkab, selle raiun kohe pooleks.»

Asetatud nõnda kahe võrdse ohu, oma ülema ja ema vahele, kõhelesid soldatid silmapilgu, siis aga läksid südant rindu võttes Rotiaugu juurde.

Seda nähes tõusis Gudule järsku põlvedele püsti, lükkas juuksed näolt kõrvale ja langetas oma kõhnad marraskil käed alla. Suured pisarad tulid tal silma ja hakkasid ükshaaval põse kortsusid mööda nagu oja oma sängi mööda alla voolama. Ühtlasi hakkas ta rääkima, kuid nii paluva, maheda, alandliku ja südamesse mineva häälega, et nii mõnigi Tristani lähedal olevaist panetanud sõjameestest, kes muidu valmis oleks olnud kas või inimliha sööma, silmi pühkis.

«Härrad seersandid, üks sõna ainult. Ma pean teile midagi ütlema. See on minu lihane tütar, näete, minu oma kallis tütreke, kelle ma kunagi olin kaotanud. Kuulge ometi! See on terve lugu. Kujutlege, ma tunnen väga hästi seersandihärrasid. Nad on alati minu vastu head olnud, juba siis, kui poisikesed mind kividega

478

pildusid, sest et ma liiderlikku elu elasin. Ma usun, te jätate lapse minule, kui te kõik teada saate. Ma olin vaene lõbutüdruk. Mustlased varastasid mult selle lapse. Isegi ta sussi olen ma viisteistkümmend aastat hoidnud. Oodake, vaat, siin ta on. Tal oli nii tilluke jalake. Chantefleurie, Reimsis, Raske Vaeva tänavas! Võib-olla ehk teate? See olin mina tol ajal, kui teie veel noored olite. Oli tore aeg, lõbus aeg! Teie halastate ju minu peale, eks, mu härrad? Mustlas-naised varastasid ta minult ja viisteistkümmend aastat varjasid nad teda minu eest. Ma arvasin ta surnud olevat. Kujutlege, armsad sõbrad, ma pidasin teda surnuks. Viisteistkümmend aastat elasin ma siin selles keldris, talvel ilma tuleta. Kerge see polnud. Vaene kallis sussikene! Ma kisendasin siin nii kaua, kuni armas jumal taevas mind kuulda võttis. Ja täna öösel andis ta mulle tütre tagasi. See on jumala imetegu. Mu tütreke polnud surnud. Ei, teie ei võta teda minult ära, olen selles kindel. Kui te mind siit ära viia tahaksite, siis pole mul midagi öelda, aga teda, kuueteistkümneaastast last! Andke talle ometi aega päi-kestki näha! Mis ta teile on teinud? Mitte midagi. Ka mina mitte. Kui te teaksite, et mul ainult veel tema on jäänud, et ma ise juba vana olen, et see on püha Neitsi õnnistus, mis ta mulle osaks on lasknud saada. Teie kõik olete ju nii head! Te ei teadnud ju varem, et see on minu tütar, nüüd aga teate seda! Ah, kuidas ma teda armastan! Kõrge ülemus, ennemini ma lepik-sin sügava haavaga oma sisikonnas kui kriimustusega tema sõrmel! Härra, teil on nii heasüdamlik nägu! Mis ma teile ikka kõnelen, te teate ju nüüd kõik, eks ole tõsi? Teil oli ju endal ka ema, aulik härra! Teie olete ülem, jätke mulle mu laps! Vaadake, ma palun teid põlvili maas, nagu palutakse Jeesust Kristust! Ma ei taha kelleltki midagi, ise olen ma Reimsist, aulikud härrad, mul on seal tükike maad, mis mu onu Mahiet Pradon mulle päranduseks jättis. Ma pole kerjus. Ma ei taha midagi, tahan ainult oma last! Tahan, et mu laps ellu jääks! Armas jumal, meie kõigi issand, pole teda mulle asjata tagasi saatnud! Kuningas! Teie ütlete, kuninga käsk! Mis lõbu see talle teeks, kui minu laps ära tape-

479

taks! Pealegi on kuningas hea. See on ju minu lütarl minu tütar, minu oma, mitte kuninga oma! Ta pole teie oma! Ma tahan siit ära! Meie tahame siit mõlemad ära! Mis sellest siis on, et kaks naist siit ära lähevad, ema oma tütrega! Miks ei peaks meid lastama minna! Laske meid minna! Me oleme Reimsist! Oo, teie olete kõik head inimesed, aulikud härrad, ma armastan teid kõiki... Ärge võtke mult mu väikest kallist tütrekest, see oleks võimatu! Kas pole tõsi, see oleks ju võimatu? Ah, mu lapsuke, mu lapsuke!»

Oleks asjata siin kirjeldama hakata ta liigutusi, ta häält, ta pisaraid, mida ta kõneldes alla neelas, ta käsi, mida ta paludes kokku pani ja ringutas, südantlõhestavaid naeratusi, niiskeid pilkusid, ohkeid, oiga-misi, ta abituid ja liigutavaid nuuksatusi, mis segunesid ta katkendlike, meeletute, lõdvalt seotud sõnadega. Kui ta viimaks vait jäi, kortsutas Tristan 1'Hermite kulmu, kuid seda ainult pisara varjamiseks, mis ta tiigrisilmadesse tuli. Ta sai oma nõrkusest kohe jagu ja ütles lühidalt:

«See on kuninga tahtmine.»

Siis kummardus ta Henriet Cousini kõrva juurde ja ütles talle tasakesi:

«Tehke asjale ruttu lõpp!» Vahest tundis julm Tristan, et temagi süda palju vastu ei peaks.

Timukas astus seersantidega kongi. Ema ei avaldanud mingit vastupanu, ta ainult roomas oma tütre juurde ja haaras tema ümbert kinni, teda oma kehaga varjata püüdes.

Esmeralda nägi soldateid liginevat. Surmahirm elustas teda ja ta hüüdis ütlemata õrnalt:

«Emakene, emakene! Nad tulevad! Kaitse mind!»

«Jah, mu kõige kallim, ma kaitsen sind!» vastas ema kustunud häälega, surus teda oma kaissu ja kattis teda suudlustega. Kuidas nad seal mõlemad maas lamasid, ema oma kehaga tütart kaitstes, see oli tõesti halastusväärne vaatepilt.

Henriet Cousin haaras tütarlapsel kaenla alt, vähe altpoolt ta ilusaid õlgu kinni. Kui Esmeralda seda kätt tundis, kiljatas ta ja langes minestusse. Timukas, kelle silmadest suured pisarad tema peale alla langesid,

480

tahtis teda sülle võtta. Ta püüdis eemale tõugata ema, kes käed ümber tütre piha oli sõlminud. See aga oli nii tugevasti oma lapse külge klammerdunud, et võimatu oli teda lahti kiskuda. Nii tuli Henriet Cousinil tütarlaps ühes emaga kongist välja tassida. Ka emal olid. silmad suletud.

Päike tõusis parajasti ja platsile oli juba hulk rahvast kogunenud, kes eemalt jälgis, kuidas midagi mööda maad võlla poole lohistati. Tristanil oli surmanuhtluste ajal kombeks uudishimulikke võimalikult eemal hoida.

Akendel polnud kedagi näha. Ainult kaugemal, Jumalaema kiriku GreveM-poolse torni tipus võis hommikuse taeva selgel taustal mustade täppidena näha kahe mehe siluette, kes arvatavasti sealt alla vaatasid.

Henriet Cousin peatus viimaks oma kandamiga saatusliku redeli jalamil. Kogu see lugu oli ta südame nii pehmeks teinud, et ta vaevalt veel hingas, kui ta köie ümber tütarlapse veetleva kaela pani. Õnnetu laps tundis kanepiköie hirmsat puudutust. Ta tõstis silmalaud üles ja nägi pea kohal kivivõlla väljasirutatud kuivetunud kätt. Ta väratas ja kisendas südantlõhestav vait:

«Ei, ei! Ma ei taha!»

Ema, kelle pea oli kadunud tütre riietesse, ei lausunud ühtegi sõna. Ta ainult värises kogu kehast ja suudles oma last tormiliselt. Timukas kasutas juhust, et ta käsi kähku hukkamõistetu ümbert vabastada. Kas tuli see nõrkusest või meeleheitest, kuid Gudule ei pannud vastu. Timukas tõstis tütarlapse õlale ja veetlev olend vajus graatsiliselt pooleksmurdununa ta suure pea kohale. Siis tõstis ta jala redelipulgale, et üles minna.

Sel silmapilgul avas maas kössivajunud ema äkki silmad. Kohutava näoga hüppas ta püsti ja tormas hääletult timuka käe kallale nagu loom oma saagi kallale ja lõi hambad sisse. Kõik see sündis välgukiirusel. Timukas karjatas valust. Juurdejooksnud soldatid vabastasid vaevu ta verise käe ema hammaste vahelt, kes ikka veel vaikis. Õnnetu tõugati hoolimatult eemale ja võis näha, kuidas ta pea kõvasti vastu täna-

481
vakive langes. Ta tõsteti üles, aga ta langes jälle tagasi. Ta oli surnud.
Timukas, kes tütarlast lahti polnud lasknud, hakkas mööda redelit üles ronima.

II. «LA CREATURA BELLA BIANCO VESTITA»* (Dante)

Kui Quasimodo nägi, et kong on tühi, et mustlastüdrukut enam seal. pole, et sel ajal, kui ta teda kaitses, oli ta ära viidud, haaras ta kätega oma juustest kinni ja hakkas üllatusest ja kurbusest jalgu trampima. Siis jooksis ta mööda kirikut edasi-tagasi, otsides oma mustlastüdrukut, huikudes imelikult igasse nurka ja külvates oma punaste juuste salku kivipõrandale. Just sel silmapilgul tungisid kuninglikud ammukütid samuti Esmeraldat otsides kirikusse. Quasimodo,' vaene kurt, oli neile abiks, aimamata nende pahu mõtteid. Tema arvates olid mustlasneiu vaenlasteks hulgused. Ta ise talutas Tristan l'Hermite'i igasse võimalikku peidukohta, avas ta ees salauksed, viis teda altari taha ja I varakambritagustesse urgastesse. Kui õnnetu tütarlaps oleks veel kirikus olnud, oleks Quasimodo ise ta timukate kätte toimetanud.

Kui Tristan oli asjatuist otsimistest juba tüdinud, kuigi ta nii kergesti ei tüdinenud, jätkas Quasimodo üksinda otsimist. Paarikümnel, ei, sajal korral käis ta ; kirikus ringi, kõndis selle läbi risti ja pikuti, ülalt alla ! ja alt üles, jooksis, hõikus, hüüdis, tuhnis, nuuskis, i tuustis, pistis pea kõigisse aukudesse, valgustades meeleheitlikult oma tunglaga kõiki võlvialuseid. Isaloomgi, kes oma emase kaotanud, poleks nõnda kisendanud ega pead kaotanud kui Quasimodo.

Viimaks, kui ta veendunud oli, et tütarlast seal enam pole, et kõik on otsas, et ta tema juurest ära on viidud, läks ta aegamööda tornitrepist üles, samast trepist, ' mida mööda ta tol korral, kui ta teda päästis, nii vai- I mustatult ja võidukalt üles oli tormanud. Nüüd läks

Ilus valges riides olend* (it. k.).

482
ta endist teed vaikides, pea longus, pisarateta, peaaegu hingamata. Kirik jäi uuesti tühjaks ja vajus tagasi vaikusse. Kütid olid siit juba läinud, et nõiatüdrukule Vanalinnas haarangut teha. Jäädes üksinda avarasse kirikusse, millele alles äsja kallale oli tungitud ja mis siis kisast ja kärast oli rõkanud, läks Quasimodo tagasi kambrisse, kus mustlastüdruk tema kaitse all nii palju nädalaid oli maganud.

Kambrile liginedes arvas ta, et vahest on Esmeralda alles seal. Kui ta külgmisele katusele viiva galerii käänakul nägi kitsast toakest pisikese akna ja väikese uksega, mis kõrge tugivõlvi alla peidetuna oli kui linnupesake oksal, nõrkes ta vaesekese süda ja ta nõjatus vastu sammast, et mitte maha kukkuda. Ta kujutles, et vahest on ta siiski tagasi tulnud, et küllap mõni hea vaim on ta tagasi toonud ja et see kambrike on liiga vaikne, kindel ja mugav selleks, et keegi oleks suutnud teda sealt välja meelitada, ja ta ei julgenud enam sammugi edasi astuda, et mitte oma illusioone purustada. «Jah, muidugi,» ütles ta enesele, «küllap ta magab või palvetab. Ärgem teda eksitagem.»

Viimaks võttis ta südame rindu, läks kikivarvul edasi, vaatas, astus _sisse. Tühi mis tühi. Kambrikeses polnud kedagi. Õnnetu kurt käis selles aegapidi ringi, tõstis koiku üles ja vaatas sinna alla, nagu oleks tütar-, laps võinud ennast põranda ja õlekoti vahele peita, raputas siis pead ja jäi tardunult seisma. Äkki trampis ta vihaselt tungla jalge all puruks ja tormas sõnagi lausumata, ohkamatagi kõigest jõust peaga vastu seina ja langes minestanult maha.

Meelemärkusele tulles viskus ta voodile, vähkres seal,, hakkas hullumeelselt suudlema aset, kus tütarlaps oli maganud ja mis veel soe tundus olevat. Sinna jäi ta mõneks ajaks liikumatult lamama, nagu hakkaks ta hinge heitma. Siis aga tõusis ta uuesti püsti, üleni higisena, ähkivana, meeletuna, ja hakkas peaga vastu seina taguma õudse korrapärasusega, nagu lööks ta kella, ja niisuguse visadusega, nagu oleks ta otsustanud oma pea puruks lüüa. Viimaks langes ta teist korda jõuetuna maha. Siis roomas ta põlvili kambrist välja ja jäi tuimas tardumuses ukse ette kükitama.

483

Nõnda kükitas ta seal liikumatult üle tunni, üksisilmi tühja kambri poole vahtides, kõige tumedamates mõtetes, nagu ema, kes istub tühjaks jäänud hälli ja oma lapse kirstu vahel. Ta ei lausunud sõnagi; ainult harva sekka raputas mõni äge nuuksatus kogu ta keha, kuid see oli ilma pisarateta nagu suvine pälk, mis häält ei tee.

Arvatavasti siis, mõlgutades oma lootusetuid mõtteid selle üle, kes võis mustlasneiu jultunud riisuja olla, tuli Quasimodol meelde ülemdiakon. Talle meenus seegi, et ainult dom Claude'il oli kambri juurde viiva trepi võti, ta mäletas ikä kahte öist kallaletungi Esmeraldale: esimest, mil Quasimodo teda aitas, teist, mil ta ülemdiakonit takistas. Veel tulid talle meelde tuhanded üksikasjad, mis teda varsti kindlale mõttele viisid, et mustlastüdruku varastajaks on ülemdiakon. Ometi oli tal austus preestri vastu nii suur, andumus, tänumeel ja armastus olid nii sügavad juured ta südamesse ajanud, et need tunded isegi veel nüüd vastu panid armukadeduse ja meeleheite küüntele.

Ta uskus, et tütarlapse on ära viinud ülemdiakon, kuid verejanuline, surmav viha, mida vaene kurt oleks säärasel juhul iga teise vastu tundnud, muutus sügavaks nukruseks.

Sellal kui ta mõtted nõnda preestri ümber keerlesid, hakkas koit juba kiriku tugipiitu valgustama. Ja ta nägi äkki kiriku ülemisel galeriil, apsiidi ümbritseva' välimise balustraadi käänu kohal üht liikuvat kogu. See kogu tuli tema poole. Ta tundis selle peagi ära: see oli ülemdiakon.

Claude astus raskelt ja aegamööda. Kõndides ei vaadanud ta enese ette, vaid põhjapoolse torni poole minnes oli ta nägu kõrvale, Seine'i parema kalda poole pööratud. Ta pea oli õieli, nagu oleks ta tahtnud midagi üle katuste vaadata. Nõnda kõõrdi vaatab sageli öökull, kui ta ühele poole lendab ja ise teisale vaatab. Preester läks ülal Quasimodo kohalt mööda, ilma et teda oleks märganud.

Kurt, kes sest ootamatust nägemusest paigale tardus, nägi preestrit põhjapoolse torni trepiukse taha kaduvat.

484

Lugeja teab juba, et just sellest tornist näeb linna raekoda. Quasimodo tõusis ja järgnes ülemdiakonile.

Ta läks tornitrepist üles, et vaadata, mis preester sealt otsib. Ta ei teadnud isegi, mida ta peaks tegema, mida ütlema või mida ta üldse tahab. Ta oli täis viha ja hirmu. Ta südames põrkasid kokku ülemdiakon ja mustlasneiu.

Tornitippu jõudnud, uuris ta ettevaatlikult, enne kui trepi varjust välja tulla ja platvormile astuda, kuhu preester jäi. See seisis seljaga tema poole. Kellatorni platvormi ümbritseb võreline balustraad. Seal, Jumalaema kiriku sillapoolses küljes toetus preester rinnuli balustraadile ja vaatas alla linna.

Quasimodo hiilis talle kikivarvul järele, et näha, mida ta nii teraselt silmitseb.

Preestri tähelepanu oli niivõrd pingul, et ta ei kuulnudki kellalööja samme enda ligidal.

Pariis, eriti tolle aja Pariis pakub toredat ja veetlevat vaatepilti, kui teda silmitseda ülalt Jumalaema kiriku tornist suvise varahommiku rõõsas valguses. Võis olla juba juulikuu. Taevas oli üleni selge. Mõned hilinenud tähed kustusid siin-seal ja üks neist säras veel õige heledalt taeva selgemal kaarel, idas. Päike oli parajasti tõusmas. Pariis hakkas all ärkama. Selles heledas ja puhtas valguses paistsid eredalt silma majade idapoolsed küljed. Tornide hiiglavarjud roomasid katuselt katusele, suure linna ühest otsast teise. Mõnes linnajaos oli juba kuulda kõnekõma ja lärmi, ühest kohast kostsid tornikella helinad, teisest kohast haamri-löögid, kolmandast sõitva vankri kolin. Siin-seal katuste kohal tekkis suitsukiharaid nagu määratu vulkaani lõhedest. Kobrutades rohkete sillasammaste juures ja paljude saarte neemedel, sillerdas jõgi hõbedaste voltidena. Teispool linnamüüre kadus pilk suure helvendava udusõõri taha, kust ähmaselt paistsid lagendike ebamäärased jooned ja mäenõlvade kaunid ku-merused. üle pooleldi ärganud linna levis iga laadi hääli. Idapoolsest taevast ajas hommikutuul valgeid pilveudemeid üles, kiskudes neid lahti mäenõlvakute uduvillaku küljest.

Mõned piimakruusidega eidekesed näitasid Jumalaema

485

kiriku ees üksteisele hämmastunult kummalisel lõhutud peaportaali ja kaht kivipragude vahel hangunud tinajuga. See oli kõik, mis öisest märatsemisest järele oli jäänud. Quasimodo lõke tornide vahel oli kustunud. Tristan oli lasknud platsi juba puhtaks teha ja korjused jõkke visata. Louis XI taolised kuningad hoolitsevad juba selle eest, et verepulma jäljed tänavatelt kiiresti kaoksid.

Balustraadi taga, just otse preestri kohal all oli üks neid fantastilisi kivist tahutud vihmaveetorusid, millest gooti ehitused kubisevad; selle vihmaveetoru praos kasvasid kaks ilusat õitsevat levkoid, mida kerge tuulepuhang hõljutas ja mis siis teineteist kelmikalt teretasid, nagu oleksid nad elusolendid, ülal tornide kohal taevas kostis linnukeste vidin.

Kuid preester ei näinud ega kuulnud sellest midagi. Ta kuulus nende hulka, kellele hommikud, linnud ega lilled midagi ei ütle. Määratul horisondil, mis ümberringi nii mitmekesisena avardus, oli tema tähelepanu koondatud ainult ühele täpikesele.

Quasimodo põles tahtmisest järele pärida, mis ülemdiakon mustlastüdrukuga tegi, kuid see näis sel hetkel viibivat nagu teises maailmas. Ta elas nähtavasti läbi tormilist silmapilku, kus inimene ei näe, kuidas maa ta jalge all kokku variseb, üksisilmi ühte kohta sihtides, seisis ta liikumatult ja vaikselt. See vaikus ja liikumatus oli nii õudne, et metsik kellalööja sellest värisema hakkas, julgemata kõssatagi. Ainult ühel viisil sai ta veel ülemdiakoni mõtete jälile: ta vaatas samasse suunda, kuhu preestergi, ja nõnda langes ka tema pilk alla Greve'i platsile.

Nüüd nägi ta, mida preester silmitses. Platsil oleva alatise võlla juures seisis redel püsti. Seal oli näha üksikuid erainimesi ja palju soldateid, üks mees lohistas mööda maad mingit valget tompu, mille küljes midagi musta ripnes. Mees peatus lõpuks võlla jalamil.

Siis juhtus midagi, mida Quasimodo hästi ei näinud,. Mitte sellepärast, et ta ainus silm nii kaugele ei võtnud, vaid et soldatite rohkus võlla ümber ei lasknud tal näha, mis seal sünnib. Pealegi tõusis parajasti päike ja üle horisondi tulvas niipalju valgust, et kõik.

486

Pariisi tipud, torniotsad, korstnad ja katuseharjad ühekorraga leegitsema lõid.

Sel ajal hakkas mees mööda redelit üles ronima. Nüüd nägi Quasimodo teda päris selgesti. Tal oli õlal naine, valges riides tütarlaps; tütarlapse kaela oli köidetud silmus. Quasimodo tundis ta ära. See oli Esmeralda!

Mees läks üles redeli tipuni ja hakkas seal silmust korda seadma. Nüüd tõusis preester balustraadile põlvili, et paremini näha.

Mees all lükkas redeli äkki oma kannaga eemale ja Quasimodo, kes juba mõnda aega hinge kinni oli pidanud, nägi, et paar sülda maast kõrgemal kõlkus köie otsas õnnetu laps, mees kukil. Köis tegi paar tiiru ja Quasimodo nägi mustlanna hirmsaid krampe. Preester omalt poolt vaatas, kael õieli, silmad pungis, seda mehe ja tütarlapse, ämbliku ja kärbse jubedat pilti.

Kõige kohutavamal silmapilgul virildus preesti tuhkjas nägu saatanlikuks naeruks, naeruks, mida ainult see võib naerda, kelles enam midagi inimlikku pole. Quasimodo ei kuulnud, küll aga nägi seda naeru.

Kellalööja taganes paar sammu, sööstis siis äkki vihaselt ülemdiakoni peale ja tõukas ta oma tugevate kätega selja tagant alla kuristikku, mille kohale preester oli kummardunud.

Ülemdiakon karjatas: «Neetud!» ja lendas alla.

Allolev vihmaveetoru peatas ta. Preester hoidis sellest mõlema käega meeleheitlikult kinni. Kui ta suud tahtis avada, et teist korda karjuda, nägi ta üleval oma pea kohal balustraadi äärel Quasimodo õudset tasu-himu.list nägu.

Ta jäi sõnatuks.

All avanes kuristik. Maapinnani oli üle kahesaja jala.

Ses hirmsas asendis ei lausunud ülemdiakon ainsatki sõna ega oianud ühtki korda. Ta käänles ainult vihmaveetoru ümber, püüdes ennekuulmatu visadusega tagasi balustraadile pääseda. Kuid ta käed libastusid graniidil, jalad kobasid määrdinud seina, ilma et kuhugi kinni oleksid hakanud. Need, kes Jumalaema kiriku torni otsas on käinud, teavad, et otse balustraadi all on kivist rinnak. Just selle karniisi kaldserval rabeleski kõi-

487

gest väest vaene ülemdiakon. Tal oli tegemist längus, mitte püstloodis müüriga.

Et teda kuristikust päästa, oleks piisanud käe süütamisest. Kuid kellalööja ei vaadanudki preestri poole. Ta silmitses GreveM platsi. Ta vaatles võllast. Ta vaatas mustlastüdruku poole.

Kurt nõjatus balustraadil just samale kohale, kus äsja ülemdiakon oli olnud, ega lasknud oma pilku hetkekski ainsalt esemelt, mis talle sel silmapilgul maailmas veel kallis oli. Ta oli tumm ja liikumatu nagu välgust rabatud ja suur pisarate oja voolas vaikselt tal silmast, millest seni ainult üks pisar oli veerenud.

ülemdiakon oli vahepeal hingeldama hakanud. Ta paljalt pealaelt voolas higi, ta küüned muutusid kivi kraapides veriseks, ta põlved hõõrdusid vastu müüri marraskile.

Iga pingutusega, mis ta tegi, kärises ja rebenes vihmaveetoru külge kinni jäänud preestrikuub. Õnnetuse tipuks oli vihmaveetoru ots tinast, mis keha raskusele järele andis, ülemdiakon tundis, kuidas see tinatoru aegapidi alla hakkas vajuma. Ta sai aru, et kui ta käed väsimusest nõrkevad, kui kuub lõhki rebeneb, kui tina lõplikult alla kooldub, langeb ka ta ise alla, ja kirjeldamatu hirm asus ta südamesse. Vahel vaatas ta hälbiva pilguga alla poolteise sülla kaugusel olevale kitsale lapikesele, mida moodustasid raidilustuste servad. Ja oma ahastava hinge sügavast põhjast palus ta taevast, et ta oma elu võiks lõpetada sel lapikesel, mille läbimõõt igast_küljest võis paar jalga olla, kestku ta elu seal kas või sada aastat. Kord heitis ta pilgu ka alla platsile, kuristiku põhja; kui ta aga pea üles tõstis, olid tal silmalaud kinni ja juuksed püsti.

Oli midagi kohutavat ses kahe inimese vaikimises. Sellal kui ülemdiakon nii jubedal viisil surmaga heitles, nuttis temast paar jalga kõrgemal Quasimodo ja vahtis ainiti Greve'i platsi poole.

Nähes, et rabelemine midagi ei aita, vaid tema ainust tugipunkti koguni kõigutab, otsustas ülemdiakon liikumatuks jääda. Vihmaveetoru ümbert kinni hoides hingas ta vaevalt ega julgenud liigatadagi. Ainult vahel tõmbus ta kõht kramplikult kokku nagu unes, kui

488

nähakse.end kukkumas. Ta silmad olid ebaloomulikult pärani, ta kohkunud pilk liikumatu. Vähehaaval hakkas tal tugi alt kaduma, sõrmed hakkasid mööda vihmaveetoru libisema, ta käte jõud vähenes järjest ning ta keha muutus raskemaks, linatoru kõverus, mis teda ülal hoidis, paindus iga minutiga kraadi võrra alla kuristiku poole.

Ta nägi enese all, ja see oli kole, Saint-Jean-le-Rond'i katust nagu väikest kahekorra murtud kaarti. Ta vaatles ükshaaval torni osavõtmatuid skulptuure, mis nagu temagi sügaviku kohal rippusid, kuid ei tundnud hirmu eneste pärast ega halastust tema vastu. Koik ümber oli kivine; ta silmade ees olid avatud lõugadega koletised, üsna all kirikuväljaku sillutis, pea kohal Quasimodo, kes nuttis.

Kirikuesisel seisid mõned uudishimulike salgad rahulikult juureldes, kes küll see hull võiks olla, kes seal ülal nii imelikul viisil ennast lõbustab. Kuna nende selged, heledad hääled üles preestri kõrvu kostsid, kuulis ta neid ütlevat: «Ta murrab ju endal kaela!»

Quasimodo nuttis ikka veel.

Viimaks sai raevunud ja hirmunud ülemdiakon aru, et kõik on asjatu. Ta võttis siiski kokku oma viimase jõu, et veel kord katsuda. Kramplikult vihmaveetorust kinni hoides lükkas ta end mõlema põlvega müürist eemale, lõi käed kuhugi kivide vabesse ja ronis mööda toru umbes jala võrra ülespoole, kuid sellest tõukest kooldus järsku teda hoidev tinatoru. ühtlasi kärises ka ta kuub lõhki. Tundes, et ta all teda miski enam kinni ei pea ja et ainult ta kangestunud, nõrgaks jäänud käed veel kuskilt kinni hoiavad, sulges ta silmad ja laskis vihmaveetorust lahti. Ta langes alla.

Quasimodo nägi, kuidas ta kukkus.

Kukkumine nii kõrgelt sünnib harva püstloodis, ülemdiakon lendas esmalt pea allpool ja käed laiali, siis tegi ta mitu tiiru õhus. Tuul paiskas ta ühe lähedase maja katusele ja siin sai ta oma esimese hoobi. Ometi polnud ta sinna jõudes veel surnud. Kellalööja nägi teda veel küüntega katuseharjast kinni haaravat. Kuid katuse pind oli liiga järsk ja tal polnud enani jõudu. Lahtitulnud katusekivina libises ta kiiresti alla

489

ja mürtsatas vastu tänavakive. Seal jäi ta liikumatult lamama.

Quasimodo lõi oma pilgu võllas kõlkuva mustlas-tüdruku poole, kelle valges riides keha ta nägi agoonias tõmblevat, siis alla ülemdiakonile, kes torni jalamil vormitu massina lamas, ning lausus rinnapõhjast tuleva nuuksega:

«See on kõik, mida ma armastasin!»

III. PHOEBUSE ABIELU

Sama päeva õhtul, kui piiskopi kohtuametnikud tulid kirikuesiselt ülemdiakoni lömastatud laipa ära viima, oli Quasimodo Jumalaema kirikust kadunud.

Selle loo kohta liikus ringi palju jutte. Ei kaheldud selles, et oli saabunud päev, mil Quasimodo, see on kurat, pidi lepingu järgi enesega kaasa viima Claude Frollo, see on nõia. Oletati, et ta Claude Frollo hinge kaasa viies purustas ta keha, nagu ahv purustab pähkli koore, et tuuma kätte saada.

Sellepärast ei maetud ka ülemdiakonit õnnistatud mulda.

Louis XI suri aasta hiljem, 1483-nda aasta augustis.

Mis puutub Pierre Gringoire'isse, siis õnnestus tal kitse päästa ja ka oma tragöödiatega menu saavutada. Pärast katseid astroloogiaga, filosoofiaga, arhitektuuriga, hermeetikaga ja muude sääraste lollustega, jõudis ta tragöödiani, selle suurima lolluseni. Ta ise ütles selle kohta, et ta on «jõudnud traagilise lõpuni». Ta teatri-triumfide kohta võib kuninglikust arveraamatust aastal 1483 lugeda järgmist: «Jehan Marchand'ile ja Pierre Gringoire'ile, puusepale ja luuletajale, kes tegid ja lõid müsteeriumi, mida Pariisis Chätelefs ette kanti härra legaadi sissesõidu puhul, ja kes hankisid selle osalised, needsinased riidesse panid ja välja ehtisid, nagu seda mainitud müsteerium nõuab, ja kes samuti ehitasid kõik neile vajalikud lavaseaded, — kõige selle eest sada naela.»

Ka Phoebus de Chäteaupers lõpetas traagiliselt: ta abiellus.

490

IV. QUASIMODO ABIELU

Nagu äsja öeldud, oli Quasimodo mustlasneiu ja ülemdiakoni surmapäeval Jumalaema kirikust kadunud. Keegi teda enam ei näinud, ei teatud ka, mis temast oli saanud.

Ööl pärast Esmeralda hukkamist võtsid timukasula-sed võllast ta laiba ja viisid selle, nagu tavaliselt, Montfauconi keldrisse.

Montfaucon oli Sauvali järgi «kuningriigi kõige vanem ja uhkem võlilasammas». Temple'i ja Saint-Martini eeslinna vahel, umbes sada kuuskümmend sülda Pariisi kindlusmüürist eemal, Courtille'st aga mõne noolelennu kaugusel, asetses ühe lausiku künka harjal, mis siiski nii kõrge oli, et seda võidi näha mõne penikoorma kauguselt, üks imelikku vormi ehitus, mis veidi meelde tuletas kelti kromlekke ja kus samuti inimohvreid toodi.

Kujutlege lubjamäe harjal suurt kivist pikergust kasti, mis on viisteistkümmend jalga kõrge, kolmkümmend lai ja nelikümmend pikk ja millel on uks, välistrepp ja platvorm. Sel platvormil on kuusteistkümmend tahumata kivist jämedat kolmekümne jala kõrgust sam-mast, kõik reas kolmel massiivse aluse küljel. Kõigi sammaste ülemised otsad on üksteisega ühendatud tugevate taladega, mille küljes väikeste vahemaade järel ahelad ripuvad; iga ahela küljes on luukere. Siinsamas lagendikul on kivist ristisammas ja kaks teisejärgulist võllast, mis peamise võlla kõrval on nagu ta väikesteks võsudeks. Kõige selle kohal üleval taevas tiirleb alati vareste kari. See on Montfaucon.

Viieteistkümnenda sajandi lõpul oli see 1328-ndal aastal püstitatud hirmuäratav võllas juba kaunis laostunud, ta talad mädanenud, ahelad roostetanud, sambad hallitusest rohelised. Tahutud aluskivid olid juba viltu vajunud ja platvormil, mida inimese jalad ei puudutanud, kasvas rohi. See ehitus moodustas taeva taustal jubeda silueti, eriti öösel, kui kuuvalgus pleekinud kolpadele langes ja õhtutuul ahelaid ja luukeresid klõbistas, neid hämaras õõtsutades. Sellest võllast jätkus et kõiki ümberkaudseid kohti jubedaks muuta.

Kivist kast, selle vastiku ehituse alusmüür, oli seest

491

õõnes. Seal asus avar kelder, mida pealt kattis vana katkine raudvõre. Sinna ei visatud üksnes inimeste jäänuseid Montfauconi ahelate küljest, vaid ka teiste õnnetute korjuseid, kes olid üles poodud mujal Pariisi võlla-sammastel. Sinna sügavasse luukambrisse, kus nii palju inimesi ja nii palju kuritegusid on põrmuks kõdunenud, on rohkel arvul oma kondid toonud ka paljudki selle ilma suured ning paljudki süütud, alates süütult surmamõistetud Enguerrand de Marignyga *, kes oma laibaga Montfauconi sisse pühitses, ja lõpetades admiral Colignyga *, kes sinna viimasena paigutati ja kes samuti oli süütu.

Mis puutub Quasimodo salapärasesse kadumisse, siis on meil korda läinud teada saada ainult järgmist.

Kui aastat kaks või poolteist pärast sündmusi, millega see jutustus lõppes, Montfauconi keldrisse mindi otsima Olivier le Daimi laipa, kes paar päeva enne seda üles oli poodud ja keda Charles VIII armulikult nõus oli maha matta laskma Saint-Laurent’i kalmistule veidi paremasse seltskonda, leiti kõigi jälkide luukerede keskelt kaks skeletti, millest üks nii kummaliselt teist kaisutas. Uks neist oli naise oma ja selle küljes olid veel säilinud mõned valged olnud riidehilbud, kaelas aga olid tal loorberiseemneist keed ja roheliste klaashelmestega tikitud lahtine siidkotike, mis oli tühi. Neil esemetel pidi küll nii vähe väärtust olema, et timükaski neist ei hoolinud. Teine, kes teda kõvasti kaisus hoidis, oli mehe luukere. Võis näha, et tal oli kõver selgroog, pea aga sügaval abaluude vahel ning üks jalg teisest lühem. Kuid kõik selgroo lülid ta kukla kohal olid terved, millest võis kindlasti järeldada, et ta polnud poodu. Mees, kellele need luud kuulusid, oli järelikult siia tulnud ja siin ka surnud. Kui teda teise luukere küljest, mis tal kaisus oli, taheti lahti kiskuda, varises ta põrmuks.

MÄRKUSED

Lk. 6 Vanalinna, Ülikoolilinna ja Uuslinna kolmekordses vööndis. — Keskaegne Pariis koosnes nimetatud kolmest linnaosast.

... pikardlaste ega burgundlaste kallaletung... — Pikar* dia ja Burgundia, varasel keskajal sõltumatud maad, olid Prantsuse kuningatega korduvalt sõjajalal ning ründasid Pariisi.

... sõlmida abielu dofääni ja Flandria Marguerite'i vahel. — Dofään — Prantsuse kuninga vanima poja tiitel alates 1349. aastast, mil Dauphine liideti Prantsuse kuningriigiga. Flandria e. Austria Marguerite (1480—1530) — Austria ertshertsogi, hilisema Saksa-Rooma riigi keisri Maximilian I (elas 1459—1519) tütar, kes määrati kaheaastaselt Louis XI poja CharlesM (kuningana Charles VIII) mõrsjaks ning kasvatati Prantsuse õukonnas. Jean de Troyes — XV sajandi prantsuse ajaloolane ning kirurg.

Narripidu — keskaegne karnevaililaadne rahvapidustus 28. detsembril, 1. ja 6. jaanuaril, mille puhul muude ülemeelikute naljade hulgas valiti narride paavst, kelle juhtimisel peeti jumalateenistust parodeerivaid talitusi.

Lk. 7 Prevoo — mitmesuguste sõjaväeliste või tsiviilametnike tiitel. Pariisi prevoo asendas pealinnas kuningat kui kõrgeimat kohtunikku ning poliitilist võimukandjat. Prevotee — vastav ametiasutus.

Sauval, Henri — Pariisi jurist, teose «Vana ja uus Pariis» (1654) autor.

Lk. 8 Konnetaabel — algselt Frangi kuningate «tallikrahv», s. o. talliülem, hiljem kõrgeim sõjaväeülemus Prantsusmaal.

Lk. 9 Pharamond — frankide pealik V sajandist.

493

Ravaillac, François (1578—1610) — kuningas Henr mõrvar, jesuiitide käsilane. Tema kaaslasi peetakse Jus-tiitspalee tulekahju süüdlasteks.

Théophile — Théophile de Viau (1590—1626) — prantsuse vabamõtlejast luuletaja.

Lk. 10 Philippe lius — Prantsuse kuningas a. 1285—1314. Robert Vaga — Prantsuse kuningas a. 996—1031. Helgaldus (surn. 1048 [?]) — eelmise nõunik, teose «Kuningas Robert Vaga» autor.

... kus Louis Püha «oma abielu sõlmis»... — Prantsuse

kuningas Louis IX (valitses 1226—1270) tunnistati katoliku kiriku poolt pühakuks. Ta abiellus Provence'i krahvi tütre Marguerite'iga, aga mõrsja alaealisuse tõttu vormistati see abielu alles palju aastaid hiljem. Joinville, Jean (1224—1317) — Louis IX nõunik, memua-rist.

Keiser Sigismond (ka Sigismund või Siegmund) — Saksa-Rooma riigi keiser ja Ungari ning Tšehhi kuningas (elas 1368—1437).

Charles IV — Prantsuse kuningas a. 1322—1328. John Maata — Inglise kuningas a. 1199—1216. Charles VI — Prantsuse kuningas a. 1380—1422. ... kiviplaat, millel Marcel dofääni juuresolekul mõrvas Robert de Clermont'i ja Champagne'i marssali... — Pariisi kaupmeeskonna vanem Etienne Marcel oli 1356—1358 Pariisi kaupmeeste ning käsitööliste ülestõusu juht. Ülestõusu käigus said surma nimetatud isikud dofääni lähi-kondlastest.

... vastupaavst Benedictuse bullad puruks kisti... — Lõhe ■tõttu katoliku kirikus valisid paavsti vastased 1378. aastal vastupaavsti, kelle asukoht oli Avignoni linn Lõuna-Prantsusmaal. Vastupaavst Benedictus XIII valitses 1394—1424.

Saalomon — Iisraeli kuningas (1018—975 e. m. a.), legen-B daarne oma tarkusega.

Lk. 11 Brosse, Jacques de — Pariisi arhitekt, ehitas muude ava-1 like hoonete hulgas Saint-Gervaise'i kiriku portaali ja pärast 1618. aasta tulekahju juhtis Justiitspalee osalist taas-« tärnist.

Gargantua — François Rabelais' (1483[?]—1353) romaanil «Gargantua ja Pantagruel» hiiust peategelane.

494

Karl Suur — frankide kuningas aastast 768, Saksa-Rooma riigi keiser a. 800—814. Lk. 13 «... nende hääled on veel teravamad kui nende mütsid!» — Viide sellele, et lauljad olid kastraadid. Pariisi nael — keskaegne Pariisis münditud rahaühik, jagunes 20 sol'iks, mis omakorda jagunes 12 teenariks. Eri aegadel väga erineva väärtusega.

Söör — kõrgaadli tiitel (kuninga üttamistiitlina sire); siin kodanlast kõnetades on seda tarvitatud irooniliselt.

Lk. 14 «Ses poes käib kõik neljakaupa... Neli rahvust, neli fakul-teeti, neli püha, neli prokuraatorit, neli elektorit, neli raamatukoguhoidjat.» — Poeks on irooniliselt nimetatud ülikooli, kus tol ajal jagati üliõpilased nelja «rahvusse»: Prantsusmaa, Inglismaa, Normandia ja Pikardia; Charles VI ajal asendati Inglismaa Saksamaaga. Neli iakul-teeti: vabade kunstide, teoloogia, õigusteadus- ja arstiteaduskond. Neli püha: 6. ja 28. jaanuar, 25. august ja detsembri lõpp. Prokuraatorid — ülikooli majandusametni-kud. Elektorid — «rahvuste» vanemad, kes valisid ka rektori. Raamatukoguhoidjad — Pariisi ülikooli koosseisus oli neli vannutatud raamatukoguhoidjat, kelle ülesandeks oli raamatuid osta, müüa ja kopeerida lasta. ... kasvatas mõttes seda raskust kiiruse ruuduga... — Tegemist on anakronismiga: gravitatsiooniseaduse sõnastas Newton alles 1687. aastal.

Lk. 15 Dekretist — kanoonilise õiguse õppejõud tollases ülikoolis. Vt. ka märkus lk. 137 juurde.

Lk. 17 Kunstide meistrid — nn. vabade kunstide (artes liberales) õpetajad. Nimetus «vabad kunstid» pärineb Roomast, kus niiviisi nimetati oskusi ja teadmisi, mis väärivad vaba meest, vastandina orjade madalamatele oskustele. Keskajal, umbes V sajandi alguseks, fikseerus neid seitse: grammatika, dialektika (s. o. loogika), retoorika, aritmeetika, geomeetria, muusika ja astronoomia. «Nagu Veneetsia doodžil, kes merepulma sõidab.» — VIII—XVIII sajandini oli Veneetsia vabariigi eesotsas eluks ajaks valitav doodž. Alates X sajandist pühitseti doodži kihlust merega, mis pidi sümboliseerima vabariigi tihedat seost merega. Taevaminamisepühal (kevadine ristiusu püha) sõitis doodž koos kõrgete ametnikkude ja vaimulikkudega merele, kus ta vastava tseremoonia saatel

495

heitis merre kihlasõrmuse.

Glatigny tänav — lõbutüdrukute tänav keskaegses Parii-sis.

Lk. 20 Gringoire, Pierre (1475L?]—1538 v. 1539) — prantsuse kirjanik, moraliteede, sotiide (narrimängude) ja farsside autor.

Lk. 21 Corneille, Pierre (1606—1684) — prantsuse klassitsistliku tragöödia suurim esindaja («Cid», «Horace», «China» jt.).

Lk. 23 Passioon — keskaegne näidend, mille teemaks on Jeesuse kannatamine ja surm (kannatusmäng).

Lk. 25 Golkonda — muistne linn Hindustanis (Indias).

Trapesund — Türgi* linn Musta mere lõunakaldal.

Lk. 29 Petard — lõhkeainega täidetud raudpomm, mida kasutati kindlusväravate, püsttarade jm. purustamiseks. ... kuulsa serpentüni põmakas, mis Pariisi piiramise ajal, pühapäeval 29-ndal septembril 1465... — Serpentiin — keskaegne kahuriliik. Mainitud episood on Louis XI ja Burgundia hertsogi Charles Südi vahelisest sõjast. Ariadne lõngakera — Ateena kuninga poja Teseuse (kreeka müt.) üheks kangelasteoks oli koletise Minotauruse tapmine Kreeta saarel asetsevas Labürindis (palee, millestj käikude keerukuse tõttu oli võimatu välja pääseda). Ки-Я ñingas Minóse tütar Ariadne andis sangarile lõngakera.B mille abil Teseus pääses taas välja.

Lk. 30 La Fontaine, Jean de (1625—1695) — prantsuse XVII sa-J jandi valmikirjaniik. On kirjutanud ka näidendeid.

Lk. 31 Priimas — Lyoni ülempiiskopile annetas paavst 1079. aas-Я tal gallialaste priimase tiitli, millega temast juriidiliselt^ sai Prantsuse ülempiiskop.

Louis XI Prantsuse kuningas a. 1461—1483, sundis reЩ vajõul kuulekusele suurvasalle, kelle omavahelised võitlu-fl sed lõhestasid Prantsusmaad.

Charles Südi — Burgundia hertsog, oli Louis XI kardetavaim võistleja ja alustas 1404. aastal kuninga vastu ava-Я likku sõda. Sai surma otsustavas Nancy lahingus. Skülla ja Harübdis — antiikajal nimetati nii vastamisi asuvat kari ja neelukohta Sitsiilia väinas. Homerose lugu-laulus «Odüsseia» on need kujutatud koletistena, kellel käest kangelane Odüsseus vaevu pääseb, jäädes aga ilmal laevast ja kaaskonnast.

... kes juba alla olid neelanud nii Nemours'i hertsogi kui

496

ka Saint-Poli konnetaabli. — Nemours'i hertsog oli üks kuningavastase kõrgaadli organisatsiooni Rahva Hüvangu Liiga juhte, kes hukati a. 1477. Saint-Poli konnetaabel — sama liiga liige. Oli vaheldumisi Charles Südi ja Louis XI poolehoidja. Vangistati Charles'i poolt ning anti kuninga võimusesse, kes laskis ta 1475. aastal riigireeturina hukata. ...paavst Benedlctus XII..., kes oma tiaarale veel kolmanda krooni lisas. — XII sajandil lisas paavst

Alexander III oma tiaarale kuldse kuningakrooni paavsti suveräänsuse sümbolina; Bonifacius VIII lisas teise, mis sümboliseerib paavsti vaimulikku ja ilmalikku võimu; Benedictus XII (1334—1342) lisas kolmanda. Kroonid sümboliseerivad «kolme kirikut» — kannatavat, võitlevat ning võidukat.

Lk. 33 ... «hea kokkulepe» Austria hertsogi ja Prantsusmaa kuninga vahel; või kuidas suhtub Inglise kuningas sellesse, et tema tütar ära põlati... — Louis XI keeldus oma poega naitmast Inglise kuninga Edward IV (valitses 1461— 1483) tütrega, nagu Edward IV soovis. «Hea kokkulepe» viitab Louis XI kavatsusele naita dofään Austria ertshert-sogi Maximiliani tütre Marguerite'iga. Coictier (ka Coitier), Jacqucs — Louis XI ihuarst ning astroloog (surn. 1505 [?]).

Lk. 34 Paater issandas — tiitel, mis omistati piiskoppidele, mõnede! ajajärkudel ka kardinalidele.

Kuldvillaku Ordu kantsler — Kuldvillaku Ordu asutas Burgundia hertsog Philippe III 1429. aastal, hiljem oli Kuldvillaku orden Hispaania kõrgeim aumärk: kuldne jää-rakuju punase lindi küljes. Kuldvillaku Ordu nõukogu esimeest nimetati kantsleriks. Lk. 35. Saint-Simon, Louis de (1675—1755) — Prantsuse poliitik ning memuarist. Tema «Memuaarid» (1756—1758) on tolle ajastu ajaloo põhiliseks allikteoseks.

«...poe sildil kolm ketti.» — Keskajal oh tavaks kujutada sildil mingit embleemi ilma omaniku nimeta.

Lk. 36 Commines (ka Commynes) (1445—1509) — prantsuse ajaloolane, kelle memuaarid käsitlevad Louis XI ja Char-Jes VIII valitsemisaega.

Lk. 43 ...nii õnnelik kui Agamemnon Timantese pildil, sest sellel oli tooga, millesse ta oma pea võis mähkida. — Timantes — vana-kreeka kunstnik V sajandist e. m. a.

497

Tema pildil «Ifigeneia ohverdamine» on kujutatud Trooja vastu sõjateele asunud kreeklaste ülemjuhatajat Aga-memnonit tapmas oma tütart Ifigeneiat, kelle ta pidi ohverdama solvatud jumalatari Artemise (jahijumalanna) lepitamiseks. Õuduses katab isa toogaga oma näo. Lk. 44 Naispaavst — mõnede kloostrikroonikate järgi on Leo IV (847—855) ja Benedictus III (855—858) vahepeal olnuä; paavstitroonil Johanna-nimeline naine, kes valitsenud Johannes VIII nime all.

See kutsus välja säärase naerupuhangu, et Homeros oleks kõiki neid matse pidanud jumalateks. — Kreeka mütoloogia sepisejumal Hefaistos tabas oma naise, armastusjumalanna Afrodite sõja- ja tulejumal Aresega. Ta sulges patustajad ülipeenesse nähtamatusse võrku ja kutsus siis kõik jumalad neid vaatama. Saabunud olümplased pahvatasid rõkkavalt naerma («Odüsseia», VIII, 266—327). Sellest episoodist tuleneb väljend «homeeriline naer».

Lk. 45 Pilon, Germain (1535—1590) — prantsuse kujur, kelle skulptuuridega on kaunistatud Francois I ja Henri II mausoleumid.

Teniers, David (1610—1690) — flaami maalikunstnik, kujutas oma piltidel sageli külaelu ja kirmaseid. Rosa, Salvatore (1615—1673) — itaalia maalikunstnik, XVII sajandi silmapaistev batalist.

Lk. 46 Sauveur, Joseph (1653—1716) — prantsuse füüsik, kuulus akustikuna.

Biot, Jean Baptiste (1774—1862) — prantsuse füüsik ning astronoom.

«Hoidke end, rasedad naised!» — Ebausu kohaselt pidi rase naine hoiduma vaatamast inetuid inimesi, sest vastasel korral võis laps sündida inetuna.

Lk. 49 Tours'i nael — Tours'is mündidud raha, mille väärtus oli 80% Pariisi naelast.

Lk. 52 «... Homeros on kreeka külasid mööda kerjamas käinud ja Ovidius Naso moskvalaste juures pagulasena surnud!» — Vastavalt legendile hankis pime Homeros endale ülalpidamist rändlaulikuna. Ovidius (43 e. m. a. — 18) — rooma luuletaja, pagendati imperaator Octavianus Augustuse poolt 8. aastal Musta mere rannikule Tomi linna (praegune Konstantsa Rumeenias), kus ta suri. Moskvalast kasutab Hugo venelase tähenduses. Ovidiuse eluajal sellist

498

nimetust loomulikult ei tuntud, sest Moskvat mainitakse kroonikates esmakordselt aastal 1147.

Lk. 57 Püha Vallier — prantsuse prelaat III saj. Hukati pärast kohutavat piinamist vandaalide poolt. Montfaucon — keskajal väljaspool Pariisi piire asetsev küngas, millel seisis XIII sajandil ehitatud võllas.

Lk. 61 Peruu kuld — viide sellele, et Peruu on sajandite vältel olnud kuulus suurte kulla- ja hõbedakaevandustega. ...polnud muud kui saledad liiliad... — Alates Louis Vll-st olid Prantsuse kuninga vapil stiliseeritud liiliakujutised.

Lk. 63 Mustlaste hertsog — keskajal olid mustlased mõnel määral organiseerunud vennaskondadeks, mida valitsesid liikmete seast valitud hertsogid, krahvid jne. Argoo kuningriik — Argoo — sulide keel. Pariisi sulid ja kerjused koondusid keskajal nn. Imede Öue, mis oma nimetuse sellest on saanud, et seal jalutud käia ja pimedad näha võisid. Argoo oli üks Imede Oue asukate «kuningriikidest», s. o. rühmitustest; nimetus on moonutus sõnast Araabia.

Lk. 64 Galilea keisririik — samuti Imede Oue rühmitus. Nimetus on tuletatud sõnast «galeer», laev, millel olid sõudjaiks sunnitöölised.

...rohkem küünlaid põles kui Sainte-Genevieve'i säilme-kirstul katku ajal. — Genevieve (püha Jenoveeva) — naispühak, Pariisi kaitsja, kelle säilmeid taotseti raskete hädade puhul (katk, vaenlaste kallaletung jne.) kanda mööda tänavaid, kusjuures usklikud asetasid kirstule põlevaid küünlaid.

Vioola, rubeba, ribeka — keskaegsed viiulitaolised keelpillid.

Lk. 68 Tsölestiinid — paavst Celestinus V poolt a. 1251 asutatud mungaordu.

Lk. 71 «Mis teha puhkepaigas muud kui mitte unistada?» — Tsitaat La FontaineM valmist «Jänes ja konnad». Flamel, Nicolas (1330 [?]—1418) — Pariisi ülikooli raamatukoguhoidja ning oma ajastu tunnustatuim alkeemik. Hermeetikud — alkeemikud. Nimetus on tuletatud legendaarse Hermes Trismegistose («kolm korda suur») nimest; algselt egiptuse kuujumala nimetus kreeklastel.

Lk. 72 Belleforet, Francois de (1530—1583) — ajaloolane.

499

Corrozet, Gilles (1510—1568) — ajaloolane ning luuletaja kaasaegse Pariisi elu kirjeldaja.

Lk. 74 Elav Vulcanuse kolmjalg — Vulcanus oli rooma tule jumal, kellele loomi kolmjalal põletusohvriks toodi.

Lk. 75 Paabeli torn — viide piibli legendile keelte tekkimises Paabeli tornina on tuntud Babüloonia pealinnas Babülo nis asetsev võimas torntempel, tolle ajastu ehituskuns suurim saavutus. Piibli järgi kavatsesid inimesed ehitad taevani ulatuva torni, mis aga ei õnnestunud, sest juma segas ehitajate keelemurded.

Lk. 77 Pandemoonium — põrgu valitsuspalce, kõigi deemonit asupaik XVII sajandi inglise kirjaniku J. Miltoni poeemi «Kaotatud paradiis».

Lk. 78 «... küllap see on mõni sikk.» — Ebausu järgi esines saa tan nõiasabateil siku kujul.
Lk. 79 ... Michelangelo juurest Callof juurde laskunud. — Michelangelo (1475—1564) — itaalia renessansi kujur, lõi võim said monumentaalseid skulptuure; Callot, Jacques prantsuse XVII sajandi kunstnik, grotesksete gravüürid meister.
Lk. 80 Benserade, Isaac (1613—1691) — Louis XIV õuelaulik
Stradivarius, õieti Stradivari, Antonio (1644—1737)
itaalia kuulsaim viiulimeister. Lk. 82 Aisopos (VI s. e. m. a.) — Früügia (Väike-Aasia riik
antiikajal) päritoluga kreeka valmikirjanik.
Mercurius — kaubanduse-, pettuse- ning vargusejumal
rooma mütoloogias.
Lk. 83 Selle santkonna ümarlaua keskel valitses Clopin Trouille-fou selle nõukogu doodžina, selle peerkonna kuningana, selle konklaavi paavstina... Ümarlaud — keskaegses rüütliluules esineva keldi kuninga Arthuri (VI s.) õukonnas moodustasid 12 teenekamat rüütlit ümarlaua (istuti ümmarguse laua ümber, et kfllelgi poleks olnud vaja asetuda vähem väärikale paigale laua tagumises otsas). Peerkond — peeride kogu; keskajal nimetati pee-rideks suurvasalle, XIX sajandil aga riigi esinduskogu ülemkoja liikmeid. Konklaav — kardinalide kogu, kes ka paavsti valib.
Lk. 86 Marcus Valerius Martialis (43—104) — rooma luuletaja, satiiriliste epigrammide autor.
500
Lk. 88 Burington, John (1743—1827) — inglise ajaloolane, keskaja uurija.
Lk. 93 Despréaux — Boileau-Despréaux, Nicolás (1636—1711) — prantsuse kriitik ning luuletaja.
Lk. 94 ... raudkahvli pöörast klõbinat... — Ilmne anakronism, sest kahvel oli veel XVI sajandil haruldane luksusese.
Lk. 99 Dom — vaimulike, eriti benediktiinide (vanim läänemaine mungaordu) kõnetusnimi.
Cicero «Kohustused» — kolmest raamatust koosnev moraalifilosoofiline traktaat, pühendatud autori pojale Mar-cusele.
«See on ladina keele sõna ja tähendab päikest.» — Tegelikult on Phoebus (= Foibos) kreekakeelne sõna ning tähendab «särav». Kreeka mütoloogias oli Foibos üks . Apolloni lisanimesid.
Lk. 100 Mikromegas — (kreeka k. väike-suur) Voltaire'i samanimelise jutustuse hiiust peategelane.
Lk. 101 Philippe Auguste — Prantsuse kuningas a. 1180—1223.
Lk. 102 «Romancero» — hispaania XIII—XVI sajandi rahvalaulude (romansside) ja poeemide kogumik, välja antud XVI sajandil.
Childebert — Frangi kuningas a. 511—558. Riigiõun — väärismetallist kera ristiga, üks kuningavõimu embleeme.
Lk. 103 Petit-Bourboni loss — Bourbonide dünastiast Prantsuse kuningate residents kuni 1527. aastani.
Lk. 105 ...Caterina di Medici palvelas ja mis kaks sajandit hiljem sundisid seda piinatud ja virildatud kunsti lõplikult hinge heitma Dubarry buduaaris. — Viide prantsuse aristo-kraatliku kunsti hääbumisele, mis algas XVI sajandi teisel poolel Caterina di Medici

regendiks oleku ajal ning jõudis lõpule XVIII sajandil. Madam Dubarry (1743— 1793) — Louis XV favoriit.

Mirabeau, Honoré Gabriel Riquetti (1749—1791) — Prantsuse kodanliku revolutsiooni algperioodi poliitikategelane, suurkodanluse huvide esindaja.

Vitruvius, Marcus (I s. e. m. a.) — rooma arhitekt, teose «Arhitektuurist» autor.

Vignola — õieti Giacomo Barozzi da Vignola (1507— 1573) — silmapaistev itaalia arhitekt, tegutses kuningas Francois I valitsemise ajal mõnda aega Prantsusmaal.

501

Partenon — jumalanna Pallas Atena tempel Ateenas, ehitatud a. 447—438 e. m. a.

Cenalis, Robert (surn. 1570) — prantsuse piiskop ning ajaloolane. Ta tähtsaim teos on «Gallia ajalugu» (1557). ... Efesose Diana templiga... mis Herostratose surematuks tegi... — Efesos — muistne kreeka linn Väike-Aasia läänerannikul kuulsa Artemise (Diana, s. o. jahijuma-lanna) templiga, mida loeti antiikajal üheks seitsmest maailmaimest. Et jäädvustada oma nime ajaloos, süütas kreeklane Herostratos 356. a. e. m. a. templi põlema. Lk. 106 William Vallutaja — William I, Inglise kuningas a. 1066— 1087.

Lk. 107 Gregorius VII — Rooma paavst a. 1073—1085. Lk. 110 Vitoria — linn Põhja-Hispaanias kuulsa XII sajandi ehitatud katedraaliga.

Vitre — linnake Loode-Prantsusmaal Jumalaema kirikuga XV—XVI sajandist.

Nordhausen — linn Lõuna-Saksamaal katoliikliku toomkirikuga.

Lk. 111 Charles V — Prantsuse kuningas a. 1364—1380.

Julianus Taganeja — Rooma imperaator a. 361—363. Algselt kristlane, loobus Julianus ristiusust ning üritas taastada riigis vana rooma usku.

Lk. 112 ...kuhu Julianus oma termid oli ehitanud. — Julianus oli enne imperaatoriks saamist Gallia asehaldur ning elas IV sajandi 50-ndatel aastatel Pariisis, kus ta laskis ehitada rooma saunad (termid), milles leidusid ruumid ka võimlemise, raamatukogu ja vaidluskoosolekute jaoks. Sorbonne — Pariisi ülikooli ebaametlik nimetus Louis Püha kaplani ja pihiisa Robert de Sorboni järgi, kes rajas ülikooli juurde iseseisva kolleegiumi vaeste teoloogiaüli-õpilaste jaoks. Samades hoonetes paikneb praegu suur osa Pariisi ülikooli teaduskondadest.

Lk. 115 Favny, Andre — rea Pariisi ajalugu käsitlevate teoste autor. Elas XVI sajandi teisel poolel. Pasquier, Etienne (1529—1615) — õigusteadlane, Prantsusmaa XVI sajandi ajalugu käsitleva teose «Uurimusi Prantsusmaa kohta» autor.

Lk:-118 Kolledžid (kolleegiumid) — siin tähenduses: vaimulikule võimule alluvad kinnised õppeasutised.

Lk. 120 ...sinna sohu meelitas Camulogenes Caesari... — Gallia

502

hõimu pariiside pealik Camulogenes võitles Julius Caesari vastu. Langes Lutetiat (Pariisi vana nimi) kaitstes 52. aastal e. m. a.

Lk. 122 Chambord — kuulus renessanss-stiilis loss XVI sajandist Loir-et-Cheri departemangus Orleans'ist lõunas. Alhambra — XIII—XIV sajandil ehitatud loss ning ehi-tiste ansambel Granadas Hispaanias. Keskaja mauri ehituskunsti haruldane mälestusmärk.

Lk. 123 Bastille — endine kindlus Pariisis (ehitatud 1370—1382); muudeti peatselt riiklikuks vanglaks. Daidalose aed — Daidalos — legendaarne ehitusmeister (kreeka müt.), tema kuulsaima ehitise Kreeta saare Labürindi järgi nimetab Hugo labürinti Daidalose aiaks.

Lk. 127 Vennad Mignard'id — kaks prantsuse XVII sajandi maalikunstnikku.

Lk. 128 Rooma Püha Peetruse toomkirik — itaalia renessansi arhitektuuri suurepärasemaid mälestusmärke, mille XVI—XVII sajandil ehitasid Bramante, Raffael, Michelangelo jt. Colosseum — antiikaja suurimaid amfiteatreid (Roomas), umbes 50 000 istekohaga, ehitatud I sajandil.

Lk. 129 ... niisama vähe ühist on kui III aasta konstitutsioonil Minose seadustega... — Minos oli Kreeta saare võimas valitseja ning seaduseandja (kreeka müt.). III aasta konstitutsioon — 22. VIII 1795 kehtestatud põhiseadus, mis kindlustas kodanliku kontrrevolutsiooni võidu rahva üle. «Messidori maitse» — Messidor — kümnes kuu prantsuse revolutsioonikalendris (19. juunist 18. juulini). Messidori maitse all on mõeldud jakobiinide diktatuuri ajajärgu arhitektuuri, milles matkiti vana-rooma ehituskunsti ja taotleti ühtlasi võimsat monumentaalsust. Soufflot, Jacques (1709—1780) — prantsuse arhitekt, kelle ehitatud on valdav osa Panteonist. Lk. 133 Pierre d'Ailly — prantsuse teoloog ning kardinal (1350— 1420).

Lk. 135 Floriin — münt, millel oli liilia (fleur-de-lis), s. o. Prantsuse kuninga vapi kujutus.

Flegetoni jõgi — (kreeka k. flegeton — lõõmav) manala jõgi, millel voogasid tulilained (kreeka müt.). Lk. 137 ... nimetavad «Ülikoolilinna kuuendaks rahutuseks». —

Aastaarv 1463 on ekslik. 11. V 1453 tekkis kokkupõrge sõdurite ja üliõpilaste vahel, keda rektor oli vabastanud

503

vanglast, sest privileegide järgi ei allunud üliõpilased linna kohtule. Kokkupõrke ohvrite matuste puhul tekkis mainitud «kuues rahutus». Säärastes kokkupõrgetes kajastus võitlus Parlamendi (ülemkohtu) ja ülikooli vahel. Kanooniline õigus — kirikuõigus, mille aluseks olid kiriku eeskirjad (kaanonid) ja paavstide dekretaalid (käskkirjad).

Kontsiili-isa — piiskop, kes kuulub kontsiiliumi (kirikli-kusse nõukogusse).

Lk. 138 Magister Sententiarum — Petrus Lombarduse (surn. 1164) hüüdnimi. Ta oli oma ..aja kuulus skolastik, Pariisi piiskop ning vaimulik kirjanik. Ta peateos on neljast raamatust koosnev sententside raamat. Hispalis — praegune Sevilla.

Gratianuse dekretaalide kogu — Bologna munga Gratia-nuse teos «Decretum Gratiani» (1145), mis sisaldab kanoonilise õiguse aluseid ning moodustab katoliku kiriku seaduste kogu («Corpus Juris canonici») esimese osa. Gregorius IX kogu — paavst Gregorius IX (1227—1241) dekretaalide kogu, mis koosneb viiest raamatust, avaldati ta ametisoleku ajal.

Honorius III epistel «Super spécula» — paavst Hono-rius III (1216—1227) ühe bulla algussõnad.

Lk. 141 Quasimodo — esimene pühapäev pärast lihavõttepühi. Eelmises peatükis kirjeldatud leidlapse lugu toimub sel päeval. Sel pühapäeval algab missa sõnadega «quasi modo geniti infantes» (otsekui praegu sündinud lapsukesed). Ladina keeles tähendab see ka veel «peaaegu». Le Daim (ka le Dain), Olivier — õige nimega Olivier Neoker, astus Louis XI teenistusse 1469. aasta ümber, tõusis habemeajajast kuninga mõjukaks nõuandjaks ja soosikuks. Poodi a. 1484.

Lk. 144 Hobbes, Thomas (1588—1679) — Inglise riigimees ning materialistlik filosoof.

Lk. 147 ...Astolfo elavast pronksist jubeda hipogreifi seljas. —

Itaalia kirjaniku Lodovico Ariosto (1474—1533) eeposes «Raevunud Orlando» sooritab rüütel Astolfo hipogreifil (tiibadega hobune) sõite kuule, paradiisi ja põrgusse.

Lk. 150 Paulus Diaconus (740—801) — lombardia ajaloolane.

Lk. 151 Saint-Hilaire (surn. 367) — pühakuks tunnistatud Poitiers' piiskop.

504

Saint-Martin (surn. umb. 396—400) — Tours'i piiskop, eelmise õpilane.

Lk. 152 Averroes (araabia keeles Ibn Ružd) — araabia arst ning filosoof, Aristotelese kommenteerija (surn. 1198). Guillaume de Paris (surn. 1248) — alkeemik, filosoof ning kirikukirjanik.

Seitsmejalgne küünlajalg — juutidel sümboolse tähendusega altariküünlajalg. Seitse on olnud idamaa rahvastel müstiliseks pühaks arvuks. Siin viide vana-idamaa teadusele.

Pütagoras (580 [?]—496 e. m. a.) — kreeka idealistlik filosoof ning matemaatik. Ta filosoofia põhiteesiks on, et arv on kõigi asjade algprintsiip. Sellest lähtudes lõi ta maa-ilmaõpetuse, milles mõõt ning harmoonia on ülimaks seaduseks.

Zoroaster e. Zarathustra — pärsia usundi rajaja, elas oletatavasti ajavahemikus 1000—500 e. m. a. Claude Pernelle — Nicolas Flameli abikaasa. Tarkade kivi — alkeemikute otsingute objekt, müstiline aine, mis pidi võimaldama kullategemist, elu pikendamist, haiguste ravimist jne.

Lk. 154 ...nii nekromantial, maagial, isegi valgel, sel kõige süütumal maagial... — Nekromantia — ennustamine väljakutsutavate surnute abil. Maagia — (kreeka k. mageia — maagide kunst), oletatav kunst saavutada soovitud tagajärgi üleloomulike olendite, surnute hingede või salajaste loodusjõudude abil. Maagia jõudis erilisele õitsengule keskajal, millal eristati valget (heade vaimude abil) ja musta (kurjade vaimude abil teostatavat) maagiat.

Lk. 156 Régnier, Mathurin (1573—1613) — prantsuse luuletaja, satiirik.

Lk. 157 Autuni Honorius — prantsuse XII sajandi teoloog ning filosoof.

Lk. 160 Tourangeau — Touraine'i elanik.

Asklepios — arstiteaduse jumal kreeka mütoloogias; siin tähenduses kuulus arst.

Jamblihhos — Aleksandria (neoplatoonikute) koolkonna filosoof IV sajandist. Lk. 161 Hippokrates — antiikaja suurim arstiteadlane, elas V sajandil e. m. a.

Mürrimeistrid — siin tähenduses arstid.

505

Lk. 162«. ..läbi koopa lugematute käikude roomanud, kui ma poleks kaugel enese ees pimeda käigu otsas näinud valgust, leeki.» — Viide Platonile, kes oma idealistliku õpetuse selgitamiseks võrdleb inimese elu koopasse suletud vangi omaga, kes asetatuna seljaga koopasuu poole, on suuteline nägema ainult varje, mis peegelduvad koopa tagaseinal.

Lk. 163 Epidauros — sadamalinn Lõuna-Kreekas, kuulsaks saanud läheduses asetseva Asklepiose templi tõttu. Kaldea — Babüloonia lõunaosa Pärsia lahest põhja pool, antiikne astroloogia ja astronoomia häll. Cathay — Hiina.

Hippokrates — siin arstiteaduse tähenduses. Urania — siin astroloogia või astronoomia tähenduses. Hermes — siin alkeemia tähenduses. Lk. 164 Idamaa impeerium — Ida-Rooma e. Bütsantsi riik, mi lakkas olemast türklaste vallutuse järel a. 1453. Saamuel (XI s. e. m. a.) — viimne Iisraeli kohtumõistj ning kuningas.

Herodotos (484 [?]—425 e. m. a.) — Vana-Kreeka suuri ajaloolane, «ajaloo isa».

Sikra — kuulus astmeline tempel vanas Kaldeas. Saalomoni tempel — nimetatud Iisraeli kuninga pool 965—925 e. m. a. ehitada lastud tempel Jeruusalemmas Vana-heebrea ehituskunsti suurim näidis. Orfeus — legendaarne laulik, kes laskus manalasse, e tagasi tuua oma surnud naist Eurüdiket. Võlunud lauluga allmaailma jumalad, saigi ta selleks loa, kuid ei täitnud esitatud tingimusi, mistõttu Eurüdike vari ei pääsenud manalast (kreeka müt.).

Lk. 167 ...näeks ingel Leegioni korraga oma kuut miljonit tiiba laiali sirutavat. — Viide saatana sõnadele piiblis: «Mu nimi on Leegion, sest meid on palju.»

Lk. 169 Karnak — küla Ülem-Egiptuses, mille juures asetsevad templivaremed II aastatuhandest e. m. a. Ramsese mausoleum — nn. Ramesseum Teebas Ülcm-Egip-tuses. Ehitatud kuningas Ramses II (1324—1258 e. m. a.) käsul.

Lk. 171 Zakerii — talupoegade ülestõus Prantsusmaal a. 1358.

Pragerii — reaktsiooniline feodaalide mäss kuningavõimu vastu a. 1440.

506

Liiga (liit) — Prantsuse ajaloos on tuntud rida poliitilisi liite, nagu Rahva Hüvangu Liiga, asutatud a. 1465 kuningas Louis XI despootia vastu; Püha Liiga, asutatud a. 1576 äärmuslike katoliiklike feodaalide poolt võitluseks hugenottide vastu, jne.

Lk. 172 Noa lugu — piiblis jutustatakse lugu ürgisast Noast, kes end purjuspäi oma laste ees paljaks ajas.

Lk. 173 Aishülos (525 [?]—457 e. m. a.) — vana-kreeka esimene suur tragöödiaautor, kelle teostest on säilinud seitse («Seitse Teeba vastu», triloogia «Oresteia» jm.).

Lk. 174 Feidias (V s. e. m. a.) — vana-kreeka klassikalise ajastu suurim kujur.

Lk. 175 ...sümboolne madu, mis Aadamast saadik vaimu tähistab, ajab täielikult ja tagasipöördumatult kesta. — Piibli järgi puges Saatan mao kesta ja keelitas sellisena esimese inimese naist Eevat sööma keelatud puu vilja.

Lk. 176 Korintose sammas — kreeka ehituskunstis umbes 400. aasta ümber e. m. a. kasutusele võetud sammas akantuse lehtedest ornamendiga kaunistatud kapiteeliga.

Lk. 177 ...impeerium, mis Aleksandri surmaga jagunes... — Viide Makedoonia kuninga Aleksander Suure (356— 323 e. m. a.) rajatud maailmariigi lagunemisele pärast ta surma.

Goujon, Jean — XVI sajandi prantsuse kujur ning arhitekt.

Palestrina — õieti Pierluigi, Giovanni (1515 [?]—1594), sünnikoha järgi nimetatud Palestrinaks, itaalia helilooja.

Panteon (kreeka k. kõigile jumalaile) — kuulus tempel vanas Roomas. 125. a. ehitati ümber kirikuks. Pariisi Panteon on 1764—1790 ehitatud kirik, mis 1791. aastast alates on prantsuse kuulsate meeste matusepaik (Voltaire, Rousseau, Hugo, Zola jt.). Lk. 178 Igal maal on oma Rooma püha Peetruse katedraal: Londonil oma, Peterburi! oma. — Autor mõtleb siin Londoni St. Pauli katedraali ja Kaasani kirikut Peterburis. Kaasani •kiriku arhitekt A. Voronihhin tegelikult ei matkinud Rooma Peetri kirikut, vaid andis ehitusele iseseisva arhitektuurilise lahenduse.

Vaadake Mazarini-aegset arhitektuuri, Nelja Rahva Kolleegiumi hoonet... — Kardinal Mazarini oli Louis XIV

507

valitsuse algul (1643—1661) tegelik valitseja. 166 asutas Mazarini Pariisis Nelja Rahva Kolleegiumi, kus oli õpilasteks ette nähtud 15 itaallast, 15 elsaslast, 20 flaarn last ja 10 russiljoonlast (Roussillon — keskaegne krahv kond Lõuna-Prantsusmaal, liideti kuningriigiga a. 1659)

Lk. 179 Glaber Radulphus (surn. 1050 [?]) — prantsuse kroonik kes käsitleb oma teostes Prantsusmaa ajalugu a. 900— 1046, kusjuures ta sageli kirjeldab mitmesuguseid imesid nagu tegelikult toimunud sündmusi.

Lk. 180 «Mahäbhärata» — vana-india eepos, ulatusega üle 100 000 kaksikvärsi, mis käsitleb peamiselt kahe hõimu võitlusi ning saatust; tekkeaeg umbes X saj. e. m. a. «Nibelungid» (õieti «Nibelungide laul») — keskaegne germaani eepos, tekkinud umbes XIII sajandil. Vjäsa — legendaarne india erak ning kirjanik, india vanima kirjandusliku mälestusmärgi, brahmiinide püha raamatu «Veddad» ja «Mahäbhärata» autor. Cheopsi

püramiid — suurim püramiid, ehitatud sellenimelise Egiptuse vaarao käsul III aastatuhandel e. m. a. Strassburgi katedraal — võimsamaid keskaja arhitektuuri mälestusmärke, ehitatud a. 1176—1439.

Lk. 181 Rétif de la Bretonne (1734—1806) — prantsuse romaanikirjanik.

«Entsüklopeedia» — valgustusajastu suurteos, mis ilmus materialistliku filosoofi Denis Diderot' (1713—1784) peatoimetusel a. 1751—1772. Oma aja progressiivset teadust esindav käsiraamat, mis kujunes tõusva kodanluse võimsaks relvaks, võitluses feodaalkorra vastu. «Moniteur» — 1789. aastal asutatud ajaleht, mis andis informatsiooni poliitilistest sündmustest. Restauratsiooni ajal valitsuse ametlik ajaleht.

Lk. 183 Tristan l'Hermite (ka L'Hermite või l'Ermite) — Louis XI ülemkohtunik, haruldaselt julm mees.

Lk. 185 «...tulevane kuningas Charles VII!...» — Prantsuse kuningas a. 1483—1498.

Lk. 198 Tántalos — Früügia (Vana-Kreeka riik Väike-Aasias) legendaarne kuningas, kes oli määratud manalas kannatama janu- ning näljapiina vee ääres, mis taganes ta huulte eest, ja viljapuude all, mille viljad ta käe eest tagasi tõmbusid (kreeka müt.).

508

Lk. 199 Saturnus — rooma jumalus, keda kujutati palja pealae ja pika valge habemega vööni alasti vanamehena. «... kroonimise ajal Reimsis ...» — Prantsuse kuningad krooniti Reimsis, viimane seal kroonitu oli «emigrantide kuningas» Charles X 1824. aastal.

Lk. 200 Preester Jan — legendaarne presbüter (kogudusevanem) Johannes, fantastilise idamaise riigi kuningas XII sajandil.

Lk. 208 «...võtaks isegi burgundlasel vee silma!» — Burgundia hertsogi Charles Südi ja Prantsuse kuninga Louis XI vahelise vaenu ja burgundlaste kallaletungide tõttu Parii-sile tähendas burgundlane tol ajal pariislastele julmuse ja verejanulisuse kehastust.

Lk. 211 Dominus —■ isand, samuti issand (lad. k.), vastava palve algussõna.

Lk. 221 Ses eas ei tunta halastust. — Tsitaat La Fontaine'i valmist «Kaks tuvi».

Lk. 227 Bartas, Guillaume du (ka Du Bartas ja Dubartas) (1544— 1590) — prantsuse luuletaja, harrastas keerukat sõnastust.

Lk. 230 Triton — merejumal Poseidoni poeg (kreeka müt.), keda kujutatakse inimese ülakehaga ja kala sabaga.

Lk. 236 Kvatembrid — kolm paastupüha igas veerandaastas.

Lk. 244 Diogenes (u. 404—323 e. m. a.) — kreeka filosoof, küünik, kes propageeris loomulikku eluviisi ning eitas igasuguseid seltskondlikke tavasid.

Püha Genesius — rooma miim (näitleja), kes suri 300. aasta ümber märtrina ja tunnistati hiljem katoliku kiriku poolt pühakuks; näitlejate patroon.

Admetos — legendaarne Traakia kuningas (kreeka müt.).

Lk. 245 «... paarkümmend Heraklese tükki...» — Viide kreeka

mütoloogilise kangelase kaheteistkümnele vägiteole. Lk. 252 Seneca (4. e. m. a. [?j — 65) — rooma filosoof-stoik ning

draamakirjanik, imperaator Nero kasvataja. Temalt on

säilinud mõned tragöödiad, nagu «Medea», «Phaedra» jt. Lk. 253 Perrinet Le Clerc — reetur, kes kättemaksuks kannatatud ülekohtu eest 1418. aastal avas burgundlastele ühe Pariisi värava, lastes nii vaenlased linna. Paar päeva hiljem leiti ta tapetuna.

Lk. 254 Doktor Faust (ka Faustus) (1480 [?]—1540 [?]) — saksa humanist, astroloog ning alkeemik. Paljude kirjandusteoste kangelane (Goethe, Lessing, Marlowe, Th. Mann).

509

Lk. 256 Manu (sanskr. k. inimene) — vana-india legendides inimsoo esiisa, kelle antud seadused olevat brahmaanid III sajandil e. m. a. üles kirjutanud.

Lk. 257 Córdoba mošee — a. 786—990 Lõuna-Hispaanias Córdoba linnas ehitatud mošee, alates a. 1238 kristlik katedraal. Mauride ehituskunsti kuulsamaid mälestusmärke.

Lk. 261 Kerberost ei saadud meekoogiga meelitada. — Vergiliuse «Aeneises» katsub Aeneas põrgukoera Kerberose valvsust uinutada meekoogiga (VI, 417 jj.).

Lk. 264 Traagiline koturn — vana-kreeka teatris kandsid näitlejad tragöödiate esitamisel kõrgete taldadega jalatseid, koturne, et näida suuremana tavalisest inimesest. Siin sõnamäng — Jehani jalavarjud on traagilises seisukorras.

Epikuros — kreeka materialistlik filosoof IV—III sajandil e. m. a. Epikurose õpetuse järgi on hing materiaalne ning surelik.

«... võib-olla oleks Diogenes just tema abil oma inimese leidnud.» — Pärimuste järgi otsis Diogenes laternaga päise päeva ajal Ateena turul inimest.

Lk. 266 Titus Maccius Plautus (250 [?]—184 e. m. a.) — rooma komöödiakirjanik. Tsitaat pärineb komöödiast «Asinaria».

Lk. 268 Mummol, Ennius — Burgundia sõjapealik VI sajandist. Võttis osa suurfeodaalide vahelistest sõdadest. Võitles algul Burgundia kuninga Gontrani vastu, läks hiljem tema poole üle. Kuningas laskis ta hukata, kuigi oli lubanud talle elu kinkida.

Lk. 270 Michael Psellos (ka Konstantinos) (1018—1078) — Büt-santsi riigimees ning kirjanik. Oli teenekas antiikfilosoofia uurija, on kirjutanud ka suure arvu teoloogilisi teoseid.

Servius, Maurus Honoratus — ladina grammatik IV sajandist, Vergiliuse kommenteerija.

Lk. 271 «Neetud trepp, mis isegi Jakobi redeli inglitel hinge välja võtaks!» — Piibli legendi järgi nägi ürgisa Jakob unes redelit, mis ulatus taevani ja mida mööda inglid üles ja alla käisid.

Lk. 272 Lullus, Raimundus (1235—1315) — hispaania kirjanik ning alkeemik. Ta raamat «Ars magna» («Suur kunst») on tähelepandavamaid skolastilisi teoseid.

Lk. 276 Ükssarv — muinasjutuline elajas põdra pea, elevandi jalgade,

510

hobuse keha ja metskuldi sabaga ning suure musta sarvega otsmikul. Lk. 278 Bertrand, Pierre (surn. 1349) — kirikutegelane, tunnustatud kirikuseaduseteadlane.

Priapus — algselt viljakuse, hiljem sugukihu jumal kreeka-rooma mütoloogias. Tsitaat pärineb Horatiuse satiiridest (I, VIII, 1).

Lk. 280 See meenutas don Juani võitlust Komtuuri raidkujuga. —

Kirjanduses korduvalt kasutatud motiiv: hispaania naistevõrgutaja don Juan läheb ülemeelikult tema poolt tapetud Komtuuri raidkujule kätt pakkuma ega suuda enam vaba-neda raidkuju haardest.

Lk. 291 Spire, Vindelin de (Spira, Wendelin de) — Veneetsia trükkal a. 1470—1477. Ta trükiseist on kuulsamad esimene itaaliakeelne piibel, Dante, Petrarca ja rooma klassikute väljaanded.

Saint-Victor, Hugues de — XII sajandi prantsuse õpetlane, päritolult flaamlane.

Lk. 304 «... kuldtalleke ordenil...» — Mõeldud on Kuldvillaku ordenit. Vt. märkus lk. 34 juurde.

Pophomet — moonutatud kuju nimest Mahomet (MuHa-med).

«... templiordu jälke ebajumalakujusid.» — Templiordu oli vaimulik rüütliordu, asutatud XII sajandil, et kaitsta ristisõdades vallutatud maid. 1312. aastal tunnistas paavst Clemens V

ordu ketserlikuks ja XIV sajandi algul korraldas Prantsuse kuningas Philippe Ilus selle vastu inkvi-sitsiooniprotsessi, mispuhul suur hulk templirüütleid tuleriidale saadeti.

Lk. 307 Saali õigus — frangi hõimude seadus V sajandist, kehtestati a. 420.

. Lk. 323 Garofalo — õieti Benvenuto Tisi da Garofalo (1481—1559) — itaalia maalikunstnik, eeskätt piibliaineliste maalide autor.

Lk. 327 Täis häbi rebasena, keda kana kinni püüdnud. — Tsitaat La Fontaine'i valmist «Rebane ja kurg».

Lk. 328 Kapten Phoebuse süda tundis tolleaegse füüsika järgi hirmu tühjuse ees. — Enne Torricelli katset seletati õhurõhumisest sõltuvaid nähtusi hirmuga tühjuse ees.

Lk. 335 ...nagu mõni Masaccio madonna Raffaeli madonnaga ... — Masaccio, õige nimega Tommaso di Guidi

511

(1401—1428) — itaalia maalikunstnik, üks realismi algatajatest renessansiajastul. Ta ranged kujud erinevad järsult Raffaeli (Raffaelo Santi) (1483—1520) leebetest madonnadest.

Lk. 354 Dagobert — VII—VIII sajandil oli kolm sellenimelist frankide kuningat.

Püha Denis (I või III sajandil) — Pariisi piiskop, nn. gallialaste apostel, Prantsusmaa kaitsepühak.

Lk. 355 Babüloni rippaiad — kõrgetele sammastele toetuvatele terrassidele rajatud iluaiad, loeti antiikajal üheks seitsmest maailmaimest. Aedade asutajaks peeti Babüloonia legen-daarset kuningatari Semiramist (IX saj. e. m. a.).

Lk. 376 Baudry-Ie-Rouge (ka Balderic) — kirikutegelane ning kroonik, surn. 1097.

Lk. 379 Pürroonik — Pürroni õpetuse pooldaja — Pürron (378— 288 e. m. a.) — kreeka filosoof, skeptitsismi isa; väitis, et voorustest on tähtsaim hingeline tasakaal.

Lk. 383 Anaksagoras (500 [?]—428 e. m. a.) — kreeka materialistlik filosoof, õpetas, et mateeria koosneb lõpmatult paljudest ning lõpmata väikestest ühesugustest elementidest.

Lk. 384 Kerkidas — Megalopolisest (linn Vana-Kreekas, Arkaa-dias) pärinev luuletaja, ajaloos tuntud kohaliku seaduseandjana.

Lk. 385 Hekataios (IV s. e. m. a.) — Aleksander Suure historio-graaf.

Olümpos (VII s. e. m. a. [?]) — muistendlik früiigia laulik ning flöödimängija.

Lk. 386 «Biton kandis tervet härga oma õlgadel!» — Autor (või Gringoire) on segi ajanud kaks kreeka müüti. Biton ja Kleobis rakendusid vankri ette, et viia oma ema preestri-tar Küdippe jumalatar Hera templisse. Kui siis tema jumalatarilt oma poegadele seda palus, mis inimestel* kõige parem oleks, uinusid vennaksed magama ega ärganud enam. Härga kandis õlgadel atleet Milon Krotonist (VI s. e. m. a.), kes tappis selle rusikahoobiga ning sõi ühe päevaga.

Lk. 388 Aias — ahhaia sangar Trooja sõjas. Kord, kui välguheitja Zeus oli troojalaste päästmiseks mässinud mõlemad malevad uttu, palus Aias jumalat hajutada udu: «...las huk-kume päikese valgel!» («liias», XVII, 645—647.)

Lk. 399 ... oleks võinud seda pidada kas roomlaste kolmnurgaks

512

Ecnomuse lahingus, Aleksander Suure «seapeaks» või Gustav Adolfi kuulsaks kiiluks. — Roomlased kasutasid Ecnomuse (neem Lõuna-Sitsiilias) merelahingus 250 a. e. m. a. kartaagolaste vastu kolmnurkset rivistust. «Seapea» ja «kiil» on samuti kolmnurga kujul korraldatud lahingurivistused. Lk. 400 Richelieu — Armand Jean du Plessis, Richelieu hertsog ning kardinal (1585—1642) — Prantsuse absolutismi teostaja.

Lk. 409 Lectoure — tugev loss Edela-Prantsusmaal Gers'i departemangus, mida Louis XI 1473. aastal tagajärjetult piiras. Hagia Sophia (kreeka k. püha tarkus) kirik Konstantinoo-polis — bütsantsi ehituskunsti suurim saavutus, ehitatud 532—537; kui türklased linna vallutasid, muudeti kirik 1453. aastal mošeeks.

Lk. 411 Nestor — Pülose kuningas, vanim kreeka sangareist, kes võttis osa Trooja sõjast.

«... see laipade kuhi vääriks «liiase» viiendat laulu!» —

Nimetatud laul on pühendatud peamiselt veriste võitluste kirjeldamisele, kus lahingutest võtavad osa ka jumalad.

Lk. 416 «Küros» — täpsemalt «Artamenes ehk Suur Küros» —

Madeleine de Scudéry (1607—1701) romaan.

Lk. 426 Bombard — XVI ja XV sajandil tarvitusel olnud kahur lehtertoruga.

Lk. 434 Musagetes — muusade valitseja.

Matthias Corvinus — Ungari kuningas a. 1458—1490, kuulus sõdur, seadusteandja ning teaduste ja kunstide soosija.

Lk. 437 Diana — jahijumalanna, Ceres — põllundusejumalanna rooma mütoloogias.

Lk. 438 Marssal de Boucicaut (1366—1421) — Prantsuse sõjapealik, kuulus nii vapruselt kui ka tabava sõna tõttu.

Lk. 439 Figaro — siin tähenduses habemeajaja. Figaro on prantsuse kirjaniku Beaumarchais' (1732—1799) «Figaro»-tri-loogia toimekas habemeajajast peategelane. Chilperic — on tuntud kaks sellenimelist Frangi kuningat, kelledest esimene valitses 539—584, teine VIII sajandi algul (suri 720).

Lk. 440 Grandsoni lahing — võitluses Burgundia hertsogi Charles Südiga toetus Louis XI Šveitsi Liidule. Charles Südi vallutas 1476. aastal Šveitsi linna Grandsoni, mispuhul käskis hukata linna 8000 kaitsjat. Raevunud linlased ja

513

mägilased ründasid burgundlasi ning purustasid võitjate väe.

Lk. 447 Mathieu, Pierre (1563—1621) — prantsuse draamakirjanik ning ajaloolane («Louis XI ajalugu», 1616).

Lk. 453 «... vaikime nagu pütaagorlased ...» — Pütagoras nõudis oma õpilastelt vaikimist, mis tähendas õpetuse salajas hoidmist. Pütaagorlased olid müstiline sekt I saj. e. m. a., kes pidas end Pütagorase õpetuse jätkajaks. Didümos Aleksandriast — kuulus grammatik I saj., kes on andnud kokkuvõtva ülevaate Aleksandria filosoofide tööst. Tegutses Roomas.

Catilina, Lucius Sergius (108 [?]—62 e. m. a.) — rooma patriits, üritas 63. a. e. m. a. kehtestada Roomas poliitilist diktatuuri, Cicero aga hoidis selle ära. Kölni Salvianus (390—484) — preester ning vaimulik kirjanik.

Nagu mesilaste) geomeetria — viide sellele, et mesilased ehitavad kärjed kuuetahulistena, mis on kõige säästlikum vaha kasutamise viis. Lk. 456 ...nagu Jupiter «liiases» kaalus... — Viide «liiase» VIII laulule, kus Zeus vaeb kreeklaste ja troojalaste saatusi (69—74).

Lk. 460 «Kain, mis oled sa oma vennaga teinud?» — Piibli legendi järgi tappis esimese inimese poeg Kain oma venna Aabeli, mille järel ta kuulis häält selliselt küsivat.

Lk. 482 «lius valges riides olend» — Dante surnud armsam Beatrice, kauniduse ning voorusliku armastuse sümbol (Dante «Purgatorio», XXX).

Lk. 492 Enguerrannd de Marigny — Philippe Ilusa rahaminister, kes laskis ehitada Montfauconi võlla ja poodi ise hiljem seal üles.

Admiral Coligny, Gaspard de (1519—1572) — prantsuse hugenottide juht. Mõrvati 1572. aasta Pärtliöö veresauna ajal, mille Katoliiklik Liiga organiseeris protestantide hävitamiseks. Hiljem poodi admirali laip Montfauconil üles.

BIBLIOGRAAFILISI ANDMEID

Victor Hugo «Jumalaema kirik Pariisis» ilmus eesti keeles esmakordselt 1924. a. Johannes Semperi tõlkes.
Koostanud V. Alttoa

SISUKORD

Виктор Гюго. Собор Парижской Богоматери. Оформление: Ю. Пальм. На эстонском языке. Издательство «Ээсти раамат». Таллин, Пярну-ское шоссе. 10. Toimetaja L.-M. Kask. Kunstiline toimetaja E. Järv. Tehniline toimetaja A. Krebstein. Korrektorid L. Golberg ja S. Laud. Laduda antud 14. XII 1970. Trükkida antud 1. II 1971. Paber 54 x 84/16. Trükipaber nr. 2 — Kohila Paberivabrik. Trükipoognaid 32,5. Tingtrükipoog-naid 27,3. Arvestuspoognaid 28,16. Trükiarv 48 000. Tellimise nr. 7753. Hans Heidemanni nimeline trükikoda. Tartu Ülikooli 17/19. II.

Hind rbl. 1.59

7—3—4

TL 1—71—20